भट्टिकाव्यम्

जयमङ्गलरचितजयमङ्गलया

भरतमल्लिककृत मुग्धबोधिन्या टीकया च

समलङ्कृतम्

द्वितीय खण्डम्

षष्ठावधिनवमसर्गपर्य्यन्तम्

पण्डितकुलपतिना, बि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचा‌र्य्येण

संस्कृत्य प्रकाशितम्।

चतुर्थसंस्करणम्

कलिकातानगर्य्याम्

घोषयन्त्रे

मुद्रितम्

प्रिण्टर—मन्मथनाथ घोष

१९०८

१—ভ



पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर।

षष्ठः सर्गः ।

अोषाञ्चकार कामाग्निर्दशवक्त्रमहर्निशम् ।
विदाञ्चकार वैदेहीं रामादन्यनिरुत्सुकाम् ॥ १ ॥
प्रजागराञ्चकारारेरीहास्वनिशमादरात् ।

अत्राधिकारस्य अपरिसमाप्तत्वात् तमेव विवृत्याह । अोषाञ्चकारेत्यादि । अथशब्दो वक्ष्यमाणतृतीयश्लोके यः सोऽत्र द्रष्टव्यः । अथ तस्मिन् सीतापरिग्रहे जाते कामाग्निः कामोऽग्निरिव दशवक्त्रं दशाननमोषाञ्चकार ददाह उष दाहे उषविदेत्याम् अहर्निशम् अहश्च निशा च सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीत्येकवद्भावादत्यन्तसंयोगे द्वितीया अह्नो नकारस्य रोऽसुपीति रत्वम् । कस्मात् ददाह इत्याह रावणो वैदेहीमन्यनिरुत्सुकां रामादन्यस्मिन् सर्वत्र निरभिलाषां विदाञ्चकार अगुणत्वं विदेस्तथेति विदेरगुणत्वात् गुणाभावः ॥ १ ॥ ज० म०

अोषामित्यादि । अत्रापि स एवाधिकारः अपरिसमाप्तत्वात् । कामोऽग्निरिव दशवक्त्रं रावणम् अहर्निशम् अोषाञ्चकार उषदाहे दरिद्राकासकाशेति पक्षे आम् अहश्च निशा च इति समाहारद्वन्द्वः सदाध्वादीति ह्नो । दशवक्त्रपदन्यासेन विंशत्या नेत्रैरेकदैव सीतासौन्दर्य्यातिशयविलोकनात् कामपीडानिर्भरत्वं द्योत्यते । वैदेहीं रामादन्यस्मिन् सर्वत्र निरुत्सुकां निरभिलाषां विदाञ्चकार ज्ञातवान् ङाम् वाव्यामिति वेत्तेर्ङाम् ङित्वात् न गुणः ॥ १ ॥ भ०

प्रजागराञ्चकारेत्यादि । अरे रामस्य ईहासु चेष्टासु गुरोश्च इत्यकारः आदरादादरेण प्रजागराञ्चकार जागरितवान् शत्रुचिकीर्षितज्ञानपरो बभूवेत्यर्थः पूर्ववदाम् अनिशमिति निशा-

प्रबिभयाञ्चकारासौ काकुत्स्थादभिशङ्कितः ॥ २ ॥
न जिह्रयाञ्चकाराथ सीतामभ्यर्थ्य तर्जितः।
नाप्यूर्जां बिभरामास वैदेह्यां प्रसितो भृशम् ॥ ३ ॥

क्रियाविच्छेदो नास्ति यस्मिन् प्रजागरणे इति निशेति क्रिया-विच्छेदोपलक्षणं प्रायेण हि निशायामपि क्रियाणां प्रवर्त्तनं किमिति जागरितवानित्याह काकुत्स्थादसौ प्रबिभयाञ्चकार प्रभीतवान् भीह्रीत्यादिना आम् श्लुवत् कार्य्ये धातोर्गुणायादेशौ अभिशङ्कितः किमयं करिष्यतीति ॥ २ ॥ ज० म०

प्रजेत्यादि। असौ रावणोऽरिः रामस्य ईहासु चेष्टितेषु अनिशं निरन्तरं प्रजागराञ्चकार सावधानो बभूव आदरात् आदरं कृत्वा यबर्थे पञ्चमी ईहेतो वा। काकुत्स्थात् प्रबिभयाञ्चकार अतिभीतः ञिभीलि भीत्यां प्रशाम् वा भीह्रीति पञ्चाम् श्लित्वात् श्लौ ह्लादोरिति: णर्घूङ इति गुणः अस्कृन्वामः इति कृञनुप्रयोगः। अभिशङ्कितः किमयं करिष्यतीति नानाविकल्प-व्याकुलः ॥ २ ॥ भ०

न जिह्रयाञ्चकारेत्यादि। सीतामभ्यर्थ्य याचित्वा न जिह्रयाञ्चकार न लज्जितः तर्जितः भर्त्सितोऽपि तयैवेत्य-र्थात् नाप्यूर्जां बलं बिभरामास धारितवान् कृञिति प्रत्या-हारग्रहणादस्तेरप्यनुप्रयोगः ह्रीधातोर्गुणायादेशौ डुभृञ् धार-णपोषणयोः उभयत्रापि पूर्ववदाम् श्लुवच्च कथं न धारितवान् इत्याह वैदेह्यां प्रसितः प्रसक्तः भृशमत्यर्थम् ॥ ३ ॥ ज० म०

न जीत्यादि। अथ सीतायाः अन्यनिरतत्वज्ञानानन्तरं सीतामभ्यर्थ्य बहुधा अनुनीय तया तर्जितो भर्त्सितोऽपि रावणो न जिह्रयाञ्चकार ह्रीलिलज्जे ऊर्जां बलमपि न बिभरामास भृञ्भिभृतिपुष्ट्योः उभयत्र पूर्ववत् पञ्चाम् पृथ्वादेर्ङिः

विदाङ्कुर्वन्तु रामस्य वृत्तमित्यवदत् स्वकान् ।
रक्षांसि रक्षितुं सीतामाशिषञ्च प्रयत्नवान् ॥ ४ ॥

खेरे इति भूधातोः खेर्डिः आमोऽनुप्रयोगः अस्तेर्भूर्न भवतीति परः स्वमते भ्वस्कृन्वामः इत्यत्र अस्त्यर्थे इत्यस्य ग्रहणं न तु अस्तेः यद्वा व्याकरणान्तरसंवादात् अस्तेरेवानुप्रयोगः कृतभ्वादेशस्यास्तेरनुप्रयोगस्य वैयर्थ्यं भुवोऽनुप्रयोगस्योक्तत्वात् तेनामोऽनुप्रयोगे भूररे इत्यस्य न विषयः इति बोध्यं जर्जेः सेम्नात् सरोरिति अप्रत्ययः स्त्रीत्वञ्च जर्जमिति पाठे क्विप् । कुत इत्याह वैदेह्यां प्रसित आसक्तः तच्चिन्तया बलक्षयात् ॥ ३ ॥ भ०

विदाङ्कुर्वन्त्वित्यादि । स्वकानात्मीयान् शुकसारणादीन् अवददुक्तवान् । किमित्याह । रामस्य वृत्तमनुष्ठितं किमस्येहागन्तुमुद्यमोऽस्ति न वेति विदाङ्कुर्वन्तु विदाङ्कुर्वन्तु इत्यन्यतरस्यामिति निपातितम् । सीतां रक्षितुं रक्षांसि आशिषदादिष्टवान् शासेः सर्त्तीत्यङ् शास इदङ्हलोरिति शासेरुपधाया इत्वं शासिवसीति षत्वम् । प्रयत्नवान् प्रयत्नपरः । आमधिकारो गतः ॥ ४ ॥ ज० म०

विदामित्यादि । रामस्य वृत्तं चेष्टितं भवन्तो विदाङ्कुर्वन्तु जानन्तु इति स्वकान् आत्मीयान् दूतान् रावणोऽवदत् ङाम् वा व्यां ग्यान्तुकृन्तु इति वेत्तेर्ङाम् ग्यां कृङनुप्रयोग एव । प्रयत्नवान् सन् सीतां रक्षांसि आशिषत् आदिष्टवान् चकारः समुच्चये शासु अनुशिष्टौ शासुलिद्युदिति ङः शासुङिङ्हलोरिति इत्वं किलात् कृतः इति षत्वम् । इत्यामधिकारः ॥ ४ ॥ भ०

अथ प्रकीर्णकाः।

रामोऽपि हतमारीचो निर्वर्त्स्यन् खरनादिनः।
क्रोष्टून् समशृणोत् क्रूरान् रसतोऽशुभशंसिनः॥ ५॥

अथ प्रकीर्णश्लोकानाह। राम इत्यादि। हतमारीचो रामोऽपि निवर्त्स्यन् प्रत्यागमिष्यन् वृतादिलक्षणे इटि प्राप्ते न वृद्भ्य इतीट् निषेधः। क्रोष्टून् शृगालान् रसतः शब्दायमानान् अशृणोत् संश्रुतवान् सकर्मकत्वात् समोगमीति आत्मनेपदं न भवति लङि रूपं क्रूरान् भीषणान् यतः खरनादिनः खरवन्नदन्ति कर्त्तरीति णिनिः अशुभशंसिनः अनिष्टसूचनशीलान्॥ ५॥ ज० म०

अथ प्रकीर्णकाः। राम इत्यादि। हतो मारीचो येन स रामोऽपि निवर्त्स्यन् प्रत्यागमिष्यन् रसतः शब्दं कुर्वतः क्रोष्टून् शृगालान् समशृणोत् क्रोष्टूनां शब्दं शृणोति स्मेत्यर्थः रसत इति तद्विशेषणात् तथाचोक्तं सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे इति यद्यपि शब्दः एव श्रूयते न तु शृगालः तथापि शृगालस्यायं शब्दः इति ज्ञाने शृगालोऽपि विषयः इति तस्यापि ज्ञानकर्मत्वमविवादं औपचारिकोऽयं प्रयोगः इत्यन्ये अनेकार्थत्वात् शृणोतिरिह दर्शनार्थ इति केचित्। वृद्भ्यो नेम् पे स्यसनोरिति वृतेरिम्निषेधः पे तत एव पं खरनादिनो गर्दभवत् नदतः ग्रहादित्वात् णिन् कर्त्तर्य्युपमान उपपदे णिन्निति परः अतएवाशुभशंसिनः अशुभं शंसितुं सूचयितुं शीलं येषामिति ताच्छील्ये णिन्निति परः स्वमते ग्रहादित्वात् अतएव क्रूरान् भयदान्। अपि सम्भावनप्रश्नशब्दगर्हासमुच्चये। तथा युक्तपदार्थेषु कामचारक्रियासु चेति विश्वः॥ ५॥ भ०

आशङ्कमानो वैदेहीं खादितां निहतां मृताम् ।
स शत्रुघ्नस्य सोदर्य्यं दूरादायान्तमैक्षत ॥ ६ ॥
सीतां सौमित्रिणा त्यक्तां सध्रीचीं वत्समेकिकाम् ।
विज्ञायामंस्त काकुत्स्थः क्षये क्षेमं सुदुर्लभम् ॥ ७ ॥
एते प्रकीर्णकाः ।

आशङ्कमान इत्यादि । तथाविधाशुभश्रवणादाशङ्कमानो वितर्कयन् वैदेहीं किं खादितां निशाचरादिना ततः निहतां त्यक्तप्राणां अहो स्वयमेवायुःक्षयात् मृतां वा स रामः शत्रुघ्नस्य सोदर्य्यं भ्रातरं सोदराद्यः आयान्तमागच्छन्तमारादैक्षत दृष्टवान् ईक्षेर्लुङि । ६ ॥ ज० म०

आशङ्केत्यादि । अमङ्गलश्रवणात् वैदेहीं राक्षसादिभिर्भक्षितां शृगालादिभिर्वा निहतां स्वयमेवायुःक्षयात् मृतां वा अशङ्कमानस्तर्कयन् रामः शत्रुघ्नस्य सोदर्य्यं लक्ष्मणं आयान्तं आरात् दूरादैक्षत ईक्षेर्णौ समाने उदरे स्थितः सोदर्य्यः दृघेकादिति यः रूपनामगोत्रेत्यादिना पक्षे समानस्य सः कनिष्ठभ्रातृसम्बन्धोक्तत्वेन लक्ष्मणस्यापकर्षः सूचितः स्त्रीवचनेन त्यक्तधैर्य्यत्वात् । आरात् दूर समीपयोः इत्यमरः ॥ ६ ॥ भ०

सीतामित्यादि । सौमित्रेरेकाकिनो दृष्टत्वात् नियतमनेन त्यक्तेति तां विज्ञाय ज्ञात्वा काकुत्स्थो रामः क्षये गृहे क्षीयतेऽस्मिन्निति अधिकरणेऽच् क्षेमं कल्याणं सुदुर्लभं सुदुःखेन लभ्यते इति ईषदित्यादिना खल् अमंस्त ज्ञातवान् । कथं क्षये क्षेमं सुदुर्लभमिति आह सध्रीचीं सहचारिणीं न क्वचिदेकाकिनीं तिष्ठन्तीं सहाञ्चतीति ऋत्विगादिना क्विन् सहस्य सध्रिरित्यञ्चतौ वप्रत्यये सहस्य सध्र्यादेशः अञ्चतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् अचः इत्यकारलोपः चाविति दीर्घः । कुतः वत्सां वत्सन-

अतः परं दुह्यादिः।

सोऽपृच्छल्लक्ष्मणं सीतां याचमानः शिवं सुरान्।
रामं यथास्थितं सर्वं भ्राता ब्रूते स्म विह्वलः॥ ८॥

शीलां क्रियाशब्दत्वाट्टङ् न भवति एकिकां लक्ष्मणेन त्यक्तत्वात् एकादाकिनच् चासहाये इति चकारात् कन् प्रत्ययस्यादितोत्वम्। एते प्रकीर्णकाः॥ ७॥ ज० म०

सीतामित्यादि। सौमित्रिणा त्यक्ताम् अतएव एकिकां सीतां विज्ञाय काकुत्स्थः क्षये निवासे क्षेमं कुशलं सुदुर्लभम् अमंस्त एकाकिनो लक्ष्मणस्यागमनात् तद्योगक्षानेऽपि कुतः क्षेमं सुदुर्लभमित्याह त्रस्नु मित तां कीदृशीं त्रस्नुं त्रासशीलां क्षिपत्रसेति क्नुः तथाच त्रासान्मृतेति सम्भाव्यते अतएव सध्रीचीं सदा सहचरीं न क्वचिदेकाकिनीं तिष्ठन्तीं सहाञ्चतीति क्विपि सहसन्त्रिरःसध्रिसमितिरोति सहस्य सध्रिः। अत्राञ्चतेर्गत्यर्थत्वात् नेदित्पूजार्थाञ्चोरित्यस्य विषयाभावात् हसुङ्नलोपोऽणाविति नकारलोपः ङ्विन्नुञ्चाह्नः इति ङीप् अचोऽल्लोपो घंश्चेति अकारलोपे निमित्ताभावात् यत्वानवृत्तौ इकारस्य दीर्घः एकादाकिन्चासहाये इति परः स्वमते विकारसंघेत्यादिना असहाये स्वार्थे वा कः स्त्रियामाप् काप्यनाशीरके इति इत्वं क्षीयतेऽस्मिन्निति अन् च निवासगत्योः क्षयेऽपचयकाले इत्यर्थो वा। क्षयो रोगान्तरे वेश्मकल्पान्तापचयेष्वपीति विश्वः। एते प्रकीर्णकाः॥ ७॥ भ०

अतो द्विकर्माधिकारः। सोऽपृच्छदित्यादि अकथितं चेत्यत्र दुह्याचीत्यादिश्लोकस्थान् धातून् प्रयुङ्क्ते कविः तत्र रामोऽपृच्छत् सीतामिति प्रधानं कर्म लक्ष्मणमिति अकथितं कर्म याचमानः प्रार्थयमानः शिवं कल्याणं अर्थात् सीतायाः

संदृश्य शरणं शून्यं भिक्षमाणो वनं प्रियाम्।
प्राणान् दुहन्निवात्मानं शोकं चित्तमवारुधत्॥ ९॥

शिवं प्रधानं कर्म सुरान् देवान् इति अकथितं कर्म। भ्राता लक्ष्मणः सर्वं यथावत् स्थितं ब्रूते स्म उक्तवान् सर्वमिति प्रधानं कर्म राममित्यकथितम्॥ ८॥ ज० म०

अथ द्विकर्मप्रकरणम्। स इत्यादि। स रामः सीतां लक्ष्मणम् अपृच्छत् दुहादेः कर्म हेतुः कर्मेति परः स्वमते याच्ञार्थेत्यादिना स्वभावाद् द्विकर्मकत्वमुक्तं कर्मद्वयन्तु तात्पर्य्य-लभ्यमेव सीतामिति प्रधानं कर्म लक्ष्मणस्य हेतुत्वमर्थात् लभ्यते एव तेनात्र न लक्ष्मणमिति। कीदृशो रामः सुरान् शिवं याच-मानः दातुं प्रेरयन् अर्थात् सीतायाः शिवमिति प्रधानं कर्म। भ्राता लक्ष्मणो विक्लवो विह्वलः सन् सर्वं यथास्थितं सीता-प्रेरणादिकं रामं उक्तवान् वचनेन बोधितवान् राममिति हेतु-कर्म॥ ८॥ भ०

संदृश्येत्यादि। रामः शरणं गृहं शून्यं संदृश्य दृष्ट्वा शोकं चित्तमवारुधत् चित्तं शोकं प्रावेशयत्। कीदृशः प्रियां जानकीं वनं भिक्षमाणः प्राणान् दुहन्निव त्यजन्निव प्राणा-निति प्रधानं कर्म आत्मानमिति अकथितम् आत्मनः प्राणान् त्यजन्निव॥ ९॥ ज० म०

संदृश्येत्यादि। रामः शरणं गृहं शून्यं संदृश्य शोकं चित्तमवारुधत् शोकमन्तः स्थापयित्वा चित्तमपावृणोत् शोकं प्रावेशयदिति वार्थः रुधिरौ‍ञ् आवृतौ इरित्त्वात् शास्तृलित्यु-दिति पक्षे ङः। कीदृशः प्रियां सीतां वनं भिक्षमाणः दातुं पेरयन् प्रियामिति प्रधानं कर्म आत्मानं प्राणान् दुहन्निव मोचयन्निव आत्मानमिति कर्म हेतुः॥ ९॥ भ०

गता स्यादवचिन्वाना कुसुमान्याश्रमद्रुमान् ।
आ ! यत्र तापसान् धर्मं सुतीक्ष्णः शास्ति तत्र सा ॥१०॥

इति दुहादिद्विकर्मकः ।

अतः परं प्रकीर्णकाः ।

आः ! कष्टं ! बत ! ह्री ! चित्रं ! हूं ! मातर्दैवतानि धिक् ।

गतेत्यादि । यत्र यस्मिंस्तपोवने सुतीक्ष्णो नाम ऋषिः धर्मं शास्ति शिक्षयति धर्ममिति प्रधानं कर्म तापसानित्यकथितं तत्र तपोवने गता स्यात् सम्भावने लिङ् आकारो निपातः स्मरणे किं कुर्वती कुसुमान्यवचिन्वाना कुसुमानीति प्रधानं कर्म आश्रमद्रुमानित्यकथितम् अवचिन्वानेति चिनोतेः कर्त्रभिप्राये तङ् । दुह्यादिदण्डको गतः ॥ १० ॥ ज० म०

गतेत्यादि । वक्ष्यवं विललाप स इति वक्ष्यमाणश्लोकेनान्वयः यत्र सुतीक्ष्णो मुनिस्तापसान् धर्मं शास्ति तत्र सा गता स्यात् सम्भावने श्नो लोपोऽस्त्यसोरिति अस्तेरकारलोपः । किं कुर्वती आश्रमद्रुमान् कुसुमानि अवचिन्वाना द्रुमान् विघट्टयन्ती पुष्पाण्यादटाना आ इत्यव्ययशब्दः स्मरणार्थे प्रयुज्यते । यदुक्तं "मर्य्यादायामभिविधौ क्रियायोगेषदर्थयोः । य आकारः स ङित् प्रोक्तो वाक्यस्मरणयोरङित् ॥" इति । आमिति क्वचित् पाठः सोऽपि स्मरणार्थ एव । इति द्विकर्मकाः ॥ १० ॥ भ०

प्रकीर्णकानाह । आः कष्टमित्यादि । शोकेनाक्रान्तमनाः, विलपन् आह आः पीड़ायां पितृवियोगपीड़ितः आः इत्याह अस्मद्वियोगेन पिता प्राणांस्त्यक्तवानित्यभिप्रायः । कष्टमित्याह कष्टं कृच्छ्रं भर्तृमरणादस्मद्वियोगाच्च मातुः कावस्थेत्यभिप्रायेणाह बत इति बतशब्दः खेदे सौमित्रिरपि तया सीतया अन्या-

हा पितः! क्वासि हे सुभ्रु! बह्वेवं विललाप सः॥ ११॥

दृशः सम्भावितः इति विस्मितो हीत्याह हीशब्दो विस्मये यदि नाम स्त्रिया मूर्खतया तथाभिहितं सौमित्रिणा विदुषा कथं तादृशः शापो दत्तः इत्यभिप्रायेणाह चित्रमिति चित्रमाश्चर्य्यं यदेवंविधोऽपि स्खलतीति सर्वमेव दुर्जातं कैकेयीप्रभवमिति क्रुध्यन् हं मातरित्याह हंशब्दः क्रोधे अथवा सर्वमेतत् दैवचेष्टितं न ममानुष्ठितमित्यभिप्रायेणाह धिग्दैवतानीति धिक् कुत्सायां अविज्ञाय चक्षुषा प्राणांस्त्यक्तवन्तं पितरं पुनरहं द्रष्टास्मीत्यभिप्रायेणाह हा पितः! अत्र द्रष्टव्योऽसीति हा शोके हे सीते! क्व गतासीति भ्रूशब्दादप्राणिजातेरित्यादिनोङ् उवर्णान्तमात्रस्य विधानात् बहुव्रीहिः उपसर्जनत्वञ्च पुनः स्त्रियामूङ् अन्तादिवच्चेति पूर्वं प्रत्यन्तवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वं अतः सम्बुद्धौ ह्रस्वत्वम्। विललाप स एवं कृत्वा बह्वनेकप्रकारं विलापं कृतवान्॥ ११॥ ज० म०

अथ प्रकीर्णकाः। आ इत्यादि। सीतावियोगेन पूर्वदुःखस्मरणात् पितृवियोगपीड़ितः प्राह आ इति आस्तु स्यात् कोपपीड़योः। मद्वियोगेन पिता प्राणान् जहावित्यभिप्रायेणाह कष्टमिति कष्टं कृच्छ्रं पतिमरणात् मद्वियोगाच्च मातुः कावस्था इत्यत आह वतेति खेदद्योतकोऽयं वतशब्दः लक्ष्मणोऽपि सीतया अन्यथा सम्भावितः इति विस्मितः प्राह हीति ही विस्मयविषादयोः यद्यपि स्त्रीत्वात् मौर्ख्येण तया तथाभिहितं तथापि लक्ष्मणेन तादृशः शापो दातुमनुचितः इत्यभिप्रायेणाह चित्रमिति चित्रमाश्चर्य्यं सर्वमिदं कैकयीप्रभवमिति रोषादाह हं मातरिति हंशब्दः क्रोधे भर्त्सने वा तथाविधायाः मातुरपीदृशोऽकस्मात् मतिविपर्य्ययो दैवकृत एवेत्यत आह

इहासिष्टाशयिष्टेह सा सखेलमितोऽगमत्।
अग्लासीत् संस्मरन्नित्थं मैथिल्या भरताग्रजः॥ १२॥

दैवतानि धिगिति धिक्शब्दो निन्दाभर्त्सनयोः अविशेषज्ञत्वा-दिति भावः पितुर्वाक्यादीदृशं दुःखमनुभवन्नहं पित्रा न ज्ञायते न वा पितृदर्शनेन विना ममैतद्दुःखं व्यपगमिष्यतीत्याह हा पितरिति हा विषादशुगार्त्तिषु धिक् समयेत्यादिसूत्रस्य षष्ठ्यप-वादत्वात् नात्र तद्विषयः सामान्येन हाशब्दं प्रयुज्य पश्चात् पितृसम्बोधनमतो न द्वितीयेति दुर्गः। वस्तुतस्तु हाशब्दवाच्यं दुःखं स्वविषयमेव पितृशब्देन तस्य सम्बन्धाभावः कथं द्वितीयया भवितव्यम् एतत् सकलदुःखं यत्सङ्गत्या विस्मर्त्तव्यं सापि नास्तीत्याशयेनाह हे सुभ्रु! क्वासीति कोपेऽपि भ्रूपारुष्यं नास्तीति सुभ्रुपदस्याभिप्रायः। एवं स्मृत्वा स रामो बहुप्रकारं विलापं कृतवान्। शोभने भ्रुवौ यस्याः तस्याः सम्बोधनं सुभ्रूदीर्घजिति ह्रस्वः॥ ११॥ भ०

इहेत्यादि। इह प्रदेशे आसिष्ट उपविष्टा इदमो हः इदमः इश् इह अशयिष्ठ शयितवती आसेः शीङश्च लुङ्। सखेलं सलीलम् इतः प्रदेशादगमत् गतवती इत्थमेवंप्रकारं मैथिल्याः स्मरन् अधीगर्थेति कर्मणि षष्ठी भरताग्रजो रामोऽग्लासीत् ग्लानिं गतः ग्लायतेर्लुङ् यमरमेति सगिटौ॥ १२॥ ज० म०

इहेत्यादि। अत्र प्रदेशे सा सीता आसिष्ट विलासङ् उपवेशे अत्राशयिष्ट उभयत्र टीमं इतः सकाशात् सखेलं सलीलम् अगमत् लृदित्वात् ङः इत्थमेवंप्रकारेण मैथिल्याः संस्मरन् भरताग्रजो रामोऽग्लासीत् यमरमेति इम्सनौ मैथिल्याः इति ढे च षोति कर्मणि षष्ठी ढघेक्कतीत्यादिना शतुर्योगे षष्ठ्याः प्रतिषेधेऽपि नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वाद्वा कर्मणि षष्ठी

इदं नक्तन्तनं दाम पौष्पमेतत् दिवातनम् ।
शुचेवोद्‌बध्य शाखायां प्रग्लायति तया विना ॥ १३ ॥
ऐक्षिष्महि मुहुः सुप्तां यां मृताशङ्कया वयम् ।
अकाले दुर्भरमहो यज्जीवामस्तया विना ॥ १४ ॥

सम्बन्धविवक्षया स्मृत्यर्थयोगे कर्मणि वा षष्ठीति परः इह इत्यस्य कुतः क कुहेत्यादिना निपातितम् ॥ १२ ॥ भ०

इदमित्यादि। नक्तन्तनं निशाभवम् इदं दाम पुष्पमाला पुनर्दिवातनं दिवसभवं सायमित्यादिना ट्यु ट्युलौ तुट् च पौष्पं पुष्पाणामिति तस्येदमित्यण् शुचेव शोकेनेव सम्पदादिः शाखायामुद्‌बध्य आत्मानमित्यर्थात् प्रग्लायति ग्लानिं गच्छति ग्लायतेः शिति आयादेशः शाखायां प्रलम्बमानं ग्लानिं गच्छन्तं वीक्ष्येदमुत्प्रेक्षितं कुतः शोकात् तया विना सीताविच्छेदेन ॥ १३ ॥ ज० म०

इदमित्यादि। इदं नक्तन्तनं रात्रिभवं पौष्पं पुष्पसम्बन्धि दाम माला इदञ्च दिवाभवं दाम तया विना शुचा शोकेन शाखायाम् उद्‌बध्य अर्थादात्मानं प्रग्लायति ग्लानिं प्रयाति शाखास्थितां ग्लानमालां वीक्ष्येदमुत्प्रेक्षितम् इत्येवं विललापेति व्यवहितश्लोकेनान्वयः स्मरन्नेवं मुमोह सः इति वक्ष्यमाणनवम-श्लोकेन वा एवमुत्तरेष्वपि बोध्यं त्यब्राद्यचिरेत्यादिना नक्तंदिवा-शब्दाभ्याम् अव्ययाभ्यां तनट् ॥ १३ ॥ भ०

ऐक्षिष्महीत्यादि। यां वयमैक्षिष्महि ईक्षितवन्तः ईक्षेः सेटो लुङ् मुहुः सुप्ताम् अविच्छिन्ननिद्रत्वात् मृताशङ्कयेति अनिष्टशंसित्वात् प्रियजनहृदयस्य इदानीं तया विना अहो वयं यज्जीवामस्तदकाले दुर्भरमिति विललाप जीवितस्यापूर्ण-काले दुःखेन मरणमिति खलु ॥ १४ ॥ ज० म०

अक्षेमः परिहासोऽयं परीक्षां मा कृथा मम।
मत्तो मान्तर्द्धिथाः सीते! मा रंस्था जीवितेन नः॥ १५॥
एते प्रकीर्णकाः।

ऐषीत्यादि। वयं सुप्तां यां प्रियां मृतां न वेत्याशङ्कया मुहुर्वारं वारम् ऐषिष्महि ईक्षेष्याः स्महि अनिष्टाशंसीनि बन्धुहृदयानीति मृताशङ्कित्वं एतेनानुरागातिशयः सूचितः अहो! आश्चर्यं यत् तया विनापि वयं जीवामस्तदस्मादकाले जीवनस्यापूर्णकाले दुःखेन म्रियते ईषद्दुःखोरिति भावे खल्॥ १४॥ भ०

अक्षेम इत्यादि। परिहसनं परिहासः क्रीड़ा अयमक्षेमो न कल्याणकरः मम परीक्षां किं मामपश्यन् दुःखमस्ति न वेति मा कृथाः उश्चेति किच्चात् गुणाभावः झलादिति सिचो लोपः तस्माद्धेतोः सीते! मान्तर्द्धिथाः अन्तर्हिता मा भूः अन्तर्द्धावित्यपादानसंज्ञायां पञ्चम्यास्तसिः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मदादेशः लुङि स्थाघ्वोरिच्चेति सिचः किच्चमित्यच्च झलादिति सिचो लोपः नोऽस्माकं जीवितेन मा रंस्थाः क्रीड़ां मा कार्षीः रमेरात्मनेपदित्वात् तङ्। एते प्रकीर्णकाः॥१५॥ ज० म०

अक्षेम इत्यादि। कदाचित् परिहासेनान्तर्हिता सा भवेदित्याशङ्क्योत्तरमिदं अयमन्तर्द्धानरूपः परिहासोऽक्षेमः अशुभः तवादर्शनेन मम दुःखमस्ति न वेत्येवं मत्परीक्षां त्वं मा कृथाः कञस्थासि इगुङ्मंढोस्यनिमिति सेः किच्चात् न गुणः झसखादिति सिलोपः मत्तः सकाशात् मा अन्तर्द्धिथाः मत्कर्तृकदर्शनाभावेच्छाया व्यवहिता मा भूः धाञस्थासि स्थादोङि रिति ङिरगुणत्वञ्च पूर्ववत् सिलोपः यतोऽपायेति यतोऽन्त-

अतः परं सिजधिकारः।

अहं न्यवधिषं भीमं राक्षसं क्रूरविक्रमम्।
मा घुक्षः पत्युरात्मानं मा न श्लिक्षः प्रियं प्रिये ! ॥ १६ ॥

हिंस्रदपादानं सर्वत्र हेतुमाह हे सीते ! नोऽस्माकं जीवितेन मा रंस्थाः क्रीड़ां न कुरु तवादर्शनेन प्राणाः यास्यन्तीति भावः इति प्रकीर्णकाः ॥ १५ ॥ भ०

सिचं सापवादमधिकृत्याह। अहमित्यादि। यतोऽहं राक्षसं मारीचं क्रूरविक्रमं भीमं भयानकं न्यवधिषं निहतवानस्मि हन्तेर्लुङि चेति वधादेशः अदन्तत्वात् वृद्ध्यभावः तस्मात् मा घुक्षः न गोपय पत्युरात्मानं अन्तर्द्धावित्यपादानत्वं व्यत्यात्यरस्येत्युत्वं गुहेः सल इगुपधादनिटः क्सः होढः भष्भावकत्वषत्वानि सिपश्च विसर्जनीयः मा न श्लिक्षः मा न परिरब्धाः अपितु श्लिष्य मां हे प्रिये ! श्लिष आलिङ्गने क्सः ॥ १६ ॥ ज० म०

अथ सापवादसिजधिकारः। स्वमते स्वधिकारः। अहमित्यादि। भीमं भीषणमूर्त्तिं क्रूरविक्रममसह्यपराक्रमं राक्षसं मारीचं अहं न्यवधिषं हतवान् हनलो गतौ वधे अमिथ्यां सिः हनवधष्टीति वधादेशः हसादेः सेम् इत्यादौ वधवर्जनात् सेम्त्वसूचनात् प्रकृत्यन्तरत्वाद्वा इम्। पत्युर्मत्तः सकाशात् आत्मानं त्वं मा घुक्षः न गोपय गुहूञ संवृतौ उदित्वाद्वेमूदिति इमोऽभावपक्षे हशषोऽनिमिजुङः इति सक् हो ढः झभान्तस्येति घः षढोः कः क्विलादिति षः। हे प्रिये ! प्रियं मां मा न श्लिक्षः अपितु अवश्यमेव प्रियमालिङ्ग्य द्वौ निषेधौ सातिशयं प्रकृत्यर्थं गमयतः इति न्यायात् श्लिषो श्लेषे आलिङ्गनेऽर्थे पूर्वेण सक् ॥ १६ ॥ भ०

मास्म द्राघीर्मृषा दोषं भक्तां मां मातिचिक्लिशः।
शैलं न्वशिश्रियद्वा मा नदीं नु प्रत्यदुद्रुवत्॥ १७॥
ऐ! वाचं देहि धैर्य्यं नस्तव हेतोरसुस्रुवत्।

मास्मेत्यादि। मृषा दोषं व्यलीकं दोषं मा द्राघीः मयीत्यर्थात् स्मोत्तरे लङ् चेति चकारात् लुङ् सल इगुपधेति क्सस्य न दृश इति निषेधः इरितो वेत्यङ् भावे सिच् मृजिदृशोरित्यम् हलन्तलक्षणा वृद्धिः व्रश्चेत्यादिना षत्वं यतोऽहं भक्तास्ततो मां भक्तां मातिचिक्लिशः नातिक्लेशय क्लिशेर्ण्यन्तात् सिपि णिश्रीत्यादिना चङ् वा णिलोपः द्विर्वचनादिः। पुनर्विकल्पन्नाह मयि दोषदर्शनात् मत्प्रतिकूलवर्त्तिनी सती शैलं नु पर्वतं किमप्यशिश्रियदाश्रिता ततो नदीं प्रत्यदुद्रुवत् प्रतिगतेत्यर्थः नुशब्दो वितर्कं चङ्॥ १७॥ ज॰ म॰

मास्म इत्यादि। मृषा दोषं मास्म द्राघीः अर्थात् मयि दोषदर्शनाद्वा अन्तर्हितेत्याशङ्क्य इदमुक्तं दृशी प्रेक्षे मास्मेन घोत्यावविति टो संनिधौ दृशेर्वर्जनात् इरित्वात् ङः विकल्पपक्षे व्यां सिः वद्रोऽकिदिति रत्वम् अनिम्त्वादव्रजवदेति व्रिः शच्छ्राजेति षङ्। भक्ताम् अनुरक्तां मां त्वं मातिचिक्लिशः नातिपीड़य क्लिशेर्ञिः प्रेरणे ञिश्रीत्यङ् द्वित्वं गुणः ञ्यङुङः स्वः ञेर्लोपः निकटे यदि तिष्ठेत् तदा मद्वचनादागच्छेदित्यतोऽन्यद्विकल्पयन्नाह वामेति मय्यपि दोषदर्शनात् प्रतिकूला सती शैलं किम् अशिश्रियत् आश्रिता उत नदीं प्रत्यदुद्रुवत् प्रतिगता श्रिञ सेवने द्रुगतौ अनयोरङि श्रुश्वोरिति इयुवौ। नुशब्दो वितर्के॥ १७॥ भ॰

ऐ वाचमित्यादि। ऐशब्दो निपातोऽभिमुखीकरणे वर्त्तते वाचं देहि प्रार्थनायां लोट् ध्वसोरेद्धावित्येत्वम्। किमिति

त्वं नो मतिमिवाधासीर्नष्टा प्राणानिवादधः ॥ १८ ॥
रुदतोऽशिश्वियच्चक्षुरास्यं हेतोस्तवाश्वयीत्।
म्रियेऽहं मां निराशश्वेन्मा न वोचश्चिकीर्षितम् ॥ १९ ॥

चेदाह धैर्य्यं नोऽस्माकं धीरता तव हेतोरसुस्रुवत् गलितं नष्टा अदर्शनं गता सती त्वन्नोऽस्माकं मतिं बुद्धिमधासीरिव बुद्धेरपाटवात् विभाषाधेट्श्वयोरिति यदा न चङ् तदा यमरमेति सगिटौ प्राणानदधः पीतवती कायस्याचेष्टत्वात् चङिरूपमात् लोपः ॥ १८ ॥ ज० म०

ऐ वाचमित्यादि। ऐ सीते! वाचं देहि प्रार्थनायां गौ श्रयोर्दीधोर्दंह्री तव हेतोः नोऽस्माकं धैर्य्यम् असुस्रुवत् स्रुतं पूर्ववत् अङ्। त्वं नोऽस्माकं मतिं बुद्धिम् अधासीरिव पीतवतीव बुद्धेरपाटवात् कार्य्यान्तरासंक्रमाच्चोत्प्रेक्षेयं नष्टा अदर्शनं गता सती प्राणानपि त्वम् अदधः इव पीतवतीव देहस्य निश्चेष्टत्वात् धेट्पाने पूर्वेण विभाषितोऽङ् एचोऽशित्या उस्येचोत्यालोपः अङोऽभावपक्षे ग्यां सिः यमरमेति इम्सनौ भसस्यान्भसीम इति सेर्लोपः भूस्थापिबदेन इति सेर्लुकि प्राप्ते धेशाच्छासाग्रः इति पक्षे तदभावः नश अदर्शने क्तः नुण्रधो मुचां नशः इति क्तस्य नस्य हसुङ् नलोपोऽणावित्यनेन लोपः शच्छ्राजेति षङ्। ऐशब्दोऽयमव्ययोऽभिमुखीकरणे आह्वाने वा। एऐशब्दौ तु हेहैवत् स्मृत्यामन्त्रणङ्कतिष्विति विश्वः ॥ १८ ॥ भ०

रुदत इत्यादि। तवार्थे त्वां पश्यामीति रुदतो मम चक्षुरशिश्वियत् उच्छूणम् आस्यं मुखं चाश्वयीत् विभाषाधेट्श्वयोरिति चङ् सिचौ चङीयङ् ह्यन्तेति न वृद्धिः इट् इटः ईटीति सिचो लोपः गुणायादेशौ मां निराशश्वेत् यदि मम

अलिप्तेवानिलः शीतो वने तं न त्वजिह्लदत् ॥ २२ ॥
स्नानभ्यषिचताम्भोऽसौ रुदन् दयितया विना ।
तथाभ्यषिक्त वारीणि पितृभ्यः शोकमूर्च्छितः ॥ २३ ॥

वान् परस्मैपदेषु लिपीत्यादिना नित्ये प्राप्ते आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति विकल्पेनाङ् स्वरितञितः इति क्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदं काष्ठमिव स्वान्तं ज्वलन् अतिवर्त्तमानः अनिलो वायुः शीतोऽपि सन् वने तं राममलिप्तेव दीपितवानिव अङ्भावपक्षे झलो झलीति सिचो लोपः नतु नैवाजिह्लदत् ह्लादितवान् शोकाग्नेरुद्धतत्वात् ह्लदेर्ण्यन्तात्सिश्रीति चङ् ॥ २२ ॥ ज० म०

तस्येत्यादि। शोक एवाग्निर्ज्वलन् वर्द्धमानः तस्य रामस्य स्वान्तं मनः काष्ठमिव चिन्तया नीरसत्वात् अलिपत ददाह यद्यपि लेपश्चन्दनादिनोपदेहस्तथाप्यग्निना लेपो दाह एव पर्य्यवस्यति धातूनामनेकार्थत्वात् वा। शीतोऽपि अनिलः वने तं रामं अलिप्तेव स्पृष्टवानिव मान्द्येन सम्यगस्पर्शनात् किंवा वह्निना अलिप्त ददाह अतएव न अजिह्लदत् नानन्दयत् शोकाग्नेर्वर्द्धमानत्वात् दक्षस्येत्यादिना आत्मनेपदे लिपादेर्ङो विभाषितः पक्षे च्यां सिः झसस्वादिति सिलोपः ह्लादीङ् मोदने अङ्ङः स्वः खेः सन्वत् ॥ २२ ॥ भ०

स्नानित्यादि। असौ रामो दयितया विना शोकमूर्च्छितः शोकेन मोहं नीतः स्नातुमारब्धः मूर्च्छेर्हेतुमण्ण्यन्तस्य रूपं स्नाशौचे शतृप्रत्ययः। रुदन्नम्भः सलिलं अभ्यषिचत क्षिप्तवान् शिरस्यञ्जलिना। अथ स्नातः पितृभ्यो वारीणि अभ्यषिक्त दत्तवान् सिचेः पूर्ववद्विभाषाऽङ् सिचिरत्रोत्सर्गे वर्त्तते ततस्वार्थान्तरवृत्तित्वात् जलस्य कर्तृत्वम् ॥ २३ ॥ ज० म०

तथार्त्तोऽपि क्रियां धर्म्यां स कालेनामुचत् क्वचित्
महतां हि क्रिया नित्या छिद्रे नैवावसीदति ॥ २४ ॥
आह्वास्त स मुहुः शूरान् मुहुराह्वत राक्षसान् ।

स्नानित्यादि । दयितया विना शोकेन मूर्च्छितोऽपि असौ रामो रुदन् स्नान् स्नानं कुर्वन् अम्भोऽभ्यषिचत मन्त्रैः संस्कृतत्वात् स्वशिरसि अञ्जलिना क्षिप्तवानित्यर्थो वा । तथा स्नातः पितृभ्यो वारीणि अभ्यषिक्त दत्तवान् पित्रर्थं क्षिप्तवान् वा धातूनामनेकार्थत्वात् सिचेः संस्कारक्षेपदानवाचकत्वं तेन जलस्य कर्मत्वं अभ्युक्षणे करणत्वं यथा जलेन सिञ्चतीति पूर्ववत् ङः शीक इति षत्वं मूर्च्छा संमोहे उच्छ्रये भावात् क्तः केवलात् तु तारकादित्वादित इम् न स्यात् मूर्च्छा जाताऽस्येति इतोऽस्य जात इति इतो वा ॥ २३ ॥ भ०

तथेत्यादि । स रामस्तेन प्रकारेणार्त्तोऽपि क्वचिदपि धर्म्यां क्रियां काले नामुचत् न त्यक्तवान् अस्मादिव यतो महतां सत्यपि कृच्छ्रे व्यसने नित्या क्रिया नावसीदति आङ्पूर्वादर्त्तेर्ऋ गतेर्वा निष्ठायां ऋतिशालौ वृत्तिः मुचेः लृदनुबन्धत्वादङ् कृञः शच् रिङि यङी ॥ २४ ॥ ज० भ०

तथेत्यादि । तथा तेन प्रकारेण आर्त्तोऽपि व्याकुलोऽपि स रामः क्वचिदपि काले धर्म्यां धर्मादनपेतां क्रियां नामुचत् न त्यक्तवान् मुच्लृमोक्षणे मोक्षे लृदित्वात् ङः आङ्पूर्वादर्त्तेः क्तः गेर्धोरनेक्षिन इति त्रिः । हि यस्मात् महतां छिद्रे व्यसने सत्यपि नित्या क्रिया नैवावसीदति नापगच्छति क्रियते कुः शश्वेति शः स्त्रीत्वञ्च ऋद्रिः शुध्योरितीयः । यदकरणे प्रत्यवायः सा नित्या ॥ २४ ॥ भ०

आह्वास्तेत्यादि । पुनः पुनरभिभवितुं शूरानाह्वास्त

एत सीताद्रुहः ! संख्ये प्रत्यर्थयत राघवम् ॥ २५ ॥
स्वपोषमपुषत् युष्मान् या पक्षिमृगशावकाः ! ।
अद्युतच्चेन्दुना सार्द्धं तां प्रब्रूत गता यतः ॥ २६ ॥

आहूतवान् । तथा राक्षसानाह्वत पूर्ववत् विकल्पः स्पर्द्धायामाङ इत्यात्मनेपदम् । कथमाहूतवानित्याह हे सीताद्रुहः ! सीताहिंसकाः ! शूराः ! राक्षसाः ! वा एत आगच्छत आङ्पूर्वादिणो लोट् संख्ये संग्रामे राघवं प्रत्यर्थयत प्रत्यर्थिनं कुरुत प्रत्यर्थिन्शब्दात्तत्करोतीत्यर्थे णिच् तदन्ताल्लोटः परस्मैपदम् अर्थयात्मोग्रामित्यस्य तु स्वार्थिकण्यन्तस्य सर्वदात्मनेपदित्वात् प्रत्यर्थयध्वमिति वा स्यात् ॥ २५ ॥ ज० म०

आह्वेत्यादि । स रामो मुहुर्वारं वारं शूरान् आह्वास्त अर्थात् युद्धाय राक्षसानपि आह्वत स्पर्द्धायामाङ् इति मं पूर्ववत् ङसौ । कथमाह्वत इत्याह हे सीताद्रुहः ! सीताहिंसकाः ! यूयम् एत आगच्छत आङ्पूर्वादिणो गौ संख्ये युद्धे राघवं प्रत्यर्थयत प्रत्यर्थिनं कुरुत प्रत्यर्थिशब्दात् ले: कृत्याख्याने ञिरिति कृतौ ञिः ञौमंश्चेति डित्त्वे टेर्लोपः अर्थत्कङ् याचन इत्यस्य वा रूपं क्वचिदात्मनेपदिनोऽपि परस्मैपदितेति न्यायात् केचित् तु चुर्भ्यो ञिर्वेति ञेरभावपक्षे ञित्त्वाभावे ञौ तूभयपदमेवेत्याहुः ॥ २५ ॥ भ०

स्वपोषमित्यादि । हे मृगपक्षिणां शावकाः ! पोताः ! या सीता युष्मान् स्वपोषमपुषत् पुष्टवती स्वे पुष इति णमुल् यथाविध्यनुप्रयोगः तां प्रब्रूत कथयत यतो यत्र आद्यादित्वात् तसिः गता सत्यद्युतत् द्योतते स्म सार्द्धमिन्दुना चन्द्रमसा तुल्यत्वात् ॥ २६ ॥ ज० म०

स्वपोषमित्यादि । एवम्प्रकारेण मृगादीनप्याह्वास्तेति

गिरिमभ्यस्यपद्रामो लिप्सुर्जनकसम्भवाम्।
तस्मिन्नायोधनं वृत्तं लक्ष्मणायाशिषन्महत्॥ २७

सम्बन्धः हे पक्षिणां मृगाणाञ्च शावकाः! शिशवः! या सीता युष्मान् स्वपोषम् अपुषत् स्वेन आत्मना धनेन वा पुष्टवती अभिधानात् स्वपूर्वात् पुषेर्णम् तदनुप्रयोगश्च। या इन्दुना सार्द्धम् अद्युतत् तस्या द्योतनेन इन्दोः स्वभावेन गुणीभूतत्वात् ततोऽप्युत्कर्षः सूच्यते सार्द्धंशब्देन समानत्वं वा लक्ष्यते। उभयत्र शासुलिद्युतपुषादेरिति ङः पे ङविधानादेव द्युतेः पम् उक्तञ्च अत एव पं तां प्रब्रूत वदत त्वत्स्त्रियास्त्वय्येव कथनं किमर्थम् इत्याशङ्कायामाह गतेति। यस्माद्गता अन्यत्र मां त्यक्त्वेत्यर्थात्। केचित्तु यतो यत्र गता तं देशञ्च ब्रूतेत्यध्याहरन्ति। केचित् तु या यतो यत्नात् अपुषत् इन्दुना सार्द्धं साम्यं गता या अद्युतच्च यतोऽयत्ने इत्यस्य क्विपीत्याहुः। केचित् तु हे पक्षिमृगशावकाः! गतायतः सन्तः तां प्रब्रूत गतं गमनं भावे क्तः न यतन्ते इति अयतः कर्त्तरि क्विप् गताय अयतोऽयत्नवन्तः स्थिराः सन्त इत्यर्थं इत्याहुः। गताय नास्ति यत् यत्नो येषां तादृशाः सन्त इत्यन्ये॥ २६॥ भ०

गिरिमित्यादि। गिरिं लक्षीकृत्य गतः ऌदित्वादङ्। किमर्थं लब्धुमिच्छुः सनिमीमित्यादिना इस् अत्र लोप इत्यभ्यासलोपः खरिचेति चर्त्वं जनकसम्भवां सम्भवत्यस्मादिति सम्भवः ऋदोरप् जनकः सम्भवो यस्यास्तां सीताम् अस्मिन् गिरौ आयोधनं युद्धं महदतिशयत्वात् वृत्तं लक्ष्मणायाशिषत् कथितवान् क्रियायोगे चतुर्थी सर्त्तीत्यादिनाऽङ् शास इ दङ्हलोरितीत्वं शासिवसीति षत्वम्। कथमकथयदित्याह॥ ४७॥ ज० म०

सीतां जिघांसू सौमित्रे ! राक्षसावारतां ध्रुवम्।
इदं शोणितमभ्यग्रं संप्रहारेऽच्युतत्तयोः॥ २८॥

गिरीत्यादि। जनकसम्भवां सीतां लब्धुमिच्छू रामो गिरिमनु लक्षीकृत्य असृपत् सृपी गतौ लृदित्वात् ङः लभेः सनिमिमीमादेत्यादिना अकारस्य इस् खिलोपश्च स्यादेः सोलोपश्च झपृभसोरिति पः। सम्भवत्यस्मात् सम्भवः जनकः सम्भवो यस्याः जनकात् सम्भवनं यस्या इति वा तस्मिन् गिरौ वृत्तं महदायोधनं युद्धं लक्ष्मणायाशिषत् उक्तवान् तादर्थ्ये चतुर्थी यदभिप्रेत्य धात्वर्थस्तत्र चतुर्थीति परः शासु अनुशिष्टौ शासु लिदृयुदिति ङः शासुङ्हिसङ इति इत्वं क्रिलादिति षत्वम् ॥ २७॥ भ०

सीतामित्यादि। इत्येवं लक्ष्मणायाशिषदिति श्लोकचतुष्टयं यावत् सम्बध्यते। हे सौमित्रे ! सीतां हन्तुमिच्छन्तौ राक्षसावारतामागताविति ध्रुवं निश्चितं उत्प्रेक्षायामित्यन्ये आङ्पूर्वादर्त्तेर्ग्रादादिकादेवाङ् पुषादिसूत्रे शास्तिसाहचर्य्येण तस्यैव ग्रहणात् अट्शोङीति गुणः आङ् विनाप्यड़ागमे कृते रूपमिदं हन्तेः सनि अज्झनगमां सनीति दीर्घः अभ्यासाच्चेति घत्वम्। कुतो ज्ञातमित्याह इदमभ्यग्रं शोणितं तयोः संप्रहारे युद्धे अच्युतत् गलितं च्युतिरक्षरणे अकर्मकोऽत्र इरनुबन्धत्वादिरितो वेत्यङ् सीतां भक्षयितुं तयोरेव विवादो वृत्त इति भावः॥ २८॥ ज० म०

सीतामित्यादि। इत्येवं लक्ष्मणायाशिषदिति श्लोकचतुष्टयेषु सम्बध्यते। हे सौमित्रे ! ध्रुवं निश्चितं उत्प्रेक्षे वा सीतां हन्तुमिच्छूराक्षसावारतां आङ्पूर्वात् ऋ‌टलिगत्यां इत्यस्मात् ऋप्रापणे चेत्यस्माद्वा वक्तव्यस्येत्यादिना पक्षे ङः इश्रोर्णु-

इदं कवचमच्योतीत् साश्वोऽयं चूर्णितो रथः।
एह्यमुं गिरिमन्वेष्टुमवगाहावहे द्रुतम्॥ २९॥
मन्युर्मन्ये ममास्तम्भीद् विषादोऽस्तभदुद्यतिम्।
अजारीदिव च प्रज्ञा बलं शोकात्तथाजरत्॥ ३०॥

रिति गुणः आङा विनापि रूपमेतत् हन्तेः सनि घोँऽज्झनिङ्गमामिति दीर्घः खेर्ह्रो घः। कुतो ज्ञातमित्याह तयोरेव संप्रहारे युद्धे इदं अभ्यग्रं अभिनवं शोणितं अच्युतत् गलितं च्युतिरच्चरणेऽकर्मकः इरित्वात् शासुलिदद्युदित्यादिना पक्षे ङः। सीतामत्तुं तयोरेव विरोधो जात इति भावः॥ २८॥ भ०

इदमित्यादि। इदं कवचमच्योतीत् भ्रष्टं आङभावे सिजेव भवति अयं रथः साश्वश्चूर्णित आस्ते यतश्चैवं तस्मादेहि आगच्छ द्रुतं किं पश्चाद्विलम्बसे अमुं गिरिमवगाहावहे विलोडयावः किमर्थं अन्वेष्टुं सीतामित्यर्थात् एतत्सर्वं पर्वतसमीपे कथ्यते॥ २९॥ ज० म०

इदमित्यादि। कवचमिदं अच्योतीत् भ्रष्टं इरित्वात् ङाभावपक्षे च्लौ सिः अश्वेन सह चूर्णितोऽयं रथश्चास्ते यत एवं तस्मात् द्रुतं शीघ्रं एहि आगच्छ आङ्पूर्वस्य णो ह्री रूपम् अन्वेष्टुमर्थात् सीताम् अमुं गिरिं आवाम् अवगाहावहे सर्वतः पर्य्यटावः॥ २९॥ भ०

मन्युरितित्यादि। मन्युर्मम शोकः मन्ये इत्यहं सशोकः सुहृज्जनेऽस्तम्भीत् स्तब्धवान् विषाद उद्यतिमस्तभत् अत्र पक्षे अनुनासिकलोपः प्रज्ञा च तत्र विवेकिनी बुद्धिः अजारीत् विवेकवैकल्यात् जीर्णेव तथाशब्दः समुच्चये बलं शोकादजरत् जीर्णं स्वकार्य्याकरणात् ऋदृशो ङीति गुणः जॄस्तम्भ्वित्यादिना सिजङौ॥ ३०॥ ज० म०

गृध्रस्ये हाश्वतां पक्षौ क्षत्तौ वीक्षस्व लक्ष्मण !।
जिघांसोर्नूनमापादि ध्वंसोऽयं तां निशाचरात्॥ ३१॥

मन्युरित्यादिना। हे सौमित्रे! मन्युः शोको मम मन्ये स्कन्धमूर्त्तिशिराद्वयमस्तम्भीत् शोकजन्यवायुना मन्यास्तम्भो नाम व्याधिर्जात इत्यर्थः। मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियां, पश्चाद्ग्रीवाशिरा मन्येति चामरः। विषाद उत्साहविपर्य्यय उद्यतिं उद्यममस्तभत् स्तन्भुधातुः सौत्रिकः शासलिदद्युदिति वाङ् हसुङ् नलोपः ङाभावपक्षे व्यां सिः उत्पूर्वाद्यमेः क्तौ वनतनाद्यनिमामिति मलोपः। मम प्रज्ञा बुद्धिश्चाजारीत् कर्त्तव्यमूढ़त्वाज्जीर्णेव तथा मम बलं शोकात् अजरत् कार्य्याक्षमत्वाज्जीर्णमिव पूर्ववद्वाङ् दृश्योर्ण्विति गुणः पक्षे सिः व्रजवदेति व्रिः। तथेति समुच्चयाभ्युपगमसादृश्येष्विति वृद्धाः॥ ३०॥ भ०

गृध्रस्येत्यादि। हे लक्ष्मण! इह प्रदेशे गृध्रस्य पक्षौ क्षत्तौ छिन्नौ अश्वतां शूनौ पूर्ववदङि श्वयतेरः इति वीक्षस्व नूनमवश्यं सीतां जिघत्सोरत्तुमिच्छोर्गृध्रस्य अदेर्लुङ्सनोर्घस्ल् निशाचरादयं ध्वंसः पक्षच्छेद आपादि उत्पन्नः कर्त्तरि लुङ् चिण्तेपद इति च्लेश्चिणादेशः तशब्दस्य चिणो लुक्॥ ३१॥ ज० म०

गृध्रेत्यादि। हे लक्ष्मण! इह स्थाने गृध्रस्य क्षत्तौ छिन्नौ पक्षौ अश्वतां वायुना मांसादिपरिणामेन वा वृद्धिं गतौ इति वीक्षस्व पश्य टु ओश्वि गतिवृद्ध्योः पूर्वेण वा ङः वच्यस्यश्विपतामिति श्वः नूनं निश्चितं तां सीतां जिघांसोर्गृध्रस्य अयं ध्वंसः पक्षच्छेदः निशाचरादापादि उत्पन्नः पदस्तनोण् वे

क्रुद्धोऽदीपि रघुव्याघ्रो रक्तनेत्रोऽजनि क्षणात्।
अबोधि दुःस्थं त्रैलोक्यं दीप्तैरापूरि भानुवत्॥ ३२॥
अताय्यस्योत्तमं सत्त्वमप्यायि कृतकृत्यवत्।

इति कर्त्तरि इण् इणस्तन्लोपः। जघस्वोरिति पाठे अत्तुं भोक्तुमिच्छोः घस्लृदः सनिति अदेर्घस्लृः सत्स्यरे॥ ३१॥ भ०

क्रुद्ध इत्यादि। तदेवं रघुव्याघ्रो रामः क्रुद्धोऽदीपि दीप्तवान् क्षणाच्च रक्तनेत्रोऽजनि जातः जनिबध्योश्चेति न वृद्धिः त्रैलोक्यं निहन्मि यस्मिन् हन्यमानेऽपि सीताद्रुहोऽपि नश्यन्ति इत्यभिप्रायेण दुःस्थमबोधि बुध्यते स्म किंवा रामस्य दारा ह्रियन्ते तदान्येषु का कथा इति दुःस्थं त्रैलोक्यमबोधि दीप्तैस्तेजोभिर्हेतुभिरापूरि वर्द्धते स्म भानुवदादित्यवत् दीप्तैरिति भावे निष्ठा सर्वत्र कर्त्तरि लुङ् दीपजनेत्यादिना चिण् ॥ ३२॥ ज० म०

क्रुद्ध इत्यादि। लक्ष्मणायैवमुक्त्वा रघुव्याघ्रो रामः क्रुद्धः सन् अदीपि जज्वाल क्षणाच्च रक्तनेत्रोऽजनि जातः त्रैलोक्यमेवं दुःस्थम् अबोधि ज्ञातवान् शत्रुमलब्ध्वा तन्नाशाय त्रैलोक्यमपि नाशयिष्यामीत्याशयः येनाहमपि दुःस्थः कृतस्तेन सुतरां जगद्दुःस्थमिति वा दीप्तैस्तेजोभिर्हेतुभिरापूरि वर्द्धते स्म भानुरिव दीपेर्भावे क्तः सर्वत्र पदस्तनोण् घे इत्यादिना कर्त्तरि पाक्षिक इण् इणस्तन्लोपः जनबधः सेम इत्यादिना जनेर्ह्रस्वः॥ ३२॥ भ०

अतायीत्यादि। अस्य रामस्य उत्तमं सत्त्वमभिप्रायः शोकव्यसनयोरविकारत्वात् अतायि सन्ततं नान्तरा विच्छिद्यते स्म अप्यायि वृंहितं कृतकृत्यवत् समाप्तक्रियवत् हस्ततलस्थं शत्रुवधं मन्यमानस्य उभयत्रापि पूर्ववच्चिण् तस्य

उपाचायिष्ट सामर्थ्यं तस्य संरम्भिणो महत् ॥ ३३ ॥
अदोहीव विषादोऽस्य समरुद्धेव विक्रमः।
समभावि च कोपेन न्यश्वसीच्चायतं मुहुः ॥ ३४ ॥

रामस्य संरम्भिणः शत्रुविषये क्षुभितचित्तस्य सामर्थ्यं बलमुपाचायिष्ट स्वयमेवोपचीयते स्म चिनोतेरच: कर्मकर्त्तरीति चिण् पक्षे चिण्वदिट् चेति। ३३ ॥ ज० म०

अतेत्यादि। अस्य रामस्य सत्वं व्यवसायः स्वभावो वा अतायि सन्ततं बभूव नान्तरा विहन्यते स्म उत्तमं व्यसनेऽपि अविकृतं तायृङ् पातनसन्तत्योः अप्यायि वर्द्धते स्म कृतकृत्यवत् समाप्तक्रिय इव क्रोधोत्साहाधिक्यात् विहितो वैरिवध इत्यध्यवसायात् प्यायीङ् वृद्धौ उभयत्र पूर्ववद्वा इण् संरम्भिणः शत्रुविषये क्रुद्धस्य तस्य रामस्य सामर्थ्यं महदुपाचायिष्ट स्वयमेवोपचीयते स्म हनग्रहदृश च इति चिनोतेः सेमिण् कर्मकर्त्तरि चायृङ् निशानेऽर्थे इत्यस्यानेकार्थत्वात् कर्त्तर्य्येवेदं रूपमित्यन्ये। सत्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः। आत्मनि व्यवसाये च चित्ते प्राणिषु जन्तुष्विति विश्वः ॥ ३३ ॥ भ०

अदोहीत्यादि। अस्य रामस्य विषादः प्रागुत्पन्नोऽदोहीव स्वयं क्षरित इव अथवा अदोहीव प्रपूर्य्यते स्मेव विक्रमः पुरुषकारः समरुद्धेव संरुध्यते स्म इव कर्मवदित्यादिना कर्मवद्भावेन प्राप्तस्य चिणो न रुध इति निषेधः तेन सिजेव भवति झलोझलीति सिचो लोपः झषस्तथोर्धोऽधः झलाञ्जशझशीति धत्वजस्त्वे कोपेन च समभावि सम्भूतं चिण् भावकर्मणोरिति भावे चिण् त्रैलोक्यदौस्थ्यावबोधाज्जातखेदः सन् आयतं दीर्घं

श्रमप्रकरणं कथ्यते ।

अथालम्ब्य धनू रामो जगर्ज गजविक्रमः ।
रुणध्मि सवितुर्मार्गं भिनद्मि कुलपर्वतान् ॥ ३५ ॥

न्यश्वसीत् निश्वसितवान् ह्यन्तेति वृद्धिर्न भवति मुहुरिति सर्वत्र योज्यम् ॥ ३४ ॥ ज० म०

अदोहीत्यादि । अस्य रामस्य प्रागुत्पन्नो विषादः स्वयमेवादोहि इव क्रोधातिशयात् स्वयं चेरित इव पूर्य्यते स्मेवेत्यन्ये वेणजदुह इति कर्मकर्त्तरि वा इण् विक्रमोऽपि समरुद्धेव स्वयमेवान्तः प्रविष्ट इव न तपरुधसढ़ेति कर्मकर्त्तरि इण्निषेधः झसस्वादिति सिलोपः अस्य कोपेन समभावि सम्भूतं रतनोर्यगिणाविति भावे इण् कोपात् मुहुर्वारंवारं आयतं दीर्घं यथा स्यात्तथा रामो न्यश्वसीत् ह्मसादेः सेम इत्यादौ श्वसवर्जनात् न वृद्धिः । इति सिजधिकारः ॥ ३४ ॥ भ०

इतः प्रभृति श्रमप्रकरणमधिकृत्याह—अथेत्यादि । अथानन्तरं रामो धनुरालम्ब्य गृहीत्वा जगर्ज विष्फूर्जितवान् धनूराम इति ढ्लोप इति दीर्घः । गजगतिः सवितुः सूर्य्यस्य मार्गं पन्थानं रुणध्मि आवृणोमि शरैरित्यर्थात् तथा भिनद्मि विदारयामि कुलपर्वतान् ॥ ३५ ॥ ज० म०

अथ नशब्दाधिकारः । स च स्वमते श्नण् । अथेत्यादि । अनन्तरं गजपराक्रमो रामो धनुरालम्ब्य गृहीत्वा जगर्ज सिंहनादं चकार । किं कृत्वा जगर्जेत्याह अहं सवितुः सूर्य्यस्य मार्गं पन्थानं रुणध्मि आवृणोमि अर्थात् शरैः मृदुत्वादेव ममेदृशं कर्म संवृत्तं इदानीं महतां दण्डभयादन्योऽपि सीतां दास्यति न च पुनरेवं कोऽपि करिष्यतीति भावः अत एव न तृणेढ्मीति लोकोऽयमिति वक्ष्यति कुलपर्वतान् पृथिव्या अवस्तम्भकान्

रिणच्मि जलधेस्तोयं विविनच्मि दिवः सुरान्।
क्षुणद्मि सर्पान् पाताले छिनद्मि क्षणदाचरान्॥ ३६॥

पर्वतानपि अहं भिनद्मि विदारयामि रुधिरौञ आवृतौ अधौ-भिदिर्भिदि दिवसुतुदरुधेति अणेव श्यनादिवत् प्रकृतिप्रत्यययोः साहाय्यकारित्वात् न श्यप् दिवसुतुदरुधक्रादेरिति षष्ठ्येकवचनान्तं पदं तेन दिवादिप्रभृतीनां सम्बन्धे श्यनादयो रे परे निर्दिष्टा इत्यर्थः ते कुत्र भवन्तीत्याशङ्क्य वृत्तावुक्तं एभ्य इति तेन सूत्रे षष्ठीनिर्देशात् रुधादेः अण् णित्वादन्त्याच उत्तरः एभ्य इति वृत्तौ पञ्चमीनिर्देशादन्ये प्रकृतेरुत्तर इति बोध्यं न च सूत्रे पञ्चमीनिर्देशेऽपि णित्वात् अण् रुधादेरन्त्यादचः परे भवितुमर्हति णमित इत्यस्य षष्ठ्यन्त एव विषयत्वात् शासुलिट्युत्पुषादेरिति पञ्चम्यन्तत्वात् प्रकृतेः परो ङः न तु ङित्वादन्त्यस्य स्थाने इत्यादिदर्शनात् षष्ठीनिर्देशेऽपि पञ्चम्यर्थो गम्यते। तथाहि "अनडुत्पुंपयोलक्ष्मीनावामेकत्ववाचिनाम्। नित्यं कः स्याद् बहुव्रीहौ वा स्याद् द्वित्वबहुत्वयोः॥" इति। अन्यत्रापि "नित्यात्वतां स्वरान्तानां सृजिदृश्योश्च वेट्थलि। तृचि नित्यानिटः स्युस्तेहृव्येऽदां नित्यमिट्थलि॥" इति ॥ ३५॥ भ०

रिणच्मीत्यादि। जलधेस्तोयं रिणच्मि रिक्तीकरोमि रिचिर् विरेचने दिवः सर्गात् सुरान् विविनच्मि पृथक्करोमि विचिर् पृथग्भावे क्षुणद्मि चूर्णयामि सर्पान् पाताले क्षुदिर् पेषणे अट्कुप्वाङिति णत्वं छिनद्मि क्षणदाचरान् राक्षसान् द्विधा करोमि छिदिर् द्वैधीकरणे॥ ३६॥ ज० म०

रिणच्मीत्यादि। जलधेः समुद्रस्य तोयं रिणच्मि रिक्तीकरोमि रिचिर्जधौ विरेके रेफात् अणो णत्वं सुरान् दिवः

यमं युनज्मि कालेन समिन्धानोऽस्त्रकौशलम्।
शुष्कपेषं पिनष्म्युर्वीमखिन्दानः स्वतेजसा॥ २७॥

स्वर्गात् विविनच्मि पृथक्करोमि विचिर्लिंधीञ् पृथक्त्वे विपूर्वः सुरायोगात् सुराः अर्श आदित्वादः। तदुक्तं "सुरापरिग्रहाद्देवाः सुरा इत्यभिविश्रुताः" इति। किंवा सुरन्ति भान्ति ईशते वा इति सुराः सुरश्भैश्वर्ययोरित्यस्मात् कृगृज्ञाप्रीजुङ इति कः। पाताले सर्पान् क्षुणद्मि चूर्णयामि अधीक्षुदिर्चुदि क्षुत्सम्पेषणं षकाराखत्वं पतन्ति लोका अस्मिन्निति पातालं निपातनात् चण्डाचरान् छिनद्मि द्वैधीकरोमि छिदिर्धौञ् छेदे॥ २६॥ भ०

यममित्यादि। यममपि कालेन तदधीनेन मृत्युना युनज्मि सम्बध्नामि अस्त्रकौशलं समिन्धानः संवर्द्धयन् ञि इन्धी दीप्तौ आत्मनेपदिनो लटः शानच् आन्नलोपः अ्नसोरव्लोपः उर्वीं शुष्कां कृत्वा चूर्णयामि पिष्लृ संचूर्णने शुष्कचूर्णरूक्षेषुपिष इति णमुल् अखिन्दानः स्वतेजसा दैन्यमभजन् अपरिश्राम्यन् खिद दैन्ये पूर्ववत्लोपः॥ २७॥ ज० म०

यममित्यादि। यममपि कालेन मृत्युना अहं युनज्मि हन्मीत्यर्थः युजिर्धाञ्युतौ अस्त्रकौशलं समिन्धानः वर्द्धयन् इन्धीञ् धङ्क्यिुतौ शानः नणोनलोप्य इत्युङ्लोपः नणोन्ऽणाविति नस्य अकाररहितत्वम्। उर्वीं शुष्कपेषं पिनष्मि चूर्णयामि धौपिषलृ चूर्णने शुष्कचूर्णरूक्षात् पिषो णम् गतार्थत्वे तदनुप्रयोगश्चेति परः स्वमते चणं वेत्यस्य योगविभागात् त्रैशुष्यचो मकव इति शुषेः क्तस्य कः। स्वतेजसा अखिन्दानः दैन्यमभजन् अपरिश्राम्यन् वा खिदङ्ध्यौ दैन्यके नणोन्ऽणौ॥ २७॥ भ०

भूतिं तृणह्मि यक्षाणां हिनस्मीन्द्रस्य विक्रमम् ।
भनज्मि सर्वमर्य्यादास्तनच्मि व्योम विस्तृतम् ॥ ३८ ॥
न तृणेह्मीति लोकोऽयं मां विन्ते निष्पराक्रमम् ।
एवं वदन् दाशरथिरपृणग् धनुषा शरम् ॥ ३९ ॥

भूतिमित्यादि । यक्षाणां भूतिं सम्पदं तृणह्मि उत्सादयामि उतृदिर्हिंसानादरयोः इन्द्रस्य विक्रमं हिनस्मि अपनयामि हिसि हिंसायां इदितो नुम् तस्य आन्नलोपः सर्वमर्य्यादाश्च व्यवस्थाः सर्वेषां भनज्मि मर्दयामि भञ्जो आमर्दने आन्नलोपः तनच्मि व्योम विस्तृतं सङ्कोचयामि स्तृञ् आच्छादने क्तान्तेन चौरादिकस्य रूपं तञ्चूसङ्कोचे आन्नलोपः कस्मादेवं प्रवृत्तस्त्वमिति चेदाह ॥ ३८ ॥ ज० म०

भूतिमित्यादि । यक्षाणां भूतिं सम्पदं तृणह्मि नाशयामि तृहञ् धिर्नादरे च चकाराद्धिंसायां इन्द्रस्य विक्रमं हिनस्मि अपनयामि हिसिधकि हिंसे नशोनलोप्य इति इदित्वात् कृतनुणो लोपः सर्वेषां मर्य्यादा व्यवस्था भनज्मि निवर्त्तयामि भन्जोधौ मोटने व्योम्न आकाशस्य विस्तृतं विस्तारं तनच्मि सङ्कोचयामि तञ्चुधसङ्कुचि तनज्मीति पाठे तन्जुधसङ्कोचे स्तृनज्स्तृतावित्यस्माद्भावे क्तः व्योमविशेषणे विस्तृतमिति निरर्थकं स्यात् ॥ ३८ ॥ भ०

न तृणेह्मीत्यादि । न तृणेह्मि न मारयामि इति कृत्वा तृहिहिसि हिंसायां श्नम् तृणह इम् अयं लोको मां निष्पराक्रमं निर्वीर्य्यं विन्ते विचारयति विदविचारणे इत्यस्मादात्मनेपदिनः श्नम् अल्लोपः एवमुक्तेन प्रकारेण वदन् दाशरथिः धनुषा शरम् अपृणक् पृणक्ति स्म पृचीसम्पर्क्के लङि श्नम हल-

अथ प्रकीर्णकाः।

न्यवर्त्तयत् सुमित्राभूस्तं चिकीर्षुं जगत्त्रयम्।
ऐक्षेतामाश्रमादाराङ्गिरिकल्पं पतत्रिणम्॥ ४०॥

ञ्याादिलोपः कुल्वम् इति श्रम् विकरणनिदर्शनम्॥ ३९॥ ज० म०

न तृणेद्मीत्यादि। कथमेवं प्रवृत्तिरित्याह अहं न तृणेद्मि न हन्मि इति कृत्वा मनसीत्यर्थात् अयं लोकः मां निष्पराक्रमं विन्ते विचारयति तेन मे पत्रप्रहारो वृत्तः इति भावः धीविदङ् मीमांसे नणोन्नऽणो तृहध हिंसे तृह इण् पिङ्क्षे इति नण इण् ऋकारात् णत्वं दाशरथीराम एवं वदन् धनुषा शरम् अपृणक् युनक्ति स्म पृच् धीच् सम्पर्के हसङ्ग्रां दिसेरिति दिलोपः चूङिति कुङ् ऋतो णत्वं शृणाति हिनस्तीति शरोऽनन्तः तालव्यादिः दन्त्यादिरप्यस्ति। "चित्रपुङ्खः शरः सरः" इति त्रिकाण्डशेषः। इति नशब्दाधिकारः॥ ३९॥ भ०

इतः प्रकीर्णकश्लोकानाह। न्यवर्त्तयदित्यादि। तं रामं जगत्त्रयं चिकीर्षुं कर्त्तुमिच्छुं सुमित्राभूर्लक्ष्मणो न्यवर्त्तयत् निवर्त्तितवान्। भ्रातः! अलं कोपेन त्वया सार्द्धं कः संग्रामे युद्धं दातुं समर्थः यदत्र युक्तं तत्प्रतिविधीयतामिति भवनं भूः सम्पदादित्वात् क्विप् सुमित्रायां भूर्यस्य ऐक्षेतां रामलक्ष्मणौ दृष्टवन्तौ लङि रूपं पक्षिणं गिरिकल्पं महाप्राणित्वात् आश्रमादारात् समीपे दूरान्तिकार्थैरिति पञ्चमी॥ ४०॥ ज० म०

अथ प्रकीर्णकाः। न्यवेत्यादि। इत्थं जगतः क्षयं कर्त्तुमिच्छन्तं तं रामं सुमित्राभूर्लक्ष्मणः न्यवर्त्तयत् निवारयामास अन्यापराधेनान्यदण्डानौचित्यात् सुमित्रा भूरुत्पत्तिस्थानं यस्य सुमित्रायां भूर्भवनं यस्येति वा सुमित्रायाः भवतीति वा।

तं सीताघातिनं मत्वा हन्तुं रामोऽभ्यधावत।
मा बधिष्ठा जटायुं मां सीतां रामाहमैक्षिषि॥ ४१॥

क्विवन्तमिदं रूपम्। अथ रामलक्ष्मणौ आश्रमादारात् समीपे गिरिकल्पं पर्वततुल्यं पतत्रिणं पक्षिणं ऐक्षेतां दृष्टवन्तौ अन्याराभ्यार्थारादिति पञ्चमी॥ ४०॥ भ०

तमित्यादि। तं सीताघातिनं सीता हतानेनेति मत्वा रामो हनिष्यामीत्यधावत धावुगतिशुद्ध्योरित्यस्मात्ङि ऋरित्त्वादात्मनेपदं तं हन्तुमुद्यतं रामं जटायुराह मा बधिष्ठा इति हे राम! मां जटायुं मा बधिष्ठाः मा बधीः बधबन्धने इत्यस्मादनेकार्थत्वादात्मनेपदिनः सेटो लुङि रूपं न हन्तेः मत्याङि आङो यमहनः इत्यात्मनेपदं नास्ति अकर्मकादित्यनुवृत्तेः स्वनामपरिकीर्त्तनं तव पितुरहं सखेति ख्यापनार्थं सीतामैक्षिषि दृष्टवानहं लुङुत्तमैकवचने अतो मां मा बधिष्ठाः॥ ४१॥ ज० म०

तमित्याजि। तं पक्षिणं सीताघातिनं सीतामयं हतवान् इति मत्वा हन्तुं रामोऽभ्यधावत वेगेन अभिमुखं गतवान् धावुञ्जवे स्रजि उपास्थितेवमुक्त्तो तमिति वक्ष्यमाणश्लोकेनान्वयाद् मा बधिष्ठाः इत्यादिपद्याद्धं हन्तुमुद्यतं रामं प्रति जटायुवाक्यमिति गम्यते। हे राम! जटायुं मां त्वं मा बधिष्ठा न मारय हन्तेस्त्यास् त्यां सिः हनबधष्टोल्यलीति बधादेशः धात्वन्तरत्वात् वसोरस्थे इतोम् आत्मनेपदमिच्छन्ति परस्मैपदिनः क्वचिदिति परवाक्यात् स्वमते बाहुल्यात् आत्मनेपदं किंवा आङ्पूर्वहन्तेः आत्माङ्गढ़ादढाच्चाहनयमः इति मम् आत्माङ्गढ़ादित्यस्य क्वचिद्व्यभिचारात्। तथाच "गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः" इति

उपास्थितैवमुक्तो तं सखायं राघवः पितुः ।
पप्रच्छ जानकीवार्त्तां संग्रामञ्च पतत्त्रिणम् ।
ततो रावणमाख्याय द्विषन्तं पततां वरः ॥ ४२ ॥

किंवा जटायुमिति नामकीर्त्तनेन तव पितुः सखा अहमिति ज्ञापितं तेन च तव पितुः सख्यदार्ढ्यं नाहं तव स्वाङ्गमिव मम हिंसया तव स्वाङ्गहिंसा व्यथेति आरोपितात्माङ्गत्वादा त्माङ्गढादित्यात्मनेपदं किंवा आत्माङ्गढादित्यत्र आत्मशब्देना त्मीयोऽपि लच्यते किंवा धातूनामनेकार्थत्वाद् बधङ् निन्दे च इत्यस्य रूपं किन्तिजगुपः इत्यादौ निन्दाबधेः सन्विधानादत्र न सन् जटा आयुर्यस्येति व्युत्पत्त्या तस्य च प्रवयसो जटायुषः स्वर्गिणः किमनुशोच्यतेऽधुनेति दर्शनाच्च जटायुमिति चिन्त्य-मिति भ्रान्ता वदन्ति यतो बाहुल्यादिणधातोरुण्प्रत्यये आयुशब्दोऽयमुदन्तोऽपि दृश्यते । यथा "वायुना जगदायुनेति जटायुश्च जटायुः" इति शब्दभेदः । "पौलस्त्यस्य जटायुषा विघटितः कार्ष्णायसोऽयं रथः पश्यैते पुरतः पिशाचवदनाः कङ्कालशेषाः खराः । खड्गच्छिन्नजटायुपक्षतिरितः सीतां ज्वलन्तीं वहन्नन्तर्व्याकुलविद्युदम्बुद इव द्यामभ्युदस्थादरिः ॥" इत्येतत् पद्यमुणादिवृत्तावुज्ज्वलदत्तेन जटायुशब्दस्य सन्तोदन्तत्वेन द्विरूप्यज्ञापनायोदाहृतम् । अहं सीतामैक्षिषि दृष्टवान् त्वां मि इम् अतोऽपि मा बधिष्ठाः इति भावः ॥ ४१ ॥ भ०

उपास्थित इत्यादि । पक्षिणैवमुक्ते सति राघवस्तं रणभङ्गानुष्ठानेन उपास्थित परिचितवान् सङ्गतकरणे आत्मनेपदं स्थाध्वोरिच्चेतीत्वं ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः । पितुः सखायमिति कृत्वा सखिशब्दाद्द्वितीयैकवचने रूपं सख्युरसम्बुद्धाविति णित्वाद्वृद्धिरायादेशः पप्रच्छ पृष्टवान् तं पक्षिणं जटायुं

व्रणवेदनया ग्लायन्ममार गिरिकन्दरे ।
तस्याग्न्यम्बुक्रियां कृत्वा प्रतस्थाते पुनर्वनम् ॥ ४३
सत्वानजस्रं घोरेण बलापकर्षमश्नता ।

किं जानकीवार्त्तां संग्रामञ्च ततः उपस्थानानन्तरं रावणं द्विषन्तं शत्रुम् आख्याय कथयित्वा रावणेन हृता सीतेति पततां पक्षिणां वरो जटायुर्ममारेति परेणान्वयः ॥ ४२ ॥ ज० म०

उपेत्यादि । पक्षिणा एवमुक्ते सति राघवस्तं पितुः सखायं उपास्थित आराधितवान् मैत्राध्वसङ्गाराधे इति मं स्थादो-ङि ष्टीमे इति ङि गुणाभावश्च झस्स्वादिति सिलोपः । ततः उपस्थानानन्तरं द्विषन्तं शत्रुं रावणमाख्याय सीता तेन हृतेति कथयित्वा पततां पक्षिणां वरः श्रेष्ठो जटायुर्ममारेति वक्ष्यमाणश्लोकेन सम्बन्धः ॥ ४२ ॥ भ०

व्रणेत्यादि । व्रणकृता वेदना पीड़ा मध्यपदलोपी समासः तथा ग्लायन् ग्लानिं गच्छन् शतर्य्यायादेशः ममार मृतः क्व गिरिकन्दरे यं गिरिमन्वसृपत् तस्य निम्नप्रदेशे कन्दं रातीति व्युत्पत्तिमात्रं तस्य जटायोरग्न्यम्बुक्रियां दाहमुदकदानञ्च कृत्वा पुनर्भूयो वनमरण्यं प्रतस्थाते प्रस्थितौ समवप्रविभ्य इत्यात्मनेपदम् ॥ ४३ ॥ ज० म०

' व्रणेत्यादि । व्रणेन या वेदना तया ग्लायन् ग्लानिं गच्छन् ममार अथ गिरिकन्दरे यं गिरिमन्वसृपद्रामस्तस्य निम्नप्रदेशे गुहायां वा अग्निक्रियां दाहं अम्बुक्रियां तर्पणं च कृत्वा पुनर्वनं प्रतस्थाते अर्थाद्रामलक्ष्मणौ प्रतिज्ञानिर्णयेत्यादिना प्रस्थो मं मृङष्टीर्ध्येममिति नियमात् ठीपम् ।' अथालम्ब्य धनूराम इत्यादिपद्यार्द्धादनन्तरं सीताविरहदुःखार्त्तः कोप-

क्षुध्यता जगृहाते तौ रक्षसा दीर्घबाहुना ॥ ४४ ॥
भुजौ चकृततुस्तस्य निस्त्रिंशाभ्यां रघूत्तमौ ।

संरक्तलोचन इति यमं युनज्मि कालेनेत्यादिपद्यार्द्धादनन्तरं विनज्मि धाम सर्वेषां दृणेद्मि सकलं जगदिति एवं वदन् दाशरथिरित्यादि पद्यार्द्धादनन्तरं जगन्नाशाय सन्नद्धस्तृणवत् स्वेन तेजसेति न्यवर्त्तयत् सुमित्राभूरित्यादिपद्यार्द्धादनन्तरं तेजःचात्रं विवृण्वानं दिधक्षन्तमिवानलमिति तं सीता घातिनं मत्वेत्यादिपद्यार्द्धादनन्तरं प्रोवाच स तदा पक्षी भयाद्रामेण तर्जितः इति उपास्थितैवमुक्ते तमित्यादिपद्यार्द्धादनन्तरं पप्रच्छ जानकीवार्त्तां संग्रामञ्च पतत्रिणमिति तस्या न्यम्बु क्रियां कृत्वेत्यादिपद्यार्द्धादनन्तरं विराधमीयिवांसौ ता विचिन्वानावितस्तत इति पद्यार्द्धं केनचित् क्वचित् पुस्तके प्रक्षिप्तं सर्वमिदं प्राचीनैरुपेक्षितत्वादमूलमेव तत्राप्ययालम्बा धनूराम इत्यादिपद्यार्द्धादनन्तरं सीताविरहदुःखार्त्तः कोप संरक्तलोचनः इति पद्यार्द्धमतीवायुक्तं नशब्दाधिकारे नशब्दा भावात् ॥ ४३ ॥ भ०

सत्वानित्यादि । तौ रामलक्ष्मणौ रक्षसा राक्षसेन जगृहाते गृहीतौ कर्मणि लिट् किं नाम्ना दीर्घबाहुना अन्वर्था चेयं संज्ञा एक एकेन बाहुना द्वितीयो द्वितीयेन क्षुध्यता बुभुक्षमाणेन घोरेण भीमेन सत्वान् अजस्रं सदा नञ्पूर्वाज्जसो नमि कम्पोति रः अश्नता भुञ्जानेन किं कृत्वा बलापकर्ष बलादाकृष्येव पाकादिकमनपेक्ष्य अपादाने परीप्सायामिति णमुल् ॥ ४४ ॥ ज० म०

सत्वानित्यादि । तौ रामलक्ष्मणौ दीर्घबाहुनाम्ना रक्षसा जगृहाते गृहीतौ कर्मणि ठौ क्षुध्यता बुभुक्षुणा दिवादित्वात्

स छिन्नबाहुरपतद् विह्वलो ह्वलयन् भुवम्॥ ४५॥
इति प्रकीर्णकाः।
अथ कृत्याधिकारः।

थ्यन् बलापकर्षं सत्वान् प्राणिनोऽजस्रं निरन्तरम् अश्नता भक्षयता बलादपकृष्य त्वरया परिष्कारादिकमकृत्वैव पञ्च-म्यन्तात्त्वरायां णमिति परः खमते बलेनापकर्षोऽपकर्षणं यत्रे ति सत्वभक्षणक्रियाविशेषणं एतेन त्वरया परिष्कारा-दिकं तदपि प्राप्तं परिष्कृतत्वादौ बलहेतुत्वस्य वैयर्थ्यात् चणम् वेत्यस्य योगविभागाद्वा चणम् घोरेण भयदेन नञ्पूर्वा-ज्जसेर्हिंसदीपकम्पाजसेति रः॥ ४४॥ भ०

भुजावित्यादि। रघूत्तमौ रामलक्ष्मणौ तस्य योजनबाहोः बाहू यथास्थानमागतौ चकृततुः छिन्नवन्तौ कृती च्छेदने इत्यस्य रूपं काभ्यां निस्त्रिंशाभ्यां खड्गाभ्यां निर्गतस्त्रिंशतोऽ-ङ्गुलिभ्य इति वाक्ये डच्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यान-मिति त्रिंशच्छब्दाड्डच्विधिः निरादयः इति समासः टिलोपः। स छिन्नबाहुः कृत्तभुजः सन् अपतत् पतितः पतेर्लङि रूपं लृदित्वादङ् विह्वलो व्याकुलः भुवं भूमिं ह्वलयन् ह्वल चलने घटादित्वे ह्रस्वत्वम्। इति प्रकीर्णकाः॥ ४५॥ ज० म०

भुजावित्यादि। रघूत्तमौ निस्त्रिंशाभ्यां तस्य रक्षसो भुजौ खड्गग्रहणोद्यतौ चकृततुः कृतीश्छेदि त्रिंशतोऽङ्गु-लीभ्यो निर्गतः निस्त्रिंशः निशः शतोडः इति सूत्रे निश इति निर्देशात् निष्पतन्त्यः इत्यादिवत् ज्ञापकप्राप्तस्य षत्वस्याभावः त्रिंशतोऽङ्गुलीभ्योऽधिकं परिमाणं खड्गस्योक्तम् निस्त्रिंशः कर-खड्गयोरिति कोषः। स छिन्नबाहुः सन् भुवं ह्वलयन् कम्पयन्

प्रष्टव्यं पृच्छतस्तस्य कथनीयमवीवचत्।
आत्मानं वनवासञ्च जेयञ्चारिं रघूत्तमः॥ ४६॥

न्यपतत् ज्वलह्मलचालेत्यादिना अगेर्वा ज्ञस्वः विह्वलो व्याकुलः।
इति प्रकीर्णकाः॥ ४५॥ भ०

इतः परं कृत्याधिकारः। प्रष्टव्यमित्यादि। स योजनबाहुः निहतो रामं पप्रच्छ को भवान् कस्य पुत्त्रः कथं तव वनवासः कस्माच्चोद्विग्नः सन् भ्रमसीति प्रष्टव्यं प्रश्नार्हं पृच्छतस्तस्य तव्यत्तव्यानीयर इति तव्यत् व्रश्चेति षत्वं टत्वञ्च रघूत्तमः इदानीं कथनीयं कथनार्हं तत्प्रश्नानुरूपं पूर्वेणानीयर् अवीवचत् वक्ति स्म वचभाषणे चौरादिकः स्वार्थिको णिच् लुङ् चङ् णिलोपह्रस्वः द्विर्वचनसन्वद्भावेत्वदीर्घत्वेषु रूपम् किं तदित्याह आत्मानं रामो दाशरथिरिति वनवासं पितुरादेशात् वनवासं जेयं चारिं यः कानकमृगच्छलेन रावणः सीतामपहृतवान्॥ ४६॥ ज० म०

अथ कृत्याधिकारः। स्वमते त्यास्तव्यानीयघ्यण्क्यप्केलिमाः। प्रष्टव्यमित्यादि। कस्त्वं कथमिहागत इत्यादि प्रश्नार्हं पृच्छतस्तस्य राक्षसस्य सम्बन्धे रघूत्तमः कथनार्हं प्रश्नानुरूपं अवीवचत् कथितवान् वच्कच्सन्देशे किस्वात् चुरादिः जिश्रीत्यङ् अद्य्युङः स्वः खे सन्वत् ञेर्लोपः। किन्तदित्याह आत्मानं पित्रादिसम्बन्धेन वनवासं वनवासकारणमर्थात् जेयं जेतव्यमरिं शत्रुं रावणं शत्रुतावीजसहितमित्यर्थात् प्रच्छीप्सायां तस्ये शच्छाजिति षङ्शतरि तु ग्रहस्वपाद्योरिति जिः कथक वाक्यप्रबन्धे हसाल्लोपोऽशित्ययोरित्यकारलोपेऽपि स्थानिवद्भावान्नजिणत्यन्तेजुङतोरिति व्रिः ञेर्लोपः तेल्यः शक्यार्हेति अर्हे इत्यर्थे सर्वत्र त्यः॥ ४६॥ भ०

लभ्या कथं नु वैदेही शक्यो द्रष्टुं कथं रिपुः ।
सह्यः कथं वियोगश्च गद्यमेतत्त्वया मम ॥ ४७ ॥
अहं राम ! श्रियः पुत्त्रो मद्यपीत इव भ्रमन् ।
पापचर्य्यो मुनेः शापाज्जात इत्यवदत् स तम् ॥ ४८ ॥

लभ्येत्यादि । कथं केन प्रकारेण उपायेन लभ्या वैदेही प्राप्या पोरदुपधादिति यत् अत ; केन प्रकारेण द्रष्टुं शक्यः शकधृषेत्यादिना तुमुन् वियोगश्चायं सीतायाः कथं केन प्रकारेण सह्यः सोढव्यः शकिसहोश्चेति यत् गद्यमेतत् कथनीयमेतत् गदमदेत्यादिना यत् ममेति शेषविवक्षायां षष्ठी । त्वं पुनः कः इति पृष्टः आह ॥ ४७ ॥ ज० म०

लभ्येत्यादि । इत्यपि अवोवचदिति सम्बन्धः नु प्रश्ने कथं वैदेही लभ्या रिपुः रावणः कथं द्रष्टुं शक्यः अज्ञातदेशत्वात् कथं वियोगः सीतायाः इत्यर्थात् सह्यः एतत्सर्वं त्वया मम सम्बन्धे गद्यं वाच्यं लभङ्गीङ्शप्राप्तौ शकयञ् शकिरूनशक्तौ सहङ्मर्षे एभ्यः पृशकसहेत्यादिना यः गदभाषे इत्यस्मात् गदमदयमेति यः त्वयेति ल्यभावक्तेति कर्त्तुः षष्ठी निवृत्ति पक्षे तृतीया ॥ ४७ ॥ भ०

अहमित्यादि । हे राम ! अहं श्रियः पुत्त्रः मद्यपीत इव वाहिताग्न्यादित्वान्निष्ठान्तस्य परनिपातः कार्य्याकार्य्य विवेकाभावात् पापचर्य्यो राक्षसः मुनेः स्थूलशिरसः शापाज्जात उत्पन्न माद्यत्यनेनेति मद्यं चरितव्यं चर्य्यमेतौ पूर्ववद्यत् प्रत्ययान्तौ पापं चर्य्यं यस्येत्यवदत् स योजनबाहुस्तं रामं वाक्यार्थोऽत्र कर्म ॥ ४८ ॥

अहमित्यादि । इति स योजनबाहुस्तं रामं अवदत् । किन्तदित्याह हे राम ! अहं श्रियोऽप्सरसः पुत्त्रः मद्यपीतः

प्रयातस्तव यस्त्वं शस्त्रपूतो ब्रवीमि ते।
रावणेन हृता सीता लङ्कां नीता सुरारिणा ॥ ४९ ॥
ऋष्यमूकेऽनवद्योऽस्ति पण्यभ्रातृवधः कपिः।

पीतमदिर इव भ्रमन् कार्य्याकार्य्यविवेकशून्यत्वात् कृतापराधो मुनेः स्थूलशिरसः शापात् पापचर्य्यः पापहेतुकर्मा राक्षसो जातः एतत् कथनं तद्वाक्ये रामप्रीत्यर्थं मदोभिर्यत्रिहर्षे मद्यतेऽनेनेति मद्यं अभिधानात् गदमदयमित्यादिना ढभावे विहितोऽपि यः करणे पीतं मद्यं येनेति अग्न्याहितादित्वात् क्तान्तस्य वा परनिपात इति रः स्वमते गमकत्वात् पापं चर्य्यं चरणीयं यस्य गदमदयमचरेति यः ॥ ४८ । भ०

प्रयात इत्यादि। इदानीं तव यस्त्वं बध्यत्वं प्रयातः यमेः पूर्ववत् यत् शस्त्रपूतस्तव शस्त्रेण पावितः सन् देवीभूतो ब्रवीमि ते तुभ्यं कथयामि युष्मदश्चतुर्थ्येकवचनस्य ते मयावेकवचने इति ते आदेशः क्रियायोगे चतुर्थी। कथनीयमाह रावणेन सुरारिणा हृता सीता लङ्कां नीता ॥ ४९ ॥ ज० भ०

प्रयात इत्यादि। इदानीं तव यस्त्वं बध्यत्वं प्रयातः प्राप्तः सन् तव शस्त्रेण पूतः पापनिर्मुक्तः पूर्वदशां लब्ध्वा ते तुभ्यमहं ब्रवीमीति तादर्थ्ये चौ यमेः पूर्वेण यः पूक्लिशृदित इत्यनेन वेमत्वात् नेमडोश्चोदिद्वेम इति पूङः क्तक्तवत्वोरनिमत्वम्। वचनीयमाह रावणेन सुरारिणा सीता हृता लङ्कां नीता प्रापिता च एतेन लङ्कायां रिपुर्द्रष्टव्य इति शक्यो द्रष्टुं रिपुः कथमित्यत्रोत्तरमुक्तम् ॥ ४९ ॥ भ०

वैदेही प्राप्या कथमिति यमुपेत्य पृष्टवान् तं कथयन्नाह ऋष्यमूक इत्यादि। ऋष्यमूकपर्वते सुग्रीवो नाम कपिः चारुविक्रमो महापराक्रमोऽस्ति असौ भवता वर्य्यो वरणीयः

सुग्रीवो नाम वर्य्योऽसौ भवता चारुविक्रमः ॥ ५० ॥

प्रार्थनीयः वर ईप्सायामिति चौरादिकात् यत् यद्वा अवद्य-पण्येत्यत्र वृञो वर्य्येति स्त्रियामनिरोधः अनिरोध्या सततप्रवर्त्तिनी वर्य्या प्रीतिर्यस्येत्यर्थः आद्यच् भवता सह वर्य्यः प्रीतिमान् समानव्यसनत्वात् यतः पण्यभ्रातृबधः स पण्यो विक्रेतव्यो भ्रातुर्वालिनो बधो येन यद्येवं तदा कथं मया पापीयान् वर्य्यः इत्यत आह अनवद्यः अगर्हणीयः दारापहारित्वेन आततायिनो भ्रातुर्बधेन निर्दोषत्वादिति भावः ॥ ५०॥ ज० म०

ऋष्येत्यादि । लभ्या कथं नु वैदेहीत्यत्रोत्तरमिदं सुग्रीवो नाम कपिः ऋष्यमूकनामपर्वते अस्ति असौ सुग्रीवो भवता वर्य्यः वरणीयः यतश्चारुविक्रमः अनुपकारकेण मया वृतोऽसौ मत्कार्य्यं कथं साधयिष्यतीत्याह पण्यभ्रातृबधः पण्योविक्रेतव्यो भ्रातुर्वालिनो बधो येन भवता वालिबधं कारयित्वा सीतोद्धारं करिष्यतीति भावः पण्यतुल्यत्वात् पण्यव्यपदेशः तर्हि पापात्मनस्तस्य वरणमनुचितं न च तद्वचनेऽपि विश्वासः इत्यत आह अनवद्यः अनिन्द्यः दारापहारित्वेनाततायिनो भ्रातुर्बधे निर्दोषत्वात् नञ्पूर्वो वदिः पणङ् व्यवहृतौ स्तुतौ वृञग सम्भक्तौ एषां यान्तानां पण्यवद्यवर्य्येत्यादिना निपातनात् तथा रूपम् । केचित्तु वरत्नेप्से इत्यस्मात्तव्यानीययाः इति ये वर्य्य इति रूपमित्याहुः । ऋषयोऽमूका अध्ययनशीला यत्र स ऋष्यमूकः मूर्द्धन्यषकारवानयं ऋष्यो मृगविशेषो मूकोयत्रेति वा बलट्टश्याट्टश्यास्थलीति यमकात् तालव्यशकारवानिति केचित् केचित्तु ऋच्योऽद्रिभेदे भल्लूके इति विश्वप्रकाशे एकदेशेनापि संज्ञा गम्यते इति न्यायात् ऋच्यमूक इत्येव संज्ञामाहुः । नामेति प्रकाश्यसम्भावनाक्रोधाभ्युपगमेष्वव्ययम् अन्यथा भेदके तृतीया स्यात् ॥ ५० ॥ भ०

तेन वध्येन हन्तासि त्वमर्य्यं पुरुषाशिनाम्।
राक्षसं क्रूरकर्माणं शक्रारिं दूरवासिनम्॥ ५१॥
आस्ते स्मरन् स कान्ताया हृताया बालिना कपिः।
वृषो यथोपसर्य्याया गोष्ठे गोर्दण्डताड़ितः॥ ५२॥

तेनेत्यादि। तेन सुग्रीवेण त्वं राक्षसं हन्तासि निहनिष्यसि वध्येन वहत्वभिप्रेतमनेनेति वध्यं करणमिति यत्। कीदृशमर्य्यं स्वामिनं पुरुषाशिनां राक्षसानाम् अर्य्यः स्वामिवैश्ययोरिति यन्निपात्यते क्रूरकर्माणं पापाचारं शक्रारिं रावणं यद्येवमहमेव हन्तुं समर्थ इत्यभिप्रायेणाह दूरवासिनं समुद्रान्तरितवासित्वात् एकाकिना हन्तुं न शक्यते इति भावः॥ ५१॥ ज० म०

तेनेत्यादि। तेन सुग्रीवेण त्वं राक्षसं रावणं हन्तासि ध्नां रूपम् वध्येन उह्यतेऽर्थोऽनेनेति वध्यस्तेन कीदृशं पुरुषाशिनां राक्षसानाम् अर्य्यं स्वामिनं क्रूरकर्माणं पापाचारं शक्रस्यापि अरिं एतेन दुर्जयत्वं दर्शितं दूरे वसन्तम् एतेन समुद्रान्तरितत्वात् सहायं विना न हन्तुं शक्यते इति भावः वहेर्णो प्राप्ते ऋलि गत्यां अनयोः पूर्वेण निपातः॥ ५१॥ भ०

यद्यनवद्यस्तदा कथमस्य पण्यो भ्रातृवधइत्याह आस्ते इत्यादि। बालिना हृतायाः कान्तायाः स्मरन्नास्ते कोऽन्यः सम्भवेत् यस्त्वं हत्वा त्वया मां योच्छते अधीगिति कर्मणि षष्ठी। कस्येव वृषो यथा उपसर्य्याया आसन्नप्रसवाया गोः स्मरन् गोष्ठे आस्ते उपसर्य्याकाल्याप्रजने इति निपातितं दण्डताड़ितः सन् दण्डस्थानीयोऽत्र बाली॥ ५२॥ ज० म०

आस्तइत्यादि। तुल्ययोः सख्यनैविघ्नसूचनाय पण्यभ्रातृवधत्वादोषदर्शनाय वा इदमाह स कपिः सुग्रीवो

तेन सङ्गतमार्य्येण रामाजर्य्यं कुरु द्रुतम् ।
लङ्कां प्राप्य ततः पापं दशग्रीवं हनिष्यसि ॥ ५३ ॥

वालिना हृतायाः कान्तायाः स्मरन् आस्ते कुतो मया सा लब्धव्येति कर्मणि षष्ठी यथा उपसर्य्याया आसन्नगर्भग्रहणाया गोः स्मरन् वृषो गोष्ठे गोस्थाने दण्डेन ताड़ितः सन् तिष्ठति तद्वत् दण्डतुल्योऽत्र वाली उपस्मियते वृषभेण गम्यते उपसर्य्या ऋतुमत्यां पश्वावद्येत्यादिना निपात्यते ॥ ५२ ॥ भ०

तेनेत्यादि । हे राम ! तेन वानरेण सङ्गतं सख्यं अजर्य्यं अनपायं न जीर्य्यते इत्यस्मिन् वाक्ये अजर्य्यं सङ्गतमिति निपातितं आदौ विशेष्यत्वेनोपात्तं सङ्गतं तद्विशेषणमजर्य्यं कुरु द्रुतं यावत् तस्यानेन युष्मद्विधेन सङ्गतं न भवति आर्य्येण सदाचारेण ऋहलोर्ण्यत् ततः सङ्गतात् लङ्कां प्राप्य गत्वा पापं पापीयांसं रावणं हनिष्यति ॥ ५३ ॥ ज० म०

तेनेत्यादि । हे राम ! तेन सुग्रीवेण सह द्रुतं शीघ्रं अजर्य्यं मैत्रीं कुरु । कीदृशं सङ्गतं समयक्रमेण उचितं सङ्गतपदस्य सख्यवाचित्वेऽजर्य्यस्य तथार्थत्वाद्वैयर्थ्यं स्यात् केचित्तु सुग्रीवेण सह सङ्गतं सख्यं कुरु । कीदृशं अजर्य्यं अनपायं सङ्गतार्थस्यापि अजर्य्यशब्दस्योपचारादन्यत्र प्रवृत्तिरित्याहुः न जीर्य्यतीत्यजर्य्यं सङ्गतं पूर्ववन्निपातितं स्नेहो मैत्रीप्रीतिरजर्य्यसभाजनसङ्गतं प्रोक्तमिति हलायुधः । आर्य्येण सदाचारेण ऋधातोर्हस्वृयासोरिति घ्यणि रूपं आरात् पापेभ्यो दूरे यातीति आर्य्य इति केचित् तदा मनीषादिः द्रुतशब्देन यावद्भवद्विधेनान्येन सह तस्य सख्यं न जातमिति व्यज्यते ततः सङ्गतानन्तरं लङ्कां प्राप्य दशग्रीवं पापं त्वं हनिष्यसि स्यस्यन्ईन इतीम् ॥ ५३ ॥ भ०

अनृतोद्यं न तत्रास्ति सत्यवद्यं ब्रवीम्यहम्।
मित्रभूयं गतस्तस्य रिपुहत्यां करिष्यसि ॥ ५४ ॥
आदृत्यस्तेन वृत्येन स्तुत्यो जुष्येण सङ्गतः।

ननु यावत् कार्य्यं न सिध्यति तावत् मां सङ्गच्छति क्वत-क्वत्यस्तु नैवेत्यत आह अनृतोद्यमित्यादि। सत्यमुद्यते इति कर्मणि यत् अहं सत्यं वचो ब्रवीमीत्यर्थः अनृतोद्यं तत्र सुग्रीवे नास्ति अनृतमसत्यं उद्यं वचनं अनृतोद्यं भावे क्यप् यजादित्वात् सम्प्रसारणं उभयत्रापि वदः सुपि क्यप् चेति चकारात् यच्च। यस्मादेवं तस्मान्मित्रभूयं मित्रभावं गतः भुवो भावे क्यप् रिपुहत्यां शत्रुहत्यां करिष्यसि हनस्तचेति क्यप् तकारश्चान्तादेशः ॥ ५४ ॥ ज० म०

अनृतोद्यमित्यादि। स्वकार्य्यं साधयित्वा यदि मामुपेक्षते तदा किं स्यादित्याह अहं सत्यवद्यं सत्यवचनं ब्रवीमि तत्र सुग्रीवेऽनृतोद्यं मिथ्यावचनं नास्ति वदैवाचि लेर्वदः क्यप्याविति क्यप् ग्रहस्वपाद्योरिति जिः। तस्मात् तस्य सुग्रीवस्य मित्रभूयं मित्रभावं गतः सन् रिपुहत्यां शत्रुवधं करिष्यसि भूहनः क्यप् भावे नतश्चेति क्यप् नस्य तश्च लिङ्गभेदोऽभिधानात् ॥ ५४ ॥ भ०

आदृत्य इत्यादि। तेन सङ्गतः सन् दृष्यमभिलषणीयमवाप्स्यसि ऋदुपधादिति क्यप्। कीदृशः कीदृशेनेत्याह आदृत्यः आदरणीयः वृत्येन वरणीयेन स्तुत्यः स्तवार्हः जुष्येण सेव्येन हनूमत्प्रभृतीनां क इव शिष्येण गुरुरिव यथोपाध्यायः शिष्येणैकार्थः अनुगम्यस्तद्वदिति एतिस्तुशास्वित्यादिना क्यप् ह्रस्वान्तात् तुक् ॥ ५५ ॥ ज० म०

आदृत्य इत्यादि। न केवलं रिपुहननमन्यदप्यस्तीत्याह तेन शिष्येणेव गुरुरिव त्वं सङ्गतः सन् दृष्यमाकाङ्क्षणीयम-

इत्यः शिष्येण गुरुवद् रुष्यमर्थमवाप्स्यसि ॥ ५५ ॥
नाखेयः सागरोऽप्यन्यस्तस्य सद्भृत्यशालिनः।
मन्युस्तस्य त्वया मार्ग्यो मृज्यः शोकश्च तेन ते ॥ ५६ ॥

र्थमवाप्स्यसि त्वं कोट्टशस्तेन वा कोट्टशेन आहत्यः आदरणीयः वृत्येन वरणीयेन स्तुत्यः स्तवार्हः जुष्येण सेवार्हेण जनानामर्थात् तेन तुल्ययोरुभयोः सङ्गतं योग्यं इत्यः अनुगन्तव्यः अर्थात् तेन भवतो गुरुत्वेन तस्य शिष्यत्वेन मैत्रीकरणेऽपि न ते मानहानिरिति सूचितं दृङ् आदरे वृञवृतौ ष्टुञ्स्तुतौ शडोभिजुषमुदिसेवे इणगतौ शासुच्छशासने रुधियुंलिप्से एभ्यो दृभृजुषेत्यादिना क्यप् स्वस्य तन् पिति ॥ ५५ ॥ भ०

नाखेय इत्यादि। तस्य सुग्रीवस्य सद्भृत्यशालिनः हनूमदादिभृत्ययुक्तस्य भृञोऽसंज्ञायामिति क्यप् अन्यो द्वितीयः सागरोऽपि नाखेयो न खननीयः अपितु खननीय एव अपिशब्दः सम्भावनायां तस्य कारणं सद्भृत्यशालित्वं ईचखन इति क्यवोकारौ तस्य शरीरस्य मन्युस्त्वया मार्ग्योऽपनेयः तं तव तेन च शोको मृज्यः मृजेर्विभाषेति यद्विकल्पे ण्यत् ॥ ५६ ॥ ज० म०

नाखेय इत्यादि। हनूमदादिसद्भृत्यशालिनस्तस्य सुग्रीवस्य अन्योऽपि सागरो न अखेयः अपितु शक्यखनन एव एतेन तन्मैत्रं बहुसहायत्वं समुद्रलङ्घनमपि सुकरमिति सूचितं खनुङ्विदारे खनाख्येरेये इति टेरेत्वम्। तस्मात् प्रथमं त्वया तस्य मन्युर्दैन्यं मार्ग्यो मार्जनीयः पश्चात् तव शोकस्तेन मृज्यः अपनेयः एतेन सद्यः कथं वियोगश्चेत्यत्रोत्तरं दत्तं सुग्रीवेणाचिरादेव वियोगापनयात् अपिशब्दः सम्भावनायां मृज-

स राजसूययाजीव तेजसा सूर्य्यसन्निभः।
अमृषोद्यं वदन् रुच्यो जगाहे द्यां निशाचरः॥ ५७॥
अक्लृष्टपच्याः पश्यन्तौ ततो दाशरथी लताः।

लूनश्मश्रुर्जो क्लृवषस्तुजेति वा क्यप् पक्षे हस्वयुक्तोरिति घ्यण् चजोः कगौ घितीति गत्वं मृजोऽकङितीति वृिः॥ ५६॥ भ०

स इत्यादि। स निशाचरो द्यामाकाशं जगाहे गतः राजसूययाजीव राज्ञा सूयते राजा वा अनेन सूते इति राजसूयः क्रतुः तेनेष्टवान् स राजसूययाजी करणे यज इति णिनिः तद्वदित्यर्थः रुच्यः प्रियो जातो रामस्येत्यर्थात् राजसूयः इत्यादिना क्यबन्ताः राजसूयादयः॥ ५७॥ ज० म०

स राजेत्यादि। इत्येवममृषोद्यं सत्यवचनं वदन् स निशाचरो योजनबाहुर्द्यां स्वर्गम् आकाशं वा जगाहे गतः राजसूयनामयज्ञकर्त्तेव तेजसा सूर्य्यतुल्यः रुच्यः रामस्य रुचिविषयः प्रियः इति यावत् सुत्रनसन्याक्लेदपोडामन्थे राज्ञा सूयते सोमोऽत्रेति राजसूयः पाय्यधाय्येत्यादिना निपातितः राजसूयेन यजते राजसूययाजी ग्रहादित्वात् णिन् सरतीति सूर्य्योऽर्कः रोचते रुच्यः एतौ राजसूयसूर्य्येत्यादिना निपातितौ सूर एव सूर्य्यः स्वार्थे यः इति गोयीचन्द्रः नञ्पूर्वमृषाशब्दाद्वदेर्नित्यं क्यप् मृषोद्यं नित्यमित्युक्तेः॥ ५७॥ भ०

अक्लृष्टपच्या इत्यादि। ततो निशाचरगमनानन्तरं दाशरथी रामलक्ष्मणावाटतुर्गतवन्तौ। कीदृशौ नष्टा संस्मृतिः ययोः केषां संस्मृतिः रत्नान्नपानकुप्यानां रत्नान्नपानानि प्रसिद्धानि कुप्यं स्वर्णरजताभ्यामन्यत् वस्तु तत् क्यप् गकारस्य ककारः कर्मणि षष्ठी लताः पश्यन्तौ क्लृष्टे पच्यन्ते इति क्लृष्ट-

रत्नान्नपानकुप्यानामाटतुर्नष्टसंस्मृती ॥ ५८ ॥
समुत्तरन्तावव्यथ्यौ नदान् भिद्योद्ध्रसन्निभान् ।
सिध्यतारामिव ख्यातां शबरीमापतुर्वने ॥ ५९ ॥

पच्याः पूर्ववत् क्यप् पश्चान्नञ्समासः स्वयमेव पच्यन्ते यास्ताः इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ ज० म०

अकृष्टेत्यादि । ततस्तद्गमनानन्तरं लताः पश्यन्तौ दाशरथी रामलक्ष्मणौ आटतुः अटगतौ । लताः कीदृशीः अकृष्टपच्याः कृष्टे क्षेत्रे स्वयमेव पच्यन्ते इति कृष्टपच्याः पूर्वेण निपातः पश्चात् नञ्समासः । कीदृशौ रत्नानां अन्नस्य पानस्य कुप्यानां ताम्रादीनाञ्च नष्टा सम्यक् स्मृतिर्ययोः गुणभूतापि क्रिया साधनसम्बन्धमनुभवतीति कर्मणि षष्ठी सम्बन्धविवक्षयेत्यन्ये कुप्यते इति कुप्यं स्वर्णरूप्याभ्यामन्यत् धनं पूर्ववन्निपातः ॥ ५८ ॥ भ०

समुत्तरन्तावित्यादि । तौ तस्मिन् वने शबरीमापतुः प्राप्तवन्तौ अव्यथ्यौ न व्यथेते पूर्ववत् क्यप् परिश्रमवर्जितावित्यर्थः । नदान् समुत्तरन्तौ । कीदृशान् भिद्योद्ध्रसन्निभान् भिद्योद्ध्रौ नदविशेषौ भिद्योद्ध्राविति पूर्ववत् निपातितं भिनत्ति कूलमिति भिद्यः उज्झत्युदकमिति उद्ध्रः उदुभ्भउत्सर्गे दकारात् परस्य धकारो निपात्यते तत्सदृशान् नदान् सिध्यतारामिव ख्यातां सिध्यन्त्यस्मिन्निति सिध्यः पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे इति निपातनात् पुष्याख्यां तारामिव ख्यातां शबरीम् ॥ ५९ ॥ ज० म०

समुत्तरन्तावित्यादि । तौ वने शबरीमापतुः प्राप्तवन्तौ न व्यथेते अव्यथ्यौ नदान् समुत्तरन्तौ । कीदृशान् भिद्योद्ध्रसन्निभान् कूलं भिनत्तीति भिद्यो नदः वार्य्युज्झतीति उद्ध्रो

वसानां वल्कले शुद्धे विपूयैः कृतमेखलाम्।
क्षामामञ्जनपिण्डाभां दण्डिनीमजिनास्तराम्॥ ६०॥

नदः तयोस्तुल्यान्। शर्वरीं कौट्टगीं सिध्यतारामिव कार्य्य-साधकात्वात् ख्यातां प्रसिद्धानुभवां कार्य्यं साधयतीति सिध्या सर्वत्र गृह्यविनीयेत्यादिना निपातः॥ ५८॥ भ०

वसानामित्यादि। वसानां परिदधानां वल्कले विपूयै-र्मुञ्जैः कृतमेखलां कृतकटिसूत्रां यद्यपि विपूर्वस्य पवतेर्विपूय इत्यादिना मुञ्जे निपातितं तथापि मुञ्जानामनुपहतत्वं ज्ञापयितुं विपूयैरिति विशेषणं पवित्रैरित्यर्थः मुञ्जशब्द-स्तदानीं सामान्यमाह विपूयैरित्युक्ते मुञ्जैरित्युपादानमनर्थकं एवं कृत्वा पाठान्तरमुच्यते वसानां वल्कले शुद्धे विपूयैरिति क्षामां कृशां क्षायो मः इति निष्ठानत्वं अञ्जनपिण्डस्येवाभा यस्या अस्तीति तां कृष्णां दण्डिनीं गृहीतदण्डाम् आस्तीर्य्यत इति आस्तरः ऋदोरप् अजिनमास्तर उत्तरासङ्गो यस्यास्ता-मजिनास्तराम्॥ ६०॥ ज० म०

वसानामित्यादि। दृष्ट्वा तामनुचद्राम इति तृतीय श्लोकेनान्वयः। शुद्धं वल्कलद्वयं वसानां वसलङ्स्तृतौ स्तृति राच्छादनं विपूयैर्मुञ्जैः कृतमेखलां कृतकटीसूत्रां पूङ् शोधे पूर्ववन्निपातः शुद्धे इत्यत्र मुञ्जैरिति पाठे विपूयैरित्यस्य पवित्रैरित्यर्थः। यद्यपि विपूयशब्दो मुञ्जे रूढस्तथाप्यन्वय-वशात् पवित्रार्थः। क्षामां व्रतेन क्षीणां क्षैशुष्यचो मकवः इति तस्य मः अञ्जनपिण्डवदाभा यस्यास्तां तद्वदाभातीति वा दण्डिनीं पालाशदण्डवतीं अजिनमास्तरः शयनीयं यस्याः आस्तर उत्तरासङ्ग इति केचित्॥ ६०॥ भ०

प्रगृह्य पदवत् साध्वीं स्पष्टरूपामविक्रियाम् ।
अगृह्यां वीतकामत्वाद् देवगृह्यामनिन्दिताम् ॥ ६१ ॥

प्रगृह्येत्यादि । अविक्रियामजातविकाराम् अतएव स्पष्टरूपां एवञ्च साध्वीं साधुचरितां कमिव प्रगृह्यपदवत् यस्य पदस्य प्रगृह्यसंज्ञा तत् पदं प्रगृह्यं प्रत्यपिभ्यां ग्रहेरित्यनुवृत्तौ पदास्वैरित्यादिना प्रपूर्वाद् ग्रहेः पदेऽभिधेये क्यप् यथा तत् पदमविकाररूपत्वात् स्पष्टं साधु च प्लुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावेन स्वरसन्ध्यभावादित्यर्थः । कथमजातविक्रियेति चेदाह अगृह्यां ग्रहेः स्वैरविषये क्यप् अगृह्यामस्वैरिणीमस्वतन्त्रा न भवतीत्यर्थः कस्मात् वीतरागत्वात् वीतरागाप्यस्वतन्त्रा भवति देवगृह्याममरपक्षां पक्षविषये क्यप् एवं चानिन्दितामगर्हिताम् ॥ ६१ ॥ ज० म०

प्रगृह्येत्यादि । नास्ति विक्रिया रागादिविकारो यस्यास्तामविक्रियां स्पष्टं अकौटिल्यं व्यक्तं रूपं स्वभावो यस्यास्तां स्पष्टरूपां साध्वीं साधुचरितां अतएव प्रगृह्यपदतुल्यां यत्र नाजोऽन्तोऽनाङ्मिप्लुश्चेत्यादिना सन्धिनिषेधः क्रियते तत्र पाणिनिना प्रगृह्यसंज्ञा कृता गृह्यविनोयेत्यादिना पदादौ गृह्यं निपातितं पदादिविषयस्तूदाहरणेऽभिहितः । तथाहि प्रगृह्यं पदमित्यादि तदपि पदं विकाररहितम् अतएव स्पष्टरूपं दीर्घादिविकारे सत्येव रूपस्यान्यथाभावात् साधु च भवति । अर्थप्रतिपादकत्वं धर्मजनकत्वं व्याकरणव्युत्पाद्यत्वं वा पदस्य साधुत्वम् अविक्रियत्वे हेतुमाह अगृह्यां स्वतन्त्रां विगतकामत्वात् सरागा हि भोगार्थं परतन्त्रा भवति गृह्या परतन्त्रा पश्चान्नञ्समासः देवगृह्यां देववर्ग्यां देवपक्षपातिनीं अतएवानिन्दितां वीतकामत्वादित्यत्र पूर्वं स्त्रीत्वाविवक्षया

धर्म्मकृत्यरतां नित्यमवृष्यफलभोजनाम् ।
दृष्ट्वाताममुचद्रामो युग्यायात इव श्रमम् ॥ ६२ ॥
स तामूचेऽथ कच्चित्त्वममावास्यासमन्वये ।

त्वप्रत्ययः स्त्रीत्वविवक्षा चेत् पुंवत्स्तुरक्त इति पुंवद्भावः ॥ ६१ ॥ भ०

धर्म्मकृत्यरतामित्यादि । पुण्यकर्म्मरतां नित्यं अवृष्यफलभोजनां वृष्याणीन्द्रियविकारनिमित्तानि फलानि भोजनं यस्याः पश्चान्नञ्समासः विभाषाकृवृषोरिति क्यप् दृष्ट्वा तां तथाविधां श्रममसुचत् मुक्तवान् तद्दर्शनाह्लादितत्वात् युग्यायात इव वाहनं प्राप्त इव क्यप् युग्यञ्च पत्र इति निपातितम् ॥ ६२ ॥ ज० म०

धर्म्मेत्यादि । नित्यमविरतं धर्म्मस्य कृत्ये करणे रतां वृष्यं वैद्यशास्त्रोक्तवीर्य्यकरं विकारोत्पादकं तद्भिन्नं फलमेव भोजनं यस्याः भुज्यतेऽनेनेति वेति घञलनटोऽघे इति अनट् तेन भोजनं यस्याः इति वा कृञ्जडुदक्कतौ वृषुसेचने आभ्यां कृवृषमृजेत्यादिना वा क्यप् एवम्भूतां तां शवरीं दृष्ट्वा चित्तप्रसन्नतया रामः श्रममसुचत् त्यक्तवान् मुच्लृशपञ्जौ मोचे लृदित्त्वात् ङः युग्येन वाहनेनाश्वादिना आगत इव ग्टह्यविनीयेत्यादिना युजः क्यपि युग्यं निपातितम् ॥ ६२ ॥ भ०

स इत्यादि । अथानन्तरं त्यक्तश्रमः स रामस्तां शवरीमूचे उक्तवान् कच्चित् किं त्वं अमावास्यायाः सम्प्राप्तौ पितॄणां कार्य्यं तत्र प्रीत्यर्थं ब्राह्मणभोजनं स्वादुभिर्मिष्टैः फलैः अवाच्यैरवचनीयैः कुरुषे अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्काविति अमापूर्व्वकवसधातोः क्यप् ॥ ६३ ॥ ज० म०

स तामित्यादि । अथ श्रमत्यागानन्तरं स रामस्तां शवरीम्

पितॄणां कुरुषे कार्य्यमवाच्यैः स्वादुभिः फलैः॥ ६३॥
अवश्यपाव्यं पवसे कच्चित्त्वं देवभाग्घविः।
आसाव्यमध्वरे सोमं द्विजैः कच्चिन्नमस्यसि॥ ६४॥

ऊचे कथितवान् ब्रुवजउत्तौ वचोऽरे कच्चिदिति कामप्रवेदने ऽव्ययं त्वं फलैरमावास्यायांस्तिथेः समुच्चये सम्प्राप्तौ पितॄणां सम्बन्धि कार्य्यं कुरुषे कीदृशैः फलैः अवाच्यैः अनिन्द्यैः स्वादुभिर्मिष्टैः अमा सहार्थेऽव्ययं सहवसतोऽस्यां चन्द्राकावित्यमावास्या यद्वा "अमा नाम रवेरश्मिः सूर्य्यलोके प्रतिष्ठिता। तस्यां सोमो वसत्यस्याममावास्या प्रकीर्त्तिता॥" पाय्यधाय्येत्यादिना घ्यणि निपातः कृवृषमृजेत्यस्याप्रवृत्तिपक्षे कृञो हलन्ताद्यासोरिति घ्यण् वाच्यं वचनीयं निन्द्यमेव रूढं भुजवचेति घ्यणि कत्वनिषेधः॥ ६३॥ भ०

अवश्यपाव्यमित्यादि। देवभाक् देवान् भजते इति भजो ण्विः तद्धविः कच्चित् किं पवसे पवित्रीकरोषि मन्वादिना झयोहोऽन्यतरस्यामिति हकारस्य पूर्वसवर्णः पूञ्पवने इति भौवादिकः। कीदृशमवश्यपाव्यमवश्यम्भावेन पावयितव्यमित्यर्थः ओरावश्यके ण्यत् मयूरव्यंसकादित्वात् समासः लुम्पेदवश्यमः कृत्येतंकाममनसोवनीति मकारलोपः सोममौषधिविशेषं आसाव्यमभिषवार्हं अध्वरे यज्ञे द्विजैः सह कच्चित् त्वं नमस्यसि आसुयुवपीति यत्॥ ६४॥ ज० म०

अवेत्यादि। कच्चित् त्वं देवभाक् हविर्हव्यं पवसे अग्निसंस्कारादिना पवित्रीकरोषि देवाय दातुमित्यर्थात् देवान् भजते इति ढाङ्गजवहसद्दो विण् ग्रहोश्वपाद्दे ति हस्य घत्वम्। हविः कीदृशं अवश्यपाव्यं अवश्यम्भावेन पवितुं पवित्रीकर्त्तुं योग्यं पूङ्शोधे घ्यणोरावश्यक इति घ्यण्निजित्यन्ते जुङ्तोरिति

आचाम्यं सन्ध्ययोः कच्चित् सम्यक्तेन प्रहीयते ।
कच्चिदग्निमिवानाय्यं काले सम्मन्यसेऽतिथिम् । ६५ ॥
न प्रणाय्यो जनः कच्चिन्निकाय्यं तेऽधितिष्ठति ।

त्रिः ओदौतोऽव्वत्तकव्यकव्धा इति अव्वद्भावात् यलायवायाव इति आवादेशः क्रियाविशेषणस्य द्वितीयान्तत्वात् तत्पुरुषः समासः द्व्यादित्व्यन्तपूर्वपदानां षसंज्ञा इति सामान्योक्तेः मयूरव्यंसकादित्वात् समास इति न्यासः समुतुम्मनःकामेऽवश्यमित्यादिना मलोपः । कच्चित् त्वं द्विजैः सार्द्धं सोमं लताविशेषं नमस्यसि नमः करोषीति नमस्तपोवरिवः इति क्यः । सोमं किम्भूतं अध्वरे यागे आसाव्यं अभिषवनीयं सन्धानार्हं ह्रस्वयुासोरिति घ्यण् द्विजैरासाव्यमिति वान्वयः ॥ ६४ ॥ भ०

आचाम्यमित्यादि । प्रभातेऽपराह्ने च सन्ध्ययोर्यदाचाम्यमुपस्पर्शनं पूर्ववत् ण्यत् कच्चित् सम्यक् यथावत् तव तत्र न प्रहीयते काले आतिथ्योक्तकाले कच्चित् सम्मन्यसे पूजयसि यथा अग्निं आनाय्यम् मन्यसे तद्वत् आनाय्यो नित्य इति नयतेराङ्पूर्वस्य ण्यत् अयादेशो निपात्यते ॥ ६५ ॥ ज० म०

आचाम्यमित्यादि । कच्चित् ते तव सायं प्रातःसन्ध्ययोः सम्यगाचाम्य आचमनं स्वयमेव न प्रहीयते न भ्रश्यते कर्मकर्त्तरि प्रत्ययः पृष्ठकसहेत्यादौ चमादिवर्जनात् ह्रसन्तत्वात् घ्यण् जनवधः सेम इत्यादौ आचमवर्ज्जनात् न ह्रस्वः । कच्चित् त्वं काले आतिथ्योचिते अतिथिं सम्मन्यसे पूजयसि यथा आनाय्यमग्निं दक्षिणाग्निं सम्मन्यसे तद्वत् आङ्पूर्वस्य नीञो घ्यणि पाय्यधाय्येत्यादिना निपातः ॥ ६५ ॥ भ०

न प्रणाय्य इत्यादि । महानुदयः स्वर्गापवर्गाणां यस्याः सा तथा हे महोदये ! देवकार्य्यविघाताय देवानहं हनिष्या-

देवकार्य्यविघाताय धर्म्मद्रोही महोदये ॥ ६६ ॥
कुण्डपाय्यवतां कच्चिदग्निचित्यावतां तथा।

मौतिभाववचनात् चेति भविष्यति घञ् तुमर्थात् च भाववचनादिति चतुर्थी प्रणाय्योऽसम्मतो जनः प्रणाय्योऽसम्मताविति निपातितं कच्चित् निकाय्यं गृहं ते तव नाधितिष्ठति नाधिवसति पाय्येत्यादिना निवासे चिनोतेर्निपूर्वात् ण्यदायादेशौ आदेः कुत्वञ्च अधिशीङ्स्थासां कर्मेति कर्म धर्मद्रोही धर्मद्रोहशीलः ॥ ६६ ॥ ज० म०

नेत्यादि। हे महोदये! कच्चित् प्रणाय्योऽसम्मतो जनश्चौरादिस्ते तव निकाय्यं निवासं देवकार्य्यविघातार्थं नाधितिष्ठति धर्मद्रोही धर्मद्रोहशीलः धर्माय द्रुह्यतीति ग्रहादित्वात् णिन् धर्मद्रोहोऽस्यास्तीति वा प्रपूर्वणीञो घ्यणि प्रणाय्यः निपूर्वचिनोतेर्घ्यणि निकाय्यः द्वौ पूर्वेण निपात्येते कर्मक्रियेत्यादिना निकाय्यस्याधारत्वे कर्मत्वं महानुदयः स्वर्गापवर्गफललक्षणन्तत्त्वज्ञानमेव वा यस्यास्तस्याः सम्बोधनं महोदयः कान्यकुब्जेष्वाधिपत्यापवर्गयोरिति विश्वदर्शनात् ततोऽर्श आदित्वाद इत्यन्ये विघातायेति हनो घञि खेर्हौ घो ञ्णिति चेति घः हनस्तङ्॥ ६६ ॥ भ०

कुण्डपाय्यवतामित्यादि। कुण्डेन पीयतेऽत्र क्रतौ कुण्डपाय्यः क्रतुः क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्याविति निपातितं कच्चित् कथाभीरमसे ढ्रलोप इति दीर्घः तथाग्निचित्यावताम् आहिताग्निकानां कथाभिः रमसे चित्याग्निचित्ये चेति निपात्यते अग्निचयनमग्निचित्या भावे क्यप् तुक् तद्वतां तथोपचाय्यवतां उपचीयते इत्युपचाय्योऽग्निः अग्नौ परिचाय्येति निपातितः उपपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यदायादेशौ तद्वतां कथाभिः रमसे शुभे! कल्याणि! इति कृत्याधिकारः॥ ६७ ॥ ज० म०

कथाभीरमसे नित्यमुपचाय्यवतां शुभे ! ॥ ६७ ॥

इति कृत्याः ।

अथ प्रकीर्णकाः ।

वर्द्धते ते तपो भीरु ! व्यजेष्ठा विघ्ननायकान् ।
अजैषीः कामसम्मोहौ संप्रापथा विनयेन वा ॥ ६८ ॥

कुण्डेत्यादि । हे शुभे ! कल्याणि ! कच्चित् त्वं कुण्डपाय्यवतां तथा अग्निचित्यावतां तथा उपचाय्यवतां कथाभिर्नित्यं रमसे क्रीडसि कुण्डैः पीयतेऽत्र सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतुविशेषः पाय्यधाय्येत्यादिना निपातः स विद्यते येषां इति मोऽन्नभ्रूपादतुः अग्नेश्चयनं राशीभाव इत्यग्निचित्या पूर्ववत् निपातः उपचीयते इत्युपचाय्योऽग्निः पूर्ववत् निपातः अग्निविशेषो यज्ञविशेषाङ्गम् । इति कृत्याः ॥ ६७ ॥ भ०

अतःपरं प्रकीर्णकाः । वर्द्धते इत्यादि । हे भीरु ! कातरचित्ते ! तव तपो वर्द्धते तस्य च ये विघ्नास्तेषां ये नायकाः प्रणेतारस्तान् व्यजेष्ठाः जितवत्यसि लुङि विपराभ्यां जेरित्यात्मनेपदं कामसम्मोहौ कच्चिदजैषीः जितवत्यसि सिचि वृद्धिः विनयेन वा संप्रापथाः संप्राप्तासि कर्मणि लुङ् झलो झलीति सिचो लोपः अत्रानुक्तमिति कच्चिदिति ग्राह्यम् ॥६८॥ ज०म०

अथ प्रकीर्णकाः ।

वर्द्धते इत्यादि । कच्चिदित्यत्रानुषञ्जनीयं हे भीरु ! कच्चित् ते तव तपो वर्द्धते कच्चित् त्वं तपसो विघ्नानां नायकान् प्रणेतॄन् व्यजेष्ठाः अभिभूतवत्यसि विपराजोति मं कच्चित् त्वं काममनङ्गविकारं सम्मोहमविद्याञ्च अजैषीः व्रजवदेति व्रिः कच्चिद्विनयेनापि त्वं संप्रापथाः सम्प्राप्तासि कर्मणि ढौ सञ्चो-

नायस्यसि तपस्यन्ती गुरून् सम्यगतूतुषः।
यमान्नोदविजिष्ठास्त्वं निजाय तपसेऽतुषः॥ ६८॥
अथार्घ्यं मधुपर्काद्यमुपनीयादरादसौ।

धनमहिम्नार्थावगमात् कच्चिदित्यस्यानुषङ्गं केचिन्नेच्छन्ति॥ ६८॥ भ०॥

नायस्यसीत्यादि। तपस्यन्ती तपश्चरन्ती कच्चिन्नायस्यसि न खिद्यसे तपश्चरणशीलीभूतेत्यर्थः कर्मणोरोमन्थे ति क्यङ् तपसः परस्मैपदञ्च गुरून् आचार्य्यादीन् सम्यक् यथावदनुवृत्त्याऽतूतुषः तोषितवत्यसि तुषेर्ण्यन्तस्य लुङि रूपं चङि णिलोपादि यमान्मृत्योर्नोदविजिष्ठाः नाभैषीः पुण्यकृतां नो मृत्युभयमित्यर्थः ओविजेरात्मनेपदं लुङि सिच इट् विज इति सिचो ङित्त्वेन गुणः निजायात्मीयाय अतुषः तुष्टवत्यसि॥ ६८॥ ज० म०

नायेत्यादि। अत्रापि कच्चिदनुषज्यते तपस्यन्ती तपः कुर्वती त्वं कच्चिन्नायस्यसि न खिद्यसे अत्यन्ताभ्यासात् नमस्तपोवरिवइति क्यः इयंस्युयतने कच्चित् त्वं गुरूनाचार्य्यादीन् सम्यगतूतुषः तोषितवत्यसि तुषित्वयोजितुष्टौ ण्यन्तादङ् ण्यद्धुङः स्वः खेः सन्विदिति खेर्घः कच्चित् त्वं यमात् न उदविजिष्ठाः नाभैषीः पुण्यवतां मृत्योर्भयं नास्तीति भावः यम इन्द्रियनिग्रहे वा कियत्कालं यमः कार्य्य इति भयं दूरीभूतमित्यर्थः विजङोश्रोभीकम्पे विजेर्नुर्नेमीत्यगुणत्वं कच्चित् त्वं निजाय स्वकीयाय तपसे अतुषः तुष्टासि श्रद्धावती असि त्वशङ्काशून्या वासीत्यर्थः पुषादित्वात् ङः॥ ६८॥ भ०

अथेत्यादि। अथानन्तरमसौ शबरी अर्घ्यमर्घ्यार्थं पादार्घाभ्याञ्चेति यत् मधुपर्काद्यं मधुपर्कमिश्रमुदकं मधुपर्कः

अर्चयित्वा फलैरर्च्चौ सर्वत्राख्यदनामयम् ॥ ७० ॥

अतः परं कृदधिकारः।

सख्यस्य तव सुग्रीवः कारकः कपिनन्दनः।
द्रुतं द्रष्टासि मैथिल्याः सैवमुक्त्वा तिरोऽभवत् ॥ ७१ ॥

तदाद्यं आदौ भवमाद्यं तदुपनीयादरात् फलैरर्च्चयित्वा अर्च्चौ अर्च्चनार्हौ एतत् रामलक्ष्मणौ सर्वत्रोक्तेषु अनामयं कल्याणं आख्यत् कथितवती अस्यतीत्यङ्। इति प्रकीर्णकाः ॥ ७० ॥ ज० म०

अथेत्यादि। एवं प्रश्नानन्तरं असौ शवरी मधुपर्केणाद्यं सहितं अर्घ्यमुपनीय अर्च्चौ अर्चार्हौ रामलक्ष्मणौ फलैराद-रात् अर्चयित्वा सर्वत्र पूर्वपृष्टेष्वर्थेषु अनामयं कुशलं आख्यत् उक्तवती वक्त्यस्यख्येति ङः मूल्ये पूजाविधावर्घः अर्घशब्दात्त-दर्थे विकारसङ्घेति यः मधुपर्काद्यमिति पाठे आदौ भव आद्यः मधुपर्कं आद्यो यस्येत्यर्घ्यविशेषणं यद्वा आदिरेवाद्यः अर्घ्यं मधुपर्कादि पूजोपहारश्चोपनीयेत्यर्थः आमयशब्दो लक्षणया अनिष्टमात्रे प्रयुज्यते। इति प्रकीर्णकाः ॥ ७० ॥ भ०

अथ कृदधिकारमाह। कृत्यानां तदन्तर्भावेऽपि भाव-कर्मणोः कृत्याः इति विशेषप्रतिपादनार्थः पृथगधिकारः तत्रो-पपदं सप्तमीस्थमित्यादिना एतदप्यधिक्रियते तान् इतो दर्श-यन्नाह सख्यस्येत्यादि। सा शवरी तिरोऽभवदन्तर्भूता एवमुक्त्वा किं तदित्याह तव सख्यस्य सखित्वस्य सख्युर्यः कर्मषष्ठी कारकः सुग्रीवः ण्वुल्तृचाविति ण्वुल् त्वया सह मैत्रीं करि-ष्यति कपिनन्दनः कपीनां नन्दयिता नन्द्यादिभ्यो ल्युः कृद्योगे षष्ठी असीति वर्त्तमाने लट् ॥ ७१ ॥ ज० म०

अथ कृदधिकारः। यद्यपि कृत्यानां कृत्त्वमस्ति तथापि

नन्दनानि मुनीन्द्राणां रमणानि वनौकसाम्।
वनानि भेजतुर्वीरौ ततः पाम्पानि राघवौ ॥ ७२ ॥

भावकर्मणोस्तद्विधानमिति सूचनाय पृथक् प्रदर्श्य कर्त्तरि शेषानाह तत्र निरुपपदसोपपदयोर्निरुपपदं प्रयोगबाहुल्यादादौ दर्शयति सख्यस्येत्यादि। सा शबरी एवमुक्त्वा तिरोऽभवत् अन्तर्हिता। किन्तदित्याह सुग्रीवस्तव सख्यस्य कारकः सख्यं करिष्यति सख्युर्भावः कर्म वा सख्यं विकारसङ्घेति यः ढघेक्तीत्यादिना कर्मणि षष्ठी कपीनां नन्दयिता कपेः पुत्रो वा ग्रहनन्दिपचादेरिति अनः ततो द्रुतं मैथिल्याः द्रष्टाऽसि प्रेक्षको भविष्यसि अस्तेर्भविष्यत्सामीप्ये कौ अभिधानात् असीति युष्मदर्थं अव्ययमिति वा तृणकौ घे इत्यादिषु कालस्यानिर्देशात् त्रिष्वपि कालेषु तृणादयो भवन्तीति बोध्यं दृशेर्वद्रोऽकिदिति रः ॥ ७१ ॥ भ०

नन्दनानीत्यादि। ततः उक्तादनन्तरं वीरौ राघवौ रामलक्ष्मणौ वनानि भेजतुः सेवितवन्तौ एत्वाभ्यासलोपौ तृफलेत्यादिना पाम्पानीति पम्पाया अदूरभवमेत्यण् मुनीन्द्राणां नन्दनानि प्रमोदकारीणि वनौकसां वनेचराणाम् उच्समवाये अस्मादौणादिकोऽसुम् पृषोदरादित्वाद्वर्णविपर्य्ययः तेषां रमणानि रतिजनकानि नन्द्यादित्वात् ल्युः कर्मणि षष्ठी ॥ ७२ ॥ ज० म०

नन्दनानीत्यादि। ततोऽनन्तरं राघवौ पाम्पानि वनानि भेजतुः सेवितवन्तौ जग्मतुरित्यर्थः भजश्री भागसेवयोः तृफल भजत्रपेति अत एत्वं द्विलोपश्च पम्पानामसरःसम्बन्धीनि पम्पायाः अदूरभवानीत्यर्थे वा विकारसङ्घेत्यादिना णः मुनीन्द्राणां नन्दनानि प्रमोदकानि वनौकसां वनवासिनां रमणानि

भृङ्गालीकोकिलक्रुङ्भिर्वाशनैः पश्य लक्ष्मण ! ।
रोचनैर्भूषितां पम्पामस्माकं हृदयाविधम् ॥ ७३ ॥
परिभावीनि ताराणां पश्य मन्थीनि चेतसाम् ।
उद्भासिनी जलेजानि दुन्वन्त्यंदयितं जनम् ॥ ७४ ॥

क्रीडाजनकानि उभयत्र ग्रहनन्दिपचादेरिति अनः कर्मणि षष्ठी ॥ ७२ ॥ भ०

भृङ्गालीत्यादि । हे लक्ष्मण ! पम्पां पश्य अस्माकं हृदयाविधं हृदयं विध्यतीति ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणं नहिवृतीति दीर्घः भूषितां कैर्भृङ्गालीभिः भ्रमरपङ्क्तिभिः कोकिलैः क्रुङ्भिश्च वाशनैः कूजद्भिः रोचनैः शोभनैः क्रुङिति ऋत्विगादिना क्विन् निपातनसामर्थ्यादनुनासिकलोपाभावः संयोगात् च लोपः क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वम् ॥ ७३ ॥ जं० म०

भृङ्गेत्यादि । राम इत्युवाचेत्यर्थाद्गम्यते । हे लक्ष्मण ! पम्पां पश्य । कीदृशीं भृङ्गालीभिर्भ्रमरपङ्क्तिभिः कोकिलैः क्रुङ्भिः क्रौञ्चैश्च भूषितां क्रुञ्चगत्यां त्वाम्तुसित्यादिना विच् चकारेत्त्वं क्विप् संशयनिवारणार्थं न तु अव्ययार्थमिति बोध्यं विप् इति पाठः इत्येके चुडित्यादौ क्रुञ्चः पृथक्पाठात् प्राक् क्रुङ् म्नोनुः अपे अम्नोरिति ङस्यान्तस्य लुप् । कीदृशैः वाशनैः कूजद्भिः वाशृङशब्दे: रोचनैः शोभमानैः उभयत्र नन्द्यादित्वादनः । पुनः किम्भूताम् अस्माकं हृदयाविधं चेतः पीड़यन्तीं हृदयं विध्यतीति क्विप् ग्रहस्वपाद्योरिति जिः वीरुद्धोधङ्क्वाविति दीर्घनिर्देशात् क्वचित् क्विवन्ते पूर्वपदस्य दीर्घत्वमिति दीर्घः आङ्पूर्वस्य रूपं वा ॥ ७३ ॥ भ०

परिभावीनीत्यादि । जलेजानि पद्मानि पश्य त[illegible] क्ततो यादिनाऽलुक् सप्तम्याः उद्भासीनि भासमानानि अतएव

सर्वत्र दयिताधीनं सुव्यक्तं रामणीयकम्।
येन जातं प्रियापाये कद्वदं हंसकोकिलम्॥ ७५॥

ताराणां परिभावीणि तिरस्कारीणि ततश्चेतसां मन्थीनि पीड़ाकारीणि अतो जनमदयितं प्रियारहितं दुन्वन्ति टुदु उपतापे सौवादिकः मन्थोद्भासपरिभूभ्यो ग्रहादित्वात् णिनिः॥ ७४॥ ज० म०

परीत्यादि। हे लक्ष्मण! जलेजानि पद्मानि पश्य हन जनादिति डः सरसिजमित्युदाहरणेन क्वचित् समासे सप्तम्या अलुगिति सूचितं तत्पुरुषे कृति बहुलं सप्तम्याः अलुगिति परः। कोद्दृशानि उद्भासीनि शोभमानानि अतएव ताराणां परिभावीनि तिरस्कारकाणि समानीत्यर्थौ वा ढघेकृत्यथ्येति कर्मणि षष्ठी नोऽचोऽन्तरदुर्गेरित्यादौ भूवर्जनात् न णत्वं किन्तु षु र्णोऽदान्ते इत्यादिना समासाद्विहितेन स्यादिना सहितत्वात् विकल्पेन णत्वं नोऽचोऽन्तरित्यादिना उपसर्गमात्राश्रयस्यैव णत्वनिषेधात् अतएव चेतसां मन्थीनि पीड़कानि सर्वत्र ग्रहादित्वात् णिन् अतएव अदयितं प्रियारहितमादृशं जनं दुन्वन्ति पीड़यन्ति टुदु उपतापे शतरि स्वादित्वात् नुः॥ ७४॥ भ०

सर्वत्रेत्यादि। हे लक्ष्मण! सर्वत्र यत्किञ्चिद्रामणीयकं रमणीयस्य भावः योपधाद्वुञ् तत्सर्वं दयिताधीनं दयितायत्तम् अषडक्षेत्यादिना खः सुव्यक्तं स्पष्टं कुतः येन प्रियायाः अभावे सति हंसकोकिलं हंसाश्च कोकिलाश्चेति शकुनित्वात् द्वन्द्वैकत्वं कद्वदं कुत्सितप्रलपितं वदतीति पचाद्यच् कुत्सितं वद इति रथवदयोश्चेति कोः कत् दयितायां सत्यां मधुरप्रलपितमिदमिति॥ ७५॥ ज० म०

पक्षिभिर्विहृदैर्यूनां शाखिभिः कुसुमोत्किरैः।
अज्ञो यो यस्य वा नास्ति प्रियो प्रग्लो भवेन्न सः॥ ७६॥

सर्वत्रेत्यादि। हे लक्ष्मण! रामणीयकं यत्किञ्चित् रमणीयत्वं तत् सर्वत्र दयिताधीनं प्रियानिमित्तकमिति सुव्यक्तं स्पष्टमेव कथमित्याह येन हेतुना प्रियाया अपाये विरहे सति हंसकोकिलमपि काहदं कुत्सितवादि जातं यदा सीता आसीत् तदा मधुरालापीदमासीदिति भावः कुत्सितं वदतीति कत्कच्त्रिरथवदे इति कदादेशः रमणीयस्य भावः इति विकारमङ्गेति कण् हंसाश्च कोकिलाश्चेति समाहारद्वन्द्वः॥ ७५॥ भ०

पक्षिभिरित्यादि। उहृदिर्हिंसानादरयोरित्यस्मादिगुपधः कः यूनां विहृदैः हिंसकैः पक्षिभिः शाखिभिर्वृक्षैश्च व्रीह्यादि त्वादिनिः कुसुमोत्किरैः उत्किरन्तीत्युत्किराः पूर्ववत् कः कुसुमानामुत्किराः कृद्योगलक्षणां षष्ठीं विधाय समासः तैर्हेतुभूतैः कारणभूतैर्वा स प्रग्लो न भवेत् प्रकर्षेण ग्लायते प्रग्लः आतश्चोपसर्गे कः योऽज्ञः गुणदोषानभिज्ञः पूर्ववत् कः यस्य प्रियो नास्ति तस्य प्रयोजनाभावः सर्वत्र विवेकित्वात् प्रीणातीति प्रियः इगुपधेति कः॥ ७६॥ ज० म०

पक्षिभिरित्यादि। पक्षिभिः शाखिभिश्च स एव जनः प्रग्लो ग्लानिमान् न भवति यो जनोऽज्ञो गुणदोषानभिज्ञो भवति यस्य वा जानतोऽपि प्रियो जनो नास्ति सर्वत्र विरक्तत्वात् न त्वस्मद्विधोऽभिज्ञः प्रियानुरक्तश्चेति भावः। पक्षिभिः शाखिभिश्च कीदृशैः यूनामर्थाद्विरहिणां विहृदैर्हिंसकैः शाखिभिः कीदृशैः कुसुमोत्किरैः पुष्पविक्षेपकैः हृदुअधिर्जादरे च चकारात् हिंसायां कृग्विक्षेपे ग्लागवोधने प्रीञप्रीतौ एभ्यः

 वृगुज्ञा

ध्वनीनामुद्धमैरेभिर्मधूनामुद्धयैर्भृशम् ।
आजिघ्रैः पुष्पगन्धानां पतङ्गैर्ग्लपिता वयम् ॥ ७७ ॥
धारयैः कुसुमोर्मीणां पारयैर्बाधितुं जनान् ।
शाखिभिर्हा हता भूयो हृदयानामुदेजयैः ॥ ७८ ॥

प्रोजुङः इति कः ढघे क्लतीति कर्मणि षष्ठी प्रग्लायतीति प्रग्लः एचोऽशित्या इत्यत्र अशितीति विषये सप्तमी हनजनादिति डः ॥ ७६ ॥ भ०

ध्वनीनामित्यादि । पतङ्गैर्भ्रमरैर्ग्लपिताः पीड़िताः वयं ग्लास्नावनुवमां चेति मित्त्वात् ह्रस्वः पतेरङ्गच्पक्षिणीत्यौणादिकः ध्वनीनामुद्धमैः ध्वनीन् कुर्वद्भिः ध्माधातोः पाघ्रेति शः पाघ्राध्मेति धमादेशः मधूनामुद्धयैः मधूनि पुनः पुनः पिबद्भिः धेटपाने इत्यस्यायादेशः आजिघ्रैः पुष्पगन्धानां पुष्पगन्धान् गृह्णद्भिः पाघ्राध्मेति शः क्रद्योगलक्षणा षष्ठी ॥ ७७ ॥ ज० म०

ध्वनीनामित्यादि । एभिः पतङ्गैर्वयं ग्लपिताः पीड़िताः विशेषेण महिम्ना भ्रमरैरिति गम्यते एभिरित्यङ्गुलीनिर्दिष्टत्वेन वा कीदृशैः ध्वनीनां गुञ्जितानां उद्धमैः कारकैः मधूनां उद्धयैः पानकारिभिः पुष्पगन्धानां आजिघ्रैः ग्रहणकारिभिः भृशमत्यर्थमिति सर्वत्र क्रियाविशेषणं ध्मा शब्दाग्नियुतौ ध्वनौ अनेकार्थत्वादत्र करोत्यर्थः धेटपाने घ्रागन्धग्रहणे एभ्यो धेटदृशपाघ्राध्मः श इति शित्वात् स्थादानपाघ्रेत्यादिना ध्माधम घ्राजिघ्रः पतङ्गः पक्षिसूर्य्ययोः पतो गच्छतीति शर्द्धजह्नोरङ्गम इत्यादिना खे निपातः ग्लायतेर्ज्यन्तस्य ज्वलह्वलह्मलग्लेति वा ह्रस्वः ॥ ७७ ॥ भ०

धारयैरित्यादि । हा कष्टं शाखिभिर्द्रुमैर्भूयोऽत्यर्थं वयं हताः कामशराणां धारणात् तदेवाह कुसुमानां ये ऊर्मयः

दद्दैर्दुःखस्य मादृग्भ्यो धार्यैरामोदमुत्तमम् ।
लिम्पैरिव तनोर्वातैश्चेतयः स्याज्ज्वलो न कः ॥ ७९ ॥

भङ्गाः प्रकाशाः वा तान् धारयद्भिः । "ऊर्मिस्तरङ्गे पीड़ायां वेगे सङ्गप्रकाशयोः । उत्कण्ठावस्त्रसङ्कोचबोधेषु च प्रकीर्त्तितः" इति विश्वः । समूहेऽपीति अतएव जनान् मद्विधान् बाधितुं पारयद्भिः यतो हृदयानामुद्देजयैरुत्कण्ठाजनकैरिति भावः धृञ् धारणे पृ पालनपूरणयोः एजृ कम्पने च एभ्यो णिजन्तेभ्यः अनुपसर्गात् लिम्पविन्देत्यादिना शः उद्देजोति सूत्रे निर्देशात् अनुपसर्गादिति न निषेधः ॥ ७८ ॥ ज० म०

धारयैरित्यादि । हा कष्टं शाखिभिर्वृक्षैर्वयं भूयोऽत्यर्थं हताः । कीदृशैः कुसुमानामूर्मयः प्रकाशाः सङ्गा वा तेषां धारयैः धारकैः अतएव जनान् बाधितुं पीड़यितुं पारयैः पारयद्भिः यतो हृदयानामुद्देजयैः उत्कम्पकैः धृञ्‌ स्थितौ पृलिपालनपूरणयोः क्र्यान्तो जुहोत्यादिः दीर्घान्तः क्रैयादिकश्च एजृकम्पे उत्पूर्वेभ्यः एभ्यः प्रेरणअन्तेभ्यः साहिसाती त्यादिना शः पारक्तीरलत् इत्यस्य न ग्रहणं प्रेरणान्तैः साहचर्य्यात् अणेरिति प्रतिषेधेऽपि उद्देजः शः कृत्तद्धितसमासानामभिधानं नियामकमित्युक्तेः । "ऊर्मिस्तरङ्गे पीडायां वेगे सङ्गप्रकाशयोः । उत्कण्ठावस्त्रसङ्कोचबोधेषु च प्रकीर्त्तितः" इति विश्वः । समूहेति जयमङ्गला ॥ ७८ ॥ भ०

दद्देरित्यादि वातैर्दद्दैः दुःखस्य दुःखं ददद्भिः केभ्यो मादृग्भ्यः अस्मादृशेभ्यो विरहिभ्यः त्यदादिषु दृशः इति क्विन् दृगदृशवतुष्वित्याकारः धार्यैरामोदमुत्तमम् आमोदं प्रियासङ्गमेन हर्षं यावत् विरहिभ्यो दत्तस्य दुःखस्य धार्यैः पोषकैरित्यर्थः उत्तममिति क्रियाविशेषणम् उत्तममामोदं धार्यैः

अवश्यायकणाश्लावाश्लारमुक्ताफलत्विषः ।

कुसुमानां परिमलं धारयद्भिरिति व्याख्याने अनित्यत्वात् कृत्प्रयोगो कर्मषष्ठ्यभाव: लिम्पैरिव तनोः शरीरं लिम्पद्भिरिव वातैर्हेतुभिः को नाम विरहाग्निना यश्चेतयमानः ज्वालाज्वलन्नग्निरिव न स्यात् किन्तु भवेदेवेति भावः। ददैर्धायैरिति श्याद्व्यधेति आकारान्तलक्षणे शे प्राप्ते ददातिदधात्योरिति शाणौ भवतः शे आतो लोपः णेतु युक् लिम्पश्चेतय इति अनुपसर्गादिति शः ज्वल इति ज्वलिति कशन्तेभ्यो णः इति णस्य विकल्पपचाद्यच् ॥ ७८ ॥ ज० म०

ददैरित्यादि। कश्चेतयश्चेतनावान् जनोऽर्थाद्विरही वातैर्हेतुभिर्ज्वलो न स्यात् अग्निरिव न भवति वायुभिश्चेतःसन्तोषात् सर्वः एव ज्वलो दीप्तिमान् स्यादिति वा केवलं मद्विधानां विरहिणां कष्टमित्याह मातृगृभ्यो दुःखस्य ददैर्दातृभिः यतः उत्तमामामोदं पुष्पसम्बन्धिनं धायैर्धारयद्भिः क्वचिद्विशेषेऽपि सामान्यप्रवृत्तिरिति न्यायात् दधेकृतीति कर्मणि षष्ठीं बाधित्वा कर्मक्रियेत्यादिना द्वितीया तनोर्देहस्य लिम्पैर्लेपकारिभिरिव ददाने पचादित्वादन् अहमिव दृश्यते इति त्यदादिभवत्समानेत्यादिना कर्मणि क्विप् स्नेर्डाडुधाञ्ल्टधारणे पुष्टौ दासंज्ञकत्वात् ख्सव्यधेन तनदावहसः इति नः यन्जिणत्कृदिण्यातः ञिलिपीशपञ्लेपे साह्सितीत्यादिना शः मुचादित्वात् नुम् चितकङ्ज्ञाने इत्यस्मात् अभिधानात् शः धेटदृशीत्यत्र योगविभागः इत्यन्ये साह्सितीत्यादौ चेतोति लिपिकरप्रमादात् पतितमित्यन्ये उज्ज्वलज्वलनत्विषोः दुनीभूज्वलेत्यस्याप्रवृत्तिपक्षे पचादित्वादन् ॥ ७८ ॥ भ०

अवश्यायेत्यादि। अवश्यायते इत्यवश्यायः तस्य कणा

कुर्वन्ति चित्तसंस्रावं चलत्पर्णाग्रसम्भृताः ॥ ८० ॥
अवसायो भविष्यामि दुःखस्यास्य कदान्वहम् ।
न जीवस्यावहारो मां करोति सुखिनं यमः ॥ ८१ ॥

विन्दवः आस्रवन्तीत्यास्रावाः चरमः श्याद्व्यधेति णः कर्त्तरि तयोर्विशेषणसमासे राजदन्तादिति परनिपातः ते कुर्वन्ति चित्तसंस्रावं संस्रवतीति संस्रावः पूर्ववत् णः चित्तं संस्रावं चलत्कुर्वन्ति इत्यर्थः पूर्ववत् समासपरनिपातौ कीदृशाश्चलत्पर्णाग्रसंस्थिताः अतएव चारुमुक्ताफलत्विषः दर्शनीयमुक्ताफलानुकारिणः सीताहारस्थमुक्ताफलानि स्मारयन्तीत्यर्थः ॥८०॥ ज० म०

अवेत्यादि। अवश्यायकणास्रावाश्चित्तसंस्रावं कुर्वन्ति अवश्यायस्य नीहारस्य कणा विन्दवः आस्रवन्तीति आस्रावाः कर्मधारये गमकत्वात् विशेषणस्यापि परनिपातः स्रुगतौ दुनीभूज्वलेत्यादिना पक्षे णः चित्तञ्च तत् संस्रावं चलच्चेति पूर्ववत्। कीदृशाः चलतां पत्राणाम् अग्रेषु संभृता चलन्तश्च ते पत्राग्रसंभृताश्चेति वा स्थूलीभूताः गलिताः इत्यर्थः अतएव चारुणः शोभनस्य मुक्ताफलस्य त्विट् दीप्तिर्येषु ते तथा सीताहारस्थितानि मुक्ताफलानि स्मारयन्तः इत्यर्थः ण्येङमतौ घञि यन्ञित्कृदिष्यात इति यन् ॥ ८० ॥ भ०

अवसाय इत्यादि। कदा नु काले अहं दुःखस्यानुभूयमानस्य अवसायोऽन्तकरो भविष्यामि येन जीवस्यावहारोऽवहर्त्ता यमो मां सुखिनं न करोति मारयतीत्यर्थः अवस्यति इति अवसायः षोऽन्तकर्मणि अवहरतीत्यवहारः श्याद्व्यधेति सर्वत्र णः युक् ॥ ८१ ॥ ज० म०

अवेत्यादि। नु प्रश्ने वितर्के वा कदा अहं अस्य दुःखस्य

दह्येऽहं मधुनो लेहैर्दावैरुग्रैर्यथा गिरिः।
नायः कोऽत्र स येन स्यां वताहं विगतज्वरः॥ ८२॥
समाविष्टं ग्रहेणेव ग्राहेणेवात्तमर्णवे।
दृष्ट्वा गृहान् स्मरस्येव वनान्तान् मम मानसम्॥ ८३॥

अवसायोऽन्तकरो भविष्यामि येन जीवस्यावहारोऽपकारको भूत्वा अद्यापि यमो मां सुखिनं न करोति विना मरणं न दुःखमपगमिष्यतीत्यर्थः षोय नाशे हृञ् हृत्यां आभ्यामिव पूर्वाभ्यां श्वसव्यधेन तनदावहृस इति शः॥ ८१॥ भ०

दह्येऽहमित्यादि। मधुनो लेहैर्भृङ्गैः अहं दह्ये श्याद्व्यधेति णः दावैर्वनाग्निभिरुग्रैः प्रचण्डैर्यथा गिरिर्दह्यते तद्वत्। अत्र को नायः नयतीति नायः उपायः ईप्सितप्रापकः उभयत्र दुन्योरिति णः येन नायेन विगतज्वरः विगतपीड़ः स्यामिति आशंसायां लिङ् वत खेदे। ८२॥ ज० म०

दह्ये इत्यादि। मधुनो लेहैर्मधु लिहद्भिर्भ्रमरैरहं दह्ये कर्मणि को यथा उग्रैः प्रचण्डैर्दावैर्वनाग्निभिर्गिरिर्दह्यते तद्वत् अत्र स को नायोऽभिमतप्रापकः उपायः येनाहं विगतज्वरः विगतसन्तापः स्यां नु प्रश्ने वितर्के वा वत खेदे अस्तेः श्व्यां लोपोऽस्त्यसोरिति अकारलोपः लिहौञ् स्वादे पचादित्वादन् टुदु उपतापे दुगतौ वा णीञ् प्रापणे दुनीभूज्वलेति वैकल्पिको णः। "दवदावौ वनानले" इत्यमरः॥ ८२॥ भ०

समाविष्टमित्यादि। वनान्तान् वनपर्य्यन्तान् स्मरस्य कामस्य गृहमिव उन्मादकत्वात् गेहे कः इति ग्रहः अर्द्धर्चादिपाठात् पुंलिङ्गता स्थितस्येत्यर्थात् योज्यं अन्यथा कथं समानकर्त्तृकत्वं मानसञ्चेतः ज्योतिषि ग्रहः ग्राहेणेवात्तमर्णवे अर्णः पानीयं यत्रास्तीति केशाद्वोऽन्यतरस्यामिति तत्रार्णसो

वाताहतिचलच्छाखा नर्त्तका इव शाखिनः।
दुःसहा ह्री परिच्छिन्नाः कणद्भिरलिगायकैः॥ ८४॥

लोपश्चेति भूमनिन्दाप्रशंसास्वित्यादौ वः सलोपश्चेति अर्णवे समुद्रे वर्त्तमानेन ग्राहेण कुम्भीरादिना आत्तं गृहीतं आङ्-पूर्वस्य दाञोऽच् उपसर्गात्तः॥ ८३॥ ज० म०

समेत्यादि। वनान्तान् वनस्वरूपान् तत्समीपदेशान् वा दृष्ट्वा स्थितस्य मम मानसं ग्रहेण सूर्य्यादिना समाविष्टमिव आस्पदीकृतमिव इत्यर्थः उपहितत्वात् समुद्रे ग्राहेण कुम्भीरादिना आत्तं गृहीतमिव अतिगभीरशोकमग्नत्वेऽपि काम-पीड़ितत्वात् स्थितस्येत्यध्याहारेणैककर्त्तृकत्वे पूर्वकाले क्त्वाच्। वनान्तान् कीदृशान् स्मरस्य गृहानिव ग्रहैः सूर्य्यादौ अन् जल-जन्तौ घञ् निलयेऽलिभिश्चाभिधानात् "गृहाः पुंसि च भूम्न्येव निकाय्यनिलयालयाः" इत्यमरः। आङ्पूर्वाद्दाञः क्ते ग्यचस्त-वेति पक्षे तादेशः अर्णो जलं विद्यते अस्येति केशादित्वात् वः मनीषादित्वात् सलोपः मन एव मानसं स्वार्थे ष्णः केचित् तु मन एव जानातीति व्यवहारात् मनस एव दर्शनकर्त्तृकत्वं विवक्षितमित्युक्त्वा स्थितस्येति नाध्याहरन्ति "अन्तः प्रान्ते-ऽन्तिके नाशे स्वरूपेऽपि मनोहरे" इति विश्वः॥ ८३॥ भ०

वातेत्यादि। हा कष्टं एते शाखिनः नर्त्तका इव शिल्पिनि ष्वुन् दुःसहा दुःखेन सह्यन्ते इति ईषदित्यादिना खल् नर्त्तकैः साधर्म्यमाह वाताहतिचलच्छाखा वाताहतिभिः चलन्त्यः शाखाः बाहुलता इव येषां ते अलयो भ्रमरा गायकाः इव गस्थकन् तैश्च परिच्छिन्नाः परिवेष्टिताः इति॥ ८४॥ ज० म०

वातेत्यादि। एते शाखिनो दुःसहा दुःखेन सह्यन्ते ईषद्दुःसोरिति खल् ह्री विषादे नर्त्तका इव नृत्यन्तीति नृत्-

एकहायनशारङ्गगती रघुकुलोत्तमौ।
लवकौ शत्रुशक्तीनामृष्यमूकमगच्छताम्॥ ८५॥
तौ वालिप्रणिधी मत्वा सुग्रीवोऽचिन्तयत् कपिः।

खनरन्ज; इति षकः नृतादेः शिल्पिनि कष इति परः स्वमते शिल्पिविशेषोऽर्थाद्गम्यते। नर्त्तकसाधर्म्यमाह वाताहतिचलच्छाखाः वातस्याहतिभिश्चलन्तौ शाखा बाहुतुल्या येषां अलयो भ्रमरा एव गाथका गायनास्तैः परिच्छिन्नाः परिवेष्टिताः गायन्तीति गोष्णनट्थकाविति थकः गायतेरेतौ स्तोघे इति वृत्तावुक्तत्वात् गैगाने इत्यस्यैव ग्रहणं न तु गाङः, क्वणद्भिः शब्दायमानैः॥ ८४॥ भ०

एकहायनेत्यादि। रघुकुलोत्तमौ रामलक्ष्मणौ ऋष्यमूकमगच्छतां गतवन्तौ लङि रूपं हायनः संवत्सरः स एको यस्य शारङ्गस्य मृगस्य तस्येव गतिर्ययोः शीघ्रगामित्वात् हनश्च व्रीहिकालयोरिति हाधातोर्ल्युट् आतो युक् तौ शत्रुशक्तीनां लवकौ अपनेतारौ प्रुसृल्वः समभिहार इति वुन् तत्समभिहारग्रहणं साधुकारित्वोपलक्षणार्थम्॥ ८५॥ ज० म०

एकेत्यादि। एतद्वचनानन्तरं रघुकुलस्य उत्तमौ श्रेष्ठौ रामलक्ष्मणौ ऋष्यमूकं पर्वतम् अगच्छताम्। कीदृशौ एकहायनशारङ्गगती एको हायनो वत्सरो वयो यस्य तादृशस्य शारङ्गस्य हस्तिन इव मृगस्येव वा गतिर्गमनं ययोः शीघ्रगामित्वात् जहातेर्णनटि हायनो निपातितः हाङो रूपमित्यन्ये शत्रुशक्तीनां लवकौ छेदकौ लुनातेः प्रुद्रुसुसृल्वोऽकः इत्यकः शादेः साधुकारिण्यर्थेऽकः इति परः। शारङ्गश्चातके भृङ्गे कुरङ्गे च मतङ्गजे इति कोषः॥ ८५॥ भ०

तावित्यादि। तौ रामलक्ष्मणौ वालिनः प्रणिधी चरौ

बन्धुना विग्टहीतोऽहं भूयासं जीवकः कथम् । ८६ ॥
स शत्रुलावौ मन्वानो राघवौ मलयं गिरिम् ।
जगाम सपरीवारो व्योममायमिवोत्थितम् ॥ ८७ ॥

मत्वा सुग्रीवः कपिरचिन्तयत् चिन्तितवान् प्रणिधीयते नियुज्यते कार्य्येषु प्रणिधिः उपसर्गे घोः किः बन्धुना भ्राता विग्टहीतो विरोधितः सन् कथं जीवको भूयासमिति आशंसायां लिङ् जीवेराशिषि वुन् । इति निरुपपदकृदधिकारः ॥ ८६ ॥ ज० म०

तावित्यादि । रामलक्ष्मणौ बालिनः प्रणिधी चरौ मत्वा सुग्रीवः कपिरचिन्तयत् बन्धुना बालिना विग्टहीतो विरोधितोऽहं कथं जीवको भूयासं प्रणिधीयते कर्मणि प्रयुज्यतेऽमाविति दासंज्ञकत्वात् किर्दौऽन्तर्गेरित्यनेन भावविहितोऽपि किः कृतोः कभावे इत्युक्तेरत्र कर्मणि बोध्यः । केचित्तु कभावेऽमो इत्यस्मात् मण्डूकप्लुताधिकारादत्र कभावे इत्यनुवर्त्तते वृत्तौ तु कारकानुपदेशो लिपिकरप्रमादात् इत्याहुः आशिषीति जीवतेरकः । इति निरुपपदाधिकारः ॥ ८६ ॥ भ०

इतः प्रभृति तत्रोपपदं सप्तमीस्थमिति अस्योपपदस्थानेन कृतो दर्शयन् आह स इत्यादि । स सुग्रीवः सपरीवारः सपरिकरः उपसर्गस्येति दीर्घः कपीनाममनुष्यत्वात् मलयं गिरिं जगाम राघवौ शत्रून् लुनातीति कर्मण्यण् शत्रूणामुन्मूलकाविति मन्वानोऽवगच्छन् मनुबोधने इत्यस्मादात्मनेपदिनस्तनादिभ्य उः व्योममायमिवोत्थितं व्योम आकाशं मिमीते इति ह्वावामश्चेत्यण् नभः परिच्छेत्तुमिवोत्थितं कियत्प्रमाणमस्येति ॥ ८७ ॥ ज० म०

शर्मदं मारुतिं दूतं विषमस्थः कपिद्विपम् ।
शोकापनुदमव्यग्रं प्रायुङ्क्त कपिकुञ्जरः ॥ ८८ ॥

अथ सोपपदाधिकारः। यस्मात् पराद्धातोः प्रत्ययास्तदुपपदं स इत्यादि। स सुग्रीवो राघवौ शत्रुलावौ शत्रूणां छेदकौ मन्वानः परीवारैः परिजनैः सह मलयं गिरिं जगाम व्योममायं आकाशस्य परिमाणं कुर्वाणमिव उच्छ्रितं अतिदैर्घ्यादियमुत्प्रेक्षा शत्रून् लुनातीति व्योम मातीति च ढात् यण्यनञ्णित् कृदिति आतो यन् मनदङबोधे ङित्वात् मं दित्वात्तनादिः परिपूर्वाद्वृञो घञ् परेरिकारस्य दीर्घत्वमभिधानात् ॥ ८७ ॥ भ०

शर्मदमित्यादि। कपिकुञ्जरः सुग्रीवः हनुमन्तं दूतं प्रायुङ्क्त प्रस्थापितवान् वृन्दारकनागकुञ्जरैरित्यादिना कर्मधारयः सः वृत्तान्तं ज्ञातुमित्यर्थात् प्रायुङ्क्त इति प्रोपाभ्यां युजेरित्यात्मनेपदं रुधादित्वात् श्नम्। कपिकुञ्जरः किम्भूतः विषमे दुर्गपर्वते तिष्ठतीति विषमस्थः सुपिस्थ इति कः। मारुतिं कीदृशं शर्म कल्याणं ददातीति शर्मदः आतोऽनुपसर्गे क इति कः। श्रेष्ठत्वमाह कपिद्विपं कपिश्रेष्ठं द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः कपिरयं द्विप इव उपमितं व्याघ्रेत्यादिना कर्मधारयः। पुनः कीदृशं शोकापनुदं शोकमपनुदति तुन्दशोकयोरिति कः अव्यग्रं सुस्थिरचित्तमित्यर्थः ॥ ८८ ॥ ज० म०

शर्मदमित्यादि। कपिकुञ्जरः सुग्रीवो मारुतिं हनुमन्तं दूतं प्रायुङ्क्त प्रस्थापितवान् वृत्तान्तं ज्ञातुमित्यर्थात्। कीदृशः विषमस्थः विषमे कृच्छ्रे तिष्ठतीति हनजनादिति डः एवभूतोऽपि महासत्त्वत्वादव्यग्रोऽव्याकुलः यद्वा विषमे दुर्गे स्थितः अतएव अव्यग्रः अक्षोभितमनाः। कीदृशं मारुतिं शर्म

विश्वासप्रदवेषोऽसौ पथिप्रज्ञः समाहितः ।
चित्तसंख्यो जिगीषूणामुत्पपात नभस्तलम् ॥ ८९

ददातीति शर्मदं सुखदायकं पूर्ववत् डः। शर्मशातसुखानि चेत्यमरः। कपिद्विपं कपिश्रेष्ठं शोकमपनुदति शोकापनुदं कृगृह्नाप्रीजुड इति कः कपिर्द्विप इव कपिः कुञ्जर इव गमकत्वात् विशेषणस्यापि परनिपातः द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः पूर्ववत् डः कुञ्जो दन्तो विद्यतेऽस्येति मध्वादित्वात् रः। "कुञ्जः कुञ्जे निकुञ्जेऽपि हनौ दन्तेऽपि दन्तिनाम्" इति विश्वः। मारुतस्यापत्यमिति वाह्वाद्यत इति णिः। "आञ्जनेयो हनूमान् स्याद्धनुमानपि मारुतिः" इति कोषः। अव्यग्रमिति क्वचित् पाठः तादृशस्य दूतस्य योग्यत्वात् युजेर्घ्यं रुधादित्वात् अण् नणोर्ने ऽणाविति नादेशः ॥ ८८ ॥ भ०

विश्वासेत्यादि। असौ मारुतिर्नभस्तलमुत्पपात विश्वासं प्रददातीति विश्वासप्रदः प्रेदाज्ञ इति कः विश्वासप्रदो वेषो यस्य भिक्षुवेषः इत्यर्थः वेष्यते आत्मानेनेति अकर्त्तरि च कारके घञ् विष्लृव्याप्तावित्यस्य रूपं पन्थानं प्रजानातीति पथिप्रज्ञः समाहितः अभ्रान्तचित्तः इदञ्च मया तत्र वक्तव्यमिति जिगीषूणां जेतुमिच्छतां चित्तसंख्यः चित्तं संख्याति परिच्छिनत्तीति समिख्य इति कः ॥ ८९ ॥ ज० म०

विश्वासेत्यादि। असौ मारुतिर्नभस्तलमुत्पपात। कीदृशः विश्वासप्रदो वेशो यस्य स तथा भिक्षुवेशत्वात् शौविशप्रवेशे घञि वेशः विष्लृ व्याप्तावित्यस्य मूर्द्धन्यान्तस्य रूपमित्यन्ये पन्थानं प्रजानाति इति कृगृह्नाप्रीति कः समाहितः अभ्रान्तचित्तः जिगीषूणां जेतुमिच्छूनां स्वपक्षाणां परपक्षाणाञ्च चित्तं संख्याति परिच्छिनत्तीति हनजनादिति

सुरापैरिव घूर्णद्भिः शाखिभिः पवनाहतैः।
ऋष्यमूकमगाद् भृङ्गैः प्रगीतं सामगैरिव॥ ९०॥
तं मनोहरमागत्य गिरिं वर्महरौ कपिः।
वीरौ सुखाहरोऽवोचद् भिक्षुर्भिक्षार्हविग्रहः॥ ९१॥

डः संपूर्वस्य ख्यालख्यातावित्यस्य प्रयोगो नास्तीति ये वदन्ति तन्मते चक्षिङो रूपं तदा चक्षिङः कशाञ्ख्याञरे इत्यत्र अर इति विषयसप्तमी॥ ८९॥ भ०

सुरापैरित्यादि। मारुतिऋष्यमूकमगात् शाखिभिरुपलक्षितं घूर्णद्भिः कम्पमानैः पवनाहतत्वात् अतएव सुरापैरिव मत्तैरिव गापोष्टगित्यत्र सुरासीध्वोरिति टक् प्रगीतं प्रगीयतेऽत्रेति अधिकरणे क्तः कैर्भृङ्गैः सामगैरिव सामवेदपाठकैरिव गायन्तीति टक्॥ ९०॥ ज० म०

सुरापैरित्यादि। स मारुतिऋष्यमूकमगात्। कीदृशं शाखिभिरुपलक्षितम्। कीदृशैः पवनेनाहतैः अतएव घूर्णद्भिः कम्पमानैः घूर्णञभ्रमणे शतुः अतएव सुरापैर्मद्यपैरिव सुरां पिबन्तीति हनजनादिति डः भृङ्गैः प्रगीतं नादितं गीयते यत्रेति ध्रौव्यगत्येति आधारे क्तः क्तयोः कभाव इत्युक्तेः अपवादेऽप्युत्सर्गप्रवृत्तिः क्वचिदिति न्यायात् कामुकसञ्ज्ञार्थक्तेन इत्यनेन षष्ठीप्राप्तौ साधनहेत्वित्यादिना कर्त्तरि तृतीया भावक्तान्तादर्श आदित्वादतिभृङ्गकर्तृकसङ्गीतयुक्तमिति वार्थः प्रकृष्टं गीतं यत्रेति वा सामगैरिव सामवेदं गायन्तीति हनचरगष्टक्॥ ९०॥ भ०

तमित्यादि। ऋष्यमूकं गिरिमागम्य कपिर्वीरौ रामलक्ष्मणौ अवोचत् उक्तवान्। कीदृशं मनोहरं रम्यत्वात् मनो हरतीति हरतेरनुद्यमनेऽच् वर्महरौ कवचं हर्त्तुं क्षमौ सम्भा-

बलिनावसुमद्रीन्द्रं युवां स्वैरमाविव।
आचक्षाथामिथः कस्माच्छङ्करेणापि दुर्गमम्॥ ६२॥

व्यमानवयसावित्यर्थः वयसि चेत्यच् सुखाहरः सुखाहरणशीलः आङि ताच्छील्य इत्यच् भिक्षुः परिव्राट्वेशः न कपिरूपः यतो विश्वासप्रदवेश इत्युक्तं भिक्षार्हविग्रहः भिक्षायोग्यशरीरः कृशत्वादित्यर्थः भिक्षामर्हतीत्यच्॥ ६१॥ ज० म०

तमित्यादि। तं ऋष्यमूकं गिरिं आगत्य आगम्य कपिर्हनूमान् वीरौ रामलक्ष्मणौ अवोचत् कथितवान्। गिरिं कीदृशं रम्यत्वात् मनोहरं हरतीति हरः पचादित्वादन् मनसो हरः मनोहरः। कीदृशौ तौ वर्महरौ कवचधरौ पूर्ववदन् कपिः कीदृशः सुखाहरः सुखकारी अर्थात् तयोः पूर्ववत् अन् परे तु अवहने कर्मणः परात् हृञोऽन् वयोबोधकवहने च आङ्पूर्वात् तु ताच्छील्य एवेत्याहुः मन्यते मनो हरतीति मनोहरस्तं वहने तु भारहार इत्यादि बोध्यं वर्म हर्त्तुं क्षमौ वर्महरौ अत्र सम्भाव्यमानं वयो गम्यते तरुणावित्यर्थः सुखमाहर्त्तुंशीलमस्य सुखाहरः भिक्षुर्यतिरूपः भिक्षणशीलो वा सन् भिक्षाशंस उः भिक्षार्हविग्रहः भिक्षायोग्यशरीरः भिक्षुकवेश परिग्रहात् न तु वानरमूर्त्तिः विश्वासप्रदवेश इत्युक्तं भिक्षामर्हतीति भिक्षार्हः पचादित्वादन्॥ ६१॥ भ०

किमवोचदित्याह बलिनावित्यादि। युवां अमुं अद्रीन्द्रं कस्मात् कारणादिथः प्राप्तौ इण्गतावित्यस्माद्वर्त्तमानसामीप्ये भूते लट्स्थस् एतदाचक्षाथां कथयतं लोटि रूपं बलिनौ बलवन्तौ यत् शङ्करेणापि महादेवेनापि दुर्गमं दुःखेन गम्यतं काविव स्वैरमाविव यथा मत्तद्विपौ प्राप्नुतम्लवत्

व्याप्तं गुहाशयैः क्रूरैः क्रव्याद्भिः सनिशाचरैः ।
तुङ्गशैलतरुच्छन्नं मानुषाणामगोचरम् ॥ ९३ ॥
उत्कृष्टाधिकारः ।

स्तम्बकर्णयोरित्यच् कर्त्तरि हस्तिन्यभिधेये हस्तिसूचकयोरिति वचनात् शङ्कर इति शमिधातोरित्यच् ॥९२॥ ज० म०

बलीत्यादि। किमवोचदित्याह युवां अमुं अद्रीन्द्रं ऋष्यमूकं कस्मात् कारणात् इथः प्राप्नुथः इण्गती भूतसामीप्ये क्तौ अभिधानात् एतत् युवामाचक्षाथां कथयतं प्रार्थनायां लो अद्रीन्द्रं कीदृशं शङ्करेण महादेवेनापि दुर्गमं दुःखेन गम्यते इति ईषद्दुःसोरिति खल् अतएवात्र गमनात् युवां बलिनौ बलमस्ति ययोरिति नैकाजादिति इन् अत्रातिशयेन अस्त्यर्थो बोध्यः। तथाच "भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने। संसर्गेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुवादयः॥" इति स्तम्बेरमाविव हस्तिनौ यथा प्राप्नुथस्तद्वत् स्तम्बेरमते इति पचादित्वादन् अभिधानात् सप्तम्यलुक् हस्तिन्येव रूढः शं कल्याणं करोतीति शङ्करः सुकृष्ट इति टः अभिधानात् संज्ञा गम्यते ॥ ९२ ॥ भ०

व्याप्तमित्यादि। दुर्गमत्वदर्शनाय इदमुच्यते। कीदृशमद्रीन्द्रं क्रव्यमपक्वमांसं भक्षयद्भिः सिंहादिभिः सनिशाचरैः राक्षससहितैर्व्याप्तं क्रव्ये चेति विट् गुहाशयैः गुहायां शेरते इति शीङोऽधिकरणेऽच् तुङ्गाः उच्चाः शैलाः शिलायां भवा ये तरवस्तैश्छन्नं व्याप्तं अतएव मानुषाणामगोचरं अगम्यं गोचरसञ्चरेत्यादिना निपातितः ॥ ९३ ॥ ज० म०

व्याप्तमित्यादि। दुर्गमत्वं दर्शयन् आह अद्रीन्द्रं कीदृशं क्रव्याद्भिः किरातादिभिः सिंहादिभिर्व्याप्तं क्रव्यं मांसमदन्तीति

सत्वमेजयसिंहाढ्यान् स्तनन्धयसमत्विषौ ।
कथं नाडिन्धमान्मार्गानागतौ विषमोपलान् ॥ ८४ ॥

क्विप् क्रव्यशब्दादद: पक्के क्विप् अपक्केऽण्क्विपाविति पर: स्वमते पक्कापक्कविशेषानुक्तौ न क्षतिरर्थानतिशयत्वात् कीदृश: गुहाशयै: गुहायां शेरते इति पचादित्वादन् शीङोऽधिकरणादनेति परसूत्रं क्रूरैर्निर्दयै: कठिनैर्वा सनिशाचरै: राक्षससहितै: । पुन: कीदृशं तुङ्गशैलतरुच्छन्नं तुङ्गै: शैलैस्तरुभिश्च छन्नं सर्वतो व्याप्तं अतएव मानुषाणामगोचरं अगम्यम् । द्विषन् वनेचराग्राणामित्यारभ्य चरादेष्ट इत्यादिप्रकरणस्य प्रागुक्तत्वात् अत्र तत्त्याग इत्यत आह उक्तष्टाधिकार इति ॥ ८३ ॥ भ०

सत्वमित्यादि । युवामिमान् मार्गानागतौ सत्वमेजयसिंहाढ्यान् सत्वमेजयन्ति ये सिंहा: एजे: खश् अरुर्द्विषेति मुम् तैराढ्यान् व्याप्तान् सिंहग्रहणं तद्वद्धिंस्रोपलक्षणार्थं हिनस्तीति सिंह: पृषोदरादित्वाद्वर्णविपर्य्यय: नाडिन्धमानिति उच्चनीचाधिरोहणाज्मुहुर्मुहुर्निश्वासैर्नाडिन्धमन्तीति नाडीमुष्ट्योश्चेति खश् खित्यनव्ययस्येति ह्रस्व: विषमोपलान् उन्नतपाषाणयुक्तान् स्तनन्धयसमत्विषौ बालवत् सुकुमारौ सामर्थ्यं पुनर्युवयोरचिन्त्यं स्तनं धयत: पिबत: नासिकास्तनयोरिति खश् अरुर्द्विषदिति मुम् ॥ ८४ ॥ ज० म०

अथ खशाद्यधिकार: सत्वमित्यादि । युवां कथम् इमान् मार्गान् आगतौ एतत् ब्रूतमिति वक्ष्यमाणश्लोकेनान्वय: । कीदृशान् सत्वमेजयसिंहाढ्यान् सत्वान् प्राणिन एजयन्ति कम्पयन्ति भीषयन्तीति यावत् खशेजेरिति खश् खित्यव्याजिति मन् तादृशा ये सिंहास्तैराढ्यान् व्याप्तान् हिनस्तीति सिंह: पचा-

उत्तीर्णौ वा कथं भीमाः सरितः कूलमुद्वहाः ।
आसादितौ कथं ब्रूतं न गजैः कूलमुद्रुजैः ॥ ६५ ॥

दित्वादन् निपातनात् वर्णविपर्य्ययः नाडिन्धमान् मुहुर्मुहु-र्नाडीं निःश्वासैर्धमन्ति उपतापयन्तीति नाडीमुनीस्तनेत्यादिना खश् ख्यादानपेत्यादिना धोधमादेशः पूर्वेण मन् ह्रस्वश्च विषमोपलान् उन्नतानतप्रस्तरयुक्तान् । युवां कीदृशौ स्तनन्धयसमत्विषौ स्तनं धयति पिबतीति स्तनन्धयो बालकः पूर्ववत् खश् मन् च तेन समा त्विट् दीप्तिर्ययोः एतेन सौकुमार्य्यं दर्शितं स्तनन्धयशब्देनार्थात् तद्दीप्तिरुपलच्यते दीप्तौ तत्त्व-मत्वमुचितं परम्परया धर्म्मिसाम्यं धर्म्मसाम्यं वा गम्यते ॥ ६४ ॥ भ०

उत्तीर्णावित्यादि । कथं वा केनोपायेन युवां सरितो नदीरुत्तीर्णौ भीमास्त्रासकरीः यतः कूलमुद्वहाः कूलमापूर्य्य वहन्त्यः उदिकूले इति खश् गजैः कूलमुद्रुजैः कूलं भिन्दद्भिः कथं नासादितौ न व्यापादितौ इति ब्रूतं कथयतम् ॥ ६५ ॥ ज० म०

उत्तीर्णावित्यादि । कथं वा युवां सरितो नदीरुत्तीर्णौ तरणमपि गतिः तेन गत्यर्थाढेत्यादिना कर्त्तरि क्तः । कीदृशीः कूलमुद्वहाः कूलान्यापूर्य्य वहन्ति कूलं तीरमपि जलानि प्रापयन्ति वा अतएव भीमास्त्रासकरीः गजैर्हस्तिभिः कथं वा युवां नासादितौ न प्राप्तौ न मारिताविति भावः कर्म्मणि क्तः । कीदृशैः कूलमुद्रुजैः मत्ततया कूलं भिन्दद्भिः एतत् युवां ब्रूतं कथयतं उभयत्र कूलादुद्रुजुद्वह इति खश् खित्यव्याजिति मन् ॥ ६५ ॥ भ०

रामोऽवोचद्धनूमन्तमावामभ्रंलिहं गिरिम् ।
एव विद्वन् ! पितुः कामात् पान्तावल्पम्पचान् मुनीन् ॥८६॥

राम इत्यादि । हनुर्वदनैकदेशः सोऽस्यास्तीति निन्दायां मतुप् अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः हनूमान् हनुमानपीति विश्वदर्शनात् द्वैरूप्यं तस्य किल जातमात्रस्य आदित्यरथं गच्छतो हनुद्वयं भग्नमिति श्रूयते तं रामोऽवोचत् उक्तवान् । तत् किमित्याह हे विद्वन् ! यद्यमुं गिरिमावामैव आगतौ तत् पितुः कामादभिप्रायात् आङ्पूर्वादिणो लङि रूपं अभ्रंलिह-मुच्चैस्तरं अभ्रं लेढीति वहाभ्रेलिह इति खश् । किं कुर्वाणौ पान्तौ रक्षन्तौ मुनीन् अल्पम्पचान् अल्पसन्तुष्टान् अल्पं पच-न्तीति मितनखे चेति मितेत्यर्थग्रहणात् खश् चकारस्यानुक्त-समुच्चयार्थत्वाद्वा ॥ ८६ ॥ ज० म०

राम इत्यादि । रामो हनूमन्तम् अवोचत् पर्वताघात-भग्नत्वात् कुत्सिता हनूरस्यास्तीति निन्दायां मतुः हनूशब्दात् तन्वादेर्वा इति पाक्षिक ऊङ् उतोऽयुङ्रज्ज्वादेरित्यस्य प्रत्युदा-हरणे रज्ज्वादौ तु हनुरिति क्वचित् पुस्तमे दृश्यके तत् तु लिपि-करप्रमादादिति केचित् नाम्न्यस्त्यर्थेऽचो घ इति केचित् हनू-मान् हनुमानपीति विश्वदर्शनात् द्वैरूप्यमेव । किमुक्तवानि-त्याह हे विद्वन् ! आवां पितुः कामादभिलाषादमुं गिरिं एव आगतौ इणो घीव अदादित्वात् शपो लुक् अभ्रंलिहमा-काशं लेढि प्राप्नोतीति तृभ्रदृजीत्यादिना अभिधानादना-न्यपि खः खितीति मन् अभिधानात् गुणाभावः । आवां कीदृशौ मुनीनां पान्तौ रक्षन्तौ पालरक्षणे शतुः । कीदृशान् अल्पम्पचान् स्वल्पसन्तुष्टान् दरिद्रान् वा घटीखारीत्यादौ मितनखमानादित्यत्रार्थस्यैव ग्रहणं तेनाल्पशब्दात् पचः खश्

अमितम्पचमीशानं सर्वभोगीणमुत्तमम्।
आवयोः पितरं विद्धि ख्यातं दशरथं भुवि ॥ ९७ ॥
छलेन दयितारण्याद्रक्षसारुन्तुदेन नः।
असूर्य्यम्पश्यया मूर्त्या हृता तां मृगयावहे ॥ ९८ ॥

अल्पं यथा स्यात् तथा पचानिति केचित् मुनिरक्षणेन दुष्टहिंसा-प्रवृत्तयोरावयोः कुतः सिंहादिभयं तादृशोश्च सरिदुत्तरणमधि नाशक्यमिति पूर्वप्रश्नेषु सर्वत्रोत्तरं सूचितम् ॥ ९६ ॥ भ०

कः पुनः पिता यदादेशादागतावित्यत आह। अमित-म्पचमित्यादि। आवयोः पितरं दशरथनामानं भुवि विख्यातं विद्धि जानीहि हुझल्भ्यो हेर्धिः अमितम्पचं महामन्त्रिणं पूर्ववत् खश् मुम् च ततो नञ्समासः ईशानमीशनशीलं स्वामिनमित्यर्थः ताच्छील्येत्यादिना चानश् सर्वभोगीणं सर्व-सत्वभोगाय हितम् आत्मन्विश्वजनेति खः भोगशब्दोऽत्र शरी-रवाची अट्कुप्वादिना णत्वम् ॥ ९७ ॥ ज० म०

अमितमित्यादि। कः पिता यदादेशादत्रागतावित्याह। आवयोः पितरं दशरथं विद्धि जानीहि हुझसो हेर्धिः। कीदृशं अमितम्पचं प्रचुरान्नप्रदं घटीखारीत्यादिना खश् पश्चान्नञ्-समासः ईशानं ऐश्वर्य्ययुक्तं ईशलङ् ऐश्वर्य्ये शानः सर्वभोगाय सर्वशरीराय हितं भुज्यतेऽनेनेति भोगः शरीरं ततो विकारस-ङ्घेत्यादिना हितार्थे ईनः पुर्णोऽदान्ते इत्यादावतद्धादित्यस्य योगविभागात् णत्वम्। उत्तमं श्रेष्ठं भुवि ख्यातं पृथिव्यां प्रसिद्धं सर्वज्ञातत्वात् ॥ ९७ ॥ भ०

यदि पितुरादेशादागतौ किमत्र गमनेनान्वेषयथ इत्याह। छलेनेत्यादि। नोऽस्माकं दयिता अरण्याद्राक्षसेन हृता। कीदृशेन अरुन्तुदेन मर्मस्पृशा विध्वरुषोस्तुद इति खश् मुम्

प्रत्यूचे मारुतीराममस्ति बालीति वानरः ।
शमयेदपि संग्रामे यो ललाटन्तपं रविम् ॥ ८९ ॥

असूर्य्यम्पश्यया आदित्यगोप्यया मूर्त्त्या शरीरेणोपलक्षिता असूर्य्यललाटयोरिति खश् तां हृतां मृगयावहे गवेषयावः मृग अन्वेषणे स्वार्थिकखन्तः । युवयोः पौरुषान्वितत्वात् कथं हृतेत्याह छलेन छद्मना । ८८ ॥ ज० म०

छलेनेत्यादि । पितुराज्ञया दण्डकागमनेऽपि कथं अत्रागमनमित्याह । अस्माकं दयिता अरण्याद्रक्षसा हृता । कथं युवयोरग्रे हृतेत्याह छलेन छद्मना न तु बलात् । कीदृशेन रक्षसा अरुन्तुदेन मर्मस्पृशा घटीखारीत्यादिना खश् खित्यव्याजिति मन् स्यादेः सो लोपः अस्मदः एकत्वे बहुत्वविवक्षा । तां हृतां मृगयावहे अन्वेषयावः मृगत् कङ् मार्गणे मार्गणमन्वेषणं मूर्त्त्या शरीरेणोपलक्षिता विशेषणे तृतीया । कीदृश्या असूर्य्यम्पश्यया सूर्य्यमपि न पश्यन्त्या अतिगोप्ययेत्यर्थः पूर्व्वेण खश् स्थादानेत्यादिना दृशेः पश्यादेशः सूर्य्येण सह समासो गमकत्वात् ॥ ८८ ॥ भ०

त्वं पुनः कस्य वेत्यत आह । प्रत्यूचे इत्यादि । रामं मारुतिः प्रत्यूचे प्रत्युक्तवान् अस्ति बालीति नाम्ना कपीश्वरः यः संग्रामे युद्धे ललाटन्तपं सर्व्वेषामुपरि वर्त्तमानं रविं पूर्व्ववत् खश् शमयेत् पराजयेदिति सम्भावने लिङ् । बालिशब्दो नान्तः इदन्तश्च । तथाच "बाली बालिश्च कथ्यते" इति शब्दभेदः ॥ ८९ ॥ ज० म०

प्रत्यूचे इत्यादि । मारुतिर्हनूमान् रामं प्रत्यूचे । किम्प्रत्यूचे इत्याह बालीति नाम्ना वानरोऽस्ति यः संग्रामे प्रवृत्ते रविं सूर्य्यमपि शमयेत् पराजयेत् शौर्य्यासम्भावनेति खौ ।

उग्रम्पश्येन सुग्रीवस्तेन भ्रात्रा निराकृतः ।
तस्य मित्रीयतो दूतः संप्राप्तोऽस्मि वशंवदः ॥ १०० ॥
प्रियंवदोऽपि नैवाहं ब्रुवे मिथ्या परन्तप ! ।
सख्या तेन दशग्रीवं निहन्तासि द्विषन्तपम् ॥ १०१ ॥

कीदृशं रविं ललाटन्तपं सर्वेषामुपरिवर्त्तिनं मध्याह्नकालीनमपि प्रचण्डमपीत्यर्थः यद्वा सूर्य्योऽपि चेत् तस्य ललाटं तपति तदा तमपि शमयेत् सुतरामेवान्यायकारिणमित्यर्थः घटोखारीत्यादिना खश् ॥ ९९ ॥ भ०

उग्रम्पश्येनेत्यादि । तेन भ्रात्रा उग्रम्पश्यता पापं विजानता उग्रम्पश्येत्यादिना निपातितं यश्च सुग्रीवो निराकृतोऽभिभूतस्तस्य हि दूतः प्राप्तोऽस्मि वशंवदः वशमनुकूलं वदतीति वशंवदः प्रियवशे वदः खच् । कीदृशस्य मित्रीयतो मित्रमिच्छतः सुप आत्मनः क्यच् ॥ १०० ॥ ज० म०

उग्रमित्यादि । तेन भ्रात्रा बालिना सुग्रीवो निराकृतः देशात् निःसारितः । कीदृशेन उग्रम्पश्येन पापं पश्यता उग्रदृष्टिना वा घटोखारीत्यादिना खश् तस्य सुग्रीवस्य दूतोऽहं सम्प्राप्तोऽस्मि आगतोऽस्मि । कीदृशस्य मित्रीयतः आत्मनो मित्रमिच्छतः तथा भवन्तमेव क्योऽव्ययाद्यस्येति क्यः अवर्णस्य ईश्च ततः शतृः वशमनुकूलं वदतीति वशंवदः प्रियवशादित्यादिना खः अस्मीति क्रियापदं अस्मदर्थेऽव्ययं वा ॥ १०० ॥ भ०

किन्तेन सख्येनेति चेदाह प्रियंवद इत्यादि । प्रियंवदतया लोको मिथ्या वदति अहं प्रियंवदोऽपि पूर्ववत् खच् परन्तप ! शत्रूणामुपतापद ! द्विषदिति खच् वाचंयमपुरन्दरौ चेत्यमागमो निपात्यते नैवाहं मिथ्या ब्रुवे वदामि तेन सुग्रीवेण सख्या मित्रेण दशग्रीवं निहन्तासि हनिष्यसि हन्तेर्लुटि

वाचंयमोऽहमनृते सत्यमेतद् ब्रवीमि ते।
एहि सर्वंसहं मित्रं सुग्रीवं कुरु वानरम् ॥ १०२ ॥

रूपम्। कीदृशं द्विषन्तपं शत्रूणामुपतापयितारं पूर्ववत् खच् ॥ १०१ ॥ ज० म०

प्रियमित्यादि। किन्तेन मित्रेणेत्याह। तेन सुग्रीवेण सख्या त्वं दशग्रीवं हन्तासि निहनिष्यसि हन्तेर्लुट्। कीदृशं द्विषन्तपं शत्रूणामुपतापकं तृभृवृ इत्यादिना द्विषत् शब्दात् तपोऽभिधानादसंज्ञायामपि खः मनीषादित्वात् तलोपे खित्यव्याजिति मन् किंवा द्वेष्टीति द्विषः क्रुटज्ञापीजुडः इति कः तस्मात् तपः खः। प्रियंवदत्वात् मृषा ब्रवीषि चेदाह हे परन्तप! शत्रूणामुपतापक! प्रियंवदोऽपि सन् नैव मिथ्या ब्रुवे वदामि परन्तपेति रामसम्बोधनात् द्विषन्तपमिति रावणविशेषणात् द्वयोः साम्यमुक्तं तेन तज्जयाय रामस्य मित्रान्तरापेक्षा युक्तेति भावः। प्रियंवद इति प्रियवशादिति खः। परन्तपेत्यत्र द्विषन्तपवत् खः ॥ १०१ ॥ भ०

वाचंयम इत्यादि। वाचंयमपुरन्दरौ चेत्यमागमो निपात्यते तस्मात् सत्यमेतत् पूर्वोक्तं ब्रवीमि ते तुभ्यं तादर्थ्ये चतुर्थी। यत एवं तस्मादेहि आगच्छ सुग्रीवं वानरं मित्रं कुरु। कीदृशं सर्वंसहं सर्वं सहते इति भृःसर्वयोरिति खच् ॥ १०२ ॥ ज० म०

वाचमित्यादि। न मिथ्या ब्रुवे इति प्रागुक्तं दृढ़यन् आह अहं अनृते असत्ये वाचंयमो मौनी तस्मात् दशग्रीवं निहन्तासि इति यदुक्तम् एतत् तुभ्यं सत्यमेव ब्रवीमि तादर्थ्ये चतुर्थी। तस्मात् एहि आगच्छ सुग्रीवं वानरं मित्रं कुरु। कीदृशं सर्वंसहं सर्वकार्य्यक्षमं तृभृवृ इत्यादिना अभिधानादसंज्ञायामपि खः। वाचंयम इति वाचःशब्दात् यमः पूर्ववत् खः खित्यव्या-

सर्वङ्कषयशःशाखं रामकल्पतरुं कपिः।
आदायाभ्रङ्कषं प्रायान्मलयं फलशालिनम्॥ १०३॥
मेघङ्करमिवायान्तमृतुं रामं क्लमान्वितः।
दृष्ट्वा मेने न सुग्रीवो वालिभानुं भयङ्करम्॥ १०४॥

जिति मन् ह्रस्वश्च परे तु वाक्‌शब्दोपपदेन साधयन्ति॥ १०२॥ भ०

सर्वङ्कषेत्यादि। रामः कल्पतरुरिव यस्तमादाय गृहीत्वा कपिः प्रायात् गतः। कीदृशं रामं सर्वङ्कषयशःशाखं सर्वं कषन्ति व्याप्नुवन्ति यानि यशांसि सर्वकूलेत्यादिना खश् तान्येव शाखा यस्य फलशालिनमभिमतफलसम्पादनात् अभ्रङ्कषमुच्चैस्तरं मलयं पूर्ववत् खच्॥ १०३॥ ज० म०

सर्वमित्यादि। राम एव कल्पतरुः तमादाय कपिर्हनूमान् मलयं प्रायात् प्रगतः। रामं कीदृशं सर्वं कषयन्ति व्याप्नुवन्ति सर्वं पापं नाशयन्ति वा यानि यशांसि तान्येव शाखा यस्य तं फलशालिनम् अभिमतफलसम्पादनात्। मलयं कीदृशं अभ्रङ्कषम् आकाशव्यापकम् अत्युच्छ्रितत्वात्। फलशालिनमिति मलयस्य विशेषणात् श्रमापहारकत्वं सूचितमिति केचित् प्रियवशाद्वयत्तीत्यादिना खः॥ १०३॥ भ०

मेघङ्करमित्यादि। रामस्तमायान्तं दृष्ट्वा सुग्रीवो वालिनं भानुमिव भयङ्करं भीतिजनकं न मेने न बुद्धवान् मेघर्त्तीत्यादिना खच्। क्लमान्वितो ग्लानो वालिभानुना पीड़ितत्वात्। कीदृशं रामं मेघङ्करम् ऋतुमिव प्रावृट्कालमिव पूर्ववत् खच्॥ १०४॥ ज० म०

मेघमित्यादि। राममागतं दृष्ट्वा सुग्रीवो भानुमिव वालिनं भयङ्करं भीतिजनकं न मेने न मन्यते स्म। कीदृशः

उपाग्न्यकुरुतां सख्यमन्योन्यस्य प्रियङ्करौ ।
क्षेमङ्कराणि कार्य्याणि पर्य्यालोचयतां ततः ॥ १०५ ॥
आशितम्भवमुत्क्रुष्टं वल्गितं शयितं स्थितम् ।
बह्वमन्यत काकुत्स्थः कपीनां स्वेच्छया कृतम् ॥ १०६ ॥

क्लमेनान्वितः ग्लानः । रामं कीदृशं मेघङ्करं मेघोत्पादकं ऋतुमिव वर्षाकालमिव वर्षाकालस्य सूर्य्याच्छादकत्वेन क्लान्तश्रमभयापहारित्वात् साम्यम् । प्रियवशाद्द्युतिमेघादिति खः ॥ १०४ ॥ भ०

उपाग्न्येत्यादि । उपाग्नि अग्निसमीपे रामसुग्रीवौ सख्यमकुरुतां इतः प्रभृत्यावयोः सख्यमिति अन्योन्यस्य प्रियङ्करौ क्षेमप्रियमद्रे ष्वण् चेति चकारात् खच् । ततः सख्यकरणानन्तरं क्षेमङ्कराणि हितजनकानि यथा कार्य्याणि प्रत्यालोचयतां निरूपितवन्तावित्यर्थः । पटपुटेत्यत्र चुरादिकाण्डे धातौ लोचृ पठ्यते तस्य लङि रूपम् ॥ १०५ ॥ ज० म०

उपाग्नीत्यादि । रामसुग्रीवौ उपाग्नि अग्निसमीपे सख्यं मैत्रीं अकुरुतां घोताम् अग्निसाक्षिकं सख्यमिति भावः । अन्योन्यस्य प्रिमङ्करौ प्रियं कुरुत इति क्षेमप्रियमद्रात् कुर्वेति खः विकारसङ्घे ति सखिशब्दात् भावे यः । ततः सख्यकरणानन्तरं परस्परस्य क्षेमङ्कराणि कुशलजनकानि कार्य्याणि पर्य्यालोचयतां निरूपितवन्तौ लोचृकभासीत्यस्य घ्यां रूपं पूर्ववत् खः ॥ १०५ ॥ भ०

आशीत्यादि । आशितम्भवमशनम् आशिते भुवः करणभावयोरिति खच् उत्क्रुष्टं किलकिलायितं वल्गितं धावनं तथा शयितं स्थितञ्च कपीनां स्वेच्छया कृतम् एतत् काकुत्स्थो बह्वमन्यत श्लाघितवान् पुण्यभाज इमे यदेषां स्वेच्छाविहा-

ततो वलिन्दमप्रख्यं कपिर्विश्वम्भराधिपम् ।
सुग्रीवः प्राब्रवीद्रामं वालिनो युधि विक्रमम् ॥ १०६ ॥

रिणां चेष्टितम् अस्माकन्तु शोकसन्तप्तानां न किञ्चिदस्तीति भावः । सर्वत्र भावे निष्ठा ॥ १०६ ॥ ज० म०

आशितमित्यादि । आङ्पूर्वादश्नातेः क्तः आशितस्य तृप्तेर्भोजनस्य भवनम् आशितम्भावं भावयेत्वाशिताङ्गुव इति खः उत्क्रुष्टं शब्दकरणं वल्गितं गमनं शयितं शयनं पूङ्शीङ्घ्येत्यादिना गुणः स्थितम् अवस्थानं दोषोमास्थामिति ङिः सर्वत्र भावे क्तः कपीनामेतत् सर्वं स्वेच्छया कृतं काकुत्स्थो बहु अमन्यत स्तुतवान् पुण्या एते स्वेच्छयैवं व्यवहरन्ति अस्माकन्तु शोकसन्तप्तानां न किञ्चिदस्तीति भावः स्वभावसिद्धत्वादाहार्य्यशोभारहितत्वात् प्रशंसा वा ॥ १०६ ॥ भ०

तत इत्यादि । ततः कार्य्यालोचनानन्तरं सुग्रीवोऽब्रवीत् लङि ब्रुव ईट् । किमुक्तवान् वालिनो युधि विक्रमं शौर्य्यमिति प्रधानं कर्म राममित्यकथितम् । कीदृशं रामं वलिन्दमप्रख्यं विष्णुतुल्यं वलिं दमयतीति संज्ञायां तृभृवृजीत्यादिना खच् अमन्तस्य मित्वङ्गस्वत्वे तथा विश्वं बिभर्त्तीति विश्वम्भरा तस्या अधिपम् अधिपातीत्यधिपः आतश्चोपसर्गे इति कः ॥ १०७ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । ततः कार्य्यालोचनान्तरं सुग्रीवः कपिर्युधि संग्रामे वालिनो विक्रमं रामं प्राब्रवीत् । रामं कीदृशं वलिन्दमप्रख्यं वलिं दमयतीति वलिन्दमस्त्रिविक्रमस्तेन तुल्यं तृभृवृ इत्यादौ अश्मदमो ग्रहणम् अरिन्दम इत्युदाहरणे कर्मोपपदेन सूचितं केवलस्य दमेरन्तर्भूतण्यर्थत्वात् सकर्मकत्वमिति केचित् सकर्मकोऽपि दमिर्दृश्यत इति गोयीचन्द्रे-

वसुन्धरायां कृत्स्नायां नास्ति वालिसमो बली।
हृदयङ्गममेतत्त्वां ब्रवीमि न पराभवम्॥ १०८॥
इति खजधिकारः।
दूरगैरन्तगैर्बाणैर्भवानत्यन्तगः श्रियः।
अपि संक्रन्दनस्य स्यात् क्रुद्धः किमुत वालिनः॥ १०९॥

पोऽक्वा दमित्वा परिसङ्ख्यातानिति निदर्शितम्। विश्वं बिभर्त्तीति विश्वम्भरा पृथ्वी पूर्ववत् खः तस्या अधिपं स्वामिनम् अधिपातीत्यधिपः इनजनादिति डः॥ १०७॥ भ०

वस्वित्यादि। वसुन्धरायां पूर्ववत् खच् वालिना समोऽन्यो बली बलयुक्तो नास्तीति हृदयङ्गमं मम स्वानुभवं हि ब्रवीमि मम स्वानुभवं वस्तु हृदयङ्गममित्युच्यते तेन संज्ञायामित्यधिकृत्य गमश्चेति खच् न पुनस्त्वां पराभवमभिभवं ब्रवीमि॥ १०८॥ ज० म०

वस्वित्यादि। कृत्स्नायां समस्तायां वसुन्धरायां पृथिव्यां वालितुल्यो बलवान् नास्ति वसु धरतीति तृभृवृ इत्यादिना खः एतत् तु हृदयङ्गमं आत्मानुभूतमेव त्वां ब्रवीमि हृदयं गच्छतीति पूर्ववत् खः अनुभूतस्येयं संज्ञा न पुनस्त्वां पराभवं ब्रवीमि तस्मात् भवतः पराभवं न त्वां वदामि तेन नास्ति वालिसमो बलीति प्रागनुभूतं कथितं न तु त्वत्तोऽधिकोऽयमिति सम्प्रति ज्ञापितम्। इति खशधिकारः॥ १०८॥ भ०

एवम्पराक्रमोऽसौ तत्र किं त्वं करिष्यसीत्याह दूरगैरित्यादि। यतो भवान् क्रुद्धः सन् संक्रन्दनस्यापि शक्रस्यापि नन्द्यादिभ्यो ल्युः बाणैः करणभूतैः दूरगैः दूरं गच्छतीति अन्तगैः कार्य्यसमापकैः अन्तात्यन्तेत्यादिना डः श्रियो लक्ष्म्याः अत्यन्तगः विनाशयिता स्यात् अत्यन्तं पर्य्यवसानं गच्छतीति

वरेण तु मुनेर्वाली सञ्जातो दस्युहो रणे ।
अवार्य्यप्रसरः प्रातरुद्यन्निव तमोऽपहः ॥ ११० ॥

किं पुनर्वालिनो लक्ष्म्याः अत्यन्तगो भवान् विनाशयितेति भावः ॥ १०९ ॥ ज० म०

दूरगैरित्यादि । रामं प्रोत्साहयन् आह भवान् क्रुद्धः सन् संक्रन्दनस्य इन्द्रस्यापि श्रियो लक्ष्म्या बाणैरन्तगो भवेत् किं पुनर्वालिनः श्रियः सुतरामेतल्लक्ष्म्या नाशयिता स्यात् । बाणैः कीदृशैर्दूरगैः दूरपातिभिः अन्तगैः कार्य्यसमापकैः दूरमन्तञ्च गच्छतीति हनजनादिमादेर्डः दितिगर्भं संक्रन्दितवान् इति नन्द्यादित्वादनः ॥ १०९ ॥ भ०

वरेणेत्यादि । मुनेस्तु वरेण दस्युहः दस्यून् शत्रून् बध्यादिति आशिषि हन इति डः अतो रणे अवार्य्यप्रसरोऽनभिभवनीयगतिः सञ्जातः क इव तमोऽपह इव तमोऽपहः आदित्यः तमोऽपहन्तीति अपेः क्लेशतमसोरिति डः प्रातः प्रभाते उद्यन् उद्गच्छन् उत्पूर्वादिणः शतरि: इणो यण् अवार्य्यप्रसरस्तद्वदसावपि सर्वं वाक्यं सावधारणं भवतीति प्रातरप्युद्यन् नवार्य्यप्रसरः एवेति तेन सर्वकाले अस्यावार्य्यप्रसरत्वं सिद्धं न तु प्रातरेवोद्यन् अवार्य्यप्रसरः इति भावः ॥ ११० ॥ ज० म०

वरेणेत्यादि । रामस्याध्यवसायं जिज्ञासुः पुनरपि बालिविक्रममाह मुनेर्वरेण तु दस्युहः स बाली रणेऽवार्य्यप्रसरः सञ्जातः काले उद्यन् तमोऽपहः सूर्य्य इव दस्यून् शत्रून् हन्तीति हनजनादिति डः हन्तेराशिषि ड इति परे तन्मते बाली दस्यून् बध्यादिति मुनेर्वरेण अवार्य्यप्रसरो जातः स्वमते आशीरर्थानुक्तौ न क्षतिः वरेण दस्यु हन्तृत्वे आशीर्गम्यत एव अवार्य्योऽखण्डनीयः प्रसरो गतिर्यस्य स तथा स्वगतौ अनि

अतिप्रियत्वान्न हि मे कातरं प्रतिपद्यते ।
चेतो बालिवधं राम ! क्लेशापहमुपस्थितम् ॥ ११ ॥

इति डाधिकारः ।

शीर्षघातिनमायातमरीणां त्वां विलोकयन् ।
पतिघ्नीलक्षणोपेतां मन्येऽहं बालिनः श्रियम् ॥ ११२ ॥

रूपं उत्पूर्वस्येणः प्रातरि उद्यन् तमोऽपहन्तीति पूर्ववत् डः तमःक्लेशार्थेभ्योऽपपूर्वहन्तेर्ड इति परः ॥ ११० ॥ भ०

अतीत्यादि । हे राम ! मदीयं चेतो बालिवधं कर्मीभूतमुपस्थितं प्राप्तं न हि प्रतिपद्यते नैव प्रत्येति यस्मात् कातरं व्याकुलं बालिनोऽतिबलयुक्तत्वात् कीदृशं बधं क्लेशापहं दुःखस्योन्मूलकं पूर्ववत् डः अतिप्रियत्वाद्बालिबधस्य यस्य हि यत् प्रियं तत् सिद्धमपि असौ न प्रत्येति ॥ १११ ॥ ज० म०

अतीत्यादि । हे राम ! बालिबधस्यातिप्रियत्वात् मे मम चेतो बालिबधमुपस्थितमुपपन्नमपि न प्रतिपद्यते न प्रत्येति यतः कातरं बालिभयाद्व्याकुलं उपस्थितेऽपि प्रिये कातरस्य प्रतीतिर्नास्तीति भावः बालिबधं कीदृशं क्लेशापहं दुःखस्योन्मूलकम् अतएवास्यातिप्रियत्वं क्लेशमपहन्तीति पूर्ववत् डः ॥ १११ ॥ भ०

उपस्थितोऽस्य बध इति कथं ज्ञायते इत्याह शीर्षेत्यादि । अरीणां शीर्षघातिनं कुमारशीर्षयोर्णिनिः निपातनात् शिरसः शीर्षभावः आयातं विलोकयन् बालिनः श्रियं पतिघ्नीलक्षणोपेतामहं मन्ये पतिं हन्ति यल्लक्षणं तेनोपेतामिवेतीवार्थोऽत्र द्रष्टव्यः । अमनुष्यकर्तृके चेति टक् गमहनेत्युपधालोपः होहन्तेरिति कुत्वम् ॥ ११२ ॥ ज० म०

शीर्षेत्यादि । बालिबधस्योपस्थितत्वं दर्शयन् आह आगतं

शत्रुघ्नान् युधि हस्तिघ्नो गिरीन् क्षिप्यन्नकृत्रिमान्।
शिल्पिभिः पाणिघैः क्रुद्धस्त्वया जय्योऽभ्युपायवान् ॥११३॥

त्वां विलोकयन् अहं बालिनः श्रियं पतिघ्नीलक्षणोपेतां मन्ये श्रियो बालिपत्नीत्वेन निरूपणात् पतिहन्तृचिह्नयुक्तत्वात् बालिवधो गम्यते पतिं हन्तीति हनचरगष्टक् हनगमित्युङ्लोपः हनोऽघ्नः अमनुष्यकर्त्तृकात् हन्तेष्टगिति परः। त्वां किम्भूतं अरीणां शीर्षघातिनं शिरश्छेदिनं ग्रहादित्वात् णिन् कुमारशीर्षाभ्यां हन्तेर्णिनिति परः। उत्प्रेक्षाव्यञ्जकोऽत्र मन्ये-शब्दः अन्यथास्थितस्यान्यथाकथनात्॥ ११२ ॥ भ०

शत्रुघ्नानित्यादि। किञ्च युधि संग्रामे बाली त्वया जय्यः शक्यो जेतुं यदि युष्मदस्त्राणां शक्तिर्दृष्टा ताञ्च द्रष्टुमिच्छामीति वक्ष्यमाणाभिप्रायः क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे कृत्ययादेशनिपातनम्। कीदृशः अभ्युपायवान् युद्धोपयुक्तः किं कुर्वन् क्रुद्धः क्षिप्यन् गिरीन् दिवादित्वात् श्यन् अकृत्रिमान् देवनिर्मितान् शत्रुघ्नान् शत्रून् हन्तीति अमनुष्येति टक् हस्तिघ्न इव हस्तिघ्नः हन्तुं शक्तः शक्तौ हस्तिकपाटयोरिति सूत्रस्य मनुष्यकर्त्तृकार्थारम्भकत्वात् बाली चामनुष्यः शिल्पिभिर्युद्धकुशलैः वानरैः सह क्षिप्यन् सहार्थस्य गम्यमानत्वात् सहयोगे तृतीया पाणिघैः पाणिवादकैः ते हि हस्तियुद्धेऽन्यस्य वाद्यस्यासम्भवात् हस्तिमुखमेव वादयित्वा गिरीन् प्रहरणान् क्षिप्यन्ति पाणिघताडघौ शिल्पिनीति कर्त्तरि निपातनम्॥ ११३ ॥ ज० म०

शत्रुघ्नानित्यादि। प्रत्ययजनककर्मद्वारा रामविक्रमं ज्ञातुमिच्छन् महतामग्रतः साक्षात् स्वाभिप्रायकथनायुक्तत्वात् छलेन रामं स्तुवन्एवाह ईदृशोऽपि बाली त्वया जय्यः जेतुं शक्यः पण्यावद्येत्यादिना निपातः। कीदृशः अभ्युपायवान्

आढ्यङ्करणविक्रान्तो महिषस्य सुरद्विषः।
प्रियङ्करणमिन्द्रस्य दुष्करं कृतवान् बधम्॥ ११४॥

युद्धोपाययुक्तः क्रुध्यन् सन् गिरीन् क्षिपन् क्षिप्योणु मुदि कीदृशान् अक्लविमान् देवनिर्मितान् एतेन स्वभावसिद्धमुक्लितत्वं सूचितं शत्रुघ्नान् क्षिप्यमाणा गिरयः शत्रुं घ्नन्ति शत्रुं हन्तुं गिरीन् क्षिपतीति भावः पतिघ्नवत् टक्। पुनः कीदृशः हस्तिघ्नः हस्तिनं हन्तीति पूर्ववत् टक् हस्तिकपाटाभ्यां हन्तेः शक्तौ टगिति परः तेन हस्तिनं हन्तुं शक्त इत्यर्थः स्वमते अर्थादेव शक्तिर्गम्यते शिल्पिभिर्युद्धकुशलैर्वानरैरुपलक्षितः पाणिघैः पाणिवादकैः युद्धे तेषां वाद्यान्तराभावात् हर्षेण हस्तयुगमेव वादयन्ति विशेषणे तृतीया शिल्पिभिः सह गिरीन् क्षिपन् इति वा सम्बन्धः एतेन तत्सदृशास्तत्सहाया अपि सन्तीति सूचितं पाणिभ्यां पाणी हन्तीति पाणिघो निपातनात्॥ ११३॥ भ०

आढ्यमित्यादि। अनाढ्यमाढ्यं करोत्यनेनेति आढ्यसुभगेत्यादिना करणे ख्युन् आढ्यङ्करणं विक्रान्तं यस्य बालिनः अनाढ्यः सन् विक्रान्तेनाढ्योभूत इत्यर्थः महिषस्य सुरद्विषो दुन्दुभेर्बधं मरणं यः कृतवान् दुष्करं कृच्छ्रसाध्यं प्रियङ्करणमिन्द्रस्य तुष्टिकरं अप्रियं प्रियङ्करोत्यनेनेति पूर्ववत् ख्युन्॥ ११४॥ ज०म०

आढ्यमित्यादि। किञ्च बाली युधि महिषस्य देवशत्रोर्बधं कृतवान्। कीदृशः अनाढ्यः आढ्यः क्रियते येन तादृशं विक्रान्तं विक्रमो यस्य सतथा अनाढ्यः सन् अपि विक्रमेणाढ्यो भूत इत्यर्थः नग्नपलितेत्यादिना खनट्। बधं कीदृशं इन्द्रस्य प्रियङ्करणं प्रीङ्प्रीतौ कृगज्ञाप्रीति कप्रत्यये प्रियः प्रीतिमान्

प्रियम्भावुकतां यातस्तं क्षिपन् योजनं मृतम्।
स्वर्गे प्रियम्भविष्णुश्च कृत्स्नं शक्तोऽप्यबाधयन्॥ ११५॥

महिषभयेन प्रागप्रियः प्रियः क्रियते अनेनेति पूर्ववत् खनट् प्रीतिजनकमित्यर्थः यद्वा इन्द्रो लोकानामप्रिय आसीत् शत्रुवधाक्षमत्वात् पुत्रकृतशत्रुबधेन तु प्रियः क्रियते इत्यर्थः यतो दुष्करं कृच्छ्रसाध्यम् एतेन इन्द्रादप्यधिकोऽयं बलीति सूचितम् ॥ ११४॥ भ०

प्रियमित्यादि। तमेवं सुरद्विषं मृतं पादाङ्गुष्ठेन योजनमध्वानं क्षिपन् प्रेरयन् क्षिपेस्तौदादिकस्योभयपदिनो रूपं प्रियम्भावुकतां यातस्तथा स्वर्गे प्रियम्भविष्णुश्चासीत् कर्त्तरि भुव इत्यनेनाढ्यादिषूपपदेषु खिष्णुच्खुकञौ शक्तोऽपि समर्थोऽपि कृत्स्नं लोकमित्यर्थात् अबाधयन् अपीडयन् बधसंयम इति चौरादिकः तस्य शतरि रूपं स ईदृशस्त्वया शक्यो जेतुं यदि त्वदस्त्राणां सामर्थ्यं दृष्टमित्यभिप्रायेणाब्रवीत् सुग्रीवः ॥ ११५॥ ज० म०

प्रियमित्यादि। तं मृतं महिषं पदाङ्गुष्ठेन योजनम् अध्वानं क्षिपन् प्रेरयन् प्रियम्भावुकतां प्राप्तः प्राक् यस्याप्रियः आसीत् दुष्टबधात् तस्यापि प्रियभावं प्राप्तः बाधितुं शक्तः समर्थोऽपि कृत्स्नं लोकम् अबाधयन् अपीड़यन् स्वर्गस्य प्रियः आसीत् तस्यापि प्रियोभूतः भुवो घे खिष्णुखुकञाविति च्व्यर्थे खिष्णुखुकञौ बधक् बन्धे किस्वात् चुरादिः। योजनशब्देनात्र योजनान्तरितदेशो लक्ष्यते सदाध्वादिव्याप्ताविति योजनात् द्वितीया एवं सुग्रीवः प्राब्रवीद्राममिति प्रागुक्तेन सम्बन्धः ॥ ११५॥ भ०

जिज्ञासोः शक्तिमस्त्राणां रामो न्यूनधियः कपेः ।
अभिनत् प्रतिपत्त्यर्थं सप्त व्योमस्पृशस्तरून् ॥ ११६ ॥
ततो बालिपशौ बध्ये रामर्त्विग्जितसाध्वसः ।
अभ्यभून्निलयं भ्रातुः सुग्रीवो निनदन् दधृक् ॥ ११७ ॥

रामोऽपि तदभिप्रायं विदन् यत् कृतवान् तदाह । जिज्ञासोरित्यादि । अस्त्राणां शराणां शक्तिं जिज्ञासोः ज्ञातुमिच्छोः कपेः सुग्रीवस्य न्यूनधियः स्वल्पबुद्धेः यतः प्रमाणान्तरेणापरिज्ञानात् प्रत्यक्षेण ज्ञातुमिच्छतीति प्रतिपत्त्यर्थं सम्प्रत्ययार्थं रामः सप्त तरून् तालान् पङ्क्त्या स्थितान् एकेन शरेणाभिनत् व्योमस्पृशः स्पृशोऽनुदके क्विन् ॥ ११६ ॥ ज० म०

जिज्ञासोरित्यादि । यदि तवास्त्राणां भेदकत्वं दृष्टं स्यात् तदा त्वया तादृशो बाली जेतुं शक्यते इति सम्भाव्यते इति सुग्रीवाभिप्रायं रामोऽपि ज्ञातवान् यतो न्यूनबुद्धेरतएवास्त्राणां शक्तिं ज्ञातुमिच्छोः कपेः सुग्रीवस्य प्रतिपत्त्यर्थं सम्प्रत्ययार्थं रामः सप्त तालान् अभिनत् भिदेर्घ्यां रुधादित्वात् श्नन् व्योमस्पृशः अत्युच्छ्रितानित्यर्थं व्योम स्पृशन्तीति त्वासुसिति क्विप् उदक्वर्जमुपपदात् स्पृशः क्विविति परः ॥ ११६ ॥ भ०

तत इत्यादि । ततस्तरुभेदादनन्तरं सुग्रीवो भ्रातुर्निलयमभ्यभूत् अभिभूतवान् । कीदृशः दधृक् धृष्टः ऋत्विगित्यादिना निपातितं धृषेः क्विन् द्विर्वचनं क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वं खकारः चर्त्वं ककारः यस्माद्बालिनि पशाविव बध्ये बधार्हे रामेण ऋत्विजा याजकेन जितसाध्वसः अपनीतसाध्वसः तस्माद्दधृक् ऋतौ यजति ऋतुं वा यजति ऋतुप्रयुक्तो वा यजतीति ऋतुपूर्वाद्यजेः क्विन् यजादित्वात् सम्प्रसारणम्

गुहाया निरगाद्वाली सिंहो मृगमिव यु्वन्।
भ्रातरं युङ्भियः संख्ये घोषेणापूरयन् दिशः॥ ११८॥

इदमृत्विक्शब्दनिर्वचनं रूढ़ितस्तु याजयितृषु ब्राह्मणेषु क्विन्-प्रत्ययस्य कुः निनदन् किलकिलाशब्दं कुर्वन्॥ ११७॥ ज॰ म॰

तत इत्यादि। प्रत्ययानन्तरं सुग्रीवो निनदन् शब्दं कुर्वन् भ्रातुर्वालिनो निलयं निवासम् अभ्यभूत् अभिभूतवान् भूस्थापिबेति सेर्लुक् बालिनि पशाविव बध्ये सति रामेणैव ऋत्विजा याजकेन जितमपनीतं साध्वसं भयं यस्य येन वा सः तथा अतएव दधृक् धृष्टः ऋतौ यजतीति त्वासुसिति क्विप् ग्रहस्वपाद्योरिति जिः चृङिति कुङ् धृषप्रागल्भ्ये क्विपि दधृक् दधृज्जुह्ववागित्यादिना निपातः ऋत्विजा पशुरपि हन्यते इति भावः॥ ११७॥ भ॰

गुहाया इत्यादि। तस्य शब्दमाकर्ण्य गुहाया निरगाद्वाली निर्गतः इणो गा लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् भ्रातरं युवन् अभिगच्छन् यु अभिगमने अस्यादादिकस्य वर्त्तमानसामीप्ये लटः शतरि उवङादेशे रूपं संख्ये युद्धे भियो युङ् भीतेर्योक्ता कर्मणि क्तत् भीर्तिं युञ्जन्नित्यर्थः युजेः पूर्ववत् क्विन् युजेरसमासे इति नुम् संयोगान्तलोपः क्विन्प्रत्ययस्य कुः ङकारः कः कमिव सिंहो मृगमिव युवन् घोषेण दिशः आपूरयन् दिशन्ति ता इति दिशः पूर्ववत् क्विन्॥ ११८॥ ज॰ म॰

गुहेत्यादि। सुग्रीवस्य शब्दं श्रुत्वा बाली गुहायाः सकाशात् निरगात् निर्गतः इणो गा ण्यां भूस्थापिबदेण इति सेर्लुक् सिंहो यथा मृगं यौति तद्वत् भ्रातरं युवन् आभिमुख्येन गच्छन् युलभिसर्पणे भविष्यत्सामीप्ये क्तो अभिधानात् संख्ये युद्धे भियो युङ् भयस्य प्रयोक्ता भयप्रद इत्यर्थः युजेः क्विप्

व्यायच्छमानयोर्मूढ़ो भेदे सदृशयोस्तयोः।
बाणमुद्यतमायंसीदिक्ष्वाकुकुलनन्दनः॥ ११९॥
ऋष्यमूकमगात् क्लान्तः कपिर्मृगसदृग्द्रुतम्।

युजिरोऽसे नुण्वाविति नुण् ङित्यादौ युजेः पृथक् ग्रहणात् प्राक् ङ् म्नोर्नुः अपेत्रम् नोरिति ङः स्यान्तस्य लुप् घोषेण शब्देन दिशः आपूरयन् दिशतीति दिक् त्रासुसिलि क्विप् ॥ ११८॥ भ०

व्यायच्छेत्यादि। तयोर्वालिसुग्रीवयोर्व्यायच्छमानयोः कलहायमानयोः सदृशयोः समानयोः भेदे पृथक्त्वे मूढ़ो भ्रान्तः सन् इक्ष्वाकुकुलन्दनो रामो बाणमुद्यतं सज्जीकृतमायंसीत् उपसंहृतवान् समदाङ्भ्यो यमो ग्रन्थ इति तङ् न भवति अकर्त्रभिप्रायत्वात् तत्र कर्त्रभिप्राय इति वर्त्तते आङो यमहन इत्यनेनापि न स्यात् सकर्मकत्वात् तत्राकर्मकादिति वर्त्तते समानपूर्वस्य दृशेः समानान्ययोश्चेत्युपसंख्यानात् त्यदादिष्वित्यादिना कञ् दृगदृशवतुष्विति समानस्य सभावः ॥ ११९॥ ज० म०

व्यायेत्यादि। इक्ष्वाकुकुलनन्दनो रामस्तयोर्वालिसुग्रीवयोर्भेदे विवेचने मूढ़ः भ्रान्तः सन् बालिबधायोद्यतं कृतसन्धानमपि बाणं सुग्रीववधशङ्कया आयंसीत् संहृतवान् यमरमनमातः इति इम्सनौ। कीदृशयोस्तयोः व्यायच्छमानयोः कलहायमानयोः युध्यमानयोर्वा आत्माङ्गढादढाच्चाहनयम इति न मं सदृशयोराकृत्या अन्योन्यं तुल्ययोः मूढ़त्वे हेतुरयं समानो दृश्यते इति त्यदादिना टक् समानेदं किमद इति समानस्य सादेशः॥ ११९॥ भ०

ऋष्यमूकमित्यादि। कपिः सुग्रीवः किष्किन्धाद्रिसदा

किष्किन्धाद्रिसदात्यर्थं निष्पिष्टः कोष्णमुच्छ्वसन् ॥ १२० ॥
कृत्वा वालिद्रुहं रामो मालया सविशेषणम् ।
अङ्गदस्वं पुनर्हन्तुं कपिनाह्वाययद्रणे ॥ १२१ ॥

वालिना किं किं दधातीति किष्किन्धा गुहा आतोऽनुपसर्गे कः पारस्करादिदर्शनात् पूर्वस्य सुडागमो मलोपः षत्वञ्च निपात्यते तदुपलक्षितोऽद्रिः किष्किन्धाद्रिः तत्र सीदतीति सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् तेनात्यर्थं निष्पिष्टः पीड़ितः निष्पिष्टत्वात् क्लान्तः सन् ऋष्यमूकं मृगसट्टक् द्रुतमगात् समानोपपदात् दृशेः पूर्ववत् क्विन् कोष्णमीषदुच्छ्वमुच्छ्वसन् कवञ्चोष्णे इति चकारात् कोः कादेशः ॥ १२० ॥ ज० म०

ऋष्येत्यादि । कपिः सुग्रीवः किष्किन्धाद्रिसदा वालिना अत्यर्थं निष्पिष्टः पीड़ितः अतएव क्लान्तः सन् कोष्णं ईषदुष्णं उच्छ्वसन् द्रुतं शीघ्रं ऋष्यमूकम् अगात् गतवान् मृगसट्टक् पलायने द्रुतगमनात् मृगतुल्यः क्विपि सट्टक् सदृशवत् किखिभिर्वानरीभिरिष्यते इति इष्धेर्अन्तात् घजलनट इति अल् निपातनात् किखेः किष्कादेशः किं किं दधातीति किष्किन्धेत्यन्ये किष्किन्धा मूर्द्धन्यषकारवती यकारोपान्तापि किष्किन्ध्यति श्रीपतिः किष्किन्धा गुहा तदुपलक्षितोऽद्रिस्तत्र सीदतीति त्वासुसिति क्विप् ॥ १२० ॥ भ०

कृत्वेत्यादि । वालिद्रुहं सुग्रीवं वालिनं द्रुह्यतीति सत्स्वित्यादिना क्विप् मालया सविशेषणं सचिह्नं कृत्वा भेदपरिज्ञानार्थं रामः अङ्गदस्वं वालिनं अङ्गदं सूत इति पूर्ववत् क्विन् ओःसुपीति यणादेशः तं रणे हन्तुं कपिना सुग्रीवेणाह्वाययत् अभिभवं कारितवान् ह्वयतेर्हेतुमण्णिचि शाच्छेत्यादिना युक् ॥ १२१ ॥ ज० म०

तयोर्वानरसेनान्योः संप्रहारे तनुच्छिदम्।
बालिनो दूरभाग्रामो बाणं प्राणादमत्यजत्॥ १२२॥
बालिनं पतितं दृष्ट्वा वानरा रिपुघातिनम्।
बान्धवाक्रोशिनो भेजुरनाथाः ककुभो दश॥ १२३॥

कृत्वेत्यादि। बालिद्रुहं सुग्रीवं बालिभेदज्ञानाय मालया सविशेषणं सचिह्नं कृत्वा रामोऽङ्गदस्वं बालिनं रणे हन्तुं कपिना सुग्रीवेण पुनराह्वाययत् आह्वानमकारयत् धोऽऔर्जे-रित्यादौ अखादनोक्रन्दायशब्दायह्वादेति वर्जनात् अन्तस्य कर्त्तुः कपेर्न कर्मत्वं शाच्छासाह्वेत्यादिना यन् अङ्गदं सूतं जनयतीति त्रासुसित्यादिना क्विप् कव्याद्यनेकाच इति वत्वं बालिने द्रुह्यतीति पूर्ववत् क्विप्॥ १२१॥ भ०

तयोरित्यादि। वानरसेनान्योः वानरस्वामिनोः एरने-काच इति यण् संप्रहारे युद्धे प्रवृत्ते रामो वाणमत्यजत् बालि-नस्तनुच्छिदं तनुं शरीरं छिनत्तीति पूर्ववत् क्विप् छे चेति तुक् प्राणादं प्राणापहारिणं प्राणानत्तीति प्राणादं अदोनन्न इति विट् दूरभाक् दूरमवस्थितो रामो दूरं भजते इति भजो ण्विः॥ १२२॥ ज० भ०

तयोरित्यादि। तयोर्वानरसेनानामीश्वरयोः संप्रहारे युद्धे प्रवृत्ते सति दूरभाक् दूरदेशस्थितो रामो बालिनस्तनुच्छिदं अतएव प्राणादं प्राणभक्षकं बाणं अत्यजत् चिप्तवान् सेनां नयति तनुं शरीरं छिनत्ति प्राणानत्तीति च त्रासुसिति क्विप् अत्तेरनन्तत्वात् क्विविति परः। दूरं भजते इति ढाङ्गजसहवह्नोविण्॥ १२२॥ भ०

बालिनमित्यादि। रिपुघातिनं रिपून् हन्तुं शीलमस्येति सुप्यजातौ णिनिः तं बालिनं पतितं दृष्ट्वा वानरा दश

धिग्दाशरथिमित्यूचुर्मुनयो वनवर्त्तिनः।
उपेयुर्मधुपायिन्यः क्रोशन्त्यस्तं कपिस्त्रियः॥ १२४॥

ककुभो दश दिशो भेजुः, अनाथाः सन्तः स्वामिनो हतत्वात् बान्धवक्रोशिनो बान्धवा इव क्रोशन्तीति कर्त्तर्य्युपमान इति णिनिः॥ १२३॥ ज० म०

बालिनमित्यादि। बालिनं पतितं दृष्ट्वा वानरा दश ककुभो दिशो भेजुः पलायिता इत्यर्थः। रिपुघातिनं रिपुं हन्तीति ग्रहादित्वाण्णिन् बान्धवाक्रोशिनः बान्धववत् आक्रोशन्तः क्रन्दन्तः कर्त्तुरुपमाने णिन्निति परः स्वमते ग्रहादित्वाण्णिन् इवार्थस्य गम्यमानत्वम्। अनाथाः बालिनाशेन स्वामिरहिताः॥ १ २३॥ भ०

धिग्दाशरथिमित्यादि। येषां सत्यन्यस्थाने वृत्तौ च वन एव वर्त्तितुं शास्त्रतो नियमः ते वनवर्त्तिनो मुनयः व्रत इति णिनिः धिगिमं दाशरथिमित्यूचुः उक्तवन्तः येनानपराधेऽपि बालिनीदृशं कृतमिति कपिस्त्रियश्च बालिनमुपेयुः मधुपायिन्यः आभीक्ष्ण्येन मधु पिबन्त्यः बहुलमाभीक्ष्ण्ये इति णिनिः क्रोशन्त्यो हा नाथेति रुदन्त्यः॥ १२४॥ ज० म०

धिगित्यादि। दाशरथिं रामं धिगिति वनवर्त्तिनो मुनयः ऊचुः महतामन्यासक्तघातित्वानौचित्यात् धिक्समयेत्यादिना दाशरथेर्द्वितीया वने वर्त्तन्त इति ग्रहादित्वात् णिन् कपिस्त्रियः क्रोशन्त्यो हा नाथेति क्रन्दन्त्यस्तं बालिनं उपेयुरुपगताः उपपूर्वस्येणश्चराः उसि रूपम्। मधुपायिन्यः मधूनि पीतवत्यः ग्रहादित्वात् णिन् यन्भिणतकृदिति यन् परमते तु आभीक्ष्ण्ये तु णिन् पुनः पुनर्मधु पिबन्ति स्मेत्यर्थः आभीक्ष्ण्यार्थस्य णिनो क्तत्वात् न द्वित्वं स्वमतेऽप्यभिधानादेव॥ १२४॥ भ०

रामसुच्चैरुपालब्ध शूरमानी कपिप्रभुः।
व्रणवेदनया ग्लायन् साधुम्मन्यमसाधुवत्॥ १२५॥
मृषासि त्वं हविर्याजी राघव! छद्मतापसः।
अन्यव्यासक्तघातित्वाद् ब्रह्मघ्नां पापसम्मितः॥ १२६॥

राममित्यादि। कपिप्रभुर्वाली राममुच्चैर्महता शब्देनोपालब्ध उपालब्धवान् लभिरात्मनेपद्यनिट् तस्य लुङि झलो झलीति सिचो लोपः झषस्तथोर्धो धः झलाञ्झशझसि। शूरमानी शूरमात्मानं मन्यमानः आत्ममाने खश्चेति चकाराण्णिनिः व्रणवेदनया ग्लायन् ग्लानिमुपगच्छन् साधुम्मन्यं साधुमात्मानं मन्यमानं रामं तेनैव खश् तस्मिन् सार्वधातुके परतो दिवादित्वाच्छ्यन् पूर्वपदस्य मुन् असाधुवदसाधुमिव असाधुना तुल्यो वर्त्तते इति वतिः॥ १२५॥ ज० म०

राममित्यादि। व्रणवेदनया ग्लायन् कपिप्रभुर्वाली उच्चैः शब्देन राममुपालब्ध निन्दितवान् लभेस्तनि झषस्ताज्जसीति सेर्लोपः ढभात्तथोरिति तस्य धः झप्झसोरिति भस्य वः। शूरमानी आत्मानं शूरम्मन्यमानः अभिधानात्मन्यतेरात्मनो मनने णिन् यद्वा शूरसम्बन्धिमानो विद्यतेऽस्येति नैकाजादिति इन् वीराभिमानवानित्यर्थः शूरश्चासौ मानी चेति वा। रामं कीदृशं साधुम्मन्यं साधुमात्मानं मन्यमानं भ्रातृवधूहरणेनोचितस्य दण्डस्यैव करणात् मन्यात् स्वार्थे इति खश् शित्त्वाद्रत्वे दिवादित्वात् श्यन् खित्यव्याजिति मन् असाधुवत् असाधुना तुल्यं असाक्षात् हननात् वृत् साम्ये इति वृत् असाधुं यथा निन्दति तथोपालब्धेति वा॥ १२५॥ भ०

मृषासीत्यादि। हे राघव! त्वं छद्मना तापसः स त्वं मृषेव मिथ्यैव हविर्याजी हविषा करणेनेष्टवानसि न लोक-

पापकृत् सुकृतां मध्ये राज्ञः पुण्यकृतः सुतः ।
मामपापं दुराचार ! किं निहत्याभिधास्यसि ? ॥१२७॥

प्राप्तभय इत्यभिप्रायः करणे यज इति भूते णिनिः इतः प्रभृतिभूत इत्यधिक्रियते यतो ब्रह्मघ्नां पापसम्मितः ब्रह्म हतवन्त इति ब्रह्मेत्यादिना क्विप् तेषां पापेन तुल्यः कुतः अन्यव्यासक्तघातित्वात् अन्यस्मिन् सुग्रीवे व्यासक्तं मां हतवान् कर्मणि हन इति णिनिः तत्र कुत्सितग्रहणं कर्त्तव्यमित्युक्तं यदि सुग्रीवेण विरोधः किं तवायातमिति कुत्सितहननम् ॥ १२६ ॥ ज० म०

मृषेत्यादि। हे राघव ! त्वं हविर्याजी मृषा स्वर्गादिफलावाप्तये हविषा करणेन इष्टवानिति मिथ्या ग्रहादित्वात् णिन् करणाद्यजो भूते णिन्निति परः स्वमते करणादिभूतकालश्च विशेषानुक्तेरर्थाद्गम्यते। यतश्छद्मना तापसः तपस्वी न तु वस्तुतः अन्यव्यासक्तघातित्वात् त्वं ब्रह्मघ्नां ब्रह्माणं हतवतां पापसम्मितः पापेन सम्मितस्तुल्यः तुल्यपापाश्रयत्वात् पुरुषोऽपि तुल्य इत्युच्यते पापेन करणभूतेन ब्रह्मघ्नां तुल्य इत्यन्वयः। अन्यस्मिन् सुग्रीवे व्यासक्तं हतवानिति ग्रहादित्वात्णिन् कर्मणो हनः कुत्सायामिति परः हनस्तङ् खेर्होघोञ्णिति चेति घः ततस्त्वतौ भाव इति त्वं ब्रह्माणं हतवानिति त्वासुसिति क्विप् ब्रह्मभ्रूणवृत्ताद्धनो भूत इति परः स्वमते अविशेषात् कालत्रयं प्राप्तमत्रातीतविवक्षा सदा नोऽल्लोप इत्यकारलोपे हनोक्तो घ्नः ॥ १२६ ॥ भ०

तदेव दर्शयन्नाह पापेत्यादि। हे दुराचार ! मामपापं निहत्य पापकृत् कृतकिल्विषः राज्ञो दशरथस्य पुण्यकृतः सुतः सुकृतां मध्ये किमभिधास्यसि वक्ष्यसि किं क्षेपे न किञ्चि-

अग्निचित् सोमसुद्राजा रथचक्रचिदादिषु।
अनलेष्विष्टवान् कस्मान्न त्वयापेक्षितः पिता॥ १२८॥

दभिधातव्यमस्तीति भावः। सर्वत्र सुकर्मपापेत्यादिना क्विप्॥ १२७॥ ज॰ म॰

पापेत्यादि। हे दुराचार! अपापं मां निहत्य सुकृतां शोभनक्रियावतां मध्ये किमभिधास्यसि किं वक्ष्यसि यतस्त्वं पुण्यकृतो दशरथस्य सुतः पुत्त्रोऽपि भूत्वा पापकृत् पापं सुष्ठु पुण्यञ्च कृतवानसि त्वासुसित्यादिना क्विप् पुण्यादेः कर्मणः सोऽस्य कृञः कर्त्तरि भूत इति परः स्वमतेऽविशेषात् सर्वं विवक्षितम्॥ १२७॥ भ॰

अग्निचिदित्यादि। कस्मात्त्वया पिता नापेक्षितः नानुवृत्तः येनैवं कृतवानसीति। कीदृशः अग्निचित् आहिताग्निः अग्निं चितवानिति अग्नौ चेरिति क्विप् सोमसुत् सोमं सुतवान् सोमयाजी सोमे सुञ इति क्विप् अनलेषु अग्निषु इष्टवान् रथचक्रचिदादिषु रथचक्रवच्चीयते इति कर्मण्यग्न्याख्यायामिति क्विप् आदिशब्दाच्छ्येनचिदादिग्रहणम् अग्न्यर्थो हि तदाकार इष्टकाचय इत्युच्यते तद्द्वारेणाग्निरपि॥ १२८॥ ज॰ म॰

अग्नीत्यादि। कथं त्वया पिता दशरथो राजा नापेक्षितः न चिन्तितः नानुवृत्तो वा येनैवं कृतमिति भावः। अग्निचित् आहिताग्निः सोमसुत् सोमयाजी रथचक्रचिदादिषु अग्निविशेषेषु इष्टवान् कृतयज्ञः अग्निं चितवान् सोमं सुतवान् रथचक्रवच्चीयते इति च त्वासुसित्यादिना क्विप् रथचक्रचिदादिष्वित्यादिशब्दात् श्येनचिदादिष्वपि अग्न्यर्थो रथचक्राद्याकार इष्टकारचनाविशेषः क्रियते तद्द्वारेणाग्निरपि रथचक्र-

मांसविक्रयिणः कर्म व्याधस्यापि विगर्हितम्।
मां घ्नता भवताकारि निःशङ्कं पापदृश्वना॥ १२८॥
बुद्धिपूर्वं ध्रुवन् न त्वा राजकृत्वा पिता खलम्।
सह युध्वानमन्येन योऽहिनो मामनागसम्॥ १३०॥

चिदादितया व्यपदिश्यते इष्टवानिति यजेः क्तवतुः ग्रहस्वपाद्यो-रिति जिः॥ १२८॥ भ०

मांसेत्यादि। मांसविक्रयिणः कुत्सितकर्मकारिणो व्याधस्यापि विगर्हितं निन्दितं कर्मणोनिर्विक्रिय इति इनिः तत्र कुत्सितग्रहणं कर्त्तव्यमित्युक्तं निकृष्टकर्मकरणेनेति यद्भवता पापदृश्वना पापं दृष्टवता दृशेः क्वनिप् न संयोगाद्वमन्ता-दिति अल्लोपप्रतिषेधः कर्म अकारि कृतं कर्मणि लुङ् निःशङ्कं शङ्कां त्यक्त्वा किं कुर्वता मां घ्नता मारयता हन्तेः शतरि गम-हनेत्युपधालोपः होहन्तेरिति कुत्वम्॥ १२८॥ ज० म०

मांसेत्यादि। मांसविक्रयिणो व्याधस्यापि यद्विगर्हितं कर्म तत् त्वया मां घ्नता निःशङ्कं शङ्कां त्यक्त्वा कृतं पापदृश्वना पापं दृष्टवतापि पापानभिज्ञेन मांसोपजीविना व्याधेनापि अन्यासक्तस्य निष्प्रयोजनत्वाद्वानरस्य च हननं निन्द्यते भवता तु पापं जानतापि तत् कृतमिति भावः। व्याधस्येति कर्त्तरि सम्बन्धविवक्षा यद्वाव्याधस्यापीदृशं कर्म लोकैर्विशेषेण निन्दित-मित्यर्थः मांसविक्रयोऽस्यास्तीति नैकाजादिति इन् विक्रीणा-तेर्भूते कुत्सायामिति परः तन्न साधु अत्र व्याधस्य मांसवि-क्रयणे कुत्साया अभावात् दृशेस्त्वासुसित्यादिना क्वनिप्॥ १२८॥ भ०

बुद्धिपूर्वमित्यादि। त्वत्पिता त्वां खलं असाधुचरितं ध्रुवन् गच्छन् ध्रु गतिस्थैर्य्ययोरिति कुदादौ पठ्यते तस्य गतौ

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ये प्रोक्ताः कृतजैर्द्विजैः ।

ज्ञानार्थे वर्त्तमानस्य शतरि विकरणलोपे उवङादेशे रूपं यत्र राजकृत्वा कस्य तवेत्यर्थात् राजनियुधिकृञ इति क्वनिप् तत् तस्य बुद्धिपूर्वं ध्रुवमवश्यं तस्येति व्याख्याने कृत्प्रयोगे कर्मणि षष्ठ्या भवितव्यं यस्त्वं मामनागसमपापमन्येन सह युध्वानं अन्येन सुग्रीवेण सह योद्धुं प्रवृत्तं सहे चेति क्वनिप् अहिनः हिंसितवान् हिंसेर्लङि मध्यमपुरुषैकवचने श्नि श्नान्नलोपे हल्ङ्यादिलोपे रुत्वे च रूपम् ॥ १३० ॥ ज० म०

बुद्धीत्यादि । खलं दुष्टचरितं त्वां पिता दशरथो यत्र राजकृत्वा राजानं न कृतवान् तद्बुद्धिपूर्वं खलत्वविज्ञानपूर्वकमेव ध्रुवं निश्चितं त्रासु सित्यादिना कृञः क्वनिप् स्वस्य तन् पिति ह्रीचौषीनामित्यादिना त्वादेशः क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽपि प्रवर्त्तते इतिन्यायात् ढघे कृतीत्यस्य विषयेऽपि कर्मविक्रयेत्यादिना द्वितीया केचित्तु ध्रुशि स्थैर्य्ये इत्यस्य शतरि ध्रुवन् धातूनामनेकार्थत्वात् ज्ञानार्थः पिता त्वा खलं ध्रुवन् यत्र राजकृत्वा अर्थात्तव तद्बुद्धिपूर्वमित्याहुः अन्ये तु इति निषेधे आशब्दः स्मरणे पीडायां वा राजकृत्वेत्यत्र तवेत्यर्थाद्गम्यते नञः प्रश्लेषात् अखलमिति मामित्यस्य वच्यमाणस्य विशेषणमित्याहुः । खलत्वमाह यस्त्वं माम् अहिनो हतवान् । कीदृशं अन्येन सुग्रीवेण सह युद्धानं योद्धुं प्रवृत्तं युधेः पूर्ववत् क्वनिप् अनागसं अनपराधं अहिन इति हिसि हिंसायां घ्याः सिप् रुधादित्वात् श्नन् ननो नलोप्य इति इदनुबन्धजन्यनकारस्य लोपः हसङ्ग्यां दिसेरिति सेर्लोपः ॥ १३० ॥ भ०

मांसार्थं हत इति चेदाह पञ्च पञ्चेत्यादि । हे कौशल्याज ! कौशल्याजात ! समम्यां जनेर्डः ये पञ्च पञ्चनखाः

कौशल्याज ! शशादीनां तेषां नैकोऽप्यहं कपिः ॥ १३१ ॥
कथं दुष्ठुः स्वयं धर्मे प्रजास्त्वं पालयिष्यसि ।
आत्मानुजस्य जिह्रेषि सौमित्रे त्वं कथं न वा ॥ १३२ ॥

"शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमः" इति कृतजैः कृतयुगजातैः सप्तम्यां जनेर्डः द्विजैर्द्विजातैः अन्येष्वपि दृश्यते इति डः सप्तम्यामित्युपलक्षणं असप्तम्यामपि दृश्यते भक्ष्याः भक्षणीयाः प्रोक्ताः तेषामहमेकोऽपि न भविता अहं कपिः तत्किमिति अतोऽहं त्वयेति भावः ॥ १३१ ॥ ज० मं०

पञ्चेत्यादि । राजभिर्मांसाय मृगा हन्यन्ते इति प्रमाणं निराकुर्वन्नाह हे कौशल्याज ! ये पञ्चपञ्चनखाः "शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमः" इत्यादिवाक्येन कृतजैः सत्ययुगजातैर्द्विजैर्महर्षिभिर्भक्षणयोग्याः प्रोक्ताः कथिताः तेषां शशादीनां मध्ये अहं नैकोऽपि यतः कपिरहं अतोऽभक्ष्यत्वान्मम वधो व्यर्थ एव । कौशल्यायाः सकाशाज्जातः कृते जातः द्विजात इति च हनजनादिति डः पैतृकधर्माग्राहितया कुत्सार्थं मातुरुत्कीर्त्तनम् ॥ १३१ ॥ भ०

कथमित्यादि । स्वयमात्मना धर्मे दुष्ठुः दुस्थः सन् अपदुःसुषुस्थ इत्यौणादिकः कुप्रत्ययः कथं प्रजाः पालयिष्यसि नैवेति भावः उपसर्गे च संज्ञायामिति जनेर्डः, कथं वा सौमित्रे भ्रातुरात्मानुजस्य कनीयसः आत्मानमनुजात इत्यनौ कर्मणि इति डः न जिह्रेषि न लज्जसे ॥ १३२ ॥ ज० मं०

कथमित्यादि । त्वं कथं प्रजाः पालयिष्यसि अपितु नैवेति भावः यतः स्वयमात्मनः धर्मे दुस्थः दुःखेन तिष्ठतीति हनजनादिति डः दुष्ठुरिति पाठे औणादिकः कुप्रत्ययः षत्वञ्चाभिधानात् प्रजायन्ते इति प्रजा लोकाः पूर्वेण डः स्त्रीत्वं

मन्ये किज्ञमहं घ्नन्तं त्वामक्षत्रियजे रणे।
लक्ष्मणाधिज! दुर्वृत्त! प्रयुक्तमनुजेन नः॥ १३२॥
प्रत्यूचे वालिनं रामो नाकृतं कृतवानहम्।

संज्ञा चाभिधानात् आत्मानुजस्य सैमित्रे: कथं न वा जिह्रेषि न लज्जसे? आत्मानमनुजात इति पूर्ववत् डः॥ १३२॥ भ०

मन्ये इत्यादि। किज्ञं त्वामहं कुतोऽपि जातं न राजजातं मन्ये पञ्चम्यामजाताविति डः घ्नन्तं मारयन्तम् अक्षत्रियजे रणे क्षत्रियादजाते हे लक्ष्मणाधिज! लक्ष्मणाग्रज! हे दुर्वृत्त! नोऽस्माकमनुजेन भ्रात्रा प्रयुक्तं जातावपि दृश्यते अक्षत्रियज इति उपसर्गे च संज्ञायामित्युक्तम् असंज्ञायामपि दृश्यते। लक्ष्मणाधिज इति अनौ कर्मणीत्युक्तं कर्मण्यपि दृश्यते अनुज इति सर्वत्रान्येष्वपि दृश्यते इति डः। इत्युपपदाधिकारः॥ १३२॥ ज० म०

मन्ये इत्यादि। हे लक्ष्मणाधिज! हे दुर्वृत्त! दुश्चरित! अहं त्वां किज्ञं कुतोऽपि जातं कुत्सिताद्वा जातं मन्ये न तु राज्ञो जातं यतः अक्षत्रियजे क्षत्रियादजाते रणे मां घ्नन्तं मारयन्तम् अस्माकमनुजेन कनिष्ठेन सुग्रीवेण प्रयुक्तं सर्वत्र हनजनादिति जनेर्डः परे तु विशेषसूत्राण्युक्ता अन्यत्रापि दृश्यते इत्यनेन तेषां प्रायिकत्वं बोधयन्ति। तथाहि पञ्चम्यन्तादजातेर्डः इत्यस्य किज्ञ इत्युदाहरणं जातेरपि अक्षत्रियज इत्युदाहृतम् उपसर्गात् संज्ञायामित्यस्य प्रजास्त्वं पालयिष्यसीत्युदाहरणम् असंज्ञायामपि अधिज इति कर्मणोऽनोरित्यस्य आत्मानुजस्य जिह्रेषीत्युदाहरणम् अकर्मणोऽपि अनुज इति अतएव महाधिया वोपदेवेन विशेषेणोक्तः॥ १३२॥ भ०

प्रत्यूचे इत्यादि। रामोऽपि वालिनं प्रत्यूचे प्रत्युक्तवान्।

यज्वभिः सुत्वभिः पूर्वैर्जरद्भिश्च कपीश्वर! ॥ १३४ ॥
ते हि जालैर्गले पाशैस्तिरश्चामुपसेदुषाम्।
ऊषुषां परदारैश्च सार्द्धं निधनमैषिषुः ॥ १३५ ॥

किमित्याह हे कपीश्वर! पूर्वैर्जरद्भिर्वृद्धैः जीर्य्यतेरतृन् यज्वभिः याज्ञिकैः सुत्वभिः सोमयाजिभिः सुयजोर्ङ्वनिप् नाकृतं कृतवानहम् अपितु कृतमेव कृतवानहं तिष्ठेति भूते क्तवतु ॥ १३४ ॥ ज० म०

प्रत्यूचे इत्यादि। रामो बालिनं प्रत्यूचे। किं प्रत्यूक्तवानित्याह हे कपीश्वर! यज्वभिर्याज्ञिकैः सुत्वभिः सोमपीतिभिः पूर्वैर्जरद्भिर्वृद्धैर्मान्धातृप्रभृतिभिर्यन्न कृतं तदहं न कृतवान् इष्टवानिति वासुरुसिति वनिप् सुत्वानिति क्वनिप् स्वस्य तन् पिति जीर्य्यतीति शतृः। "जीनो जीर्णो जरन्" अपीत्यमरः ॥१३४॥भ०

ते हीत्यादि। हि यस्मात् ते पूर्ववृद्धाः जालैर्गले पाशैश्च तिरश्चां मृगपक्षिसरीसृपाणां तिरोऽञ्चतीति ऋत्विगित्यादिना क्विन् आमि अच इत्यल्लोपः तेषां निधनं विनाशमैषिषुः इष्टवन्तः इषेर्लुङि रूपम्। कीदृशम् उपसेदुषां समीपमुपगतवतां तेषां समीपवर्त्तिनामुपद्रवकारित्वात् भाषायामिति क्वसुः परदारैश्च सार्द्धमूषुषाम् उषितवतां पूर्ववत् क्वसुः वसेर्यजादित्वात् सम्प्रसारणम् ॥ १३५ ॥ ज० म०

ते हीत्यादि। पूर्वोक्ते हेतुरयं हि यस्मात् तेऽपि पूर्वे वृद्धास्तिरश्चां पक्षिमृगादीनां जालैर्गले पाशैश्च निधनम् ऐषिषुः इच्छन्ति स्म न केवलं तिरश्चां परदारैः परस्त्रीभिः सार्द्धम् ऊषुषां कृतनिवासानाञ्च परदारैः सह वासमग्रिमश्लोके वक्ष्यति अतएव वध्यत्वप्रतिपादकं रूपद्वयमेव त्वय्यस्ति। उभयविशेषणमाह उपसेदुषां समीपमुपगतानां स्ववाह्यस्थिताना-

अहन्तु शुश्रुवान् भ्राता स्त्रियं भुक्तां कनीयसा।
उपेयिवाननूचानैर्निन्दितस्त्वं लतामृग! ॥१२६॥

मपीत्यर्थः। केचित्तु परदारैः सार्द्धम् उपामिति तिरश्चामित्यस्य विशेषणं बध्यत्वदर्शनायेत्याहुः। तिरोऽञ्चतीति क्विप् सहसन्तिरः इति तिर्य्यादेशः तिर्य्यगसुमूयगिति तिरश्चादेशः उपपूर्वसदक्षोप-मवदीति क्वसुः वसोर्घसेकाजिति इम् धुर्द्दिष्ठाञ्जीति द्वित्वं तृफलेति अत एत्वं खिलोपश्च वसोर्वः से मपीति उः वसेः पूर्ववत् क्वसुः इम् च व्यथग्रहेति खेर्जिः ग्रहस्वपाद्योरिति प्रकृतेर्जिः क्विलादिति षः इषु इच्छायां अन् यां सिः अनु-स्सिद्धेः भूयोऽम् ॥ १२५ ॥ भ०

अहमित्यादि। हे लतामृग! हे शाखामृग! अहं पुनः शुश्रुवान् श्रुतवान् पूर्ववत् क्वसुः यदुत भ्राता कनीयसा भुक्तां स्त्रियं त्वमुपेयिवान् सन् अनूचानैर्वेदविद्भिर्निन्दितस्ततो मे नैव दोषः उपेयिवाननूचान इति उपेयिवानित्यादिना निपातितौ ॥१२६॥ ज० म०

अहमित्यादि। हे लतामृग! शाखामृग! अहं शुश्रुवान्। किं शुश्रुवानित्याह कनीयसा कनिष्ठेन भ्रात्रा सुग्रीवेण भुक्तां स्त्रियं त्वमुपेयिवान् उपगतोऽसि अतएव अनूचानैर्वेदविद्भिस्त्वं निन्दितः तेन तव बधे मम दोषो नास्तीति भावः शृणोते-रिणश्च पूर्ववत् क्वसुः द्वित्वं वसोर्घसेकाञ्जिणात इमित्यत्र खिस-हितस्यैकाचोग्रहणं तेन न श्रोरिम् इणस्तु इमि यिणोऽच्यणा-विति यादेशः खेः कितिर्घः अनुपूर्वब्रूञः कानः वचोऽरे पूर्ववत् जिः अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती गुरोश्च य इत्यमरः। लता ज्योतिष्मती पृक्का शाखा वल्ली प्रियङ्ग्विति विश्वः ॥१२६॥ भ०

अन्वनैषीत्ततो वाली त्रपावानिव राघवम् ।
न्यक्षिपच्चाङ्गदं यत्नात् काकुत्स्थे तनयं प्रियम् ॥१३७॥
म्रियमाणः स सुग्रीवं प्रोचे सद्भावमागतः ।
सम्भविष्याव एकस्यामभिजानासि मातरि ॥१३८॥

अन्वेत्यादि । ततो रामवचनादनन्तरं वाली राघवमन्वनैषीत् अनुनीतवान् देव ! क्षम्यतां यदजानता मयोक्तमिति नयतेर्लुङित्यनेन भूतसामान्ये लुङ् त्रपावानिव यथा लज्जावान् कश्चिदनुनयति तद्वत् अङ्गदञ्च प्रियं तनयं काकुत्स्थे रामे न्यक्षिपत् न्यस्तवान् यत्नादादरात् क्षिपेरनद्यतने लङ् लकारप्रत्ययस्यातिङिति प्रतिषेधात् न क्तत्संज्ञा ॥१३७॥ ज०म०

अन्वेत्यादि । ततो रामवाक्यानन्तरं वाली राघवमन्वनैषीत् अनुनीतवान् णीञ्भ्यां सिः नेमिकाजिति इम्निषेधः व्रजवदेति व्रिः । त्रपावानिव वस्तुतः मृगस्य भ्रातृवधूहरणेऽपि त्रपा नास्ति किन्तु यथा लज्जावान् कश्चिदनुनयति तद्वत् अङ्गदनामानं प्रियं पुत्रं काकुत्स्थे रामे यत्नात् न्यक्षिपत् समर्पितवान् ॥१३७॥ भ०

म्रियेत्यादि । स वाली म्रियमाणः सन् सद्भावं शोभनभावमागतः सन् सुग्रीवं प्रोचे । किमित्याह अभिजानासि स्मरसि एकस्यां मातरि सम्भविष्यावः समभवाव इत्यस्मिन्नर्थे अभिज्ञावचने लृङित्यनद्यतने लृट् अभिजानासीत्यभिज्ञावचनस्योपपदत्वात् ॥१३८॥ ज०म०

म्रियेत्यादि । म्रियमाणः सन् सद्भावं प्राप्तो वाली सुग्रीवं प्रोचे ब्रूञ्स्थो वचोऽरे मृञ्स्थोऽध्र्ये ममिति शानः तौदादिकः शः ऋद्रिः अ्रुध्वोरितीयः । किमित्याह एकस्यां मातरि आवां यत्

अवसाव नगेन्द्रेषु यत्पास्यावो मधूनि च।
अभिजानीहि तत्सर्वं बन्धूनां समयो ह्ययम् ॥१३९॥
दैवं न विदधे नूनं युगपत् सुखमावयोः।
शश्वद्बभूव तद्दुःखं यतो न इति ह्याकरोत् ॥१४०॥

सम्भविष्यावः सम्भूतौ तदभिजानासि स्मर्थैस्त्ययदिल्वतीति इति भूते तौ ॥१३८॥ भ॰

अवेत्यादि। अभिजानीहि स्मर यत् नगेन्द्रेषु अवसाव उषितवन्तौ अत्राभिज्ञावचनस्य यच्छब्दसहितत्वात् न यदीत्यनेन लुटि प्रतिषिद्धे लङेव भवति अत्र वासमात्रं स्मर्य्यते। मधूनि च यत्पास्यावः तत्र पीतवन्तौ तत् सर्वमभिजानीहि अत्र विभाषाकाङ्क्ष इति पक्षे लृट् साकाङ्क्षता च प्रयोक्तुर्लक्ष्यलक्षणयोः सम्बन्धे तत्र वासोलक्षणं पानञ्च लक्ष्यमिति यस्मात् बन्धूनामयमेषः समयः कालः ॥१३९॥ ज॰ म॰

अवेत्यादि। नगेन्द्रेषु पर्वतश्रेष्ठेषु आवां अवसाव यच्च तत्र मधूनि पास्यावः पीतवन्तौ तत् सर्वं अभिजानीहि स्मर यस्मात् अयं बन्धूनां समयः नेदानीं वैरिचिन्ता युक्तेति भावः वानिकस्मार्य्ये इति भूते विभाषया तौ वसौ निवासे घौ ॥१३९॥ भ॰

दैवमित्यादि। नूनमवश्यं दैवमावयोः सुखं युगपदेककालं न विदधे न हि विहितवत् परोक्षे लिट् ञित्वात् तङ् आतोलोपः यतो यस्मात् तत् दैवं शश्वत् नित्यं दुःखमननुकूलं नोऽस्माकं बभूव तस्मादितिह एवमकरोत् ह इत्येवं कृतवान् यद्युगपदावयोः सुखविधानं तत् दुःखं शश्वत् बभूव ह्याकरोदिति भूतानद्यतनपरोक्षे लिटि प्राप्ते हशश्वतोर्लङ् चेति लङ्

ददौ स दयितां भ्रात्रे मालाञ्चाग्र्यां हिरण्मयीम् ।
राज्यं सन्दिश्य भोगांश्च ममार व्रणपीड़ितः ॥१४१॥
तस्य निर्वर्त्त्य कर्त्तव्यं सुग्रीवो राघवाज्ञया ।
किष्किन्ध्याद्रिगुहां गन्तुं मनः प्रणिदधे द्रुतम् ॥१४२॥

चकारात् लिट् तत्र शश्वच्छब्दे उपपदे लिडेवोदाहृतः न लङ् ह्शब्दे लङेव न लिङपीति ॥१४०॥ ज० भ०

दैवमित्यादि। नूनं निश्चितं दैवं कर्त्तृयुगपदेकदा नावयोः सुखं विदधे चकार धाञश्छाम् उस्येचोत्यादिना आलोपः यतस्तत् दैवं नोऽस्माकं शश्वत् नित्यं दुःस्थं प्रतिकूलं बभूव तस्मादिति प्रागुक्तं युगपत् सुखाभावम् अकरोत् हा विषादे हा पादपूरणे वा "पारम्पर्य्यप्रसिद्धौ स्यादैतिह्यमिति हाऽव्ययम्" इति दर्शनात्। पारम्पर्य्यप्रसिद्धिमकरोदिति केचित् इति लोकापवादागमयोरिति वर्द्धमानवचनात् लोकापवादं भ्रातृ-बधूगमनरूपमकरोदिति केचित् यत्तदोः परस्पराकाङ्क्षया तत इति गम्यते ॥१४०॥ भ०

ददावित्यादि। स बाली दयितां ताराख्यां भ्रात्रे सुग्रीवाय ददौ मालां चाग्र्यां श्रेष्ठां हिरण्मयीं सुवर्णघटितां राज्यं सामात्यादिद्रव्यप्रकृतिं सन्दिश्य दत्त्वा भोगांश्च राज्याङ्गानि ममार व्रणपीड़ितः तत्रापि परोक्षे लिट् ॥१४१॥ ज० भ०

ददावित्यादि। स बाली भ्रात्रे सुग्रीवाय दयितां स्वप्रियां हिरण्मयीं स्वर्णमयीं स्वर्णघटितां मालाञ्च ददौ अग्र्यां श्रेष्ठा-मित्युभयविशेषणम्। हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयः इति निपातनात् मयट् यलोपश्च ततो राज्यं भोगांश्च सन्दिश्य दत्त्वा इतः सन् ममार मृतः ॥१४१॥ भ०

तस्येत्यादि। तस्य मृतस्य कर्त्तव्यं पिण्डोदकादिकरणीयं

नामग्राहं कपिभिरशनैः स्तूयमानः समन्तात्
अन्वग्भावं रघुवृषभयोर्वानरेन्द्रो विराजन् ।
अभ्यर्णेऽम्भःपतनसमये पर्णलीभूतसानुं
किष्किन्ध्याद्रिं न्यविशत मधुच्चीगुञ्जद्विरेफम् ॥१४३॥

इति भट्टिकाव्ये बालिवधो नामाधिकारकाण्डे षष्ठः सर्गः ।

कृत्वा सुग्रीवो राघवाज्ञया गच्छ वर्षासमयमतीत्य शरद्यागमिष्यसीति आज्ञया किष्किन्ध्याद्रिगुहां गन्तुं मनः प्रणिदधे कृतवान् अत्रापि परोक्षे लिट् ॥ १४२ ॥ ज० म०

तस्येत्यादि । तस्य मृतस्य वालिनः कर्त्तव्यं कर्त्तुमुचितं पिण्डोदकदानादि निर्वर्त्य अङ्गदद्वारा स्वयञ्च यथायोग्यं निष्पाद्य राघवस्याज्ञया किष्किन्ध्यानाम्नीमद्रिगुहां द्रुतं शीघ्रं गन्तुं मनः प्रणिदधे चकार धाजस्थो प्राग्वन्नो ण इति णत्वं किष्किन्ध्याद्रिगुहेति सुमेरुपर्वतादिवत् एकार्थत्वे कर्मधारयः ॥१४२॥ भ०

नामेत्यादि । वानरेन्द्रः सुग्रीवः किष्किन्ध्याद्रिं न्यविशत निविष्टवान् नेर्विश इति तङ् । अशनैः सुष्ठु कपिभिस्तूयमानः वर्त्तमाने लट् तस्य कर्मणि विहितत्वात् लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति शानच् नामग्राहं नाम गृहीत्वा नाम्नि दिशिग्रहोरिति णमुल् समन्तात् सर्वतः विराजन् शोभमानः अत्र परस्मैपदसंज्ञकः शतृः किं कृत्वा रघुवृषभयोरन्वग्भावम् अनुकूलो भूत्वा अन्वक्पूर्वाद्भवतेरन्यच्चानुलोम्य इति णमुल् तदनुकूलवर्त्तित्वाद्विराजन् कदा न्यविशत अभ्यर्णे निकटे अम्भःपतनसमये प्रावृषीत्यर्थः पर्णलीभूतसानुं पर्णानि सन्ति येषामिति सिध्मादिपाठात् लच् तदन्तादभूततद्भावे च्विः पर्णलीभूताः सानव एकदेशा यस्याद्रेः मधुच्चीवा मधुमत्ता गुञ्जन्तो द्विरेफा

यत्र क्षीव इत्यत्रानुपसर्गात् फुल्लक्षीवक्रशोल्लाघा इति निपातितः क्षीवृमद इत्यस्मात् क्तप्रत्ययस्य लोपः इडभावश्च निपात्यते गुञ्जेर्लट् क्वचित् प्रथमासमानाधिकरणेऽपि शतृप्रत्ययः। इति सोपपदक्तः ॥ १४२ ॥ ज० म०

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायामधिकारकाण्डे
प्रथमः परिच्छेदः रामस्य सुग्रीवाभिषेको
नाम षष्ठः सर्गः ।

नामेत्यादि। वानरेन्द्रः सुग्रीवः किष्किन्ध्यया गुहाविशेषेणोपलक्षितमद्रिं न्यविशत प्रविष्टवान् नेर्विशप्रवेशे विपराजीति मं। कीदृशः अशनैरुच्चैः समन्तात् सर्वतो नामग्राहं नाम गृहीत्वा कपिभिः स्तूयमानः कर्मणि शानः स्तनोरिति यक्ति घोऽन्यऽरे रघुवृषभयोः रामलक्ष्मणयोः अन्वग्भावं अनुकूलो भूत्वा विराजमानः उत्तरपदे वृषभादिशब्दः श्रेष्ठवाचकः स्वभावात् रामकार्य्यं त्यक्त्वा कुतो गृहं गत इत्याह अम्भःपतनसमये वर्षाकाले अभ्यर्णे समीपवर्त्तिनि सति तदा प्रमाणानौचित्यात् तयोराज्ञया गृहं गत इत्यर्थः अभ्यर्ण इति अर्देः क्तान्तस्य समीपार्थे क्षुब्धवाढेत्यादिना निपातः। कीदृशमद्रिं पल्वलीभूताः सानव एकदेशा यस्य तादृशम् "वेशन्तः पल्वलश्चाल्पसर" इत्यमरः। च्विः कृभ्वस्त्विति च्विः अकारस्य ईत्वञ्च। मधुना क्षीवा मत्ता गुञ्जन्तो द्विरेषा भ्रमरा यत्र क्षीवृङ् दर्पे इत्यस्य क्तान्तस्य क्षीवः पूर्वेण निपातितः। नामग्राहमिति कर्मरूपं नाम्नि आदिशिग्रहिभ्यां णमिति परः स्वमतेऽभिधानात् किंवा नाम्नो ग्राहो ग्रहणं यत्रेति स्तुतिक्रियाविशेषणम्। अन्वग्भावमिति आनुकूल्ये न्ववो भुवश्चणमिति परः स्वमतेऽन्याप्यभिधानात् यद्वा रघुवृषभविषये अनुगतो भावो

सप्तमः सर्गः ।

ततः कर्त्ता वनाकम्पं ववौ वर्षाप्रभञ्जनः ।
नभः पूरयितारश्च समुन्नेमुः पयोधराः ॥ १ ॥

यत्नेति दीप्तिक्रियाविशेषणम् एतेन विनयित्वं दर्शितम् । इति सोपपदकृदधिकारः ॥ १४३ ॥ भ०

इति सद्वैद्यहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमल्लीकात्मज-
श्रीभरतसेनविरचितायां मुग्धबोधिन्यां भट्टि-
टीकायामधिकारकाण्डे प्रथमपरिच्छेदः ।
काव्यस्य षष्ठः सर्गः ।

इतस्ताच्छीलिकं कृतमधिकृत्योच्यते ताच्छीलिकमित्युपलक्षणं तद्धर्मं तत्साधुकारिष्वपि द्रष्टव्यं यत आक्वे स्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्विति तत्राधिक्रियते । तत इत्यादि । ततः प्रवेशानन्तरं वर्षाप्रभञ्जनः प्रावृड्वातो ववौ वाति स्म वा गतिगन्धनयोरिति । कर्त्ता वनाकम्पं साधु कुर्वन् तृन्निति तृन् न लोकेति षष्ठीप्रतिषेधः । पयोधरा मेघाश्च समुन्नेमुः समुन्नताः कीदृशा नभः पूरयितारः तृन् ॥ १ ॥ ज० म०

अथ ताच्छीलिकाः कृत उच्यन्ते । ताच्छीलिका इत्युपलक्षणं परमते तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्वर्थेषु तृणादिदर्शनात् स्वमते यद्यपि तृणादीष्णवादिविधायकसूत्रेषु तच्छीलाद्यर्थो नोक्तस्तथापि ढवेकृतीत्यादौ शीलार्थतृन्भव्यर्णार्थणिनीति ज्ञापकात् तृनिष्णवादयः कतिचित् प्रत्यया अभिधानात् शीलाद्यर्थेष्वपि भवन्तीति बोध्यम् । उक्तं हि "कृत्तद्धितसमासाना-

तर्पणं प्रजनिष्णूनां शस्यानाममलं पयः।
रोचिष्णवः सविस्फूर्जा मुमुचुर्भिन्नवद्धनाः॥ २॥

मभिधानं नियामकम्" इति। शीलाद्यर्थाकथनेऽपि नाधिका क्षतिः प्रकृतार्थस्य तद्बोधकत्वात्। तथाहि ततः कर्त्ता वनाकम्पमित्यादौ वनस्य ईषत्कम्पकारित्वेनैव वायोः साधुत्वं गम्यते। एवमन्यत्रापि। तत इत्यादि। ततोऽनन्तरं वर्षाकालसम्बन्धी प्रभञ्जनो वायुर्ववौ वहति स्म वाल गमनहिंसयोः णवातोडौ कीदृशः वनानामीषत्कम्पनं कर्त्ता साधु कुर्वन् एतेन मान्द्यं सौगन्ध्यञ्च परमते साधुकारिणि तृन् स्वमते ईषत्कम्पकारित्वेनैव साधुत्वं गम्यते। तृषकौ घे इति तृन् ढघे कृतीत्यादौ शीलार्थतृन्निति शीलार्थ इत्युपलक्षणं तेन तत्साधुकार्य्यस्यापि ग्रहणम्। शीलार्थतृन्नित्यत्र शीलाद्यर्थतृन्निति पाठं केचित् वदन्ति किंवा शीलार्थे तृन् वनानामीषत्कम्पकरणशीलइत्यर्थः अतएव कर्मणि न षष्ठी वर्षासु वायोरतिशयत्वं वर्णनीयमिति सम्प्रदायानुरोधात् वनानामाकम्पं कर्त्तेति केचित्। पयोधरा मेघाः समुन्नेमुः सम्यगुन्नताः परिवृद्धा बभूवुः दिशो व्याप्तवन्त इत्यर्थः नमेरुसि तृफलेत्यादिना अत एत्वं खिलोपश्च। पयो धरतीति पचादित्वादन् पयो धरतीति वाक्ये ढात् षस्यित्यस्य विषयाशङ्का चेत् तदा धरतीति धरः पयसो धर इति वाक्यम्। कीदृशाः नभ आकाशं पूरयितारः पूरणशीलाः पूरक् पूर्त्तौ पूर्ववत्। १॥ भ०

तर्पेत्यादि। घना अमलं पयो मुमुचुः भिन्नवत् भिन्ना इव। कीदृशं पयः तर्पणं शस्यानां तर्पणं तर्पयतीति कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्त्तरि ल्युट्। प्रजनिष्णूनां साधुप्रादुर्भवतां रोचि-

निराकरिष्णवो भानुं दिवं वर्त्तिष्णवोऽभितः ।
अलङ्करिष्णवो भान्तस्तड़िल्वन्तश्चरिष्णवः ॥ ३ ॥

ष्णवः साधु दीप्यमानाः सविस्फूर्जाः सवज्रनिस्वनाः अलङ्कृ-ञित्यादिना इष्णुच् ॥ २ ॥ ज० म०

तर्पेत्यादि । घना निर्मलं पयो मुमुचुः त्यक्तवन्तः भिन्न-वत् भग्ना इव यथा घटादयो भग्नाः सन्तो बहु जलं त्यजन्ति तद्वत् । कीदृशं पयः प्रजनिष्णूनां प्रकृष्टजननशीलानां साधु प्रादुर्भवतां वा शस्यानां तर्पणं तृप्तिकारकं तर्पयतीति नन्द्या-दित्वादनः परमतेऽत्रापि शीलार्थः कुकविकाव्यमिव नीरसस्य रमणीयमिति देशवर्णनायां श्लेषात् शस्यशब्दो दन्त्यद्वयवा-नित्येके । तालव्या अपि दन्त्याः स्युः शस्यशूकरशालय इत्यन्ये । घनाः कीदृशा रोचिष्णवो दीप्तिशीलाः साधु दीप्यमाना वा सविस्फूर्जा वज्रनिर्घोषसहिताः भ्राजभूसहेत्यादिना प्रपूर्व-जनरुचश्च इष्णुः टुओस्फूर्जा वज्रनिर्घोषे सेमत्वात् सरोरिति अः ॥ २ ॥ भ०

निरेत्यादि । भानुं निराकरिष्णवो निराकरणशीला घनाः पयो मुमुचुरिति योज्यं दिवमभितो वर्त्तिष्णव आकाशमभितो वर्त्तनस्वभावाः पूर्वपश्चिमयोर्वर्त्तनहेतुत्वात् पर्य्यभिभ्यां सर्वो-भयार्थे तसिः अभितः परित इति द्वितीया । तडित्वन्तः सवि-द्युतः अतएव भान्तो दीप्यमानाः एवञ्च कृत्वा अलङ्करिष्णवो-ऽलङ्करणशीला इव दिशश्चरिष्णवः इतस्ततो गमनशीलाः पूर्व-वदिष्णुच् ॥ ३ ॥ ज० म०

निरेत्यादि । कीदृशा घनाः भानुं निराकरिष्णव आच्छा-दका इत्यर्थः दिवमभित आकाशस्योभयभागे पूर्वे पश्चिमे च वर्त्तनशीलाः धिक्समयेत्यादिना अभियोगे द्वितीया । तडि-

तान् विलोक्यासहिष्णुः सन् विललापोन्मदिष्णुवत्।
वसन् माल्यवति ग्लास्नूरामो जिष्णुरधृष्णुवत्॥ ४॥

त्वन्तो विद्युद्युक्ताः अतएव भान्तो दीप्यमानाः एवञ्चालङ्करिष्णवो दिवमिति सम्बध्यते साधु भूषयन्तः चरिष्णवः इतस्ततो गमनशीला पूर्वेण इष्णुः ढषे कृतीत्यादौ उदन्तवर्जनात् न कर्मणि षष्ठी तड़िच्छब्दात् मोञ्झभपादतुः नदन्तसाविति पदनिषेधात् न चपोऽवेजव् इत्यनेन तकारस्य दत्वं यद्यपि तड़िलान् वारिदोऽम्बुभृदित्यमरेणोक्तं तथाप्यत्र विद्यमानतड़िद्योगप्रतिपत्त्यर्थमुक्तम्, अत्र तु गोशब्दादिवद्रूढिरेव यद्वा तड़िलन्तो मेघाः पयो मुमुचुः। कोदृशाः घना निविड़ाः ॥ ३ ॥ भ०

तानित्यादि। तान् घनान् विलोक्य असहिष्णुरसहनशीलो रामः माल्यवति पर्वते वसन् विललाप उन्मदिष्णुवत् उन्मदनशीलः उन्मत्तस्तद्वत् पूर्ववदिष्णुच् ग्लास्नुः ग्लानशीलः जिष्णुर्जयशीलः अधृष्णुवत् अप्रगल्भ इव शोकाभिभूतत्वात् ग्लाजिस्थश्चग्स्नुः धृष्णुरिति त्रसिगृधीत्यादिना क्नुः॥ ४॥ ज० म०

तानित्यादि। तान् घनान् विलोक्य असहिष्णुः सन् अक्षमाशीलो भवन् रामो माल्यवति पर्वते वसन् उन्मदिष्णुवदुन्मत्तवत् विललाप विलापं कृतवान् सन् पण्डितोऽपि उन्मदिष्णुरिव विललापेति वा योजना जिष्णुर्जयशीलोऽपि अधृष्णुवत् अप्रगल्भ इव ग्लास्नुः ग्लानिशीलः सहोन्मदिभ्यां पूर्वेण इष्णुः ग्लाम्लास्थेत्यादिना ग्लायतेः स्नुः ष्णुक् भूजेरिति जयतेः ष्णुक् चिपत्रसगृधेत्यादिना धृषः क्नुः॥ ४॥ भ०

भ्रमी कदम्बसम्भिन्नः पवनः शमिनामपि ।
क्लमित्वं कुरुतेऽत्यर्थं मेघशीकरशीतलः ॥ ५ ॥
संज्वारिणेव मनसा ध्वान्तमायासिना मया ।
द्रोहि खद्योतसम्पर्कि नयनामोषि दुःसहम् ॥ ६ ॥

किं तद्विलपनमित्याह भ्रमीत्यादि। भ्रमी भ्रमणशीलः कदम्बसम्भिन्नः कदम्बगन्धसंश्लिष्टः शमिनामपि शमनशीलानामपि क्लमित्वं कुरुते अत्यर्थं ग्लानिं कुरुते शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् नोदात्तोपदेशेत्यादिना उपधावृद्धिप्रतिषेधः ॥ ५ ॥ ज० म०

भ्रमीत्यादि। इतःप्रभृति एवं विललापेति पूर्वेण सम्बन्धः पवनः शमिनां शान्तिशीलानामपि क्लमित्वं मनसो ग्लानिशीलत्वं कामहेतुकमित्यर्थात् अत्यर्थम् अतिशयितं कुरुते। कीदृशः भ्रमी भ्रमणशीलः मन्दत्वात् कदम्बपुष्पेण सम्भिन्नः सुरभीकृतः इत्यर्थः मेघस्य शीकरैः शीतलः। "शीकरोऽम्बुकणाः स्मृता" इत्यमरः। भ्रम्यचाले शमुभ्य इर्गमे क्लमुभिर्ग्लानौ एभ्यो ग्रहादित्वात् णिन् जनवधः सेम इति ह्रस्वः ॥ ५ ॥ भ०

संज्वेत्यादि। मयैतत् ध्वान्तं तमो दुःसहं दुःखेन सह्यते इति मनसा करणभूतेन कीदृशेन संज्वारिणेव रोगशीलेनेव आयासिना आयासशीलेन मयेति द्रोहि अपकारशीलं ध्वान्तं खद्योतसम्पर्कि ज्योतिरिङ्गणसंसर्गशीलं नयनामोषि चक्षुर्मोषणशीलं संपृचानुरुधेत्यादिना सर्वे घिनुणन्ताः ॥ ६ ॥ ज० म०

संज्वेत्यादि। मया मनसा करणेन ध्वान्तं तमो दुःसहं दुःखेन सह्यते संज्वारिणेव रोगशीलेनेव। आयासशीलेन ध्वान्तं कुतो दुःसहं इत्याह द्रोहि अपकारशीलं खद्योतसम्पर्कि

कुर्वन्ति परिसारिण्यो विद्युतः परिदेविनम्।
अभ्याघातिभिरामिश्राश्चातकैः परिराटिभिः॥ ७॥
संसर्गी परिदाहीव शीतोऽप्याभाति शीकरः।
सोढुमाक्रीड़िनोऽशक्याः शिखिनः परिवादिनः॥ ८॥

ज्योतिरिङ्गणसंसर्गशील नयनामोषि नेत्रापहारकं चर्मरोगि इयर्त्त्युयतने ल्हदुह्यजिघांसे पृचधीचसम्पर्के मुषलुटने एभ्योग्रहा-दित्वात् णिन् पृचः कङ् निपातात् एभ्यो घञन्तेभ्योऽस्त्यर्थे इन् वा॥ ६॥ भ०

कुर्वन्तीत्यादि। एता विद्युतः परिदेविनं परिदेवनशील कुर्वन्ति मामित्यर्थात्। कीदृश्यः परिसारिण्यः परिसरणशीलाः चातकैः पक्षिविशेषैः परिराटिभिः परिरटनशीलैः एवञ्चाभ्य-घातिभिः अभिहननशीलैः दुःखोत्पादनात् आमिश्रा युक्ताः विद्युतः पूर्ववत् घिनुण्॥ ७॥ ज० म०

कुर्वेत्यादि। विद्युतोऽर्थान्मां परिदेविनं विलापशीलं कुर्वन्ति परिसारिण्यः परिसरणशीलाः दुःखोत्पादकतया अभिहनन-शीलैः परितो रटनशीलैश्चातकैः पक्षिविशेषैर्युक्ताः सृगतौ देवृङ्देवने हनलो गतौ बधे रटवाचि एभ्यो ग्रहादित्वाण्णिन् विपूर्वात् द्योततेः क्विप् विद्युत्॥ ७॥ भ०

संसर्गीत्यादि। संसर्गी संसर्जनशीलः शीतोऽपि शीकरो विन्दुः परिदाहीव परिदहनशील इवाभाति शिखिनश्च मयूराः सोढुमशक्याः आक्रीड़िनो नर्त्तनशीलाः परिवादिनः परि-वदनशीला इव। इवशब्दश्चात्र लुप्तो द्रष्टव्यः। पूर्ववत् घिनुण्॥ ८॥ ज० म०

संसेत्यादि। शीकरः शीतोऽपि संसर्गसाधुकारी अपि सन् परिदहनशील इव आभाति। शिखिनो मयूराः सोढुम-

एता दैवानुरोधिन्यो द्वेषिण्य इव रागिणम्।
पीड़यन्ति जनं धाराः पतन्त्योऽनपकारिणम्॥ ९॥
कुर्य्याद्योगिनमप्येष स्फूर्जावान् परिमोहिनम्।
त्यागिनं सुखदुःखस्य परिक्षेप्यम्भसामृतुः॥ १०॥

शक्याः। कीदृशाः आक्रीड़नशीलाः परि सर्वतो वदनशीलाः साधुभाषिणो वा रन्जोऽपघञानासघ्निनाविति ज्ञापकात् क्वचित् घिनुप्रत्ययोऽस्तीति प्राप्तं तेन स्रजेर्घिनि चजोः कुगाविति गत्वं घञन्तादस्त्यर्थे इन् वा दहिक्रीड़वदिभ्यो ग्रहादित्वात् णिन्॥ ८॥ भ०

एता इत्यादि। एता धाराः पतन्त्यो द्वेषिण्य इव द्वेषणशीला इव जनं रागिणं रागशीलम् अनपकारिणमनपराधशीलं पीड़यन्ति दैवानुरोधिन्यः भाग्यानुरोधात् प्रवर्त्तनशीलाः पूर्ववत् घिनुण् घिनुणि च रन्जेरुपसंख्यानमित्यनुनासिकलोपः कृताननुनासिकनिर्देशाद्वा लोपनिपातनम्॥ ९॥ ज० म०

एता इत्यादि। एताः पतन्त्यो धाराः द्वेषशीला इव अनपकारशीलमपि जनं पीड़यन्ति दैवानुरोधात् प्रवर्त्तनशीलाः रुधद्विषकृभ्यो ग्रहादित्वात् णिन् रन्जेः संसर्गिवत् घिनि रन्जोऽपमकेति नलोपः घञन्तनिष्पादितरागशब्दात् इन् वा ॥ ९॥ भ०

कुर्य्यादित्यादि। एष ऋतुरम्भसां जलानां परिक्षेपी परित्यजनशीलः कर्मणि षष्ठी योगिनमपि योगशीलमपि सुखदुःखस्य त्यागिनं त्यागशीलं कर्मणि षष्ठी परिमोहिनं परिमोहनशीलं कुर्य्यात्। कीदृशः स्फूर्जावान् वज्रनिर्घोषयुक्तः पूर्ववत् घिनुण्॥ १०॥ ज० म०

कुर्य्यादित्यादि। एषोऽम्भसां परिक्षेपी परित्यागशीलः

विकत्थी याचते प्रत्तमविस्रम्भी मुहुर्जलम्।
पर्जन्यश्चातकः पक्षी निकृन्तन्निव मानसम्॥ ११ ॥
प्रलापिनो भविष्यन्ति कदा न्वेतेऽपलाषिणः।

त्रतुर्योगिनं शास्त्रविधिना योगे साधुकारिणमपि सुखदुःखस्य त्यागशीलमपि परि सर्वतो मोहशीलं कुर्य्यात्। यतः स्फूर्जा-ञान् वज्रनिर्घोषयुक्तः तेन कामस्य भयस्य चोत्पादात् केचित्तु योगिनं कान्तायुक्तं वज्रनिर्घोषेण सुखत्यागिनं कान्तालिङ्ग-नेन च दुःखत्यागिनमित्याहुः। युजेः संसर्गिवत् घिनन् घञन्ता-दिन् वा मुहिक्षिपिभ्यां ग्रहादित्वात् णिन्॥ १०॥ भ०

विकेत्यादि। चातको मानसं निकृन्तन्निव खण्डयन्निव प्रत्तं प्रदत्तम् अच उपसर्गात्तः जलं याचत इति प्रधानं कर्मपर्जन्य-मित्यकथितम्। विकत्थी विकत्थनशील इव पर्जन्योऽपि मह्यं जलं ददाति इवशब्दो लुप्तोऽत्र द्रष्टव्यः। अविस्रम्भी अविश्वास-शीलः मानसखण्डनात् वीकषलसेति घिनुण्॥ ११॥ ज० म०

विकेत्यादि। चातकः पक्षिविशेषो मम मानसं निकृन्त-न्निव खण्डयन्निव व्योम्नि मुहुः पुनः पुनः प्रदत्तमपि जलं पर्जन्यं मेघं याचते याचिर्द्विकर्मकः। यतोऽविस्रम्भी अविश्वासशीलः तृषाव्याकुलत्वात् प्राप्तेऽपि जले जलं याचत इत्यर्थः विकत्थी श्लाघाशीलः कत्थङ्श्लाघे स्रन्भुङ्विश्वासे दन्त्यादिः आभ्यां ग्रहादित्वात् णिन् प्रपूर्वस्य दाञो ग्यचस्तवेति तादेशः पृषुसेके इत्यस्यान्यप्रत्यये चवर्गतृतीयो निपात औणादिक इत्यर्जुन-दत्तः। कृतीशपच्छिदि मुचादित्वात् नुणरधोमुचामिति नुण् ॥ ११ ॥ भ००

प्रलापीत्यादि। एते पापदर्दुराः पापाश्च ते दर्दुराश्चेत्याक्रो-शाभिधानं कदा नु अपलाषिणो भविष्यन्ति अपलषणशीलाः

प्रमाथिनो वियुक्तानां हिंसकाः पापदर्दुराः ॥ १२ ॥
निन्दको रजनिम्मन्यं दिवसं क्लेशको निशाम्।
प्रावृष्यनैषीत् काकुत्स्थः कथञ्चित्परिदेवकः ॥ १३ ॥

व्यपगतकामा इत्यर्थः लषकान्तौ अपे च लष इति घिनुण् प्रलापिनः प्रलपनशीलः प्रमाथिनः प्रमथनशीलाः चेतसामित्यर्थात् पेलपेत्यादिना घिनुण् अतएव वियुक्तानां मादृशां हिंसकाः हिंसनशीलाः इत्येवं विललाप निन्दहिंसेत्यादिना वुञ् ॥ १२ ॥ ज० म०

प्रलेत्यादि। एते पापदर्दुराः पापिनो भेकाः कदा अपलषणशीलाः व्यपेतकामा भविष्यन्ति तदैव तत्प्रलापनिवृत्त्या दुःखानुत्पत्तिः पापशब्द आक्रोशपूर्वककुत्साद्योतनाय प्रयुक्तः प्रलापकरणशीलाः "प्रलापोऽनर्थकं वचः" इत्यमरः। वियुक्तानां भार्य्याविरहिणां प्रमाथिनः साधुप्रमथनकारिणः यतो हिंसकाः हिंसाशीलाः लपलषमथिभ्यो ग्रहादित्वात् णिन् हिंसेः ण्वुकौ घे इति ण्वकः। एवं विललापेति सम्बन्धनीयमेतत्पर्य्यन्तम् ॥ १२ ॥ भ०

निन्देत्यादि। काकुत्स्थो दिवसं रजनिम्मन्यं रजनीमात्मानं मन्यमानं घनान्धकारित्वात् आत्ममाने खश् खित्यनव्ययस्येति ह्रस्वत्वं निशाञ्च प्रावृषि कथमप्यनैषीत् नीतवान् निन्दकः निन्दनशीलः नक्तन्दिनस्येत्यर्थात् क्लेशकः क्लेशनशीलः परिदेवकः परिदेवनशीलः आत्मन इत्यर्थात् ॥ १३ ॥ ज० म०

निन्देत्यादि। काकुत्स्थः प्रावृषि वर्षाकाले कथञ्चित् कथमपि दिवसं निशाञ्च अनैषीत् गमयामास। कीदृशः निन्दकः निन्दाशील: अर्थादात्मनः दिनरात्र्योर्वा निशाञ्च

अथोपशरदेऽपश्यत् क्रौञ्चानाञ्चेष्टनैः कुलैः ।
उत्कण्ठावर्द्धनैः शुभ्रं रवणैरम्बरं ततम् ॥ १४ ॥
विलोक्य द्योतनं चन्द्रं लक्ष्मणं शोचनोऽवदत् ।

निन्दक इति ये वदन्ति तन्मते ढघे कृतीत्यादौ शीलार्थत्वन्नित्यत्र तृन्नित्युपलक्षणं शीलार्थे णकस्यापि ग्रहणं तेन न षष्ठी क्रोशकः क्रोशशीलः परिदेवकः साधु देवनकारी सन् दिवसं कीदृशं रजनिम्मन्यम् आत्मानं रात्रिं मन्यमानं तत् तुल्यमिति यावत् घनान्धकारात् णिन्दिक्लिशिदेविभ्यः तृणकौ चे इति णकः ॥ १३ ॥ भ०

अथेत्यादि । अथानन्तरमुपशरदे शरत्समीपे इत्यव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य इति समासान्तष्टच् तृतीयासप्तम्योर्बहुलमित्यमभावः क्रौञ्चानां कुलैस्ततं व्याप्तमम्बरं शुभ्रं शुक्लमपश्यत् दृष्टवान् चेष्टनैः व्यापारशीलैः रवणैः शब्दनशीलैः अनयोश्चलनशब्दार्थत्वात् चलनशब्देत्यादिना युच् उत्कण्ठावर्द्धनैः उत्कण्ठावर्द्धनशीलैः अनुदात्तेतश्चेति युच् क्रौञ्च इति क्विन्प्रत्ययान्तत्वात् प्रज्ञादित्वादण् ॥ १४ ॥ ज० म०

अथेत्यादि । अथानन्तरम् उपशरदे शरत्कालस्य समीपे काकुत्स्थोऽम्बरमाकाशमपश्यत् । कीदृशं क्रौञ्चानां पक्षिविशेषाणां कुलैः समूहैः ततं व्याप्तम् अतएव शुभ्रं धवलं कीदृशैश्चेष्टनैः साधुचेष्टां कुर्वद्भिः उत्कण्ठाया भार्य्याविषयिकाया वर्द्धनैः वृद्धिशीलैः साधूत्कण्ठावृद्धिकारिभिर्वा रवणैः साधुशब्दं कुर्वद्भिः चेष्टवृधिरुभ्यो नन्द्यादित्वादनः वृधिरत्र अन्तः शरदोऽव्ययीभावे शरद्विपाडय इति अः तौस्योर्वेति पक्षे सप्रवृत्तिः क्रुङेव क्रौञ्चः स्वार्थे ष्णः ॥ १४ ॥ भ०

विलोक्येत्यादि । चन्द्रं विलोक्य द्योतनं साधु द्योतमानम्

पश्य दन्द्रमणान् हंसानरविन्दसमुत्सुकान् ॥ १५ ॥
कपिश्चङ्क्रमणोऽद्यापि नासौ भवति गर्द्धनः।
कुर्वन्ति कोपनं तारा मण्डनं गगनस्य माम् ॥ १६ ॥

अनुदात्तेतश्चेति युच् शोचनः शोचनशीलः जुचङ्क्रम्येत्यादिना युच् रामो लक्ष्मणमवदत् पश्य हंसान् दन्द्रमणान् शनैर्द्रमणशीलान् द्रमेर्नित्यं कौटिल्य एव भवति न तु क्रियासमभिहारः इत्युक्तं तदन्ताद्युच् अतो लोपः यस्य हलः अरविन्दसमुत्सुकान् प्रसितेति सप्तमीं विधाय सप्तमीति योगविभागात् सः ॥ १५ ॥ ज० म०

विलोक्येत्यादि। चन्द्रं विलोक्य रामो लक्ष्मणमब्रवीत्। चन्द्रं कीदृशं द्योतनं द्योतमानं शोचनः शोकशीलो रामः किमुक्तवानित्याह हंसान् त्वं पश्य। कीदृशान् दन्द्रमणान् कुटिलगमनशीलान् अरविन्देषु पद्मेषु समुत्सुकान् द्युतश्चचयङ्लुगन्तद्रमिभ्यो नन्द्यादित्वादनः विपरीतदिशां देशानां गमनमिह वक्रम् ॥ १५ ॥ भ०

कपिरित्यादि। नासौ कपिः सुग्रीवोऽद्यापि चङ्क्रमणः शनैर्गमनशीलो न भवति यतो गर्द्धनोऽभिलाषशीलः स्त्रीष्विव्यर्थात् पूर्ववद्युच् ताराश्च मां कोपनं कोपनशीलं तद्विषय एव कुर्वन्ति। कीदृश्यः गगनस्य मण्डना भूषणाः क्रुधमण्डार्थेभ्यश्चेति युच् ॥ १६ ॥ ज० म०

कपिरित्यादि। असौ कपिः सुग्रीवोऽद्यापि कुटिलगतिशीलो न भवति नाना दिक्षु गमनं न करोतीत्यर्थः यतो गर्द्धनः अभिलाषशीलः अर्थात् भोगेषु तारा मां कोपनं कोपशीलं कुर्वन्ति तद्विषय इत्यर्थात्। कीदृश्यः गगनस्य मण्डनं साधुभूषाकारिण्यः यङ्लुगन्तजमेर्गृधुकुपमण्डिभ्यश्च नन्द्यादित्वा-

नावैत्याप्यायितारं किं कमलानि रविं कपिः ।
दीपितारं दिनारम्भे निरस्तध्वान्तसञ्चयम् ॥ १७ ॥
अतीते वर्षुके काले प्रमत्तः स्थायुको गृहे ।
गामुको ध्रुवमध्वानं सुग्रीवो बालिना गतम् ॥ १८ ॥

द्नः वेदाः प्रमाणमित्यादिवत् सामान्योपक्रमात्मण्डनस्य क्लीवत्वमेकत्वञ्च किंवा मामित्यस्य विशेषणम् आकाशवासित्वाद्गगनभूषणं मामित्यर्थः अहमाकाशवासी सोऽद्यापि गृहे तिष्ठतीति कोपहेतुः ॥ १६ ॥ भ०

नावैत्येत्यादि । किमसौ कपिः रविं नावैति नावगच्छति कमलान्याप्यायितारं साधु वर्द्धयन्तम् अनुदात्तेतश्चेति प्राप्ते नय इति प्रतिषिद्धे तृन्नेव भवति ततश्च नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः दिनारम्भे दीपितारं साधु दीप्यमानं पूर्ववद्युचि प्राप्ते सूददीपदीक्षेति प्रतिषेधः निरस्तध्वान्तसञ्चयम् अपनीतान्धकारसंहतिकं किमसौ शरत्समयं नावैतीत्यर्थः ॥१७॥ ज० म०

नावैत्यादि । किमसौ कपिरीदृशं सूर्यं नावैति शरत्कालमागतं किं न जानातीत्यर्थः । कीदृशं रविं कमलानि आप्यायितारं पद्मवृद्धिं साधु कुर्वन्तं दिनारम्भे दीपितारं साधु दीप्यमानम् अपनीतान्धकारसमूहं प्यायिदीपिभ्यां तृन्कौ चे इति तृन् ढचे क्रतोत्यादौ शीलार्थस्योपलक्षणत्वात् न कर्मणि षष्ठी क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽपि प्रवर्त्तत इति वा द्वितीया ॥ १७ ॥ भ०

अतीत्यादि । वर्षुके वर्षणशीले काले अतीतेऽपि गृहे स्थायुकः स्थितिशीलः वरदि नागतत्वात् प्रमत्तः सन् सुग्रीवो बालिना गतम् अध्वानं प्राप्तमार्गं ध्रुवमवश्यं गामुकः साधु गन्ता लषपतेत्युकन् नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ १८ ॥ ज० म०

जल्पाकीभिः सहासीनः स्त्रीभिः प्रजविना त्वया ।
गत्वा लक्ष्मण ! वक्तव्यो जयिना निष्ठुरं वचः ॥ १९ ॥

अतीत्यादि। असौ सुग्रीवो बालिना गतमध्वानं यममार्गं ध्रुवं निश्चितं गामुकः साधु गमिष्यति यतः वर्षुके वृष्टिशीले काले अतीतेऽपि गृहे स्थायुकः स्थितिशीलः अतएव प्रमत्तः अनवहितः वृषस्थागमिभ्यः शृस्थाभूकमेति उकः ढघे क्वतीत्यादौ उकवर्जनान्न कर्मणि षष्ठी ॥ १८ ॥ भ०

जल्पेत्यादि। हे लक्ष्मण ! त्वया प्रजविना प्रकृष्टगमनशीलेन प्रजोरिनिः जयिना अभिभवनशीलेन जिदृक्षीत्यादिना इनिः सुग्रीवो निष्ठुरं वचोऽभिधातव्यः जल्पाकीभिः जल्पनशीलाभिः स्त्रीभिः सहासीनः जल्पभिक्षेति षाकन् षित्त्वात् ङीष् तन्मध्ये हि परुषमभिधीयमानः परिभवं मन्यत इति भावः ॥ १९ ॥ ज० म०

जल्पेत्यादि। हे लक्ष्मण ! त्वया गत्वा सुग्रीवो निष्ठुरं वचो वक्तव्यः कथनीयः सुग्रीवस्य गौणकर्मत्वात् गौणे याचादय इति तत्रैव प्रत्ययः। सुग्रीवः कीदृशः जल्पाकीभिर्जल्पनशीलाभिः साधु जल्पन्तीभिर्वा स्त्रीभिः सह आसीनः उपविष्टः भिक्षजल्पकुट्टेति षाकः षित्त्वादीप् यासोऽस्येत्यनेन आसः शानस्य आ ईत्वम्। त्वया कीदृशेन प्रजविना प्रकृष्टवेगवता जयिना जययुक्तेन जुजिभ्यामनन्ताभ्यामस्त्यर्थे इन् किंवा कृत्तद्धितसमासानामभिधानं नियामकमित्युक्तेस्तद्धितष्णप्रादिवत् कृत्प्रत्यया अपि क्वचित् सेतोऽनितश्च भवन्ति तेन ग्रहादित्वात् णिनो णकारेत्त्वाविवक्षया वृद्ध्यभावे णघूं ङ इति गुणः परे तु शीलाचारसाधुषु युजिप्रभृतित इन् वर्त्तमान इत्याहुः ॥ १९ ॥ भ०

शैले विश्रयिणं चिप्रमनादरिणमभ्यमी।
न्याय्यं परिभवी ब्रूहि पापमव्यथिनं कपिम्॥ २०॥
स्पृहयालुं कपिं स्त्रीभ्यो निद्रालुमदयालुवत्।
श्रद्धालुं भ्रामरं धारं सद्गुमद्रौ वद द्रुतम्॥ २१॥

शैले इत्यादि। कपिं चिप्रं गत्वा ब्रूहि इत्यकथितं कर्म न्याय्यं वच इति प्रधानं कर्म अस्य चातिस्पष्टार्थत्वादिदं तदिति न सन्दिष्टम् अनादरिणमनादरशीलं कपिं कालातिक्रमणात् आङ्पूर्वाद्दृङ् अतएव पापं दुराचारम् अव्यथिनं निर्भयशीलं नङ्पूर्वो व्यथिः शैले विश्रयिणं तत्र स्थितिशीलं विपूर्वः श्रयतिः त्वं चाभ्यमी अभिमुखगमनशीलः अभिपूर्वोऽमगत्यादिषु परिभवी साधु परिभवं जनयन् परिपूर्वो भवतिः अत सर्वत्र जिदृचीत्यादिना इनिः॥ २०॥ ज० म०

शैले इत्यादि। त्वं चिप्रमभ्यमी शीघ्रमाभिमुख्येन साधु गतः सन् परिभवी साधु परिभवं कुर्वन् न्याय्यं न्यायादनपेतं वचस्तं कपिं ब्रूहि। कीदृशं कपिं शैले विश्रयिणं स्थितिशीलम् अनादरिणं मयि अनादरशीलं पापं दुराचारं यतोऽव्यथिनं निर्दयशीलं श्रिदृश्रमभूव्यथानां प्रजविवत् तथा रूपाणि॥ २०॥ भ०

स्पृहेत्यादि। स्त्रीभ्यः स्पृहयालुं कपिं साधु स्पृहयन्तं स्पृहिः स्वार्थिकण्यन्तोऽदन्तश्च अयामन्तेत्ययादेशः स्पृहेरीप्सित इति सम्प्रदानसंज्ञा द्रुतं वद ब्रूहि अदयालुवत् अदयनशील इव निद्रालुं निद्राशीलम् अस्मत्कार्य्येष्वनवधानत्वात् शयनीय एव सर्वदा स्थितत्वात् स्त्रीभिः सह श्रद्धालुं साध्वभिलषन्तं भ्रामरं भ्रमरैः कृतं चुद्राभ्रमरेत्यादिना अञ् मध्वित्यर्थात् नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः स्पृहिगृहीत्यादिना आलुच्

स्रमरोऽभङ्गुरप्रज्ञो गृहीत्वा भासुरं धनुः ।
विदुरो जित्वरः प्राप लक्ष्मणो गत्वरान् कपीन् ॥ २२ ॥

द्रालुत्वादेव धारु साधु पिबन्तं भ्रा·मरमिव सद्रुं साधु सीदन्तं दाधेट्सिशदसदो रुः ॥ २१ ॥ ज० म०

स्पृहेत्यादि। द्रुतं शीघ्रं त्वं कपिं वद विषादे पौनरुक्त्यं न दोषाय अतिदार्ढ्यार्थत्वात् कीदृशं त्वत्तोभ्यः स्पृहयालुं स्पृहाशीलं साधु स्पृहयन्तं वा यस्मैदित्से त्यादिना सम्प्रदानत्वम् अदयावन्तमिव निद्रावन्तं भ्रमरैः कृतं भ्रामरं मधु ढघेकादिति ष्णः तत् धारु साधु पिबन्तं तथापि तत्र श्रद्धालुम् अभिलाषवन्तम् एतेन पानासक्ततया प्रमत्तत्वं दर्शितम् अद्रौ किष्किन्धापर्वते सद्रुं साधु सीदन्तं तिष्ठन्तमित्यर्थः एवं रामो लक्ष्मणमब्रवीदिति पूर्वेणान्वयः स्पृहक्षेप्से पतिगृहिस्पृहीति आलुः निद्रादयाश्रद्धाशब्देभ्यो गोत्वणमेधेत्यादिना निद्रादित्वादस्त्यर्थे आलुः निपूर्वद्रादयश्रत्पूर्वधाञ् इत्येतेभ्यः स्पृहयालुवदालुरिति परे धेट्सदिभ्यां शतसत्सिधेदो रुरिति रुः ॥ २१ ॥ भ०

स्रमेत्यादि। लक्ष्मणः कपीन् प्राप। कीदृशः स्रमरः साधु गन्ता सृघस्यदः क्मरच् भङ्गुरा ये स्वयमेव भज्यन्ते भञ्जभासेति घुरच् तान् प्रजानातीति भङ्गुरप्रज्ञ इति कः विदुरः साधु वेदी विदिभिदिच्छिदेः कुरच् जित्वरः साधुः जयशीलः इणनशजीत्यादिना क्वरप् गृहीत्वा धनुर्भासुरं भासनशीलं गत्वरान् गमनशीलान् कपीन् अस्थिरप्रकृतीनित्यर्थः गत्वरश्चेति निपातितं गमेः क्वरप्यनुनासिकलोपः ॥ २२ ॥ ज० म०

स्रमेत्यादि। लक्ष्मणो भासुरं दीप्तिशीलं धनुर्गृहीत्वा गत्वरान् अस्थिरप्रकृतीन् तद्भयात् पलायमानान् वा कपीन्

तं जागरूकः कार्य्येषु दन्दशूकरिपुं कपिः।
अकम्प्रं मारुतिर्दीप्रं नम्रः प्रावेशयद्गुहाम्॥ २३॥

प्राप। कीदृशः सृमरः साधु सरति गच्छतीति घसस्रदः क्मरः भङ्गुरान् स्वयमेव भञ्जनशीलान् अर्थात् कपीन् प्रजानातीति कृतृज्ञाप्रीति कः यद्वा नञः प्रश्लेषात् अभङ्गुरा स्थिरा प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य स तथा साधु वेत्तीति विदुरः जित्वरो जयशीलः भन्जिभासिभ्यां मिङ्गासभन्ज इति घुरः क्ङोः कभाव इत्युक्तेः कर्त्तरि विहितोऽपि घुरो भञ्जेः कर्मकर्त्तरि बोध्यः भज्यते स्वयमेवेति भङ्गुरः चजोः कगाविति गत्वं वेत्तेश्छिद्भिदिद इति कुरः जिगमिभ्यां त्वरप्सृजीनित्यादिना त्वरप् मस्य तस्य खस्य तन् पिति॥ २२॥ भ०

तमित्यादि। तं लक्ष्मणं कपिर्मारुतिः गुहां प्रावेशयत् विशेर्हेतुमण्ण्यन्तात् लङि रूपं कार्य्येषु कृत्येषु जागरूकः सावधानः जागरूक इति जागर्त्तेरूक इन्द्रशूकरिपुं हिंस्रारिं यजजपेत्यादिना दंशेर्यङन्तादूकः लुपसदेत्यादिना यङ् दीप्रं साधु दीप्यमानम् अकम्प्रम् अकम्पनशीलम् अभीरुमित्यर्थः नम्रः साधु प्रह्वीभूतः सर्वत्र नमिकम्पीत्यादिना रः॥ २३॥ ज०म०

तं जेत्यादि। कपिर्मारुतिर्हनूमान् तं लक्ष्मणं गुहां किष्किन्धां प्रवेशयामास प्रवेशोऽपि गतिभेदः तेन घोञोञेः शब्दाशनगतीत्यादिना प्रयोज्यकर्त्तुः कर्मत्वं गुहेति भिदादित्वात् भीषिचिन्तीत्यादिना ङः स्त्रीत्वञ्च। कीदृशो मारुतिः कार्य्येषु जागरूकः साधु सावधानः नम्रः साधु प्रह्वीभूतः। तं कीदृशं दन्दशूकानां हिंस्राणां रिपुम् अकम्प्रं अकम्पनशीलं निर्भयमित्यर्थः दीप्रं दीप्तिशीलं जागृयङन्तदन्शिभ्यां जागृयङन्तयजीत्यादिना ऊकः दन्शो नलोपो वेति यङ्लुकि नस्य

कम्राभिरावृतः स्त्रीभिराशंसुः क्षेममात्मनः ।
इच्छुः प्रसादं प्रणमन् सुग्रीवः प्रावदन्नृपम् ॥ २४ ॥
अहं स्वप्नक् प्रसादेन तव वन्दारुभिः सह ।
अभीरुरवसं स्त्रीभिर्भास्वराभिरिहेश्वरः ॥ २५ ॥

लोपः जमजपेत्यादिना खेर्नुर्ण कम्पिदीपिणमिभ्यो हिंसदीपेत्यादिना रः ॥ २३ ॥ भ०

कम्रेत्यादि । सुग्रीवः प्रावदत् नृपं लक्ष्मणं स्त्रीभिरावृतः परिवृतः सन् प्रणमन् ताभिः सहेत्यर्थः कम्राभिः कमनशीलाभिः पूर्ववत् रः आत्मनः क्षेमं कल्याणमाशंसुः प्रार्थयमानः सनाशंसभिच्च उः नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः । इच्छुः प्रसादं प्रसादमिषणशीलः अपि मे स्वामी प्रसन्नः स्यादिति विन्दुरिच्छुरिति निपातनम् ॥ २४ ॥ ज० म०

कम्रेत्यादि । सुग्रीवो नृपं लक्ष्मणं प्रावदत् कम्राभिः कामुकीभिः स्त्रीभिः परिवृतः सन् प्रणमन् अर्थात् ताभिः सह पूर्ववत् रः आत्मनः क्षेमं कुशलं आशंसुः इच्छुः सन्भिक्षाशंस उः अतएव तस्य प्रसादं इच्छुः साधु इच्छन् विन्दिच्छू इति निपातः ढघे क्तेत्यादौ उदन्तवर्जनात् न षष्ठी ॥ २४ ॥ भ०

अहमित्यादि । अहं तव प्रसादेन इव गुहायामवसम् उषितवान् स्वप्नक् निद्रालुः चिन्ताभावात् स्वपितृषोर्नजिङ् वन्दारुभिर्वन्दनशीलाभिः सह शृवन्द्योरारुः अभीरुः अभयशीलः भियः क्रुक्लुकनौ भास्वराभिः भासनशीलाभिः ईश्वरः ईशनशीलः स्थेशभासेति वरच् ॥ २५ ॥ ज० म०

अलमित्यादि । किमुक्तवानित्याह हे ईश्वर ! तव प्रसादेनाहं स्त्रीभिः सह इह गुहायां अवसम् उषितवानस्मि । अहं

विद्युन्नाशं रवेर्भासं विभ्राजं शशलाञ्छनम् ।
रामप्रत्तेषु भोगेषु नाहमज्ञासिषं रतः ॥ २६ ॥
एष शोकच्छिदो वीरान् प्रभो ! सम्प्रति वानरान् ।
धरासमुद्रशैलानामन्तगान् प्रहिणोम्यहम् ॥ २७ ॥
इति ताच्छीलिकाः समाप्ताः ।

कीदृशः स्वप्नक् साधु स्वपन् स्वपतृषगृधधृषोऽन्नज् भुज् अभीरुर्भयहीनः क्रुक्लु क्रौ भिय इति क्रुः । कीदृशीभिः स्त्रीभिः वन्दारुभिः प्रणामशीलाभिः साधु स्तुतिं कुर्वाणाभिर्वा शृवन्द आरुः भास्वराभिः दीप्तिशीलाभिः साधु दीप्यमानाभिर्वा भासीशिभ्यां यायायभास्कसेत्यादिना वरः ॥ २५ ॥ भ०

विद्युदित्यादि । रामप्रत्तेषु रामदत्तेषु भोगेषु रतः सक्तः नाहमज्ञासिषं नाहं ज्ञातवान् लुङि यमरमेत्यादिना सगिटौ विद्युन्नाशं द्योतनशीला विद्युतः तासां नाशं रवेर्भासः भासनशीला दीप्तीर्विभ्राजं साधु दीप्यमानं शशलाञ्छनं चन्द्रं प्रावृडतिक्रान्ता शरदायातेति नाज्ञासिषमित्यर्थः सर्वत्र भ्राजभासेति क्विप् ॥ २६ ॥ ज० म०

विद्युदित्यादि । अहं रामेण प्रत्तेषु भोगेषु रतः आसक्तः सन् विद्युतां नाशं सूर्यस्य दीप्तिं साधु दीप्यमानं चन्द्रञ्च नाज्ञासिषं न ज्ञातवानस्मि शरदागमनं न ज्ञातवान् गृहे तिष्ठामीति भावः यमरमेति इमसनो विभ्राजत इति क्विप् ॥ २६ ॥ भ०

एष इत्यादि । हे प्रभो ! एषोऽहं सम्प्रति वानरान् प्रहिणोमि प्रस्थापयामि । कीदृशान् शोकच्छिदः शोकापनोदनशीलान् अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति क्विप् वीरान् शूरान् धराशैलसमुद्राणां अन्तं गच्छन्ति ये तानन्तगान् अन्तात्यन्तेति

अथ निरधिकारकृत्।

राघवस्य ततः कार्य्यं कारुर्वानरपुङ्गवः।
सर्ववानरसेनानामाश्वागमनमादिशत्॥ २८॥

डः धरा पृथ्वी धरासमुद्रशैलानामिति पाठान्तरं अत्र बहुष्व-नियम इति पूर्वनिपातः यथा वीणाशङ्खदुन्दुभयः। इति ताच्छीलिककृतः॥ २७॥ ज० म०

एष इत्यादि। हे प्रभो! एषोऽहं सम्प्रति वानरान् प्रहिणोमि प्रेरयामि सैन्यानयनायेत्यर्थात् कीदृशान् शोकच्छिदः शोकापनोदनशीलान् त्वासुसिति क्विप् वीरान् समर्थान् अत एव पृथिवीसमुद्रपर्वतानामप्यन्तगान् अन्तं गच्छन्तीति हन-जनादिति डः प्रभवतीति प्रभुः स्वयंशंविसम्भ्रादिति डुः प्रा-ग्वन्नोणोऽन्तरदुर्गैरित्यादिना नुविकरणस्य णत्वं इत्येवं सुग्रीवः प्रवदन्नृपमिति पूर्वेण सम्बन्धः। इति ताच्छीलिका उक्ताः॥ २७॥ भ०

इतो विशेषाधिकाराभावात् निर्विशेषकृतो दर्शयन्नाह राघवस्येत्यादि। ततोऽभिधानानन्तरं वानरपुङ्गवः सुग्रीवः सर्ववानरसेनानामाशु शीघ्रमागमनमादिशत् आदिष्टवान् पुमां-श्चासौ गौश्चेति गोरतद्धितलुकीति समासान्तष्टच् व्युत्पत्तिमात्र-मेतत् पुङ्गवशब्दस्तु प्रधानमाचष्टे कारुः करोतीति उणादयो बहुलमिति औणादिकः कृपावाजीत्यादिना उण् एवमाशु कस्य कर्त्तेत्याह राघवस्य कार्य्यम्॥ २८॥ ज० म०

सम्प्रति निर्विशेषाः कृत उच्यन्ते राघवस्येत्यादि। तत्-कथानन्तरं वानरश्रेष्ठः सुग्रीवः सर्वासां वानरसेनानां आशु शीघ्रं आगमनं आदिशत् आज्ञापयामास नाम्न्यन्येतिक् चेति गमेर्डो पुमांश्चासौ गौश्चेति गोरतार्थे इति षः व्युत्पत्ति-

वयमद्यैव गच्छामो रामं द्रष्टुं त्वरान्विताः।
कारका मित्रकार्य्याणि सीतालाभाय सोऽब्रवीत्॥ २९॥

मात्रमिदं पुङ्गवशब्दस्तूत्तरपदे प्रधानार्थः। कीदृशः राघवस्य कार्य्यं कारुः कर्त्ता अभिधानात् नाम्न्यन्येतिक् चेत्यस्य क्वचिदसंज्ञायामपि प्रवृत्तिरिति तेन उण् रविगतावित्यस्मात् पूर्वेण उक् नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वात् नेदित्पूजार्थाच्चोरित्यस्याप्रवृत्तेर्हसुङ्नलोपः तस्यापत्यमिति ष्णः अमूङ्व्याप्तौ उण् आशु॥ २८॥ भ०

वयमित्यादि। आगमनमादिश्य सुग्रीवोऽब्रवीत् उक्तवान् वयमद्यैव गच्छाम इति रामं द्रष्टुं रामं द्रक्ष्याम इति त्वरान्विताः त्वरिता इत्यर्थः कीदृशा वयं सीतालाभाय सीतां प्राप्स्याम इति कारवा मित्रकार्य्याणि रावणबधादेः कार्य्यस्य कर्त्तारो भविष्याम इति गच्छाम इति क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे तुमन्ण्वुलौ भविष्यति काले स्यातां मित्रकार्य्याणीति अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति षष्ठीप्रतिषेधे द्वितीयैव स्यात् सीतालाभायेति भाववचनाच्चेति क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे भविष्यति घञ् तुमर्थाच्च भाववचनादिति चतुर्थी॥२९॥ ज०म०

वयमित्यादि। आगमनमादिश्य स सुग्रीव इदमब्रवीत् आदिष्टवान् कपीनित्यर्थात्। किमुक्तवानित्याह वयमद्यैव रामं द्रष्टुं गच्छामः अद्यैवेत्यनेन वानरानयनमद्यैव कार्य्यमिति त्वरा सूचिता बहुत्वं सेनासाहित्यात् सीतालाभाय त्वरायुक्ताः तादर्थ्ये चतुर्थी मित्रस्य रामस्य कार्य्याणि रावणबधादीनि कारकाः कर्त्तारः क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽपि प्रवर्त्तत इति षष्ठीविषये द्वितीया॥ २९॥ भ०

ततः कपीनां सङ्घाता हर्षाद्राघवभूतये।
पूरयन्तः समाजग्मुर्भयदाया दिशो दश ॥ ३० ॥
सुग्रीवान्तिकमासेदुः साधयिष्याम इत्यरिम्।
करिष्यन्त इवाकस्माद् भुवनं निर्दशाननम् ॥ ३१ ॥

तत इत्यादि। आदेशादनन्तरं कपीनां सङ्घाताः समाजग्मुः हर्षात् हर्षेण आदेशादानमेव हर्षहेतुः राघवभूतये अपि नाम राघवस्य सम्पत् स्यादिति समाजग्मुरित्यस्यां क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे भाववचनाच्चेति भविष्यति क्तिन् चतुर्थी इच पूर्ववत् पूरयन्तो व्याप्नुवन्तः दश दिशः भयदायाः भयं दास्याम इत्यस्यां क्रियायामुपपदे अण् कर्मणि चेत्यण् आतो युक् ॥ ३० ॥ ज० म०

तत इत्यादि। तत आदेशात् कपीनां सङ्घाताः समूहाः दश दिशः पूरयन्तो व्याप्नुवन्तो राघवस्य भूतये सम्पत्त्यर्थं हर्षादाजग्मुः किष्किन्धायामित्यर्थात् भयदायाः शत्रुभ्यो भयं ददातीति मित्राणां भयं द्यन्ति खण्डयन्तीति वा स्वसव्यधेनतनदेति णः यनञिणदिति यन् ॥ ३० ॥ भ०

सुग्रीवेत्यादि। अरिं शत्रुं साधयिष्यामो व्यापादयिष्यामः इति सुग्रीवान्तिकमासेदुः आगताः लृट् शेषे चेति चकारात् क्रियार्थायामुपपदे भविष्यति लृट् आसेदुरिति क्रिया क्रियार्था अकस्मादतर्कितं भुवनत्रयं निर्दशाननं रावणरहितं करिष्यन्त इव तथाविधमहासंरम्भदर्शनादुत्प्रेक्ष्यते लृट् शेषे चेति लृट् अत्र क्रियायाः क्रियार्थाया अन्यः शुद्धो भविष्यत्कालः शेषः ॥ ३१ ॥ ज० म०

सुग्रीवेत्यादि। वयमरिं साधयिष्यामः व्यापादयिष्यामः इति एतदर्थं सुग्रीवस्यान्तिकं समीपमासेदुरागताः कपीनां

कर्त्तास्मि कार्य्यमायातैरेभिरित्यवगम्य सः ।
काकुत्स्थपादपच्छायां शीतस्पर्शामुपागमत् ॥ ३२ ॥
कार्य्यसारनिभं दृष्ट्वा वानराणां समागमम् ।
अवैन्नाशं दशास्यस्य निर्वृत्तमिव राघवः ॥ ३३ ॥

इति निरधिकारकृत् ।

संघाता इत्यनुषज्यते अकस्मादतर्कितं यथा स्यात् तथा भुवनं रावणशून्यं करिष्यन्त इव महापराक्रमदर्शनादुत्प्रेक्षेयम् ॥ ३१ ॥ भ०

कर्त्तेत्यादि । एभिरायातैर्वानरैः कार्य्यं सीतान्वेषणादि कर्त्तास्मि करिष्यामीति अवगम्य अनद्यतने भविष्यति लुट् सुग्रीवः काकुत्स्थपादपच्छायामुपागमत् पद्यन्ते इति पादाः पदरुजेति कर्त्तरि घञ् भविष्यतीति निवृत्तं पादैः पिबतीति पादपो वृक्षः आतोऽनुपसर्गे कः काकुत्स्थः पादप इव समाश्रयणीयत्वात् तस्य छायां शीतस्पर्शां अनुद्वेजनकरीं स्पृश्यत इति स्पर्शस्तन्मात्र उच्यते अकर्त्तरि चेति घञ् ननु पदरुजेत्यादिना तत्र हि स्पृश उपताप इति वक्तव्यमित्युक्तं स्पृशतीति स्पर्श उपतापः । ३२ ॥ ज० म०

कर्त्तेत्यादि । आगतैरेभिर्वानरैरहं कार्य्यं सीतान्वेषणादिरूपं कर्त्तास्मि करिष्यामि ध्रुवं रूपं इत्यवगम्य निश्चित्य सुग्रीवः काकुत्स्थपादपच्छायामुपागमत् रामान्तिकं गतवानित्यर्थः शीतस्पर्शां दुःखहन्त्रीमित्यर्थः पद्यत इति कर्त्तरि घञ् पादो मूलं तेन पिबति सेकजलमिति पादपो वृक्षः । "छाया स्यादातपाभावे शोभायामपि दृश्यते । अत्र लक्षणया समीपदेशवृत्तिः ॥ ३२ ॥ भ०

कार्य्येत्यादि । राघवः वानराणां समागमं दृष्ट्वा कार्य्यसा-

अतः परं घञधिकारः।

ततः कपिसमाहारमेकं निश्चायमागतम्।
उपाध्याय इवायामं सुग्रीवोऽध्यापिपद्दिशाम्॥ ३४॥

रनिभं सीतालाभतुल्यं सरति कालान्तरे तिष्ठतीति कर्त्तरि कारके स्थिर इति घञ् दशास्यस्य रावणस्य नाशं विनाशं निर्वृत्तमिव निष्पन्नमिव अवैत् ज्ञातवान् अवपूर्वादिणो लङि रूपम्। इति निरधिकाराः कृतः॥ ३३॥ ज० म०

कार्य्येत्यादि। वानराणां समागमं दृष्ट्वा राघवो दशास्यस्य नाशं निर्वृत्तं निष्पन्नमिव अवैत् ज्ञातवान् अवपूर्वादिनो घ्याः दिप्। कीदृशं समागमं कार्य्यसारस्य सीतालाभस्य तुल्यं सरति कालान्तरमिति सारः कर्त्तरि घञ् नशेर्भावे घञ्। इति निरधिकाराः कृत उक्ताः॥ ३३॥ भ०

अतः परं भावेऽकर्त्तरि च कारके इत्यधिकृत्य कृदुच्यते तत इत्यादि। कपिसमागमनान्तरं सुग्रीवः कपिसमाहारं कपिसमूहं दिशामायाममध्यापिपत् बोधितवान् अमुका अमुका दिक् ईदृशीति गतिबुद्धीत्यादिना समाहारस्य कर्मसंज्ञा आयामपरिज्ञानञ्चास्य बालिभयात् दूरपरिभ्रमणात् एकनिश्चायमागतं एकराशितां प्राप्तं आयाममित्यर्थः निश्चायमिति परिमाणाख्यायामिति घञ् पश्चादेकशब्देन पूर्वकालैकेति सः कं इव उपाध्याय इति उपेत्याधीयते अस्मादिति इङश्चेति घञ् ॥ ३४॥ ज० म०

अथाकर्त्तरि कारके कृत उच्यन्ते। तत इत्यादि। कपिसमागमानन्तरं सुग्रीवः कपीनां समाहारं समूहं दिशामायामं दैर्घ्यं अध्यापिपत् अध्यापितवान् अस्यां दिशि एतत्पर्य्यन्तं गन्तव्यमिति ज्ञापितवान् आयामज्ञानञ्चास्य बालिभयेन

सजलाम्भोदसंरावं हनूमन्तं सहाङ्गदम्।
जाम्बवन्नीलसहितं चारुसन्द्रावमब्रवीत्॥ ३५॥
यात यूयं यमश्रायं दिशं नायेन दक्षिणाम्।

दूरभ्रमणात् घोऽऔजे:शब्दाशनगतिभिरित्यादिना समाहारस्य प्रयोज्यस्य कर्मत्वं क्रीजोङोऽजेति इङ आत्वं क्रौवृीत्यादिना पण् उपाध्याय इव यथा गुरुरध्यापयति तथेत्यर्थः उपेत्याधीयतेऽस्मादिति घञलनटोऽवे इति घञ्। कीदृशमायामं एकं निश्रायं स्थानं आगतं प्राप्तं अत्यभ्यासात् सर्वासां दिशां दैर्घ्यं सुग्रीवस्य स्थानारूढमित्यर्थः पूर्वेण घञ् एको निश्रायो निश्रयो यस्येति कपिसमाहारस्य विशेषणं वा एतेनैकवाक्यता दर्शिता एवमागतं यमेर्घञि ञनवध इत्यादिना पक्षे ङ्खाभावः ॥ ३४॥ भ०

सजेत्यादि। सुग्रीवो हनूमन्तमब्रवीत् सजलाम्भोदसंरावं सजलमेघस्येव संरावो यस्य हनूमतः उपसर्गे रुव इति घञ् सहाङ्गदं अङ्गदसहितं तथा जाम्बवं ऋक्षाधिपतिं नीलसहितमब्रवीत् जाम्बवशब्दोऽकारान्तो द्रष्टव्यः चारुसन्द्रावं चारुगतिं समियुदुद्रुव इति घञ्॥ ३५॥ ज० म०

सजेत्यादि। सुग्रीवो हनूमन्तमब्रवीत् सजलस्य मेघस्येव संरावः शब्दो यस्य तं अतिगम्भीरस्वनमित्यर्थः पूर्वेण घञ् उपसर्गाद्रुव इति परः अङ्गदेन सह विद्यमानं "जाम्बवता नीलेन च सहितं नीलसहितं जाम्बवञ्चाब्रवीदिति वा जाम्बवान् जाम्बवोऽपि च" इति विश्वः चारुसन्द्रावं मनोहरगतिं पूर्वेण घञ् समञ्भ्यो द्रुव इति परः॥ ३५॥ भ०

यातेत्यादि। यूयं यात गच्छत यमश्रायं यमस्थानं श्रयत्येनमिति श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे इति घञ् कर्मणि कां दक्षिणां

विद्रावैस्तोयविस्रावं तर्जयन्तो महोदधेः ॥ ३६ ॥
उन्नायानधिगच्छन्तः प्रद्रावैर्वसुधाभृताम् ।
वनाभिलावान् कुर्वन्तः स्वेच्छया चारुविक्रमाः ॥ ३७ ॥

दिशं सामान्याभिधानाद्विशेषाभिधानं नायेन नीत्या सामादिना नीयतेऽनेनेति पूर्ववत्करणे घञ् महोदधेस्तोयविस्रावं तोयध्वनिं तर्जयन्तो न्यक्कुर्वाणाः कैः विद्रावैः स्वैः शब्दैः उभयत्रापि वोर्दुस्रुव इति कर्मणि घञ् ॥ ३६ ॥ ज० म०

यातेत्यादि । यूयं दक्षिणां दिशं यात गच्छत यमस्रायं यमस्थानं अयत्येनमिति घञ् सामान्यविशेषभावात् पौनरुक्त्यभावः यमस्थानं न गन्तव्यमित्याशयो वा नायेन नीत्या सामदानादिना उपलक्षिता यूयमित्यर्थः करणत्वविवक्षा वा णीञः करणे घञ् महोदधेस्तोयस्य विस्रावं शब्दं विद्रावैः स्वीयशब्दैस्तर्जयन्तः द्रुस्रुभ्यां घञ् ॥ ३६ ॥ म०

उन्नेत्यादि । वसुधाभृतां पर्वतानां उन्नायानुच्चयानुच्चत्वान्यधिगच्छन्तः जानन्तः अवोदोर्नियं इति भावे घञ् कैः प्रद्रावैः प्रकृष्टगतिभिः प्रेद्रुस्तुस्रुव इति घञ् वनाभिलावान् वनविध्वंसान् निरभ्योः पूल्वोरिति भावे घञ् स्वेच्छया कुर्वन्तः चारुविक्रमाः असाधारणपराक्रमाः यात यूयमिति सम्बन्धः ॥ ३७ ॥ ज० म०

उन्नेत्यादि । प्रद्रावैः प्रकृष्टगमनैर्वसुधाभृतां पर्वतानां उन्नायान् उच्छ्रितत्वानि अधिगच्छन्तो जानन्तः यूयं यातेति पूर्वेणान्वयः वनाभिलावान् अरण्यविध्वंसान् स्वेच्छया कुर्वन्तः चारुविक्रमाः असाधारणशौर्य्याः उत्पूर्वणीञः प्रपूर्वद्रोरभिपूर्वलूञश्च भावे घञ् ॥ ३७ ॥ म०

सदोद्गारसुगन्धीनां फलानामलमाशिताः।
उत्कारेषु च धान्यानामनभीष्टपरिग्रहाः॥ ३८॥
संस्तावमिव शृण्वन्तश्छन्दोगानां महाध्वरे।
शिञ्जितं मधुलेहानां पुष्पप्रस्तारशायिनाम्॥ ३९॥

सदेत्यादि। सदा सर्वदा उद्गारे भक्षणानन्तरं श्वसनपूर्वके शब्दोच्चारणे यानि सुगन्धीनि फलानि तेषामलं पर्य्याप्तमाशिताः तृप्ताः गॄशब्दे इत्यस्मादुत्पूर्वादुन्योर्ग्र इति घञ् आङ्पूर्वादश्नातेरादिकर्मणि क्तः कर्त्तरि चेति कर्त्तरि क्तः कृत्प्रयोगे कर्मणि षष्ठी नलोकेति निषिद्धातः शेषे षष्ठी उत्कारेषु च राशिषु धान्यानां कॄविक्षेप इत्यस्मादुत्पूर्वात् कॄधान्य इति कर्मणि घञ् अनभीष्टपरिग्रहाः अनभिलाषुका इत्यर्थः॥ ३८॥ ज० म०

सदेत्यादि। सर्वदा उद्गारे सुगन्धिभिः फलैरलमत्यर्थम् आशिताः तृप्ताः यूयं यातेति सम्बन्धः अशभोजन इत्यस्य आङ्पूर्वस्य तृप्त्यर्थेनाकर्मकत्वात् गत्यर्थाढेत्यादिना कर्त्तरि क्तः शीलादित्वात् वर्त्तमाने क्त इत्यन्ये तृप्त्यर्थानां वेति अधिकरणे षष्ठी उत्पूर्वात् गॄशनिगरणे इत्यस्मात् गॄगिशब्दे इत्यस्माद्वा घञ् यद्गुक्तं तदुद्गारेऽपि सुगन्धिं प्रकाशयति तदुद्गारसुगन्धि उद्गारः परिणाम इत्यन्ये धान्यानामुत्कारेषु राशिषु अनभीष्टः परिग्रहो येषां ते धान्यानभिलाषुका इत्यर्थः किर आधारे घञ् किरोधान्ये इति परसूत्रम्॥ ३८॥ भ०

संस्तेत्यादि। मधुलेहानां भ्रमराणां पुष्पप्रस्तारशायिनां प्रेस्त्रोऽयज्ञ इति घञ् शिञ्जितं शब्दं शृण्वन्तः यूयं यात छन्दोगानां महाध्वरे संस्तावनिव सम्भूय स्तवनमिव पाठध्वनिविशेषमिव वा यज्ञे समिस्तुव इति घञ्॥ ३९॥ ज० म०

आलोचयन्तो विस्तारमम्भसां दक्षिणोदधेः ।
स्वादयन्तः फलरसं मुष्टिसंग्राहपीड़ितम् ॥ ४० ॥
कुलकम् ।
न्याय्यं यद्यत्र तत्कार्य्यं पर्य्यायेणाविरोधिभिः ।

संस्तेत्यादि । मधुलेहानां भ्रमराणां शिञ्जितं शब्दं शृण्वन्तो यूयं यातेति सम्बन्धः यद्यपि भूषणानाञ्च शिञ्जितमित्यमरेणोक्तं तथापि शिजि अव्यक्ते शब्दे इति धात्वर्थमात्रे तात्पर्य्यं छन्दोगानां वेदविदां महायज्ञे संस्तावमिव सम्यक् स्तवनमिव भावे घञ् पुष्पाणां प्रस्तारे समूहे शायिनां स्थितानां प्रपूर्वस्तृञो घञ् ॥ ३९ ॥ भ०

आलोचेत्यादि । दक्षिणोदधेरम्भसां विस्तारं विस्तीर्णतां विपूर्वात् स्तृणातेः प्रथने वावशब्द इति घञ् आलोचयन्तो निरूपयन्तः इयानस्य विस्तार इति फलरसमास्वादयन्तः मुष्टिसंग्राहपीड़ितं मुष्टेः संग्राहेण हस्तेन पीड़ितं ग्रहेः शमिमुष्टाविति घञ् भावे मुष्टिविषये व्युत्पादितत्वात् मुष्टिग्रहणमभिव्यक्तार्थं ज्ञातव्यम् ॥ ४० ॥ ज० म०

आलोचेत्यादि । दक्षिणोदधेरम्भसां विस्तारं विस्तीर्णतां आलोचयन्तो निरूपयन्तो यूयं यातेति सम्बन्धः स्तृञो भावे घञ् मुष्टिसंग्राहेण मुष्टिबन्धेन पीड़ितं फलरसं आस्वादयन्तः यद्यपि संग्राहो मुष्टिबन्ध इत्यमरमाला तथापि मुष्टिग्रहणमत्राभिव्यक्तार्थं संग्राहो मुष्टिरिष्यत इति हलायुधवाक्यादन्यत्रापि प्रवृत्तिदर्शनाद्वा ॥ ४० ॥ भ०

न्याय्यमित्यादि । यदत्र न्यायादनपेतं तत्कार्य्यमविरोधिभिर्युष्माभिः परिन्योर्निणोरिति घञ् पदार्थानामनपचारेणेत्यर्थः व्युपयोः शेतेः पर्य्याय इति घञ् पर्य्यायेण परिपाट्या

निशोपशायः कर्त्तव्यः फलोच्चायश्च संहतैः ॥ ४१ ॥
सीता रक्षोनिकायेषु स्तोककायैश्छलेन च ।
मृग्या शत्रु निकायानां व्यावहासीमनाश्रितैः ॥ ४२ ॥

परावनुपात्यय इण इति भावे घञ् अनुपात्ययः पर्य्यायः निशोपशायः कर्त्तव्यः युष्माभिर्निशायामुपशायः पर्य्यायशयनं कर्त्तव्यं व्युपयोः शेतेः पर्य्याय इति घञ् फलोच्चायश्च संहतैः युष्माभिः कर्त्तव्यः हस्तादान इति घञ् हस्तादानं चादेयस्य प्रत्यासत्तिः ॥ ४१ ॥ ज० म०

न्याय्यमित्यादि। यत्र यत् न्याय्यं न्यायादनपेतं तत्र तत् कार्य्यं अविरोधिभिर्युष्माभिः पर्य्यायेण परिपाट्या क्रमेणेति यावत् निशोपशायः निशायां शयनक्रिया कर्त्तव्या संहतैर्मिलितैः सद्भिः फलोच्चायः फलादानं कर्त्तव्यः वने हिंस्रादिभयान्मिलितैरेव गन्तव्यमिति भावः। निपूर्वात्परिपूर्वाच्चेण उपपूर्वात् शीङ्उत्पूर्वाच्चेञ्च घञ् न्यायशब्दात् ढघे कादिति ण्यः ॥ ४१ ॥ भ०

सीतेत्यादि। छलेन युष्माभिः सीता मृग्या रक्षोनिकायेषु निवासेषु निवसन्त्यस्मिन्निति अधिकरणे निवासचित्तीत्यादिना घञ् आदेश्च ककारः स्तोककायैर्युष्माभिः चिन्वन्त्यस्माच्छुभमिति कायः शरीरं घञ् शत्रु निकायानां अरिसमूहानां निचीयत इति निकायः सङ्घे चानोत्तराधर्य्ये इति कर्मणि घञ् आदेश्च ककारः तेषां सम्बन्धिनीं व्यावहासीं परस्परहसनं अनाश्रितैः व्यवपूर्वाद्धसः कर्मव्यतीहारेण च स्त्रियामिति स्त्रीलिङ्गे भावे णचं विधाय णचः स्त्रियामञ् न कर्मव्यतीहार इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ ४२ ॥ ज० म०

सीतेत्यादि। युष्माभिः स्तोककायैः स्वल्पदेहैः सद्भिः रक्षो-

सांराविणं न कर्त्तव्यं यावन्नायाति दर्शनम् ।
संदृष्टायान्तु वैदेह्यां निग्राहो वोऽर्थवानरैः ॥ ४३ ॥

निकायेषु राक्षसनिवासेषु सीता मृग्या अन्वेषणीया छलेन न तु प्रकटेन मृगलक्ष्ड् मार्गणे अत्र निकायानां अत्र समूहानां व्यावहासीं परस्परहसनं अनाश्रितैः उपहसतोऽपि अन्नोरुपहासं कार्य्यसिद्धार्थमकुद्धैरित्यर्थः व्यावहासी परस्परविचारणेति केचित् । निचीयतेऽस्मिन्निति निकायो निवासः समूहश्च चीयते सुखदुःखार्थमिति कायो देहः स्वदैधावोदित्यादिना घञि कायनिकायौ निपातितौ व्यवपूर्वहसो व्यतीहारे णन् मूर्द्धन्यणकार इत् वृद्ध्यर्थः दन्त्यनकारस्तु युवोर्युम् दान्ते इत्यादौ स्वध्वरणन इति चिह्नार्थः णनन्तात् स्वार्थे ष्णः षित्त्वात् स्त्रियामीप् ॥ ४२ ॥ भ०

सांराविणमित्यादि । संरावणमभिव्याप्त्या भाषणं न कर्त्तव्यं युष्माभिः यावन्नायाति दर्शनं सीताया इत्यर्थात् संपूर्वाद्रौतेरभिविधौ भाव इत्युन् तदन्तादणि नुण् इत्यण् तस्मिन्निनण्यनपत्य इति प्रकृतिभावः यस्मात् संदृष्टायां चतस्यां वैदेह्यां अरेर्निग्राहः आक्रोशोऽभिभवलक्षणः वो युष्माकमर्थवान् आक्रोशोऽवन्योर्ग्रह इति भावे घञ् ॥ ४३ ॥ ज० म०

सामित्यादि । यावत् वो दर्शनं नायाति न प्राप्नोति अर्थात् सीता कर्त्री तावद्युष्माभिः सांराविणं अभिव्याप्य भाषणं कोलाहलरूपं न कर्त्तव्यं संपूर्वरुलध्वनौ व्याप्तौ भावे णिन् णिनन्तात् स्वार्थे ष्णः मन्वर्ज्जान्वर्मौत्तस्येन इत्यादिना संयोगात् परस्य इनन्तस्यापत्यष्णे नकारलोपाभाव उक्तस्तेन असंयोगात् परस्य इनन्तापत्यष्णे नकारलोपः स्यान्नत्वपत्यष्णे इति प्राप्तं तेनात्र नलोपाभावः देवोदासचक्रवर्त्ती तु णिनप्रत्ययोऽकारान्तः णिन-

प्रग्राहैरिव पात्राणामन्वेष्या मैथिली कृतैः।
ज्ञातव्या चेङ्गितैर्धर्म्यैर्ध्यायन्ती राघवागमम्॥ ४४॥
वेदिवत् सपरिग्राह्या यज्ञियैः संस्कृता द्विजैः।
दृश्या मासतमादह्नः प्रागनिन्दितवेशभृत्॥ ४५॥

न्तादित्यत्र णिनान्तादिति पाठ इत्याह हि यस्मात् सम्यग्दृष्टायामेव वैदेह्यां अरेर्निग्राह आक्रोशोऽभिभवो वा युष्माकं स्वार्थको भवति ग्रहेर्भावे घञ्॥ ४३॥ भ०

प्रग्रेत्यादि। पात्राणां भिक्षाभाजनानां प्रग्राहैरिव कृतैरन्वेष्या मैथिली भिक्षुकवेशैरिव युष्माभिरित्यर्थः ग्रहेः प्रेलिप्सायामिति भावे घञ् कर्मणि षष्ठी इङ्गितैर्धर्म्यैः चेष्टितैः कुलाङ्गनोचितैः ज्ञातव्या सा ध्यायन्ती रामागमं कुलाङ्गना हि प्रोषितभर्तृका सर्वदा भर्तुरागमनं ध्यायतीति भावः॥ ४४॥ ज० म०

प्रग्रेत्यादि। पात्राणां भिक्षाभाजनानां प्रग्राहैरिव प्रग्रहणैरिव कृतैर्भवद्भिः सीतान्वेष्या भिक्षुवेशैरपीत्यर्थः इवार्थोऽत्र सम्भावना प्रादुग्रहेर्भावे घञ्। कथं सा ज्ञेयेत्याह धर्म्यैर्धर्मादनपेतैरिङ्गितैश्चेष्टितैर्ज्ञातव्या राक्षसगृहेऽन्यस्यास्तादृशधर्मासम्भवात्। कीदृशी राघवागमं चिन्तयन्ती असाधारणं चिह्नमेतत् कुलस्त्री सदा स्वामिनः समागमं ध्यायति स्वधर्मञ्च न त्यजतीति भावः॥ ४४॥ भ०

वेदीत्यादि। यथा यज्ञियैर्यज्ञकर्मार्हैर्द्विजैः ब्राह्मणैः वेदिः यज्ञस्थली सपरिग्राह्या परिगृहीता संस्कृता तथा साऽपि अतिपवित्रत्वात् ग्रहेः परौ यज्ञ इति यज्ञविषये घञ् मासतमादह्नः प्राग्दृश्या दर्शनार्हा मासस्य पूरणं यदहः नित्यं शतादिमासेत्यादिना तमडागमः अस्मादेव निपातनात् मास-

नीवारफलमूलाशानृषीनप्यतिशेरते ।
यस्या गुणा निरुद्भावास्तां द्रुतं यात पश्यत ॥ ४६ ॥

ख्यासंख्यावाचित्वे डट् मासतमेऽह्नीति हेतुं दर्शयन्नाह तस्याः पूतत्वात् तद्वदनिन्दितवेशभृत् मैथिली मङ्गलमात्राभरणा दर्शनार्हा तां द्रष्टुं भवतां न चिरकालो भवतीति मासावधिना प्रेषिताः ॥ ४५ ॥ ज० म०

वेदीत्यादि। मासतमात् मासपूरणादह्नः प्राक् सीता युष्माभिर्द्रष्टव्या मासावधिनैव भवन्तः प्रेष्यन्ते चिरकालो न कर्त्तव्य इति दृशेः ऋदुङ्त्वात् दृभुजुषेत्यादिना क्यप् मासशब्दात् शतादिमाससंवत्सरादिति पूरणे तमट्। कीदृशी अनिन्दितवेशभृत् मङ्गलमात्राभरणसत्त्वात् यथा यज्ञियैर्यज्ञकर्मार्हैर्द्विजैः सपरिग्राह्या परिगृहीता वेदिस्तैः संस्कृता तथा सापि अतिपवित्रत्वात् पुरोहितैः संस्कृतत्वाच्च परेर्ग्रहो घञ् यज्ञविषये परेर्ग्रहो घञिति परः ढघे कादिति यज्ञशब्दात् अर्हतीत्यर्थे इयः ॥ ४५ ॥ भ०

नीवारेत्यादि। यस्या गुणा ब्रह्मचर्य्यादयः ऋषीनप्यतिशेरते न्यक्कुर्वते तां द्रुतं यात पश्यत तत्र नीवारः अकृष्टपच्यधान्यं नीवृधान्यम् इति घञ् उपसर्गस्य घञीति दीर्घत्वं फलं मोचादि मूलं शालूकादि एतान्यश्नन्ति ये ऋषयः कीदृशाः गुणाः निरुद्भावाः स्थिराः उदिश्रयतीति घञ् ॥ ४६ ॥ ज० म०

नीवारेत्यादि। यस्याः सीतायाः गुणाः शमदमादयो मुनीनपि अतिशेरते न्यक्कुर्वन्ति शीङ् अतिपूर्वः अतिक्रमे सकर्मकः स्वभावात्। कीदृशाः निरुद्भावाः स्थिराः उत्पूर्वात् द्रवतेर्घञ् कीदृशान् नीवारं तृणधान्यं फलमामलक्यादिमूलं शालूकादि अश्नतः तां यूयं द्रुतं पश्यत यात च निपूर्वात् वृञो

उच्छ्रायवान् घनारावो वानरं जलदारवम्।
दूराप्लावं हनूमन्तं रामः प्रोचे गजाप्लवः॥ ४७॥
अवग्राहे यथा वृष्टिं प्रार्थयन्ते कृषीवलाः।
प्रार्थयध्वं तथा सीतां यात सुग्रीवशासनात्॥ ४८॥

घञ् अभिधानात् क्वचिदुपसर्गस्य घञन्ते दीर्घ इति व्यतीहार इति दीर्घनिर्देशेन ज्ञापितं तेनैव दीर्घत्वम् अतएवेदितो नुम् अतएव पं इत्यादिवचनात् ज्ञापकेन कार्य्यसिद्धिः स्वयमेवोक्ता। "तृणधान्यानि नीवाराः" इत्यमरः। इति सुग्रीवोऽब्रवीदित्यन्वयः॥ ४६॥ भ०

उच्छ्रेत्यादि। रामो हनूमन्तं प्रोचे। कीदृशः उच्छ्रायवानुन्नतियुक्तः पूर्ववत् घञ् घनस्येवारावो यस्य विभाषाङिरुत् प्लुवोरिति भावे घञ् गजाप्लवः गजगमनः पक्षे पूर्ववदप्। कीदृशं दूराप्लावं दूरमाप्लाव उद्गमनं यस्य पूर्ववत् घञ्॥ ४७॥ ज० म०

उच्छ्रेत्यादि। रामो हनूमन्तं वानरं प्रोचे। कीदृशः उच्छ्रायवान् उन्नतिमान् महापुरुषलक्षणमेतत् उत्पूर्वात् श्रिञो घञ् घनस्येवारावो ध्वनिर्यस्य स तथा गजाप्लवो गजगमनः। वानरं कीदृशं जलदारावं मेघशब्दं दूराप्लावं दूरदेशे उत्प्लतिकारिणम् आङ्पूर्वाभ्यां रुप्लुभ्यां घञलौ॥ ६७॥ भ०

अवेत्यादि। अवग्रहो वर्षप्रतिवन्धः अवे ग्रह इति पक्षे अप् यथा अवग्रहे कृषीवला वृष्टिं प्रार्थयन्ते तथा सीतां यूयं प्रार्थयध्वं तस्या दुर्लभत्वादत्यन्तादरणीयत्वाच्च यात सुग्रीवशासनात्॥ ४९॥ ज० म०

अवेत्यादि। कृषीवलाः कृषका यथा अवग्राहे वृष्टिप्रतिबन्धे वृष्टिं प्रार्थयन्ते तथा ययं सीतां प्रार्थयध्वम् अतिदुर्लभत्वात् यात

वणिक् प्रग्राहवान् यद्वत् काले चरति सिद्धये।
देशापेक्षास्तथा यूयं यातादायाङ्गुरीयकम्॥ ४९॥
अभिज्ञानं गृहीत्वा ते समुत्पेतुर्नभस्तलम्।
वाजिनः स्यन्दने भानोर्विमुक्तप्रग्रहा इव॥ ५०॥

सुग्रीवशासनात् न तु मयाज्ञा क्रियते इति भावः गौरवख्यापनायैकत्वेऽपि बहुत्वं लोकात् अन्यसहितत्वात् वा अर्थलङ् याचने अवादृवृष्टिबन्धे ग्रहो घञलाविति परः स्वमते घञलनटोऽघे इत्यस्य सर्वविषयत्वात् कृषिशब्दात् गोष्ठणमेघेति घलः नाम्नास्त्यर्थेऽचो घः॥ ४८॥ भ०

वणिगित्यादि। तुला प्रगृह्यते येन सूत्रेण स प्रग्राहः प्रेवणिजामिति करणे घञ् स तुलासम्बन्धी विद्यते यस्य वणिजः संसर्गे मतुप् यथा तुलाप्रग्राहवान् तदुपलक्षितो वणिक् काले उचिते क्रयसिद्धये चरति तथा यूयं अङ्गुलीयं तुलासूत्रस्थानीयं चिह्नमादाय देशापेक्षाः तत्तद्देशस्थितास्तत्र हि चिह्नेन रामदूता इति लक्ष्यन्ते॥४९॥ ज० म०

वणिगित्यादि। यथा प्रग्राहवान् तुलासूत्रवान् वणिक् योग्ये काले क्रयविक्रयादिस्वक्रियासिद्धग्रर्थं चरति योग्यदेशमपेक्षते च तथा यूयमपि ममाङ्गुरीयकं तुलासूत्रतुल्यमादाय गृहीत्वा योग्ये काले देशापेक्षाः सीतानिवासदेशमपेक्षमाणा यात गच्छत इति रामः प्रोचे इति सम्बन्धः अनेनैवाङ्गुलीयकेन चिह्नेन सीतया मद्दूता भवन्तो ज्ञास्यन्त इति भावः तुला प्रगृह्यते येन सूत्रेण तत् प्रग्राह उच्यते प्रपूर्वात् ग्रहो वणिक् सम्बन्धे रज्जौ च घञलाविति परः स्वमते ङञलनटोऽवे इत्यस्यापि विषयो दुर्निवारः॥ ४९॥ भ०

अभीत्यादि। ते वानरा नभस्तलमुत्पेतुः वाजिन इव

उदक् शतवलिं कोव्या सुषेणं पश्चिमां तथा ।
दिशं प्रास्थापयद्राजा वानराणां कृतत्वरः ॥ ५१ ॥

विमुक्तप्रग्रहाः विमुक्तः प्रग्रहो नियमरज्जुर्येषामिति रश्मौ चेति विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते घञभावपक्षे ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेत्यप् स्यन्दने रथे भानोरादित्यस्य किं कृत्वा अभिज्ञानं गृहीत्वा चिह्नमङ्गुलीयकमादाय ॥ ५० ॥ ज० म०

अभीत्यादि। ते हनूमदादयोऽभिज्ञानं चिह्नमङ्गुरीयकं गृहीत्वा नभस्तलम् आकाशं समुत्पेतुः यथा भानोः स्यन्दने रथे विमुक्तप्रग्रहाः शिथिलीकृतबन्धरज्जवो वाजिनोऽश्वा नभो गच्छन्ति तथा एतेनातिशीघ्रत्वं दर्शितम्। तलशब्दोऽत्र स्वरूपार्थः। तलं स्वरूपाधारयोः खड्गमुष्टिचपेटयोरिति विश्वः। प्रग्रहोऽनन्तो रज्जुवाचकः ॥ ५० ॥ भ०

उदगित्यादि। वानराणां राजा सुग्रीवः शतवलिं नाम वानरं वानराणां कोव्या सह उदगुदीचीं दिशं प्रास्थापयत् तिष्ठतेर्ण्यन्तस्य लङि रूपं उदीचीशब्दात् प्रथमान्ताद्दिशि वर्त्तमानादस्तातिः तस्याञ्चतेर्लुक् लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् तस्मिन्निवृत्तौ भसंज्ञाभावादीत्वमपि निवर्त्तते तसिलादिस्तद्धित एधाच् पर्य्यन्त इत्यव्ययत्वे द्वितीयालुक्। तथैव सुषेणं वानरं पश्चिमां दिशं प्रास्थापयत् कृतत्वरः त्वरितः ॥ ५१ ॥ ज० म०

उदगित्यादि। वानराणां राजा सुग्रीवः कृतत्वरस्त्वरान्वितः सन् शतवलिनामानं कपिं उदक् उत्तरस्यां दिशि प्रस्थापयामास तथा सुषेणनामानं पश्चिमां दिशं प्रास्थापयत् वानराणां कोव्या सहेत्युभयत्र योज्यं घोऽञौजेः शब्दाशनगतीत्यादिना प्रयोज्यस्य कर्मत्वं प्रपूर्वस्य तिष्ठतेर्गत्यर्थत्वात्

प्राचीं तावद्भिरव्यग्रः कपिभिर्विनतो ययौ ।
अप्रग्राहैरिवादित्यो वाजिभिर्दूरपातिभिः ॥ ५२ ॥
ययुर्विन्ध्यं शरन्मेघैः प्रावारैः प्रवरैरिव ।
प्रच्छन्नं मारुतिप्रष्ठाः सीतां द्रष्टुं प्लवङ्गमाः ॥ ५२ ॥

उदगिति उदक्शब्दाद्दिग्देशकाले इति सप्तम्याः स्तात् तस्य लुक् चात्परत्वात् तदन्तस्याव्ययत्वं लोकोपचारात् ॥ ५१ ॥ भ०

प्राचीमित्यादि । कपिभिः तावद्भिरित्येककोटिसंख्यातैः सह विनतः प्रणतः सुग्रीव इत्यर्थात् अव्यग्रः अनाकुलः प्राचीं पूर्वां दिशं ययौ यथा आदित्यो वाजिभिरप्रग्राहैः मुक्तबन्धनैः करणभूतैः रश्मौ चेति घञ् दूरयायिभिः ॥ ५२ ॥ ज० म०

प्राचीमित्यादि । विनतनामा वानरोऽव्यग्रोऽनाकुलः स तावद्भिः कोटिसंख्यातैः कपिभिः सह प्राचीं पूर्वां दिशं ययौ सुग्रीवाज्ञयेत्यर्थात् यथा आदित्यः सूर्योऽप्रग्राहैर्मुक्तरज्जुभिर्दूरपातिभिर्वाजिभिरश्वैः सह प्राचीं याति तथा प्रग्राहो घञन्तो रज्जुवाचकः । अदितेरपत्यमिति गर्गादित्वात् ण्यः । केचित् तु विनतो नम्रः सुग्रीवः प्राचीं ययावित्याहुस्तत् तु रामायणविरुद्धम् ॥ ५२ ॥ भ०

ययुरित्यादि । मारुतिप्रष्ठाः हनूमदग्रेसराः सीतां द्रष्टुं विन्ध्यपर्वतं ययुः शरन्मेघैः प्रावारैरिव प्रावरणैरिव प्रच्छन्नं वृणोतेराच्छादन इति घञ् प्रवरैः श्रेष्ठैः अनाच्छादने ग्रहेत्यादिना अप् ॥ ५३ ॥ ज० म०

ययुरित्यादि । प्लवङ्गमा वानराः सीतां द्रष्टुं विन्ध्यपर्वतं ययुः प्लवने गच्छन्तीति तृभृवृजीत्यादिना खः । कीदृशाः मारुतिर्हनूमान् प्रष्ठोऽग्रसरो येषां ते तथा प्रादग्रगेस्थस्य षत्वमभिधानात् मनीषादित्वाद्वा । कीदृशं शरन्मेघैः प्रच्छन्नं

परिभावं मृगेन्द्राणां कुर्वन्तो नगमूर्द्धसु ।
विन्ध्ये तिग्मांशुमार्गस्य चेरुः परिभवोपमे ॥५४॥
भ्रेमुः शिलोच्चयांस्तुङ्गानुत्तेरुरतरान् नदान् ।
आशंसवो लवं शत्रोः सीतायाश्च विनिश्चयम् ॥५५॥

प्रवरैः श्रेष्ठैः प्रावारैः प्रच्छदपटैरिव अभिधानात् प्राङ्पूर्वात् वृञ आच्छादने घञ् अन्यत्वात् ॥ ५३ ॥ भ०

परीत्यादि । मृगेन्द्राणां सिंहानां परिभावमभिभवं कुर्वन्तः विन्ध्ये चेरुः भ्रान्ताः परीभुवोऽवज्ञान इति घञ्। कीदृशे परिभवोपमे आदित्यमार्गस्य परिभवनं अत्युच्चत्वात् घञभाव-पक्षे अप् ॥ ५५ ॥ ज० म०

परीत्यादि । ते नगमूर्द्धनि गिरिशिखरे मृगेन्द्राणां सिंहानां परिभावं तिरस्कारं कुर्वन्तो विन्ध्ये चेरुः चरगतौ। कीदृशे सूर्य्यवर्त्मनः परिभव इव तस्यात्युच्चत्वात् परिभवशब्देन नात्र तत्कर्त्ता लक्ष्यते । आदित्यमार्गस्य परिभवेणोपगता मा लक्ष्मीः शोभा यस्येति वा यद्वा तत्परिभवक्रिययैवात्र लोकभयदत्वेन साम्यं विवक्षितं परिपूर्वाद्भुवो घञन्तौ स्वभावादवज्ञानार्थता न गच्छतीति नगः हनजनादिति डः ॥ ५४ ॥ भ०

भ्रेमुरित्यादि । उत्पूर्वाच्चिनोतेः एरजित्यच् शिलाभिरुच्चयो येषां तान् शिलोच्चयान् भ्रेमुः भ्रमणक्रियाया व्याप्यत्वात् सकर्मकता नदान् अतरान् तरितुमशक्यान् उत्तेरुः उत्तीर्ण-वन्तः शत्रोर्लवमुच्छेदनं सीतायाश्च विनिश्चयं विनिर्णयम् आशं-सवः आसंसनशीलाः सनाशंसभिच्च उः तरलवो ऋदोरविति अप्प्रत्ययान्तौ विनिश्चय इति ग्रहेरित्यप् ॥ ५५ ॥ ज० म०

भ्रेमुरित्यादि । ते भीमान् भयदान् शिलोच्चयान् पर्वतान् भ्रमुः तॄफलेत्यादिना अत एत्वं खिलोपश्च भ्रमणस्य गतिविशेष-

आदरेण गमञ्चक्रुर्विषमेष्वप्यसङ्घसाः ।
व्याप्नुवन्तो दिशोऽन्यादान् कुर्वन्तः सव्यधान् हरीन् ॥५६॥
सघ्वेरः सहसाः केचिदस्वनाः केचिदाटिषुः ।

त्वात् सकर्मकता शिलाभिरुच्चयो वृद्धिर्येषां उच्चीयत इति वा उच्चयस्तपः शिलाभिरुच्चयः शिलोच्चयः अतरान् अन्यैस्तरितुमशक्यान् नदान् उत्तेरुः तॄतरेऽभिभवन्नुत्थां ऋतो णः किट्त्वां शतोर्लवं छेदं आशंसव इच्छवः सीताया विशेष्य निश्चयञ्च आशंसवः सन्भिक्षाशंस उः चितॄलूभ्योऽल् ॥ ५५ ॥ भ०

आदेत्यादि । विषमेष्वपि प्रदेशेषु गमं गमनं चक्रुः आदरेणानवज्ञया ग्रहेरित्यप् असंघसाः त्यक्ताहाराः उपसर्गे द इति अपि घञपोश्चेति अदेर्घस्लादेशः हरीन् सिंहान् सव्यधान् सप्रहारान् व्यधजपोरित्यप् सप्रहारत्वादन्यादान् परित्यक्ताहारान् कुर्वन्तः नौणचेति निपूर्वाददेरण्प्रत्ययः तस्मिन्नदेर्न घस्लादेशः चकारादपि तत्र निघसः दिशोः व्याप्नुवन्तः सर्वव्यापिनः ॥ ५६ ॥ ज० म०

आदेत्यादि । विषमेष्वपि देशेषु गमं चक्रुः रामस्य कार्य्यमित्यादरेण न तु परस्य कार्य्यमित्यवज्ञया कीदृशाः असङ्घसाः सम्यगाहाररहिताः निरन्तरभ्रमणात् दिशो व्याप्नुवन्तः हरीन् सिंहान् सव्यधान् सप्रहारान् अतएवान्यादान् आहाररहितान् कुर्वन्तः गम अदव्यधिभ्योऽल् घस्लदः सन्व्यल्घञीति अदेर्घस्लादेशः निपूर्वाददोनान्नग्रन्थेतिक् चेति णप्रत्ययः घञि तु घस्लादेशप्रसङ्गात् नेरदो णालाविति परः । जेमनं लेप आहारो निघसोऽन्याद इत्यपीत्यमरः ॥ ५६ ॥ भ०

सघ्वे इत्यादि । सहसाः सस्मिताः अस्वनाः तूष्णीकाः स्वनहसोर्वेत्यप् यतिवत् संयामवन्तः नियमवन्तः यमः समुप-

संयामवन्तो यतिवन्निगदानपरेऽमुचन् ॥ ५७ ॥
अथ क्लमादनिःक्वाणा नराः क्षीणपणा इव।
अमदाः सेदुरेकस्मिन् नितम्बे निखिला गिरेः ॥ ५८ ॥

निविषु चेति घञ् आटिषुः अटितवन्तः अटेर्लुङि रूपम् अपरे निगदान्वचनान्यमुचन् नौगदेत्यादिना विकल्पेनापो विधानात् घञ् ॥ ५७ ॥ ज० म०

सञ्चेरुरित्यादि। केचिद्वानराः सहसाः सन्तस्चेरुः तृफलेति अत एव खिलोपश्च केचिदस्वना मौनिनः यतिवत् संयामवन्तः संयमिनः सन्त आटिषुर्गतवन्तः अटगतौ ल्यां सिः अनुरिसद्धे-रिति अन उस् अपरे निगदान् अमुचन् अन्तःस्थितस्य शब्दस्य वहिर्निःसारणं मोचः तं कृतवन्त इत्यर्थः हससनिगदा अलन्ताः संयामो घञन्तः ॥ ५७ ॥ भ०

अथेत्यादि। अथ परिभ्रमणादनन्तरं क्लमेन परिश्रमेण अमदाः गतहर्षाः मदोऽनुपसर्गे इत्यप् अतएव निःक्वाणाः निःशब्दा क्वणो वीणायाञ्चेत्यपो विकल्पेन घञ् वीणादिविषय-मेतत् क्वणेर्निर्पूर्वादनुपसर्गाद्वीणादिविषयाच्च विकल्पेनाप् प्रत्यय इत्युक्तम्। एकस्मिन् गिरेर्नितम्बे सेदुः निषसाः निखिलाः समस्ता वानराः क्षीणपणा इव अर्थरहिता नरा इव पण्यन्ते इति पणाः व्यवहाराय कृते पणे व्यवस्थाप्यन्ते नित्यं पणः परिमाणे इत्यप् ॥ ५८ ॥ ज० म०

अथेत्यादि। भ्रमणानन्तरं ते निखिलाः सर्वे वानराः कस्य-चिद्गिरेर्नितम्बे सेदुर्निषसाः कीदृशाः क्लमेन श्रमेण निःक्वाणा निःशब्दाः अमदा हर्षरहिताः क्षीणपणा नष्टधना इव निः-क्वाणो घञन्तः क्वणः शब्दमात्रे घञलौ सप्रादेरपि वीणाध्वनौ तु सप्रादेरेवेति परः स्वमते अभिधानं नियामकमित्युक्तेः

ततःससम्मदास्तत्र निरैचन्त पतत्त्रिणः ।
गुहाद्वारेण निर्यातः समजेन पशूनिव ॥ ५९ ॥
वीनामुपसरं दृष्ट्वा तेऽन्योन्योपह्ववा गुहाम् ।
प्राविशन्नाह्वप्रज्ञा आह्वावमुपलिप्सवः ॥ ६० ॥

स एव नियमः ग्लामपणमदा अलन्ताः पण्यते व्यवक्रियते अनेनेति पणः पणो वराटमात्रे स्यान्मूल्ये कार्षापणे ग्रहे । क्रय्यशाकटिकाद्यूतव्यवहारे भृतौ धन इति विश्वः ॥५८॥ भ०

तत इत्यादि । ततो विश्रामानन्तरं ते तत्र तस्मिन् पर्वते पतत्त्रिणः पक्षिणो निरैचन्त ईक्षितवन्तः इक्षेर्लङि रूपम् । कीदृशान् गुहाद्वारेण निर्यातः निर्गच्छतः निष्पूर्वाद्याते: शत्रन्तस्य शसि रूपम् । ससम्मदाः सहर्षाः प्रमदसम्मदाविति निपातितं समजेन वृन्देन पशूनिव निर्यातः समुदोरजपशु-ष्वित्यप् ॥ ५९ ॥ ज० म०

तत इत्यादि । उपवेशानन्तरं ते ससम्मदा सहर्षाः सन्त-स्तत्र पर्वते गुहाद्वारेण निर्यातो निर्गच्छतः पतत्त्रिणः पक्षिणो निरैचन्त दृष्टवन्तः समजेन समूहेन निर्गच्छतः पशूनिव तद्वदतिस्थूलानित्यर्थः समदसमजावलन्तौ व्यजोऽरे इत्यादौ अलन्तवर्जनान्नाजेर्व्यादेशः संप्राभ्यां मदो हर्षे समुद्भ्या-मजः पशुसंघप्रेरणयोरलिति परेषां विशेषसूत्रं निःपूर्वादी-तेर्घो जातेः शतृः ॥ ५९ ॥ भ०

वीनामित्यादि । वीनां पक्षिणामुपसरं नैरन्तर्य्येण निर्ग-मनं दृष्ट्वा उपसर इव उपसरनैरर्य्यमात्रेणोपलक्षितत्वात् उपसरो हि स्त्रीगवीषु पुङ्गवानामभिगमनमुच्यते स च नैरन्त-र्य्येण भवति प्रजनेसर्त्तेरित्यप् वानरा अन्योन्योपह्ववाः पर-स्परमाह्वानं येषाम् आगच्छतागच्छत प्रविशाम ह्वः संप्रसा-

कुर्वन्तो ह्वमाम्नानां पिपासावधकाङ्क्षिणः ।
द्वारं तमोघनप्रख्यं गुहायाः प्राविशन् द्रुतम् ॥ ६१ ॥

रणमित्यप् संप्रसारणञ्च गुहां प्राविशन् प्रविष्टवन्त आहवप्रज्ञाः युद्धप्रज्ञाः आह्वयन्ते युद्धाय स्पर्द्धन्तेऽत्रेत्याङि युद्ध इत्यप् संप्रसारणञ्च आहावमुपलिप्सवः उदकाधारमुपलब्धुमिच्छवः निपानमाहाव इति घञि सम्प्रसारणं निपात्यते वृद्धिरस्त्येव अप्प्रत्यये त्ववृद्धिः ॥ ६० ॥ ज० म०

वीनामित्यादि। वीनां पक्षिणामुपसरम् उपर्य्यधो गमनं दृष्ट्वा ते वानरा गुहां प्राविशन्। कीदृशाः अन्योन्यस्य उपह्वः आह्वानं येषां ते तथा आहवे युद्धे प्रज्ञाः पण्डिताः अतएव गुहाप्रवेशे निर्भयत्वम् आहावमुदकाधारमुपलब्धुमिच्छवः उपसरोऽलन्तः अभिधानात् उपर्य्यधोगमनार्थं उपसरो हि स्त्रीगवीषु पुङ्गवानामभिगमनमुच्यते स चोपर्य्यधोभावेन भवतीत्युपमानादिह उपसरशब्देन उपर्य्यधोगामित्वमुच्यते इति केचित्। गर्भग्रहणार्थोपसरणे सर्त्तेरणिति परसूत्रं तन्मते उपसरो गर्भार्थग्राम्यधर्माचरणं तच्च वह्निर्निःसरतां पक्षिणां सम्भवत्येव ह्वलिहोमिऽदने इत्यस्मादल्घञौ उपसर्गेणान्यार्थता परेषां मते ह्वञो रूपम् अभ्युपनिविभ्यो ह्वञोऽल् ह्वस्वेति तथा ह्वाङो युद्धे ह्वञोऽल् ह्वस्वेति आङो निपाने ह्वस्वेति तेषां सूत्रत्रयम् ॥ ६० ॥ भ०

कुर्वेत्यादि। गुहां प्रविश्य तस्याः द्वारमपरं प्राविशन् आम्नानां स्निग्धानां ह्वमाह्वानं कुर्वन्तः भावेऽनुपसर्गस्येत्यप् संप्रसारणं च पिपासा पातुमिच्छा तस्या वधोऽपनयनं हनश्च वध इत्यप् वधादेशश्च तं काङ्क्षितुं शीलं येषामिति काङ्क्षिमाच्चिकाङ्क्षाया इत्यस्मात् सुप्यजातौ णिनिः इदितो नुम्साधु-

तस्मिन्नन्तर्घणे पश्यन् प्रघाणे सौधसद्मनः ।
लौहोद्घनघनस्कन्धा ललितापघनां स्त्रियम् ॥ ६२ ॥

कारिणि वा। कीदृशं द्वारं तमोधनप्रख्यं तमसो घनः मूर्त्तिः काठिन्यं तेन सदृशं मूर्त्तौ घन इति हन्तेरप्प्रत्ययो घनादेशश्च निपात्यते मूर्त्तिमत्तम इव द्वारमित्यर्थः ॥ ६१ ॥ ज० म०

कुर्वेत्यादि। ते आप्तानां स्निग्धानां हवमाह्वानं कुर्वन्तो गुहाया द्वारं द्रुतं प्राविशन्। कीदृशाः पिपासायास्तृष्णाया बधं हननं काङ्क्षन्तीति ग्रहादित्वात् णिन् ताच्छील्ये आभीक्ष्ण्ये वा णिन्निति परः स्वमतेऽपि तदर्थता प्राप्यते यतो णिन्विधायकसूत्रे अर्थविशेषो नोक्तः किन्तु ढघे क्ततोत्यादौ भव्यगेयार्थणिन्नित्युक्तं तेनाभिधानादर्थविशेषेऽपि णिन् स्यादिति ज्ञापितम्। द्वारं कीदृशं तमोघनप्रख्यं तमसां घनेन काठिन्येन प्रख्यं सदृशं मूर्त्तिः काठिन्यमुच्यते तदुपचारात् मूर्त्तिमत्तया इवेत्यर्थः मेघप्रख्यं तमश्च प्राविशन्निति केचित्। हवमिति हुलिहोमे इत्यस्यालन्तस्य रूपं धातूनामनेकार्थत्वात् आह्वानार्थता ह्वे ञोऽल् हुश्च भावे न तूपसर्गादिपरः हन्तेरलि हनबधष्टोव्यलीति बधादेशः काठिन्यादौ हन्तेरल् घनादेशश्चेति परः स्वमते निपातः ॥ ६१ ॥ भ०

तस्मिन्नित्यादि। द्वारमतिक्रम्य यः सावकाशप्रदेशः सोऽन्तर्घण इत्युच्यते तथाऽन्तर्हन्यते क्रोडीभवत्यस्मिन्निति अनुगतार्थत्वं अन्तर्घणो देश इत्यन्तःपूर्वाद्धन्तेरप् घनादेशः घणादेशो वा ये णकारं पठन्ति यत्तु संज्ञीभूतो वाह्लीकेषु देशविशेष इत्युक्तं तत्संज्ञाशब्दमाश्रित्य तस्मिन्नन्तरे यत् सौधसद्म धवलगृहं तस्य प्रघाणे एकदेशे प्रघणः प्राघाणश्चेति निपातितं स्त्रियं ललितापघनां ललिताङ्गीमपश्यन् अपघनोऽङ्गमिति

सा स्तम्बघ्नपदन्यासान् विघनेन्दुसमद्युतिः।
परिघोरुभुजानाह हसन्ती स्वागतं कपीन्॥ ६२॥

निपातनं लौहोद्घनघनस्कन्धाः यस्मिन् स्थापयित्वा काष्ठादीनि संक्रियन्ते स उद्घनः आधानं तद्वत् घनः स्कन्धो येषामिति उद्घनोऽत्याधानमिति निपातनम्॥ ६२॥ ज० म०

तस्मिन्नित्यादि। तस्मिन् गुहाभ्यन्तरे अन्तर्घणे द्वारसमीपे सावकाशप्रदेशे यत् सौधसद्म धवलगृहं तस्य प्रघणे द्वारप्रकोष्ठाभ्यां बहिःप्रदेशे ललितापघनां मनोहरशरीरां स्त्रियं तेऽपश्यन्। कीदृशाः लौहोद्घनघनस्कन्धाः यस्मिन् स्थापयित्वा काष्ठादिकं हन्यते स उद्घनः लोहस्य य उद्घनस्तद्वद्घनो निविड़ः स्कन्धोयेषां ते तथा लौहवदुद्घनः काष्ठविशेष इत्यन्ये। परमते अन्तर्हन्यते यस्मिन्नित्यन्तर्घणोऽभ्यन्तरदेशः उच्यते अन्तरो हन्तेरलि देशे घनादेशः विभाषया णत्वं स्वमते मूर्द्धन्यान्तत्वे घणोऽलि रूपं दन्त्यान्तत्वे तु हन्तेर्निपातः। परमते प्रकृष्टं हन्यते गम्यतेऽस्मिन्निति प्रघाणः प्राद्गृहद्वारबाह्यपिण्डके हन्तेर्घञलौ घनादेशश्च पूर्वपदस्थात् निमित्तात् संज्ञायां णत्वं स्वमते घणो घञि रूपम्। "प्रघाणप्रघणालिन्दाबहिर्द्वारप्रकोष्ठके" इत्यमरः। परमते ऊर्द्धं हन्यते यस्मिन् स उद्घनः उदः प्रतिकाष्ठके हन्तेरल् घणादेशश्च स्वमते निपातः निधाय लक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्घनः इत्यमरकोषे काष्ठ इत्युपलक्षणं घनः पूर्ववत् परमतेऽपहन्यतेऽनेनेत्यपघनो देहः अपादङ्गे हन्तेरल् घनादेशश्च स्वमते निपातः वस्तुतः अन्तर्घणादयो रूढ़ाः व्युत्पत्तिस्तु यथाकथञ्चिदेव॥ ६२॥ भ०

सा स्तम्बेत्यादि। सा स्त्री हसन्ती कपीन् स्वागतं वच

पिप्रायाद्रिगुहोपघ्नानुद्धान् सङ्घसमागतान्।
फलैर्नानारसैश्चित्रैः स्वादुशीतैश्च वारिभिः॥ ६४

आह। कीदृशी विघनेन्दुसमद्युतिः विहन्यते अभिभूयते अन्या द्युतिर्येन स विघनः करणेऽपो विदुश्चित्यप् घनादेशश्च स चेन्दुश्चेति सः तत्समा द्युतिर्यस्याः स्तम्बो हन्यते येन पादन्यासेन स स्तम्बघ्नः तृणकाष्ठादिः स्तम्बे कच इति करणे कः गमहनेत्युपधालोपः तादृशः पादन्यासो येषां कपीनामिति परिहन्यते येन परीघ इत्यप् घादेशश्च परिघोऽर्गलः तदनुकारिणो विपुला बाहवो येषामिति॥ ६३॥ ज० म०

सेत्यादि। सा हसन्ती स्वागतमिति कपीनाह। कीदृशान् स्तम्बघ्नपदन्यासान् स्तम्बो हन्यते तृणकाष्ठादिकमुपमर्द्यते येन तादृशः पदन्यासो येषां तान् हनचरगष्टगिति कर्त्तरि विहितष्टक् कृञो: कभाव इति अन्यत्र दृश्यते घेऽपि न चतिः हनगमित्युङ्लोपे हनोक्तोघ्नः स्तम्बघ्नश्च स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते। स्तम्बो गुच्छस्तृणादिन इत्यमरः। परिघवदुरवो विपुला भुजा येषां परिघोऽस्त्रविशेषः परमते परिहन्यतेऽनेनेति हन्तेर्डान्तस्य रूपम्। रूढ़शब्दोऽयम्। सा कीदृशी विघनेन्दुसमद्युतिः विगतो घनो मेघो यस्मात् तादृशस्य शरत्कालीनस्य चन्द्रस्येव दीप्तिर्यस्याः परमते हन्तेरल् मेघे घनादेशश्च स्वमते निपातः॥ ६३॥ भ०

पिप्रेत्यादि। तान् विविधैः फलैर्वारिभिश्च पिप्राय तर्पितवती अद्रिगुहोपघ्नान् अद्रिगुहैव उपघ्न आश्रयो येषां कपीनाम् उपघ्न आश्रय इत्यप् उपधालोपश्च निपात्यते सङ्घसमागतान् समूहेनागतान् उद्धान् प्रशस्तान् सङ्घोद्धौ गणप्रशंसयो-

निघानिघतरुच्छन्ने तस्मिंस्ते लब्धिमै: फलै: ।
तृप्तास्तां भ्राजथुमतीं पप्रच्छु: कस्य पूरियम् ॥ ६५ ॥
रक्ष्यां करोषि कस्मात्त्वं यत्नेनाख्यायतां शुभे ! ।
स्वप्ने निधिवदाभाति तव सन्दर्शनं हि न: ॥ ६६ ॥

रिति समुद्रोरुपपदयो: हन्तेरपि टिलोपश्च निपात्यते ॥ ६४ ॥ ज० म०

पिप्रेत्यादि । सा फलैर्वारिभिश्च तान् पिप्राय तर्पितवती कीदृशान् अद्रिगुहा उपघ्न आश्रयो येषां तान् उपादाश्रये हन्तेरल् घ्नश्चेति पर: स्वमते हनचरगष्टगित्यस्य क्तो: कभाव: इत्यन्यत्र प्रवृत्ति: अभिधानादाश्रयार्थता । स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रय: इत्यमर: । उद्घान् प्रशस्तान् परमते ऊर्द्ध्वं हन्यते ज्ञायते इति उद: प्रशस्ते हन्तेरल् घादेशश्च स्वमते हनजनादित्यस्य क्तो: कभाव इत्यन्यत्र प्रवृत्तेर्गमादित्वात् घणो ड: सङ्घेन समूहेनागतान् संहननं संहन्यते वा अस्मिन्निति समो हन्तेरल समूहे घादेशश्चेति पर: स्वमते उद्घवत् । फलै: कीदृशै: नानारसै: नानाविधरसयुक्तै: चित्रै रङ्गतै: । वारिभि: कीदृशै: स्वादुशीतै: मधुरशीतलै: ॥ ६४ ॥ भ०

निघेत्यादि । तस्मिन् प्रघणे निघानिघैर्निमित्तानिमित्तैस्तरुभि: छन्ने निघो निमित्तमिति निपूर्वाद्धन्तेरपि टिलोपे निपात्यते समारोहपरिणाहाभ्यां निमित्तमित्युच्यते ते कपय लब्धिमैर्लाभनिर्वृत्तै: ड्वित: क्त्रि:, फलैस्तृप्ता: सन्तस्तां स्त्रिय भ्राजथुमतीं शोभावतीं पप्रच्छु: पृष्टवन्त: कस्येयं पूरिति ट्वितोऽथुच् तदन्तान्मतुप् ॥ ६५ ॥ ज० म०

निघेत्यादि । तस्मिन् सौधसद्मन: प्रघाणे ते वानरास्तां पप्रच्छु: । तस्मिन् कीदृशे निघानिघैर्दैर्घ्यविस्ताराभ्यां तुल्या-

ततो जलधिगम्भीरान् वानरान् प्रत्युवाच सा।
इयं दानवराजस्य पूः सृष्टिर्विश्वकर्मणः॥

तुल्यैस्तरुभिर्वृत्तैश्छन्ने आवृते परमते निःशेषेण हन्यन्ते त्रायन्ते इति नेस्तुल्यारोहपरिणाहे हन्तेर्डौ घादेशश्च खमते घणो रूपम्। विष्वक्समे निघ इत्यमरः। ते कीदृशाः लब्धिमेलाभेन निर्वृत्तैः फलैस्तृप्ताः लभङ्णौङ्‌ष प्राप्तौ ड्वितस्तज्ञ त्रिमक् ढभात्तथोधः। तां कीदृशीं भ्राजथुमतीं शोभावतीं टुभ्राजृञ् दीप्तौ ट्वितोऽथुर्भावे किं पप्रच्छुरित्याह कस्येयं पूरिति अग्रिमश्लोकेनाप्यन्वयः॥ ६५॥ भ०

रक्षामित्यादि। हे शुभे! कस्माद्वा रक्ष्यां रक्षां करोषि एतद्यत्नेनादरेण नोऽस्माकमाख्यायताम् उभयत्रापि यज याचेति नङ्। तस्माद् स्वप्ने निधिवत् निधिरिव तव सन्दर्शनमाभाति नोऽस्माकमतिदुर्लभत्वात् स्वप्न इति स्वपो नन् निधिरिति उपसर्गे धोः किः॥ ६६॥ ज० म०

रक्षामित्यादि। हे शुभे! कस्माद्वा त्वं रक्षां रक्षां करोषि अर्थात् पूर्य्याः एतत् यत्नेनादरेणाख्यायतां कथ्यतां हि यस्मात् स्वप्ने निधिरिव तव सन्दर्शनम् अतिदुर्लभत्वान्नोऽस्माकमाभाति अतः पूर्वमननुभूतत्वात् एवं पृच्छाम इति भावः। स्वपरक्षयतेत्यादिना सर्वत्र नङ्रक्षेर्णत्वं निधिरिति किर्दोऽन्तर्गेरिति किः उस्येचोत्यालोपः॥ ६६॥ भ०

तत इत्यादि। ततस्तस्मादनन्तरं सा प्रत्युवाच। जलं धीयते अस्मिन्निति अधिकरणे चेति किः जलधिः समुद्रः तद्वद्गम्भीरानक्षोभ्यत्वात् इयं पूः दानवराजस्य विश्वकर्मणः सृष्टिः सृज्यते इति सृष्टिः कर्मणि स्त्रियां क्तिन्। इतः स्त्रीलिङ्गमधिकृत्योच्यते॥ ६७॥ ज० म०

निहतश्च स्थितिं भिन्दन् दानवोऽसौ बलद्विषा।
दुहिता मेरुसावर्णेरहं नाम्ना स्वयम्प्रभा॥ ६८॥
जूतिमिच्छथ चेत् तूर्णं कीर्त्तिं वा पातुमात्मनः।
करोमि वो वहिर्यूतीन् पिधध्वं पाणिभिर्दृशः॥ ६९॥

तत इत्यादि। तदनन्तरं सा वानरान् प्रत्युवाच। कीदृशान् जलधिवत् गम्भीरान् अक्षोभ्यान् जलानि धीयन्तेऽत्रेति ढाञ्डे इति किः। किं प्रत्युवाचेत्याह दानवराजस्य इयं पूः विश्वकर्मणः सृष्टिः पूर्वं कस्य पूरिति स्वामिनः कर्त्तुश्च प्रश्न इत्युभयमुक्तं सृज्यते इति क्तिः क्तिस्त्यघे इति कर्मणि स्त्रियां क्तिः। इतः स्त्रोक्तदधिकारः॥ ६७॥ भ०

निहेत्यादि। असौ दानवराजः स्थितिं मर्य्यादां भिन्दन् स्थागापापचोभाव इति क्तिन् बलद्विषा इन्द्रेण निहतः यस्य चाहं दुहिता स पिता नाम्ना मेरुसावर्णिः अहञ्च नाम्ना स्वयम्प्रभेति॥ ६८॥ ज० म०

निहेत्यादि। बलद्विषा इन्द्रेण असौ दानवराजो निहतः यतः स्थितिं मर्य्यादां भिन्दन् त्यजन् अहं मेरुसावर्णिनाम्नो दुहिता कन्या च स्वयम्प्रभा पितुरात्मनश्च प्रसिद्धनामोल्कीर्त्तनेन दानववधानन्तरमिन्द्रेणाहमिह नियुक्तेति किंवदन्ती सूचिता तिष्ठतेः क्तिः दोषोमास्थामिति ङिः मर्य्यादा धारणा स्थितिरित्यमरः। स्वयम्प्रभेति स्वयं प्रभातिशोभते इति आतोऽन्तःश्रन्न रिति ङः स्वयमात्मना प्रभा यस्या इति वा॥६८॥ भ०

जूतिमित्यादि। यदि तूर्णं शीघ्रं जूतिं गमनमिच्छथ कीर्त्तिं वा आत्मनः पातुं रक्षितुं वः युष्मान् वहिर्यूतीन् वहिर्भूतान् ऊतियूतीत्यादिना निपातितः तत्र यौतेर्जवतेश्च क्तिन् दीर्घत्वञ्च निपात्यते कीर्त्तिरपि कृत् संशब्दने स्वार्थिको णिच्

व्रज्यावती निरुद्धाच्चान् विघेवानुष्ठितक्रियान् ।
निरचिक्रमदिच्छातो वानरांश्चङ्क्रमावतः ॥७०॥

उपधायाश्चेतीत्वं तस्मात् तान् अतः पाणिभिः हस्तः इष्टीः पिधध्वं छादयध्वं अपिपूर्वाद्धाञो लोटि द्विवचने दधस्तथोश्चेति अभ्यासस्य भष्भावे श्नाभ्यस्तयोरित्याकारलोपे झलां जशझशीति धातोर्दकारे वष्टि भागुरिरित्युपसर्गाकारलोपे च रूपम् ॥ ६८ ॥ ज० म०

जूतिमित्यादि । यूयं चेत् यदि तूर्णं शीघ्रं जूतिं गमनमिच्छथ प्रभुकार्यं कृत्वा आत्मनश्च कीर्त्तिं पातुं रक्षितुमिच्छथः तदा पाणिभिर्हस्तैर्दृशश्चक्षूंषि पिधध्वम् आच्छादयत तल्लोऽहं वो युष्मान् वहिर्यूतीन् वहिर्देशे यूतिर्मिश्रणं येषां तादृशान् वहिर्गतानित्यर्थः जुगत्यां युलमिश्रणे सातिहेतीति जूतियूती भावक्त्यन्ते निपात्येते कृत्संशब्दे किच्चाच्चुरादिः कीर्त्त्यते येति कर्मणि क्तिः कीर्त्तकृत इति कीर्त्तादेशः णेर्लोपः अपिपूर्वात् धाञो गीध्वं ह्वादीरेद्वि खेदत्वं श्नाद्यगोरित्यालोपः झभान्तस्येति खेर्दस्य धत्वं झप्झसोरिति मूलधातोर्दत्वं वातोऽवाप्योरिति पक्षे अपेरतो लुक् ॥ ६८ ॥ भ०

व्रज्येत्यादि । सा व्रज्यावती प्रशस्तगमनवती व्रजयजोर्भावे क्यप् प्रशंसायां मतुप् वानरान्निरुद्धाच्चान् निरचिक्रमत् निष्कासितवती क्रमेर्ण्यन्तस्य लुङि सन्वल्लघुनीति सन्वद्भावात् सन्यत इतीत्वं दीर्घो लघोरिति न दीर्घत्वं संयोगपरस्य गुरुत्वात् अनुष्ठितक्रियानाचरिततदुपदिष्टव्यापारान् कृञः शचेति शः सार्वधातुके यक् रिङादेशश्च चङ्क्रमावतः कुटिलगतिमतः अः प्रत्ययादित्यकारः इच्छात इति वानराणामिच्छाया इच्छेति निपातितं इषेः शप्प्रत्ययः छभावश्च निपात्यते

निष्क्रम्य शिक्षया तस्यास्त्रपावन्तो रसातलात्।
ज्ञात्वा मासमतिक्रान्तं व्यथामवललम्बिरे॥ ७१॥

विद्यासंज्ञायामिति क्यप् यथा विद्या अनुष्ठितक्रियान् कृतपुरश्चरणान् पुरुषानिच्छातोऽभीष्टं सम्पादयति तद्वत् सेति भावः॥ ७०॥ ज० म०

व्रज्येत्यादि। सा व्रज्यावती प्रशस्तगतिमती वानरानिच्छातो निरचिक्रमत् निष्क्रामयामास यथा विद्या तत्त्वज्ञानं इच्छातः अनुष्ठितक्रियान् विहितध्यानधारणादीन् संसारान्निष्क्रामयति तद्वत् वानरानपि अनुष्ठितक्रियान् आचरिततदुपदिष्टव्यापारान् यतो निरुद्धाचान् आच्छादितदृशः सक्थ्यच्णः षः स्वाङ्ग इति षः पक्षे जितेन्द्रियान् अक्षशब्द इन्द्रियवचनः चङ्क्रमावतः अन्धकारे कुटिलगतियुक्तान् पक्षे तीर्थादिचङ्क्रमणकारिणः व्रज गतौ शीव्रजयजविदेत्यादिना क्यप् ततोऽस्त्यर्थे प्रशंसायां वतुः विद्ज्ञाने पूर्ववत् क्यप् क्रियते इति क्रिया कृः शश्चेति शः रिङ्‌दृङ्गिः शुध्वोरितीयः क्रमेर्णिजन्तात् णिश्रिद्रुस्रु इत्यङ् खेः सन्वत् ख्यसेत् खः स्येरुरिति गुरुत्वान्न दीर्घः इषु इच्छायां तुलेच्छेत्यादिना निपातः क्रमेर्यङन्तात् शंस्यादः यङो लुक् ततो वतुः॥ ७०॥ भ०

निष्क्रेत्यादि। तस्याः शिक्षया उपदेशेन गुरोश्च हलः इत्यकारः तस्माद्रसातलान्निष्क्रम्य निर्गम्य त्रपावन्तः स्त्रियाः उपदेशेन निष्क्रान्ता वयमिति त्रपेति षिद्भिदादिभ्योऽङ् मासमतिक्रान्तं ज्ञात्वा वहिर्निर्गताः सन्तः व्यथां भयं भिदादित्वादङ् अवललम्बिरे वयं मासावधिना प्रेषिताः स च मासो विनैव कार्य्येणातिक्रान्त इति स्वामिनो भयम्॥ ७१॥ ज० म०

निष्क्रेत्यादि। तस्याः स्वयम्प्रभायाः शिक्षया उपदेशेन

चिन्तावन्तः कथाश्चक्रुरुपधाभेदभीरवः ।
अकृत्वा नृपतेः कार्य्यं पूजां लप्स्यामहे कथम् ॥ ७२ ॥

रसातलात् निष्क्रम्य स्वयं निष्प्रमाणकृत्या त्रपावन्तो लज्जायुक्ताः सन्तः राज्ञा अवधित्वेन निश्चितं मासं अतिक्रान्तं ज्ञात्वा ते व्यथां राज्ञः सकाशाद्भयम् अवलम्बिरे प्रापुः शिद्धेः सेमन्तात् सरोरिति अप्रत्ययः त्रपूषङ् लज्जायां षित्त्वात् भीषिचिन्तिपूजी-त्यादिना ङः व्यथषमङ् दुःखेचालेभये घटादित्वात् पूर्वेण ङः यद्यपि कविकल्पद्रुमे घटादेः सानुबन्धत्वं दृश्यते तथापि पूर्वा-चार्य्यक्रमदर्शनात् मुग्धबोधस्य कविकल्पद्रुमात् प्राक् कृतत्वेन भीषिचिन्तीत्यादौ आत्वघटादेरित्यस्य न वैयर्थ्यं रुजामिति पाठे तेनैव भिदादित्वात् ङः ॥ ७१ ॥ भ०

चिन्तेत्यादि । उपधानमुपधा परीक्षा आतश्चोपसर्ग इत्यङ् तत्परिशुद्धो हि भृत्यः कार्य्येषु नियुज्यते तदकरणादुपधायाः भेदोऽभावः तस्माद्भीरवः चिन्तावन्त इति कर्त्तव्यतामूढाः कथां चक्रुः कृतवन्तः । कीदृशमित्याह अकृत्वा नृपतेः कार्य्यं पूजां लप्स्यामहे कथमिति नैवेत्यर्थः चिन्तादयः चिन्तिपूजीत्यादिना अङन्ताः ॥ ७२ । ज० म०

चिन्तेत्यादि । नृपतेः कार्य्यं अकृत्वा कथं वयं पूजां लप्स्या-महे अपि तु अवज्ञाता इव भविष्याम इति कथां ते चक्रुः । कीदृशाः उपधाभेदभीरवः राज्ञा धर्मादिभिर्भृत्यानां या परीक्षा क्रियते सोपधा तस्या भेदः कार्य्यासामर्थ्येन भङ्गः तद्भीरव अत एव चिन्तावन्तः चिन्तिकथिपूजिभ्यो भीषिचिन्तीत्यादिना ङः उपपूर्वात् धाञ आतोऽन्तः अङ्गे रिति ङः । उपधाधर्माद्यैर्यत् परीक्षणमित्यमरः ॥ ७२ ॥ भ०

प्रायोपासनाया शान्तिं मन्वानो वालिसम्भवः ।
युक्त्वा योगं स्थितः शैले विवृण्वंश्चित्तवेदनाम् ॥ ७३ ॥
प्रस्कन्दिकामिव प्राप्तो ध्यात्वा ब्रूते स्म जाम्बवान् ।
धिक् शालभञ्जिकाप्रख्यान् विषयान् कल्पनारुचीन् ७४॥

प्राय इत्यादि। उपासनेति ण्यासश्रन्थो युच् प्रायेण उपवासेनोपासना अनशनेनासनमित्यर्थः तथा शान्तिं कल्याणं मन्वानोऽवगच्छन् उपायान्तराभावात् वालिसम्भवोऽङ्गदः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः तं युक्त्वा संबध्य शैले स्थितः चित्तवेदनां चित्तपीड़ां विवृण्वन् घट्टिविदिवन्दिभ्यो युज्वक्तव्य इति युच् ॥ ७३ ॥ ज० म०

प्राय इत्यादि। वालिसम्भवोऽङ्गदो योगं चित्तवृत्तिनिरोधं युक्त्वा आत्मना सह संबध्य शैले स्थितः किं कुर्वन् प्रायेण उपवासेन उपासनाया स्थित्या तस्य सेवया वा तदाचरणरूपया शान्तिं कल्याणं मरणं वा मन्वानः मन्यमानः। प्रायश्चानशने मृत्यौ तुल्यबाहुल्ययोरपि। शान्तिः शमेऽपि कल्याणे इति च विश्वः। शिलासङ् उपवेशे उपपूर्वोऽयं सेवायामपि ञोषिश्रन्थिग्रन्थीत्यादिना अनः। चित्तवेदनां मनःपीड़ां विवृण्वन् प्रकाशयन् विदेः पूर्वेण अनः ॥ ७३ ॥ भ०

प्रस्केत्यादि। त्वया का क्रिया कर्त्तव्येत्यन्यैः पृष्टः सन् जाम्बवान् ध्यात्वा विचिन्त्य ब्रूते स्म प्रस्कन्दिकामिव रोगविशेषमिव प्राप्तो यातः उत्साहाभावात् रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलं शालभञ्जिका क्रीड़ाविशेषः संज्ञायामिति ण्वुल् नित्यक्रीडेत्यादिना सः तत्प्रख्या विषया रूपादयः अतितुच्छत्वात् अतस्तान् धिक् किन्तु कल्पनारुचीन् कल्पनीयान् ॥७४॥ ज०म०

प्रस्केत्यादि। त्वया किं कार्य्यमित्यन्यैः पृष्टो जाम्बवान्

यां कारिं राजपुत्त्रोऽयमनुतिष्ठति तां क्रियाम् ।
अहमप्यनुतिष्ठामि सोऽप्युक्त्वैवमुपाविशत् ॥ ७५ ॥
उवाच मारुतिर्वृद्धे सन्न्यासिन्यत्र वानरान् ।
अहं पर्य्यायसं प्राप्तां कुर्वे प्रायोपवेशिकाम् ॥ ७६ ॥

ऋक्षपतिर्ध्यात्वा ब्रूते स्म उक्तवान् प्रस्कन्दिकां क्षयरोगं प्राप्तः इव उत्साहाभावात् स्कन्दिरशोषणे गत्यां नाम्नयन्येतिक् चेति रोगार्थे ण्वकः स्त्रीत्वमभिधानात् काप्यनाशोरिति अत इत्वम् । किं ब्रूते स्म इत्याह विषयान् रूपादीन् धिक् यतः शालभञ्जिका नागरक्रीड़ाविशेषस्तत्तुल्यान् भन्जो धौ मोटने प्रस्कन्दिकावत् संज्ञायां ण्वकः तुल्यत्वमाह कल्पनया विकल्पवशेन पक्षे स्वयं रचनया रुचिरभिलाषो यत्र तान् एतेन सर्वेषां काल्पनिकत्वमिति वेदान्तमतं दर्शितं क्लृपेर्ञ्यन्तात् ञोषिश्रन्थीति अनः क्लृपः क्लृपः ॥ ७४ ॥ भ०

यामित्यादि । अयं राजपुत्त्रोऽङ्गदो यां कारिं क्रियामनुतिष्ठति तां क्रियां अहमप्यनुतिष्ठामि विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्चेति करोतेरिञ् पक्षे कृञः शचेति शः । सोऽप्येवमुक्त्वा उपाविशत् अनशनेन स्थितः ॥ ७५ ॥ ज० म०

यां केत्यादि । 'विषयाणां काल्पनिकत्वेन जीवनं विफलमिति यां कारिं क्रियां अयं राजपुत्त्रोऽङ्गदोऽनुतिष्ठति करोति अहमपि तां क्रियां प्रायोपासनां अनुतिष्ठामि इत्युक्त्वा सोऽपि जाम्बवान् उपाविशत् अनशने स्थितः कृञः प्रश्नाख्याने निरिति निः ॥ ७५ ॥ भ०

उवाचेत्यादि । मारुतिर्वानरानुवाच वृद्धे जाम्बवति सन्न्यासिनि अनशनवति अहमप्यत्र शैले पर्य्यायेण परिपाट्या

अभावे भवतां योऽस्मिन् जीवेत्तस्यास्त्वजीवनिः ।
इत्युक्त्वा सर्वं एवास्थुर्बद्ध्वा योगासनानि ते ॥ ७७ ॥
अक्लेश्यमसिनाभ्यन्तं कबन्धबधमभ्यधुः ।
धिङ् नः प्रपतनं घोरं क्लेदान्तत्वमनाथवत् ॥ ७८ ॥

सम्प्राप्तां प्रायोपवेशिकाम् अनशनं कुर्वे पर्य्यायार्हेत्यादिना ग्वुल् ॥ ७६ ॥ ज० म०

उवाचेत्यादि । मारुतिर्हनूमान् वानरान् उवाच । किमुवाचेत्याह अत्र जाम्बवति वृद्धे सन्न्यासिनि त्यक्ताहारे सति अहमपि पर्य्यायेण क्रमेण प्राप्तां प्रायेण उपवासेन उपवेशिकां स्थितिं कुर्वे प्रायः स्याद्भोजनत्यागः सन्न्यासोऽनशनं स्मृतमिति हलायुधः । उपपूर्वाद्विशेः पर्य्यायेण क इति परः स्वमते त्वभावेत्यादौ स्त्र्यणक इत्यनेन स्त्रियां भावे णकः स्यादिति ज्ञापितम् ॥ ७६ ॥ भ०

अभावे इत्यादि । अभावे विनाशे भवतां योऽस्मिन् लोके जीवेत् तस्यास्त्वजीवनिः धिग्जीवितम् आक्रोशे नञ्यनिः एवमुक्त्वा सर्वं एव अस्थुः स्थिताः तिष्ठतेर्गातिस्थेति सिचो लुक् बद्ध्वा योगासनानि विरचय्य पद्मासनादीनि ॥ ७७ ॥ ज० म०

अभावे इत्यादि । भवतामभावे विनाशेऽस्मिन् लोके यो जीवेत् तस्याजीवनिर्मरणं धिग्जीवनं वास्तु नञोऽन्याक्रोशेष्वीति अनिः । इत्युक्त्वा सर्वं एव ते वानरा योगासनानि पद्मासनानि बद्ध्वा अस्थुः स्थिताः तष्ठतेर्घ्रां भूस्थेति सेर्लुक् अन उस् उस्येचीत्यालोपः ॥ ७७ ॥ भ०

अक्लेश्येत्यादि । इतः स्त्रीलिङ्गभावं निवर्त्य क्लदुदाक्रियते । कबन्धबधं योजनबाहोर्बधमभ्यधुः अभिहितवन्तः अभिपूर्वोधाञभिधाने वर्त्तते । कीदृशम् अक्लेश्यं प्रयासरहितं कस्मात्

ततो मन्दगतः पक्षी तेषां प्रायोपवेशनम्।
अशनीयमिवाशंसुर्महानायादशोभनः॥ ७९॥

असिना सुखमरणात् तच्चाग्न्यन्तम् अन्ते तस्याग्निरभूत् अस्माकं धिक् प्रपतनं विनाशं दुःखेन घोरत्वात् क्लेदान्तत्वम् अन्ते पूतीभावन्तच्चत्वास्ति अर्श आदित्वादच् अनाथवत् अनाथानामिव अक्लेश्यप्रपतनशब्दौ भावसाधनौ कृत्यल्युटो बहुलमिति॥ ७८॥ ज० म०

स्त्रीलिङ्गकृदधिकारं निवर्त्त्य कृदुच्यते। अक्लेश्यमित्यादि। ते कबन्धस्य योजनबाहोर्वधं मरणम् अभ्यधुः उक्तवन्तः अभिपूर्वधाञश्चां रूपम् अस्थुरितिवत्। कीदृशम् असिना अक्लेश्यं क्लेशाजनकं खङ्गेन शीघ्रहननात् नातिदुःखमित्यर्थः अग्न्यन्तं दाहेन अग्नेरन्तोऽवसानं यत्र अतएव परकालेऽपि न दुःखदमिति भावः अनाथवत् नाथरहितानामिव नोऽस्माकं प्रपतनं मरणं धिक् इत्यप्यभ्यधुरिति सम्बन्धः यतो घोरम् उपवासदुःखबाहुल्यात् क्लेदान्तत्वं दाहाभावात् क्लेद एवान्तो यस्य तस्य भावः क्लेदान्तत्वं तद्विद्यतेऽस्येति अर्श आदित्वादः क्लेदस्यान्तत्वं यत्रेति वा क्लेदमन्तभूतं त्वचति संवृणोतीति गमादित्वाड्डः इति वा अस्माकं प्रपतनं क्लेदान्तत्वञ्चेत्युभयं धिक् घोरत्वादिह परत्र चेति केचित् न क्लिश्नातीत्यक्लेश्यः हस्तृत्वासोरिति ढभावविहितो घ्यण् कृद्धोः कभाव इत्युक्तेरत्र कर्त्तरि स्यात् यद्वा क्लेश्यं क्लेशः भावे घ्यण् न विद्यते क्लेश्यं यत्रेति विग्रहः प्रपतनमिति भावे घञलनटोऽघे इत्यनट् ॥ ७८॥ भ०

तत इत्यादि। ततोऽभिहितानन्तरं महान् पक्षी सम्पातिनामा जटायुभ्राता आयात् आगतः मन्दगतो मन्दगमनः

देहव्रश्चन तुण्डाग्रं तं विलोक्याशुभाकरम्।
पापगोचरमात्मानमशोचन् वानरा मुहुः॥ ८०॥

नपुंसके भावे क्तः आहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः तेषां यत्प्रायो-पवेशनं तदशनीयमिव भोजनीयमिव कृत्यल्युटो बहुलमिति कृत्यः आशंसुः आशंसनशीलः अशोभनः शोभारहितः दावा-ग्निना प्लुष्टशरीरत्वात् ल्युडेति भावे ल्युट् कर्मणि च येनेत्ये-तत् परिहृत्योदाहृतत्वात्॥ ७९॥ ज० म०

तत इत्यादि। तदनन्तरं महान् पक्षी सम्पातिनामा तत्रायात् आगतः यातेर्लुङि रूपम्। कीदृशः मन्दगतः मन्दं गतं गमनं यस्य गमेर्भावे क्तः येषां वानराणां यत् प्रायोप-वेशनं तत् अशनीयमिव सुभक्ष्यमिव तृप्तिजनकत्वात् आशंसुः आशंसनशीलः भावेऽनट् अनीयस्य कृतोः कभाव इत्युक्तेः करणे वाऽनीयः तदा अशनीयं भोजनसाधनं अशोभनः शोभारहितः सूर्य्यतेजसा दग्धपक्षत्वात् नन्द्यादित्वात्कर्त्तरि अनः न विद्यते शोभनं यस्येति वा भावेऽनट्॥ ७९॥ भ०

देहेत्यादि। वृश्च्यते येन तुण्डाग्रेण करणाधिकरणयोश्चेति करणे ल्युट् देहस्य व्रश्चनमिति कृद्योगात् षष्ठी देहव्रश्चनं तुण्डाग्रं यस्य तं विलोक्य वानरा अशुभाकरं पापस्योत्पत्ति-स्थानं आकर इवाकरः पुंसि संज्ञायां घः तत्र हि करणाधि-करणयोरिति वर्त्तते एवं उत्तरत्रापि चात्मानं पापगोचरं पाप-विषयं पापविषये पतिता वयमिति मुहुरशोचन् शोचितवन्तः गोचरसञ्चरेत्यधिकरणे निपातितः॥ ८०॥ ज० म०

देहेत्यादि। तं पक्षिणं विलोक्य वानराः पापगोचरं पापविषयमात्मानं मुहुर्वारं वारं अशोचन् पापविषयो मदा-त्मेति सर्वे ऊचुरित्यर्थः। कीदृशं पक्षिणं देहव्रश्चन तुण्डाग्रं

जटायुः पुण्यकृत् पक्षी दण्डकारण्यसञ्चरः ।
कृत्वा राघवकार्य्यं यः स्वरारूढोऽग्निसंस्कृतः ॥ ८१ ॥
नरकस्यावतारोऽयं प्रत्यक्षोऽस्माकमागतः ।
अचेष्टा यदिहान्यायादनेनात्स्यामहे वयम् ॥ ८२ ॥

वृश्चति अनेनेति व्रश्चनं करणेऽनट् देहस्य व्रश्चनं तुण्डाग्रं यस्य तं यद्वा देहं वृश्चति छिनत्तीति देहव्रश्चनं कभावेऽमी इति वचनात् कर्त्तरि अनट् नन्द्यादित्वाद्वा अनः अशुभाकरम् अशुभस्य पापस्य आकरमुत्पत्तिस्थानं आकुर्वन्त्यस्मिन्निति संज्ञायामल् गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरोऽलन्तः स्वभावात् प्रत्यासन्नवाची ॥ ८० ॥ भ०

जटेत्यादि । कृत्वा राघवकार्य्यम् अग्निसंस्कृतः अग्निना कृतसंस्कारः स्वः स्वर्गमारूढः जटायुः पुण्यकृत् सञ्चरत्यस्मिन्निति सञ्चरः पूर्ववत् निपातितः दण्डकारण्ये सञ्चरोऽवस्थानं यस्येति ॥ ८१ ॥ ज० म०

जटेत्यादि । जटायुः पक्षी पुण्यकृत् पुण्यं कृतवान् त्वासुसिति क्विप् स्वस्य तन् । कीदृशः दण्डकारण्यं सञ्चरः स्थानं यस्य स तथा सञ्चरत्यस्मिन्नित्याधारेऽल् यः राघवकार्य्यं सीताहरणविज्ञापनादिकं कृत्वा अग्निना संस्कृतः कृतसंस्कारः सन् स्वः स्वर्गमारूढः गत्यर्थादित्यादिना रुहेः कर्त्तरि क्तः हो ढः ढभादिति धः ष्टुभिरिति ढः ढ्रो ढ्रेति ढलुक् दीर्घश्च ॥ ८१ ॥ भ०

नरेत्यादि । अवतीर्य्यते येन कर्मणेति अवेस्तृस्त्रोर्घञ् स एवायं नरकस्यावतारः प्रत्यक्षोऽस्माकमागतः यद्यस्माद्वयमचेष्टाः निश्चलाः अनेन पक्षिणा अन्यायादयुक्त्या नीयते अनेनेति निपूर्वादिणः अध्यायन्यायेति निपातनात् घञ् अत्स्यामहे भक्षयिष्यामहे कर्मणि लृट् ॥ ८२ ॥ ज० म०

हृदयोदङ्कसंस्थानं कृतान्तानायसन्निभम्।
शरीराखनतुण्डाग्रं प्राप्यामुं शर्म दुर्लभम्॥ ८३॥

नरेत्यादि। नरकमवतरति येनाधर्मेण स एव प्रत्यक्षः इन्द्रियग्राह्योऽयं पक्षिरूपोऽस्माकमागतः रूपकालङ्कारो वा पक्षिविशेषणं वा अवपूर्वात्तरतेः करणे घञ् नरकस्येति कर्मणि षष्ठी यद्यस्मात् इह प्रदेशे अनेन पक्षिणा अन्यायादनौचित्यादयुक्त्या वा वयमत्स्यामहे भक्षणीयाः यतोऽचेष्टाश्चेष्टारहिताः नीयतेऽनेनेति न्यायः निपूर्वादिणः करणे घञ् अदः कर्मणि तौ॥ ८२॥ भ०

हृदेत्यादि। अमुं पक्षिणं प्राप्य कीदृशं हृदयोदङ्कसंस्थानम् उदच्यते आकृष्यते अनेनेति उत्पूर्वादञ्चतेरुदङ्कोदक इति घञ् निपात्यते हृदयस्योदङ्कः सन्दंशः तत्संस्थानं तत्सदृशं कृतान्तानायसन्निभं यमजालतुल्यं तत्प्रविष्टस्य दुःखेन निर्गमत्वात् जालमानाय इति नयतेराङ्पूर्वात्करणे घञ् निपात्यते आखन्यते येन तुण्डाग्रेण खनो घच् शरीरस्याखनं तादृक् तुण्डाग्रं यस्येति प्राप्य शर्म सुखं दुर्लभं कृच्छ्रलभ्यम् ईषदित्यादिना खल् अत्र करणाधिकरणयोश्चेति निवृत्तं तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इति योज्यम् उपसर्गात् खलघञोरिति प्राप्तस्य नुमः नसुदुर्भ्यामिति प्रतिषेधः॥ ८३॥ ज० म०

हृदेत्यादि। अमुं पक्षिणं प्राप्य अस्माकं शर्म सुखं दुर्लभं दुःखेन लभ्यत इति ईषद्दुःसोरिति खल्। अमुं कीदृशं हृदयोदङ्कसंस्थानं हृदयमुदच्यते ऊर्द्ध्वमाकृष्यते येन तादृशं संस्थानमाकृतिर्यस्य तम् ऊर्द्ध्व हृदयाकृतिमित्यर्थः हृदयोद्वेजकाकृतिमिति वा उत्पूर्वादङ्कतेः करणे घञ् चजोः कगाविति त्वं गत्यर्थस्याञ्चतेः सेमकत्वाभावात् अङ्कधातोः रूपमित्यन्ये।

ईषदाढ्यङ्करोऽप्येष न परत्राशुभक्रियः ।
अस्मानत्तुमितोऽभ्येति परिग्लानो बुभुक्षया ॥ ८४ ॥

कृतान्तानायसन्निभं यमजालसदृशं जाले प्रविष्टस्य दुःखेन निर्गम इति भावः । आनीयतेऽनेनेति आनायो जालं करणे घञ् । आनायः पुंसि जालं स्यादित्यमरः । शरीराखनतुण्डाग्रम् आखन्यते समन्ताद्विदार्य्यते येन तदाखनं करणेऽल् शरीरस्याखनं तुण्डाग्रं यस्य तम् आखरेति पाठे खनोडडरेति डरः ॥ ८३ ॥ भ०

ईषदित्यादि । य एष अस्मानत्तुमितः प्रदेशादभ्येति आगच्छति स परत्र परलोके ईषदाढ्यङ्करोऽपि अनाढ्यैरीषदाढ्योऽपि न कृतः अशुभेन कर्म्मणेत्यर्थात् कर्त्तृकर्म्मणोश्च भूकृञोरिति च्व्यर्थे कर्म्मोपपदात् करोतेः खल् यतः परिग्लानो बुभुक्षया यो हि कर्म्मणा शुभेन ईषदाढ्यङ्करोऽपि न कृतः स कथं न बुभुक्षया पीड्यते परिग्लायतीति कर्त्तरि बहुलवचनात् ल्युट् निष्ठान्तो वा संयोगादेरित्यादिना निष्ठानत्वम् अशुभक्रियः सत्त्वद्रोहाभिरतत्वात् ॥ ८४ ॥ ज० म०

ईषदित्यादि । एष पक्षी बुभुक्षया परिग्लानः सन् अत्तुं भक्षयितुं इह प्रदेशे अभ्येति आभिमुख्येनागच्छति इत इति पाठे स्वस्थानादित्यर्थः न एष परत्र परलोके ईषदाढ्यङ्करोऽपि भविष्यति अनाढ्योऽयमीषदाढ्योऽपि न करिष्यते केनचित् कर्म्मणेत्यर्थः किंवा यस्मात् परलोके ईषदाढ्योऽपि न कृतः शुभकर्म्मणार्थात् तेनायं बुभुक्षया ग्लानः परलोके शुभकर्म्मणा यद्याढ्यः कृतः स्यात् तदा बुभुक्षया न पीडितः स्यादित्यर्थः ईषद्दुःसोरिति खल् खित्करणेन कर्त्तृकर्म्मणोर्व्यवधानमपि प्राप्तं तच्च ईषदाढ्यम्भवमित्युदाहरणेन स्पष्टीकृतं करोतेरि-

संप्राप्य वानरान् पक्षी जगाद मधुरं वचः ।
के यूयं दुरुपस्थाने मनसाप्यद्रिमूर्द्धनि ॥ ८५ ॥

इति कृदधिकारः ।

अथ प्रकीर्णकाः ।

आत्मनः परिदेवध्वे कुर्वन्तो रामसङ्कथाम् ।
समानोदर्य्यमस्माकं जटायुश्च सुखादरात् ॥ ८६

च्चाभूतप्रादुर्भावार्थत्वात् च्व्यर्थो लभ्यते परे तु सुदुरीषद्भ्यः कर्त्तृकर्मभ्यामभूततद्भावे भूकृञः खल्भाककर्मणोरित्याहुः । अशुभक्रियः अशुभकर्मा परद्रोहित्वात् परिग्लान इति कभावेऽसीति कर्त्तर्य्यनट् किंवा गत्यर्थाढेत्यादिना कर्त्तरि क्तः सुत्वाद्योदित्यादिना नत्वं इत्येवमशोचन् वानरा मुहुरित्यन्वयः ॥८४॥ भ०

संप्राप्येत्यादि । वानरान् संप्राप्य पक्षी जगाद गदितवान् के यूयम् अद्रिमूर्द्धनि पर्वतशिरसि दुरुपस्थाने दुःखेनोपस्थातुं शक्ये मनसापि किं पुनः शरीरेण आतो युच् तत्रापि ईषदादयोऽनुवर्त्तन्ते कर्त्तृकर्मणोरिति न स्मर्य्यते । इति कृदधिकारः ॥ ८५ ॥ ज० म०

संप्राप्येत्यादि । वानरान् संप्राप्य पक्षी मधुरं वचो जगाद किन्तदित्याह के यूयमद्रिमूर्द्धनि पर्वतशिखरे स्थिताः मनसापि दुरुपस्थाने दुःखेनैवोपस्थातुं शक्ये किं पुनः शरीरेण आतोऽनोऽदरिद्र इति अनः । इति कृदधिकारः ॥ ८५ ॥ भ०

इतः प्रकीर्णकश्लोकानाह । आत्मेत्यादि । आत्मनः परिदेवध्वे शोचथ देवृदेवन इति भौवादिकः शसि न संयोगाद्वमन्तादित्यल्लोपो न भवति जटायुश्च समानोदर्य्यं भ्रातरमस्माकं समानोदरे शयित इति यत् आदरात् प्रस्तुय प्रस्तुतिं

शङ्काधवित्रवचनं प्रत्यूचुर्वानराः खगम् ।
वयं शत्रुलवित्रेषोर्दूता रामस्य भूपतेः ॥ ८७ ॥
केनापि दौष्कुलेयेन कुल्यां माहाकुलीं प्रियाम् ।
हृतां महाकुलीनस्य तस्य लिप्सामहे वयम् ॥ ८८ ॥

कुरुथ जटायुः पुण्यकृदित्यादिना रामसङ्कथाञ्च कुर्वन्तः के यूयमिति ॥ ८६ ॥ ज० म०

अथ प्रकीर्णकाः आत्मेत्यादि । यूयम् आत्मनः परिदेवध्वे विलपथ देवृङ् देवने रामस्य सङ्कथां कुर्वन्तोऽस्माकं समानोदर्य्यं सहोदरं जटायुञ्च आदरेण स्तुथ जटायुः पुण्यकृदित्यादिना तत्स्तुतिं कुरुथ अतः के यूयमिति पूर्वेणान्वयसम्बन्धः समानोदरे शयित इत्यर्थे ढयेकादिति यः रूपनामिति विस्वकल्पविधानात् न समानस्य सादेशः ॥ ८६ ॥ भ०

शङ्केत्यादि । धुनोत्यपनयत्यनेनेति धवित्रं अर्त्तिलूधू इत्यादिना करणे इत्रः किमयं करिष्यतीति शङ्कया धवित्रं वचनं यस्य तं खगं वानराः प्रत्यूचुः शत्रुलवित्रा इषवो वाणा यस्य रामस्य भूपतेस्तस्य वयं दूताः पूर्ववदित्रा कृत्वा सः ॥ ८७ ॥ ज० म०

शङ्केत्यादि । वानराः खगं प्रत्यूचुः । कीदृशं किमयं खगः करिष्यति इत्येवंरूपायाः शङ्काया धवित्रम् अपनयनकारकं वचनं यस्य तादृशम् । किमित्याह वयं रामस्य भूपतेर्दूताः । कीदृशस्य शत्रूणां लवित्राश्छेदकरणानि इषवो यस्य धूञ्गिकम्पे लूञ्गिच्छिदि आभ्यां लूधूखनेति करणे इत्रः ॥८७॥ भ०

केनेत्यादि । तस्य रामस्य प्रियां केनापि दौष्कुलेयेन हृतां दुष्कुलस्यापत्यमिति दुष्कुलाड्ढञ् कुल्यां कुले साध्वीं तत्र साधुरिति यत् माहाकुलीं महाकुलीनस्येति महाकुल-

त्रिंशत्तममहर्यातं मत्वा प्रत्यागमावधिम् ।
अकृतार्था विषीदन्तः परलोकमुपास्महे ॥ ८९ ॥

स्यापत्यमिति महाकुलादञ्खञाविति अञ्खञौ लिप्सामहे वयं लब्धुमिच्छामहे ॥ ८८ ॥ ज० म०

केनेत्यादि। तस्य रामस्य प्रियां वयं लिप्सामहे लब्धुमिच्छामः लभे सनिमिमीत्यादिना इस् खिलोपश्च स्यादेरिति सो लोपः भष्भसोरिति पत्वम्। प्रियां कीदृशीं केनापि दौष्कुलेयेन दुष्कुलोत्पन्नेन हृतां दुष्कुलशब्दात् अन्नादित्वात् णेयः निष्पतन्त्य इतिवत् मूर्द्धन्यः कुल्यां कुले साध्वीं ढघेकादिति यः माहाकुलीं महाकुलात् जनकात् जातां वाह्वाद्यत इति शिवादित्वात् णः। तस्य कीदृशस्य महाकुलीनस्य महाकुलोत्पन्नस्य परमते महाकुलादपत्यार्थे णीनः ततः शिवादित्वात् णः किंवा महाकुलात् दशरथाज्जात इत्यर्थे ढघेकादिति णीनः ॥ ८८ ॥ भ०

त्रिंशदित्यादि। त्रिंशतः पूरणं विंशत्यादिभ्य इति तमट् त्रिंशत्तमं यदहः तत्प्रत्यागमावधिं प्रत्यागमनस्यावधिं यातं अतीतं मत्वा अकृतार्था अनिष्पादितप्रयोजना विषीदन्तो विषादं गच्छन्तो वयं परलोकमुपास्महे प्रायोपवेशनेन म्रियामहे ॥ ८९ ॥ ज० म०

त्रिंशदित्यादि। राज्ञा अस्माकं प्रत्यागमनस्यावधित्वेन निश्चितं त्रिंशतः पूरणं दिनं यातं गतं मत्वा वयं अकृतार्था अनिष्पादितस्वप्रयोजनाः सन्तः विषीदन्तो विषादं कुर्वन्तः प्रायोपवेशनया परलोकं उपास्महे गन्तुमिच्छामः त्रिंशच्छब्दात् विंशत्यादेर्वेति तमट् ॥ ८९ ॥ भ०

म्रियामहे न गच्छामः कौशल्यायनिवल्लभाम् ।
उपलभ्यामपश्यन्तः कौमारीं पततां वर ! ॥ ६० ॥
एते प्रकीर्णकाः ।

म्रियेत्यादि । हे पततां पक्षिणां वर ! म्रियामहे न गच्छामः कौमारीम् अक्षतपूर्वदारपतिं लब्धवतीं कौमारादपूर्ववचन इति साधुः कौशल्यायनिवल्लभां कौशल्याया अपत्यं कौशल्यायनिः रामः कौशल्यकार्म्मार्य्याभ्यां चेति फिञ् फस्यायनादेशः तस्य वल्लभाम् इष्टाम् उपलभ्यां प्रशस्तां पोरदुपधादिति यत् उपात् प्रशंसायामिति यत्प्रत्यये नुम् अपश्यन्तोऽनुपलभमानाः । एते प्रकीर्णकाः ॥ ६० ॥ ज० म०

म्रियेत्यादि । हे पततां वर ! पक्षिणां श्रेष्ठ ! वयं म्रियामहे न तु गच्छामः अर्थात् प्रभुपार्श्वं यतः कौशल्यायनिवल्लभां रामप्रियाम् अपश्यन्तः कौशल्याया अपत्यमिति नड़ादित्वात् ष्णायनः ततः स्वार्थे ष्णिः । कीदृशीम् उपलभ्यां स्तुत्यां पूशकसहेति यः उपात् स्तुताविति नुण् कौमारीं जितकार्त्तिकेयभार्य्याम् अतिरूपवतीमित्यर्थः कुमारस्य कार्त्तिकेयस्य पत्नी कुमारी पत्नग्रामपालकान्तादिति ईप् "स्कन्दो मन्दमतिर्विवाहविमुखो धत्ते कुमारव्रतम्" इति काल्पनिकं न तु प्रकृतं देवसेना नामेन्द्रकन्या कार्त्तिकेयस्य पत्नी प्रसिद्धा। तथाहि "शतक्रतोरूपवती देवसेनेति वै सुता। सा महेन्द्रेण रत्यर्थं भार्य्यार्थेनोपपादिता ॥" इति स्कन्दपुराणीयं वचनममरकोषटीकायां मधुमाधवेन धृतम् । "अथोपयन्त्रा सदृशेन युक्तां स्कन्देन साक्षादिव देवसेनाम्" इति कालिदासः । कुमारीं जयतीति ढघेकादिति ष्णः णित्ते त्रिः ययोर्लोपः षित्त्वादीप् किंवा कौ पृथिव्यां मारीं माया लक्ष्म्या रीर्गतिर्यस्यां

जगाद वानरान् पक्षी नाध्यगीढ्वं ध्रुवं स्मृतीः।
यूयं सङ्कुटितं यस्मात् कालेऽस्मिन्नध्यवस्यथ ॥ ९१ ॥

लक्ष्मीरूपामित्यर्थः एतेनादरातिशय उक्तः। मा लक्ष्मीश्च प्रकीर्त्तिता। धने रा रीर्गतिः ख्याता रोदने च प्रकीर्त्तिता इति चैकाक्षरकोषः। बहुप्रेयसी इत्युदाहरता घृतः क इत्यस्य व्यभिचारो दर्शितः तेनात्र काभावः किंवा कुमार एव कौमारः स्वार्थे ष्णः कौमारस्य भार्य्यां रामस्य प्रथमपत्नीमित्यर्थः एतेनाप्यादरातिशय उक्तः अन्ये तु कुमारात् प्रथम पत्न्यां ष्ण इत्याहुः स्वमतेऽपि प्रथमपत्नीत्वमर्थाद्गम्यते। तथाहि कुमारशब्देन अकृतदारपरिग्रह उच्यते तदूढात्वेन प्रथमपत्नीत्वम्। एते प्रकीर्णकाः॥ ९० ॥ भ०

इतः क्ङिदतिशेषमधिकृत्याह जगेत्यादि। ध्रुवम् अवश्यं स्मृतिं स्मृतिशास्त्रं नाध्यगीढ्वं नाधीतवन्त इति पक्षी वानरान् जगाद विभाषाकुङ्ल्ङोरिति विभाषागाङादेशः गाङ्कुटादिभ्य इति सिचो ङित्त्वं घुमास्थेतीत्वं धिचेति सिचो लोपः इणः षीढ्वमिति मूर्द्धन्यः यस्माद्यूयमस्मिन् काले संकुटितुम् अवसातुमध्यवस्यथ अभिप्रायं कुरुथ कुटादित्वात् ङित्त्वम् ॥ ९१ ॥ ज० म०

अथ क्ङिदतिदेशाधिकारः। पाणिनिमते कुटादिसूत्रसमूहैः कानुबन्धत्वातिदेशात् स्वमते त्वगुणाधिकारः। जगेत्यादि। स पक्षी वानरान् जगाद। किमित्याह ध्रुवं निश्चितं उत्प्रेक्षे वा यूयं स्मृतीर्धर्मसंहिता नाध्यगीढ्वं नाधीतवन्तः इङ्ध्वा ध्वं गीङ्ष्टीध्योर्वेति गीरादेशः षत्वान्न णः धेसलोपो वेति सेर्लुक् टोठोधोढोति धस्य ढः यस्मादस्मिन् काले संकुटितुं मर्त्तुं यूयम् अध्यवस्यथ इच्छत कुटशिकौटिल्ये प्रभुकार्य्यं त्यक्त्वा

नायमुद्विजितुं कालः स्वामिकार्य्याद्भवादृशाम् ।
हृतभार्य्ये च्युते राज्याद्रामे पर्य्युत्सुके भृशम् ॥ ९२ ॥
यत्नं प्रोर्णुवितुं तूर्णं दिशं कुरुत दक्षिणाम् ।
प्रोर्णुवित्रीं दिवस्तत्र पुरीं द्रक्ष्यथ काञ्चनीम् ॥ ९३ ॥

मरणमेवात्र कौटिल्यं धातोरनेकार्थत्वाद्वा कुटां गुणोऽङ्णि-तीति नियमादगुणत्वं अध्यवपूर्वस्य षोयनाशे इत्यस्य यन्यो-शमादीति ओकारलोपः ॥ ९१ ॥ भ०

अयमेवावसितुं काल इति चेदाह नायमित्यादि । भवा-दृशां युष्मद्विधानां स्वामिकार्य्यादुद्विजितुं नायं कालः विजः इडिति ङित्त्वं किमिति न भवतीति चेदाह राज्यात् च्युते भ्रष्टे रामे निर्वासितत्वात् तत्रापि हृतभार्य्ये भृशमत्यर्थं पर्य्युत्-सुके सीतायाम् ॥ ९२ ॥ ज० म०

नायमित्यादि । भवादृशां युष्मद्विधानां सत्पुरुषाणां स्वामि-कार्य्यात् उद्विजितुं चलितुं नायं कालः समयः । कुतः इत्याह राज्यात् च्युते भ्रष्टे रामे तत्रापि हृतभार्य्ये भृशमत्यर्थं पर्य्युत्-सुके च सति तु भार्य्यां युष्मद्वचनेन ज्ञातुमित्यर्थात् विजेर्णि-र्निमीत्यगुणत्वम् ॥ ९२ ॥ भ०

यत्नमित्यादि । दक्षिणां दिशं प्रोर्णुवितुम् आच्छादयितुं तुमुन् तूर्णं शीघ्रं यत्नं कुरुत तस्यां दिशि पुरीं द्रक्ष्यथ काञ्चनीं प्राणिरजतादिभ्योऽञ् प्रोर्णुवित्रीम् अभिव्यापिनीं त्वचि रूपं दिव आकाशस्य कर्मणि षष्ठी विभाषोर्णोरिति ङित्त्वपक्षे उवङ् आङित्त्वपक्षे च गुणः कुरुतेति सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वे विकरणस्य गुणो न भवति तस्य चार्द्धधातुकत्वात् आङित्त्वे धातोर्गुणः अत उत् सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वे विकरणस्य गुणो न भवति ॥ ९३ ॥ ज० म०

लङ्कां नाम्ना गिरेर्मूर्ध्नि राक्षसेन्द्रेण पालिताम्।
निर्जित्य शक्रमानीता दृदृश्यां सुरस्त्रियः॥ ८४॥
बभूव याधिशैलेन्द्रं म्रदित्वेवेन्द्रगोचरम्।
कुषित्वा जगतां सारं सैका शङ्के कृता भुवि॥ ८५॥

यत्नमित्यादि। दक्षिणां दिशं प्रोर्णुवितुं आच्छादयितुं तूर्णं शीघ्रमेव यूयं यत्नं कुरुत तत्र दिशि काञ्चनीं स्वर्णनिर्मितां पुरीं द्रक्ष्यथ कीदृशीं दिव आकाशस्य प्रोर्णुवित्रीं अभिव्यापिकां कर्मणि षष्ठी ङिदिम्बोर्णोरिति ङित्वादगुणत्वे अ्नुध्वोरित्युव् पक्षे गुणः काञ्चनस्य विकार इत्यर्थे विकारसङ्केति ष्णः वर्द्रोऽकिज्भस इति ट्टिये ऋकारस्य रः॥ ८३॥ भ०

लङ्कामित्यादि। यां पुरीं नाम्ना लङ्कां सुरस्त्रियो दृदृश्युः द्रष्टवत्यः असंयोगाल्लिट् किदिति कित्त्वं तां यातेति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः। गिरेः सुवेलस्य मूर्ध्नि स्थितां राक्षसेन्द्रेण पालितामिति दुर्गमत्वमाख्यातं शक्रं निर्जित्य सुरस्त्रिय आनीता इति च रावणस्य माहात्म्यम्॥ ८४॥ ज० म०

लङ्कामित्यादि। यां पुरीं नाम्ना लङ्कां सुरस्त्रियो दृदृशुः तां द्रक्ष्यथेति पूर्वेण सम्बन्धः कित्ठोढोपमिति कित्त्वादगुणत्वं गिरेः सुवेलस्य मूर्ध्नि स्थिताम् आस्लेषाधारसम्बन्धात् स्थितामिति लभ्यते राक्षसेन्द्रेण रावणेन पालितां रक्षिताम्। सुरस्त्रियः कीदृश्यः शक्रमिन्द्रं निर्जित्यानीताः राक्षसेन्द्रेण इत्यनुषञ्जनीयम् एतेन तस्य वीर्य्यमपि ज्ञापितम्॥ ८४॥ भ०

बभूवेत्यादि। अधिशैलेन्द्रं शैलेन्द्रस्य सुमेरोरुपरि सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः इन्द्रगोचरमिन्द्रनिलयममरावत्याख्यं म्रदित्वेव तिरस्कृत्येव बभूव इन्धिभवतिभ्यां चेति कित्त्वं जगतां सारं कुषित्वा निष्कृष्य सैका भुवि कृता निर्मितेत्यहं शङ्के

असृड़िला सहस्राक्षं क्लिशिला कौशले निजे।
उदिलालच्चिरं यत्नात् सैका धात्रा विनिर्मिता ॥ ९६ ॥
मुषिला धनदं पापो यां गृहीलावसद् द्विषन्।

तर्कयामि मृदिला कुषिलेति नक्लासेडिति क्लिलप्रतिषेधे प्राप्ते मृड़मृदेत्यादिना किल्वम् ॥ ९५ ॥ ज० म०

बभूवेत्यादि। या पुरी शैलेन्द्रस्य सुमेरोरुपरि इन्द्रस्य गोचरं विषयं अमरावत्याख्यं मृदिला अभिभूय बभूव अधिशैलेन्द्रं सुरालयं वा सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः अहमेवं शङ्के तर्कयामि जगतां सारमुत्कृष्टभागं कुषिला आकृष्य सैवैका भुवि कृता निर्मिता विश्वकर्मणेत्यर्थात् सेमच्छुधकुषेत्यादौ क्षुधादिवर्जनात् किल्वम् ॥ ९५ ॥ भ०

असृडिलेत्यादि। सहस्राक्षमिन्द्रमसृडिला असुखिनं कृत्वा निजैः आत्मीयैः कौशलैः चिरं क्लिशिला प्रयत्नं कृत्वा उदिला अभिधायालं पर्य्याप्तमेवं करिष्यामीति यत्नात् महता प्रयासेन सैका धात्रा विनिर्मिता पूर्ववत् किल्वम् ॥ ९६ ॥ ज० म०

असृडिलेत्यादि। सहस्राक्षम् इन्द्रम् असृडिला असुखिनं कृत्वा निजे आत्मीये कौशले नैपुणे चिरं क्लिशिला क्लेशमनुभूय अलं पर्य्याप्तमेवमेवं करिष्यामीत्युदिला कथयिला चिरकालेन यत्नात् सैका धात्रा विनिर्मिता इत्यपि अहं शङ्के इत्यनेनान्वयः। मृडगशसौद्दे वसोरस्येतीम् क्लिश्युज् चोपतापे पूक्लिशद्भ्यां इति वेम् क्लिशूगश्रोविरोधे इत्यस्य तु वेमुदित्यादिना वदेवाचि सर्वत्र सेमच्छुधेत्यादिवर्जनात् किल्वं वदेर्यजादलाज्जिः कुशलस्य भावः कर्म वेति विकारसङ्घेति ष्णः ॥ ९६ ॥ भ०

मुषिलेत्यादि। मुषिला धनदं वैश्रवणं तस्मात् पुरं

तां रुदित्वेव शक्रेण यात लङ्कामुपेक्षिताम्॥ ९७॥
विदित्वा शक्तिमात्मीयां रावणं विजिघृक्षवः।
उक्तं पिपृच्छिषूणां वो मास्म भूत सुषुप्सवः॥ ९८॥

पुष्पकञ्च विमानमपहृतं पापः पापचरणात् यां गृहीत्वा अवसत् उषितः द्विषन् शत्रुः शक्रेण रुदित्वेवोपेक्षितामवधीरितां रुदविदेति कित्त्वं तत्र चकारेण क्त्वेत्यनुवर्त्तते॥ ९७॥ ज० म०

मुषीत्यादि। धनदं कुवेरं मुषित्वा वञ्चित्वा तत एव यां लङ्कां गृहीत्वा पापः कुत्सिताचारो द्विषन् शत्रू रावणोऽवसत् तां यूयं यात गच्छत कीदृशीं शक्रेण इन्द्रेण रुदित्वा क्रन्दित्वेव उपेक्षितां त्यक्तां न तु पारयित्वेति भावः। मुषगलुठने लघिररुदरोदे व्युङ्गोवोहसादेरित्यादिना कित्त्वादगुणत्वं ग्रहेः सेमसुधेत्यादिना कित्त्वात् ग्रहस्वपाद्योरिति जिः ग्रहेरिमो घं इति दीर्घत्वम्॥ ९७॥ भ०

विदित्वेत्यादि। आत्मीयां शक्तिं सामर्थ्यं विदित्वा पूर्ववत् कित्वं रावणं विजिघृक्षवः विग्रहीतु मिच्छवः सुषुप्सवः शयितुमिच्छवो मास्म भूत न प्रमत्ता भवतेत्यर्थः रावणस्य बलीयस्त्वादिदमुक्तं मया वो युष्माकं पिपृच्छिषूणां प्रष्टुमिच्छूनां अत्र रुदविदेति सनः कित्त्वे सम्प्रसारणं प्रच्छेः किरश्च प्रच्छभ्य इतीडागमः॥ ९८॥ ज० म०

विदित्वेत्यादि। आत्मीयां शक्तिं सामर्थ्यं विदित्वा ज्ञात्वा रावणं विजिघृक्षवो विरोधयितु मिच्छवः सन्तो यूयं सुषुप्सवः शयितुमिच्छवो मास्म भूत सालस्या असावधानाश्च न भवतेत्यर्थः रावणस्य मायाविस्त्वाद्बलवत्त्वाच्च एतत् सर्वं पिपृच्छिषूणां प्रष्टुमिच्छूनां वो युष्माकं कृते मया उक्तं एते-

नाविविदिषुमभ्येति सम्पद्रुरुदिषुं नरम् ।
किं मुमुषिषुवद् यात द्विषो नापचिकीर्षया ॥ ९९ ॥
बुभुत्सवो द्रुतं सीतां भुत्सीढ्वं प्रब्रवीमि वः ।

नापृष्टभाषणेऽनौचित्यं परिहृतं सम्बन्धविवक्षया षष्ठी विद-ज्ञाने व्युङोऽव इति किच्चं ग्रह उपादाने सन् नेमुगुहग्रह इति अनिम् ग्रहस्वपप्रच्छां जिरिति जिः णुर्नानिमोत्यगुणत्वं ह्रो ढः झभान्तस्येति घत्वं षढोः कः इति कः क्रिलादिति षः सन्भि-क्षेति उः प्रच्छेः सनि स्मिङपूङित्यादिना इम् ॥ ९८ ॥ भ०

नावीत्यादि । वेदितुं ज्ञातुमिच्छुर्यो न भवति तं नर-मविविदिषुं रुरुदिषुं रोदितुमेषणस्वभावं सम्पद्विभूतिर्मा-भ्येति नागच्छतीति वो मयोक्तमिति योज्यं किन्न यात न गच्छत मुमुषिषुवत् चौरवदित्यर्थः पूर्ववत्किच्चं द्विषः शत्रोर-पचिकीर्षया अपकर्त्तुमिच्छया इको झलीति किच्चे गुणो न भवतीति अज्झनगमां सनीति दीर्घः ऋत इद्धातोः ॥ ९९ ॥

ज० म०

नावीत्यादि । सम्पत् सम्पत्तिरविविदिषुं वेदितुं ज्ञातु-मनिच्छुं रुरुदिषुम् अनध्यवसायात् रोदनेच्छुं नरं पुरुषं न अभ्येति न अभिगच्छति तेन ज्ञापनार्थं प्रब्रवीमि व इति वक्ष्य-माणेन सम्बन्धः द्विषः शत्रोरपचिकीर्षया अपकारेच्छया मुमु-षिषुवत् चौरवत् यूयं किं न यात तदैव सीतादर्शनसम्भवात् व्युङोऽव इत्यादिना विदरुदमुषः सनः किच्चादगुणत्वं कृञः सनि घोऽज्झनिङमामिति दीर्घः णुर्नानिमोत्यगुणत्वे ऋदि-रणाविति इर् व्यनच्तयोति दीर्घः शंस्त्याद इति अः ॥९९॥ भ०

बुभुत्सव इत्यादि । बुभुत्सवो ज्ञातुमिच्छवः यदि सीतां बुधेः सनन्ताद्धलन्ताच्चेति किच्चम् एकाच इति भषभावः तदा

मा च भुद्ध्वं मृषोक्तं नः क्षषोढ्वं स्वामिने हितम् ॥१००॥
समगध्वं पुरः शत्रोर्मोदयध्वं रघूत्तमम् ।
नोपायध्वं भयं सीता नोपायंस्त दशाननः ॥१०१॥

द्रुतं तां भुत्सीध्वं जानीतेति वो युष्मान् ब्रवीमि लिङ्सिचा-विति कित्त्वं मृषोक्तं मिथ्योक्तं नोऽस्माकं मा च भुद्ध्वं न जानीत अपितु सत्यं झलो झलीति सिचो लोपः झलां जश्झसि कित्त्वं पूर्ववत् अतो यूयं स्वामिने रामाय हितं क्षषोढ्वं कुरुत उश्चेति कित्त्वं इणः षीध्वमिति मूर्द्धन्यः ॥१००॥ ज० म०

बुभुदित्यादि । सीतां बुभुत्सवो बोद्धुमिच्छवो यूयं द्रुतं शीघ्रमेव भुत्सीध्वं जानीत इति वो युष्मान् अहं प्रकृष्टं ब्रवीमि अस्माकमुक्तं वचनं मृषा मिथ्या मास्म भुद्ध्वं न जानीत अपितु सत्यमेव अस्मद एकत्वे वा बहुलमभिधानात् स्वामिनो रामस्य हितं क्षषोढ्वं कुरुत समार्थैर्नेत्यादिना षष्ठी स्वामिने इति पाठे शक्तार्थवषडिति चतुर्थी बुध्यीङ्वेदने सनि ग्रुर्नानि-मीत्यगुणत्वं झभान्तस्येति भत्वम् अन्यत्र ध्वाः सीध्वम् इगुङु-मंढीति कित्त्वादगुणत्वम् अपरत्र मायोगेऽमोऽभावः झस्त्वा-दिति सेर्लोपः क्षणो ध्वाः सीध्वं पूर्ववत् कित्त्वं टोठोढोधो-ढिति धस्य ढत्वम् ॥१००॥ भ०

समेत्यादि । इदमहमाशंसे यदुत शत्रोः रावणस्य पुरः अग्रतः समगध्वं सङ्गता भवत आशंसायां भूतवच्चेति लुङ् समो-गम्यृच्छीति तङ् वागम इति सिचः कित्त्वे अनुदात्तेत्यनुना-सिकलोपः ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः मोदयध्वं रघूत्तमं हर्षयत तत्कार्य्यकरणात् मा च भयमुपायध्वं सूचयत भयं माकार्ष्टेत्यर्थः आङो यमहन इति तङ् यमोगन्धन इति सिचः कित्त्वे अनुनासिकलोपः गन्धनं सूचनम् अन्यथा युष्मासु

ततः प्रास्थिषताद्रीन्द्रं महेन्द्रं वानरा द्रुतम्।
सर्वे किलकिलायन्तो धैर्य्यञ्चाधिषताधिकम्॥१०२॥

गन्धितभयेषु नियतमसौ दशाननः सीतामुपायंस्त स्वीकृतवान् स्यात् तस्य दुर्वृत्तत्वात् आशसायां भूतवच्चेति अनिष्टाशंसायां लुङ् उपाद्यमः स्वीकरण इति तङ् स्वीकरणञ्चात्र विवाहनमुक्तं विभाषोपयम इति अकित्त्वपक्षे रूपम्॥१०१॥ ज० म०

समेत्यादि। इदमहमाशंसे यत् शत्रोः रावणस्य पुरोऽग्रतो यूयं समगध्वं सङ्गता भवत अभिधानादाशंसायां टी आशंसायां भूतसामान्यविहिताश्चेति परः समोगम्‍च्छेति मं इगुङुर्मटीत्यादिना सेः किस्वात् वनतनाद्यनिमामिति मलोपः भस्स्वादिति सिलोपः। रघूत्तमं रामं यूयं मोदयध्वं हर्षयत तत्कार्य्यकरणात् भयं न उपायध्वं न सूचयत न कुरुतेत्यर्थः यमः सूचन इति सेः किस्वात् मलोपः आत्मनेपदाधिकारमध्ये यमः सूचन इत्यस्य करणादेव सूचनार्थे यम आत्मनेपदं किंवा उपयमो विवाह इत्यनेन मं तत्र विवाहः स्वीकारः उपाद्यमः स्वीकरण इति परसूत्रं यमः सूचने वातूद्वाहे इत्यत्रापि उद्वाहः स्वीकारः स्वीकरणे वेति परसूत्रं स्वीकारार्थेन परिणयोऽपि गम्यते तदा भयं न उपायध्वं न स्वीकुरुत दशाननः सीतां न उपायंस्त विवाहेन न स्वीकृतवान् न स्वीकरोतु वा अत्राप्याशंसायां टी वातूद्वाह इति किस्वाभावपक्षे मलोपाभावः इत्येवं जगाद वानरान् पक्षीत्यन्वयः॥१०१॥ भ०

तत इत्यादि। ततः सम्पातिवचमानन्तरं सर्वे वानरा महेन्द्रं पर्वतं प्रास्थिषत प्रस्थितवन्तः धैर्य्यञ्चाधिकमाधिषत-

निकुञ्जे तस्य वर्त्तित्वा रम्ये प्रच्वेदिताः परम्।
मणिरत्नाधिशयितं प्रत्युदैक्षन्त तोयधिम् ॥१०३॥

आहितवन्तः आत्मनि तिष्ठतेर्दधातेश्च स्थाध्वोरिच्चेति किस्व-मित्त्वञ्च तिष्ठते समवप्रविभ्यः स्थ इति तङ् किलकिलायन्तः किलकिलाध्वनिं कुर्वाणाः अव्यक्तानुकरणेत्यादिना डाच् तदन्तात् लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् वा क्यष इति परस्मैपदम्॥ १०२ ॥ ज० म०

तत इत्यादि। सम्पातिवचनानन्तरं सर्वे वानरा महेन्द्रं पर्वतं प्रास्थिषत प्रस्थितवन्तः द्रुतं शीघ्रं मुहुरिति पाठे किलकिलायन्त इत्यनेन सम्बन्धः प्रपूर्वात्तिष्ठतेः प्रतिज्ञानिर्णयेत्यादिना मं स्थादोङिरिति ङिरगुणत्वञ्च मान्तोऽदनत इत्यत् अधिकं धैर्यञ्च आत्मनि आधिषत आहितवन्तः धाञो ञित् अस्तेत्यादिना मं अन्यत् पूर्ववत्। कीदृशाः किलकिलायन्तः किलकिलाशब्दं कुर्वन्तः नैकाचोऽव्यक्तानुकरणादिति डाच् द्वित्वञ्च डाज्लोहितादेरिति क्यः पश्च॥ १०२ ॥ भ०

निकुञ्जे इत्यादि। तस्य पर्वतस्य निकुञ्जे लतादिपिहितस्थाने वर्त्तित्वा स्थित्वा न क्त्वा सेडिति किस्वप्रतिषेधः परं प्रच्वेदिता उच्चैरव्यक्तशब्दं कुर्वाणाः निष्ठाशीङिति किस्वप्रतिषेधः तोयधिं प्रत्युदैक्षन्त दृष्टवन्तः लङि रूपम्। कीदृशं मणिरत्नाधिशयितं क्तोऽधिकरणे चेति क्तः पूर्ववत् किस्वप्रतिषेधः। कीदृशं मणिरत्नाधिशयितं मणिर्यद्रत्नमिति स्त्रीरत्नादावपि रत्नशब्दस्य दृष्टत्वात् एकपदव्यभिचारे विशेषणविशेष्यभावः तस्याधिशयितमस्थानमित्यर्थः॥ १०३ ॥ ज० म०

निकुञ्जे इत्यादि। तस्य पर्वतस्य निकुञ्जे लतादिपिहितस्थाने रम्यत्वात् वर्त्तित्वा स्थित्वा परमतिशयेन प्रच्वे-

अमर्षितमिव घ्नन्तं तटाद्रीन् सलिलोर्म्मिभिः।
श्रिया समग्रं द्युतितं मदेनेव प्रलोठितम् ॥ १०४ ॥

दिता अव्यक्तशब्दं कर्त्तुमारब्धा वानरास्तोयधिं समुद्रं प्रत्यु-
दैक्षन्त दृष्टवन्तः। कीदृशं मणिरत्नाधिशयितं मणिरत्नैर्मणि-
श्रेष्ठैरधिशयितम् अधिष्ठितं कर्म्मक्रियेत्यादिना अधिपूर्वशीङः
आधारस्य कर्म्मत्वात् कर्म्मणि क्तः आधारे क्त इति केचित्
आञ्चि च्विदकूजने घे चादिढे क्त इति कर्त्तरि क्तः भावादिढे
वेति पक्षे इम् उभयत्र पृशोदृषेत्यादिना गुणः वर्त्तित्वे-
त्यत्र सेमक्षुधेत्यादिना कित्त्वनिषेधात् गुणः ॥ १०३ ॥ भ०

अमेत्यादि। सलिलोर्म्मिभिः कल्लोलैः तटाद्रीन् तटस्थान्
पर्वतान् घ्नन्तं प्रत्युदैक्षन्त अमर्षितमिव मृषेस्तितिक्षायामिति
कित्त्वप्रतिषेधः पश्चात् नञ्सः श्रिया हेतुभूतया समग्रं संपूर्णं
द्युतितमिति कर्त्तरि निष्ठा यदि वा श्रिया कर्तृभूतया द्युतितं
शोभितं अत्रेत्यध्याहृत्य तमैक्षन्तेति योज्यम्। एवञ्च क्त्वा
उदुपधादित्यादिना भावे निष्ठायां विकल्पेन कित्त्वप्रतिषेधात्
कित्त्वमुदाहृतं मदेनेव मत्ततयेव श्रिया हेतुभूतया प्रलोठितं
घूर्णितुमारब्धं आदिकर्म्मणि निष्ठायामकित्त्वमुदाहृतम्॥१०४॥
ज० म०

अमत्यादि। तोयधिं प्रत्युदैक्षन्तेत्यत्रान्वयः सलिलो-
र्म्मिभिर्जलवेगैस्तटाद्रीन् तटसम्बन्धिनः पर्वतान् घ्नन्तं अमर्षि-
तमिव क्रुद्धमिव पृशोदृषेत्यादिना क्षमार्थमृषो गुणः पश्चान्नञ्-
समासः। ऊर्म्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेगभङ्गयोरिति
मेदिनी। वीचिवाचित्वेऽत्र सलिलपदं स्वरूपकथनार्थं श्रिया
हेतुभूतया समग्रं सम्पूर्णं यथा स्यात्तथा द्युतितं शोभमानं
गत्यर्थाढेति कर्त्तरि क्तः दीपितुमारब्धं वा तदा भावादिढेवो-

पूतं शीतैर्नभस्वद्भिर्ग्रन्थित्वेव स्थितं रुच: ।
गुम्फित्वेव निरस्यन्तं तरङ्गान् सर्वतो मुहुः ॥ १०५ ॥
वञ्चित्वाप्यम्बरं दूरं स्वस्मिंस्तिष्ठन्तमात्मनि ।
तृषित्वेवानिशं स्वादु पिबन्तं सरितां पय: ॥ १०६ ॥

टुङ्गोऽव्वत इति पक्षे गुणाभावः मदेन मत्ततयेव प्रलोठितं घूर्णितुमारब्धं सदा चञ्चलत्वात् आदिढे क्तः पूर्वेण पक्षे गुणः ॥ १०४ ॥ भ०

पूतमित्यादि। नभस्वद्भिर्वायुभिः शीतैः पूतं पवित्रीकृतं पूञश्चेति विकल्पेनेट् अतएव पक्षे पूञः क्त्वानिष्ठयोः कित्त्वप्रतिषेधोऽत्र न भवति तत्र सेडित्यनुवर्त्तते रुचो दीप्तीर्ग्रथित्वेव सन्दर्भ्येव स्थितं नोपधात्थफान्ताद्वेति कित्त्वप्रतिषेधपक्षे रूपं सर्वतस्तरङ्गान् गुम्फित्वेव निरस्यन्तं क्षिप्यन्तं नोपधादिति विकल्पेन कित्त्वप्रतिषेधः यत्रे त्यध्याहृत्य तमैचन्तेति योज्यम् ॥१०५॥ ज० म०

पूतमित्यादि। शीतैः शीतलैर्नभस्वद्भिर्वायुभिः पूतं पवित्रीकृतं तोयधिं प्रत्युदैचन्तेत्यनेन सम्बन्धः पूङ्क्लिशवमिति इमोऽभावपक्षे पूशीङ्षेत्यादौ सेमग्रहणान्न गुणः नभः शब्दाम्बोङ्मभ्रूपाद्वतुरिति वतुः नदन्तसाविति पदत्वनिषेधात् स्त्रोविः फे इत्यस्य पदान्तविषयत्वात् विसर्गाभावः रुचो दीप्तीर्ग्रन्थित्वेव स्थितं सर्वत्र दीप्तिमत्त्वात् उत्प्रेक्षेयं ग्रन्थकिगसन्दर्भे थफान्नुङ इति विकल्पेनाकित्त्वात् नलोपाभावः सर्वत्र तरङ्गान् गुम्फित्वेव मुहुः पुनः पुनर्निरस्यन्तं क्षिपन्तं गुन् फग्रग्रन्थे पूर्वेण पक्षे किन्त्वात् हसुङ्न्लोपः इति नलोपः ॥१०५॥ भ०

वञ्चीत्यादि। स्थित्यनतिक्रमादम्बरं दूरं वञ्चित्वातिक्रम्य

द्युतित्वा शशिना नक्तं रश्मिभिः परिवर्द्धितम्।
मेरोर्जेतुमिवाभोगमुच्चैर्दिद्योतिषुं मुहुः॥ १०७॥

वञ्चित्वञ्चीति क्त्विप्रतिषेधः स्वस्मिन् मनि स्वरूपे तिष्ठन्तं अत्र नश्छव्यप्रशानिति नकारस्य रुत्वं पूर्वस्य त्वनुनासिकादेशः तृषित्वेव तृषित इव भूत्वा तृषिमृषीत्यादिना प्रतिषेधः तत्सलिलस्य अस्वादुत्वात् सरितां पयः स्वादु पिबन्तम् अनिशमजस्रम्॥ १०६॥ ज० म०

वञ्चित्वेत्यादि। पुनः कीदृशं तोयधिम् अम्बरमाकाशं वञ्चित्वापि अतिक्रम्यापि स्वस्मिन् स्वकीये आत्मनि स्वरूपे तिष्ठन्तं मर्य्यादानतिक्रमात् पृथ्व्याः उच्चोऽपि भूत्वा तां नातिक्रामतीति भावः वन्चुगत्यां तृषमृषकृषेत्यादिना विकल्पेनाकित्वात् नलोपाभावः तृषित्वेव अनिशं सततं स्वादु मधुरं सरितां पयो नदीनां जलं पिबन्तं स्वजलस्य क्षारत्वात् जिहृषापिपासायां पूर्वेण कित्वादगुणत्वम्॥ १०६॥ भ०

द्युतीत्यादि। शशिना नक्तं रात्रौ द्युतित्वा दीप्तिमता भूत्वा रश्मिभिः परिवर्द्धितं वृद्धिं नीतं सन्तं तोयधिं मेरोराभोगं महत्त्वं जेतुमिव मुहुरुच्चैर्दिद्योतिषुं वर्द्धितुमिच्छुमित्यर्थः अनेकार्थत्वाद्धातूनां द्युतित्वा दिद्योतिषुमिति रलो व्युपधादिति कित्वाकित्वे तत्र ह्युकारोपधादिकारोपधाच्च रलन्ताद्धलादेर्धातोः परौ क्त्वासनौ वा न कितौ भवत इति सूत्रार्थः १०७॥ ज० म०

द्युतित्वेत्यादि। पुनः कीदृशं तोयधिं शशिना नक्तं रात्रौ द्युतित्वा दीप्तिमता सता रश्मिभिः परिवर्द्धितं वृद्धिं नीतं द्युतल्ङ् दीप्तौ व्युङोऽवोहसादेरिति वा कित्वात् गुणाभावः मेरोराभोगं परिपूर्णतां जेतुमिव तत उच्चैरधिकं मुहुः पुनः

विलोक्य सलिलोच्चयानधिसमुद्रमभ्रंलिहान्
भ्रमन्मकरभीषणं समधिगम्य चाधः पयः।
गमागमसहं द्रुतं कपिवृषाः परिप्रैषयन्
गजेन्द्रगुरुविक्रमं तरुमृगोत्तमं मारुतिम्॥१०८॥

इति भट्टिकाव्ये ऽधिकारकाण्डे द्वितीयः काव्यस्य
सप्तमः सर्गः॥ ७

पुनः दिद्योतिषुं द्योतनमिच्छन्तम् उच्चैर्भूत्वा द्युतिमिच्छन्तं वा धातोरनेकार्थतया उच्चैरूर्द्ध्वं वर्द्धितुमिच्छन्तमिति केचित् द्युतः सनि द्युतिस्वाप्योरिति खेर्जिः पूर्वेण पक्षे किस्त्वाभावात् गुणः॥ १०७॥ भ०

विलोक्येत्यादि। कपिवृषाः कपिमुख्या मारुतिं हनूमन्तं द्रुतं परिप्रैषयन् व्यसर्जयन् परिप्रपूर्वादिषुगताविव्यस्मात् हेतुमण्ण्यन्तात् लङि रूपम्। किं कृत्वेत्याह विलोक्य सलिलोच्चयान् सलिलोर्मीन् ऊर्द्ध्वं चीयत इत्यच् अधिसमुद्रं समुद्रस्योपरि अभ्रंलिहान् दूरमुच्छ्रितान् अधश्च पयः समधिगम्य ज्ञात्वा कीदृशं भ्रमद्भिर्मकरैर्भीषणं भयानकं भीषयतीति नन्द्यादित्वात् ल्युः गमागमसहं गमनागमनयोग्यं मारुतिं गजेन्द्रस्येव गुरुर्विक्रमो यस्य तरुमृगेषु वानरेषूत्तममिति सप्तमीति योगविभागात् सः। इति ङित्त्वातिदेशाधिकारः॥ १०८॥ ज० म०

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायामधिकारकाण्डे
द्वितीयः परिच्छेदः काव्यस्य सीतान्वेषणाख्यः सप्तमः सर्गः।

विलोक्यादि। अधिसमुद्रं समुद्रस्योपरि सलिलोच्चयान् तरङ्गान् अभ्रंलिहान् अत्युच्छ्रितान् विलोक्य अधश्च पयो जलं भ्रमद्भिरितस्ततो गच्छद्भिर्मकरैर्जलजन्तुविशेषैर्भीषणं भयानकं

अगाधत ततो व्योम हनूमानुरुविग्रहः ।
अत्यशेरत तद्वेगं न सुपर्णार्कमारुताः ॥ १ ॥

समधिगम्य ज्ञात्वा भयात् स्वयं गन्तुमशक्ताः कपिवृषाः कपिश्रेष्ठा मारुतिं हनूमन्तं द्रुतं परिप्रैषयन् व्यसर्जयन् परिप्रपूर्वादिषुगतावित्यस्मात् प्रेरणे अयन्तात् घो मारुतिं कीदृशं गमने च आगमने च समर्थं गजेन्द्रस्येव ऐरावतस्येव गुरुर्विक्रमो यस्य तम् अतएव तरुमृगेषु वानरेषु उत्तमं श्रेष्ठम् जङ्घे चीयत इत्यल् उच्चयः अधिसमुद्रमिति सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः अभ्रंलिहानिति त्वभ्रवृद्दजीत्यादिना अभिधानादसंज्ञायामपि खः गुणाभावोऽप्यभिधानात् भीषणमिति नन्द्यादित्वादनः कभावेऽमो इत्यनेन वा अनट् । इति किदतिदेशाधिकारः ॥ १०८ ॥ भ०

इति सद्वैद्यहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमल्लीकात्मज-
श्रीभरतसेनविरचितायां मुग्धबोधिन्यां
भट्टिटीकायाम् अधिकारकाण्डे
सप्तमः सर्गः ।

आत्मनेपदमधिकृत्याह अगाधतेत्यादि । ततो विसर्जनानन्तरं हनूमान् समुद्रलङ्घनाय व्योमाकाशमगाधत प्रस्थितवान् गाधृप्रतिष्ठालिप्सयोरित्यस्मात् लङ् अनुदात्तङित इति अनुदात्तत्वादात्मनेपदं उरुविग्रहः कामरूपित्वात् तदानीमुत्पादितविपुलकायः तस्य चोत्पततो वेगं गरुड़ादित्यपवनाः नात्यशेरत नातिशयितवन्तः । ङित्त्वात्तङ् शङोरुट् शीङः सार्वधातुके गुणः ॥ १ ॥ ज० म०

आत्मनेपदाधिकारः स च स्वमते माधिकारः । अगेत्यादि ।

अभायत यथार्केण सुप्रातेन शरन्मुखे।
गम्यमानं न तेनासीदगतं क्रामता पुरः॥ २॥

ततः प्रेषणानन्तरं हनूमान् समुद्रलङ्घनाय व्योम आकाशमगाधत प्रस्थितवान् गाधृङ्प्रतिष्ठालिप्सयोः ङित्त्वात् नवशः पमे इति मं अगाहतेति पाठे ङागाहृविलोडे इत्यस्मात् घो उक्तविग्रहः कामरूपित्वात्तदानीमुत्पादितमहाशरीरः सुपर्णार्कमारुता गरुड़सूर्य्यवायवोऽपि तस्य हनूमतो वेगं न अत्यशेरत नातिचक्रमुः शीङ् लजिस्वप्नेलानुबन्धत्वाददादिकः ङानुबन्धात् मं शीङो रे णुरिति गुणः मान्तो रमिति रम् मान्तोऽदन्त इति अत्। शोभनानि पर्णानि पक्षा यस्य हिरण्मयत्वात् स सुपर्णः॥ १॥ भ०

अभेत्यादि। यथा अर्केण सुप्रातेन सुप्रभातेन नीहाराद्यभावात् शोभनं प्रातरनेनेति सुप्रातः सुश्वेति समासान्तनिपातनं शरन्मुखे शरदारम्भे अभायत दीप्यते स्म भावकर्मणोरिति भावे तङ् तद्वत्तेनाभायत पुरोऽग्रतो यदर्केण गम्यमानमवष्टभ्यमानं वर्त्मेत्यर्थात् कर्मण्यात्मनेपदं तेन हनूमता क्रामता गच्छता शिति क्रम इति दीर्घत्वं नागतमासीत् अपि तु सर्वमेव गतमिति॥ २॥ ज० म०

अभेत्यादि। शरन्मुखे शरदारम्भे सुप्रातेन सुप्रभातेनार्केण यथा अभायत दीप्यते स्म तथा तेन हनूमता अभायतेति सम्बन्धः भातेर्भावे घ्या मं शोभनं प्रातरस्येति सोः स्वःप्रातर्भ्यां ङ इति परः स्वमते प्रातरेव प्रातं स्वार्थे णः व्यटेर्लोप इति टिलोपः तेन समासः पुरोऽग्रतोऽर्केण गम्यमानं वर्त्मेत्यर्थात् क्रामता गच्छता तेन हनूमता अगतं नासीत् किन्तु गतमेव

वियति व्यत्यतन्वातां मूर्त्ती हरिपयोनिधी।
व्यत्यैतांञ्चोत्तमं मार्गमर्केन्द्रेन्दुनिषेवितम्॥ ३॥

तेजसा वेगेन च हनूमतः सूर्य्यसाम्यमुक्तं गमेः कर्मणि शानः ॥२॥ भ०

वियेत्यादि। हरिपयोनिधी हनूमत्समुद्रौ मूर्त्ती स्वदेहौ वियत्याकाशे व्यत्यतन्वातां व्यतिविस्तारितवन्तौ तनोतेर्लङ्-कर्त्तरि कर्मव्यतीहार इत्यात्मनेपदं उत्तमञ्च मार्गं अर्केन्द्रेन्दु-निषेवितं व्यत्यैतां व्यतिगतवन्तौ इणः परस्य लङ् कर्मव्यतीहार इत्यात्मनेपदं प्राप्तं न गतिहिंसार्थेभ्य इति गत्यर्थत्वात् प्रतिषिद्धं तेन तसस्तामादेशः तत्र हरेर्गच्छतः पुरतो यस्मिन् वियत्प्रदेशे स्वमूर्त्तिं विस्तारितुमवसरो भविता तत्र पयो निधिरूर्मिभिः स्वमूर्त्तिं वितस्तार पयोनिधेश्च वेलातटङ्गच्छतो यत्र स्वमूर्त्तिं वितस्तार तथा पयोनिधेर्य्यन्मार्गं गन्तुमवसरो भविता हरिरुत्पत्य तं मार्गं गन्तुमैच्छत् यञ्च हरेर्मार्गं गन्तु-मवसरो भविता तं मार्गं पयोनिधिरभ्रंलिहैरूर्मिभिरैच्छत् यत्र यत्क्रियावसरे क्रियां करोति स तत्र तत्क्रियाकारीत्यु-च्यते यथा देवदत्तसाध्यां क्रियां यज्ञदत्तः कुर्वन् तत्कारी-त्युच्यते तमश्चेतरेणेतरसम्बन्धिन्याः क्रियायाः करणात् अन्य-तरसम्बन्धिन्याश्चेतरकरणात् सम्भवति कर्मव्यतीहारः॥ ३॥ ज० म०

वियतीत्यादि। हरिपयोनिधी हनूमत्समुद्रौ वियति आकाशे मूर्त्ती स्वदेहौ व्यत्यतन्वातां अन्योन्यं विस्तारितवन्तौ तनदुर्ज्विस्तृतौ व्यतीहारे गतिहिंसेत्यादिना मं सूर्य्येन्द्रचन्द्र-निषेवितं अतएव उत्तमं मार्गम् आकाशं तौ व्यत्यैतां परस्परं

व्यतिजिग्ये समुद्रोऽपि न धैर्य्यन्तस्य गच्छतः।
अगच्छच्चास्य न गतं प्रचण्डोऽपि प्रभञ्जनः॥ ४॥
व्यतिघ्नतीं पथि घ्नन्तं राक्षसीं पवनात्मजः।
जघानाविश्य वदनं निर्यान् भित्त्वोदरं द्रुतम्॥ ५॥

जघ्नतुः व्यतीहारे गतिहिंसाशब्दार्थहसान्येति गत्यर्थादिवर्ज-नात् न व्यतीहारे मम् हनो घ्यां रूपम्॥ ३॥ भ०

व्यतीत्यादि। तस्य हरेर्गच्छतः स्वदेहस्याल्पतां कर्त्तुं योऽवसरो भावी तत्र समुद्रो नातिशयधैर्य्यं कृतवान् तेन तस्य धैर्य्यं न जितं तदानीं तस्योद्धतकल्लोलत्वात् अपिशब्दाच्च हनूमानपि समुद्रस्य शान्तत्वं कर्त्तुं योऽवसरो भावी यत्र नातिशयधैर्य्यं कृतवान् तेन तस्य धैर्य्यं वा न जितं तदानीं तस्य विपुलकायत्वात् तदेवं हनूमतः समुद्रो हनमानपि समुद्रस्य धैर्य्यं न व्यतिजिग्ये नाभिवभूव एकवचनस्य प्रत्येकाभिसम्बन्धात् कर्मव्यतीहारे पूर्ववदात्मनेपदं सँल्लिटोर्जेरिति कुत्वं यस्य हनूमतो गतं गमनं प्रचण्डोऽपि महान् प्रभञ्जनो वायुर्न व्यत्यगच्छत् न प्राप्तवान्॥ ४॥ ज० म०

व्यतीत्यादि। गच्छतस्तस्य हनूमतो धैर्य्यं समुद्रोऽपि न व्यतिजिग्ये नाभिभूतवान् निर्भयत्वात् अपिशब्दात् सोऽपि समुद्रस्य धैर्य्यं न व्यतिजिग्ये उद्वेगात् क्षोभेऽपि मर्य्यादालङ्घनात् एकवचनेऽपि उभयोरुभयापेक्षित्वाद्व्यतीहारः जेर्गिः सन्लिटोरिति ग्यादेशः प्रचण्डोऽपि प्रभञ्जनो वायुरस्य हनूमतो गतं गमनं न अगच्छत् न प्राप्तवान् तस्यातिवेगत्वात् अस्येति स्वभावक्तेति भावक्तेन योगे कर्त्तरि षष्ठी॥ ४॥ भ०

तस्यातिजवेन गच्छतः पथि राक्षसी संप्राप्ता तामसौ व्यापादितवानित्याह व्यतीत्यादि। हनिष्यामि एनमिति

अन्योन्यं स्म सतियुत: शब्दान् शब्दैस्तु भीषणान् ।
उदन्वांश्चानिलोद्भूतो म्रियमाणा च राक्षसी ॥ ६ ॥

राक्षस्या यो बधकरणावसरः तत्र घ्नन् यः कश्चित् प्राप्तः तस्यैनां हनिष्यामीति यो बधकरणावसरः तत्र घ्नतीं तदेवमितरेतर-क्रियाकरणेन व्यतिघ्नतीं राक्षसीं न गतीत्यादिना हिंसार्थत्वादात्मनेपदप्रतिषेधः तां पवनात्मजो हनूमान् जघान। कथं वदनमाविश्य उदरं भित्त्वा द्रुतं निर्यान् निर्गच्छन् यातिः शर्तारि रूपम् ॥ ५ ॥ ज० म०

व्यतीत्यादि। पवनात्मजो हनूमान् गच्छन्नेव पथि सम्प्राप्ता राक्षसीं जघान। किं कुर्वन् द्रुतं वदनं प्रविश्य उदरं भित्त्वा विदार्य्य निर्यान् निर्गच्छन् यातिः शतः। कीदृशीं घ्नन्तं जनं व्यतिघ्नतीं अन्योन्यं घ्नतीं हिंसार्थवर्जनात् व्यतीहारेऽपि न तम् ॥ ५ ॥ भ०

अन्योन्यमित्यादि। अन्योन्यमित्यन्योन्यस्येत्यर्थः कर्मव्यतीहारे सर्वनाम्नो द्वे भवतोऽसमासवच्च बहुलं यदा त्वसमासवत् तदा पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च प्रथमैकवचने स्त्रीनपुंसकयोरामभाव इति वक्तव्यम्। अन्योन्यस्य सम्बन्धिभिः शब्दैः उदन्वद्राक्षस्यौ शब्दान् भीषणानात्मीयान् व्यतियुतः स्म मिश्रितवन्तौ युमिश्रण इत्यस्माल्लट् स्म इति भूते लट् इतरेतरेत्यादिना कर्मव्यतीहार आत्मनेपदप्रतिषेधः। तत्रोदन्वतः शब्दकरणाद्यो भीषणशब्दमिश्रणावसरो भावी तत्र राक्षसी म्रियमाणा शब्दान् भीषणानुदन्वच्छब्दैर्युयाव राक्षसाः शब्दकरणाद्यो भीषणशब्दमिश्रणावसरो भावी तत्रोदन्वाननिलोद्भूतः शब्दान् भीषणान् राक्षसीशब्दैर्युयाव ॥ ६ ॥ ज० म०

अन्योन्यमित्यादि। तदानीं हनूमद्वेगेनानिलोद्भूत उद-

न्यविक्षत महाग्राहसङ्कुलं मकरालयम्।
सैका बहूनां कुर्वाणा नक्राणामाश्रितम्भवम्॥ ७॥
कृतेनोपकृतं वायोः परिक्रीणानमुत्थितम्।
पित्रा संरक्षितं शक्रात् स मैनाकाद्रिमैक्षत॥ ८॥

न्वान् समुद्रः म्रियमाणा राक्षसी उभावेतौ शब्दैर्भीषणान् शब्दान् अन्योन्यं व्यतियुतः स्म संमिश्रितवन्तौ युलमिश्रणे कौ स्नेनातीत इति कौ अन्योन्यार्थे इत्युक्ते व्यतीहारेऽपि मम् अन्योन्यार्थं इति ज्ञापकात् व्यतीहारेऽन्योन्यादयो मनीषादित्वान्निपातिताः उदकस्य वतौ लोकोपचारादुदनादेशः उदन्शब्दोऽप्यस्ति उक्तं हि पदादयः पृथक् शब्दा इत्येके इति॥ ६॥ भ०

न्यवीत्यादि। महद्भिर्ग्राहैः सङ्कुलं मकरालयं समुद्रं न्यविक्षत प्रविष्टवती नेर्विंश इत्यात्मनेपदं शल इगुपधादनिटः क्सः बहूनां नक्राणामेकापि सती स्वाश्रितं भवं सुष्ठु तृप्तिं कुर्वाणा आश्रिते भुव इति भावे खच्॥ ७॥ ज० म०

न्यवीत्यादि। राक्षसी एकापि सती बहूनां नक्राणां कुम्भीराणाम् आश्रितं भवं सुष्ठु तृप्ततां महाशरीरत्वात् कुर्वाणा मकरालयं समुद्रं न्यविक्षत प्रविष्टवती विपराजीत्यादिना निपूर्वविशतेर्में हशषोऽनिमिजुङ इति सक्। कीदृशं महद्भिर्ग्राहैर्जलजन्तुभिः सङ्कुलं व्याप्तम् आङ्पूर्वोऽश्नातिस्तृप्त्यर्थः भावधेत्वाश्रितादभुव इति खः॥ ७॥ भ०

कृतेत्यादि। स हनूमान् समुद्रादुत्थितं मैनाकाद्रिमैक्षत वायोरुपकृतमुपकारकृतेन प्रत्युपकारेण परिक्रीणानं परिक्रयं विचिन्वन्तं परिव्यवेभ्यः क्रिय इत्यकर्त्रभिप्रायविषयम् आत्मनेपदं पित्रा वायुना रक्षितं शक्रात् तेन हि पक्षच्छेदकाले

खं पराजयमानोऽसावुन्नत्या पवनात्मजम्।
जगादाद्रिर्विजेषीष्ठा मयि विश्रम्य वैरिणम्॥ ९॥
फलान्यादत्स्व चित्राणि परिक्रीडस्व सानुषु।
साधु संक्रीडमानानि पश्य वृन्दानि पक्षिणाम्॥ १०॥

महता वेगेन समुद्रं नीत्वा रक्षित इति श्रूयते॥ ८॥ ज॰ म॰

कृते इत्यादि। स हनूमान् समुद्रादुत्थितं मैनाकनामानमद्रिम् ऐक्षत दृष्टवान् ईक्षङ्दर्शने ङानुबन्धात्मम्। कीदृशं शक्रात् पक्षच्छेदोद्यतात् पित्रा वायुना संरक्षितम् अतएव वायोरुपकृतम् उपकारं कृतेन प्रत्युपकारेण परिक्रीणानं परिवर्त्तयन्तं विपराजीति परिपूर्वक्रीञो मं शानः॥ ८॥ भ॰

खमित्यादि। असावद्रिः उन्नत्या उन्नततया खं पराजयमानोऽभिभवन् पवनात्मजं जगाद। मयि विश्रम्य स्थित्वा वैरिणं शत्रुं विजेषीष्ठाः त्वमभिभूयाः आशिषि लिङ् उभयत्रापि विपराभ्यां जेरिति तङ्॥ ९॥ ज॰ म॰

खमित्यादि असौ अद्रिः पवनात्मजं जगाद। कीदृशः सन् उन्नत्या उच्चतया खमाकाशं पराजयमानः अभिभवन् विपराजीति मं। किं जगादेत्याह मयि विश्रम्य विश्रामं कृत्वा वैरिणं विजेषीष्ठाः अभिभूयाः व्याशिषि पूर्ववन्मम्॥ ९॥ भ॰

फलानीत्यादि। चित्राणि नानाविधानि फलानि आदत्स्व गृहाण आङोदोनास्यविहरण इत्यात्मनेपदं सानुषु ममैकदेशेषु परिक्रीडस्व विहर पक्षिणाञ्च वृन्दानि साधु शोभनम् अनुक्रीडमानानि विहरन्ति सन्ति पश्य उभयत्र क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्चेति तङ्॥ १०॥ ज॰ म॰

फलेत्यादि। चित्राणि अद्भुतानि फलानि त्वमादत्स्व

क्षणं भद्रावतिष्ठस्व ततः प्रस्थास्यसे पुनः ।
न तत् संस्थास्यते कार्य्यं दक्षेणोरीकृतं त्वया ॥ ११ ॥
त्वयि नस्तिष्ठते प्रीतिस्तुभ्यं तिष्ठामहे वयम् ।
उत्तिष्ठमानं मित्रार्थे कस्त्वां न बहु मन्यते ॥ १२ ॥

गृहाण आदाञोऽस्वप्रसारे इति मं आमन्त्रणे गौ श्वाद्यो- रित्यालोपः मम सानुषु एकदेशेषु परिक्रीडस्व विहर पर्य्यन्व- वाङः क्रीड इति मं पक्षिणां वृन्दानि पश्य । कोट्टशानि साधु शोभनम् अनुक्रीडमानानि विहरन्ति पूर्ववन्मम् ॥ १० ॥ भ०

क्षणमित्यादि । हे भद्र ! कल्याण ! क्षणमवतिष्ठस्व ततः पश्चात् प्रस्थास्यसे यास्यसि यच्च कार्य्यं करणीयं दक्षेणानलसेन त्वया ऊरीकृतमङ्गीकृतं न च संस्थास्यते अपितु निष्पत्स्यत एवेत्यर्थः सर्वत्र समवप्रविभ्यः स्थः इति तङ् ॥ ११ ॥ ज० म०

क्षणमित्यादि । हे भद्र ! कल्याणयुक्त ! त्वं क्षणम् अव- तिष्ठस्व ततः पुनः प्रस्थास्यसे यास्यसि दक्षेण अनलसेन त्वया ऊरीकृतम् अङ्गीकृतं कार्य्यं न च संस्थास्यते न नाशं गमिष्यति सम्पत्स्यत एवेति भावः प्रतिज्ञानिर्णयेत्यादिना अवसंप्रपूर्व- तिष्ठतेर्मम् ॥ ११ ॥ भ०

त्वयीत्यादि । त्वयि विषये अस्माकं प्रीतिरस्ति तेन संशये अस्माभिरन्यो निर्णेता नान्वेषणीयः किन्तु नोऽस्माकं प्रीतिरेव निर्णयं पश्यन्ती त्वयि तिष्ठते प्रकाशनस्थेयाख्ययो- श्चेत्यात्मनेपदं विवादपदनिर्णेता स्थेय उच्यते तुभ्यन्तिष्ठामहे वयमिति त्वयि विषये अस्माकं चेतो वर्त्तते इति स्वाभिप्रायं तुभ्यं तिष्ठामहे स्वाभिप्रायं निवेदयाम इत्यर्थः अत्र प्रका- शनञ्च स्वाभिप्रायकथनं श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमान इति सम्प्रदानसंज्ञायां चतुर्थी । कस्मादेवं मां श्लाघस इति चेदाह

ये सूर्य्यमुपतिष्ठन्ते मन्त्रैः सन्ध्यात्रयं द्विजाः।
रक्षोभिस्तापितास्तेऽपि सिद्धिं ध्यायन्ति तेऽधुना ॥१३॥

उत्तिष्ठमानं यतमानम् उदोऽनूर्द्ध्व कर्मणीत्यात्मनेपदं कस्त्वां न बहु मन्यते न श्लाघते ॥१२॥ ज० म०

त्वयीत्यादि। त्वयि नोऽस्माकं प्रीतिस्तिष्ठते निश्चये-नास्ति तद्विषयेऽस्माकं प्रीतिरस्ति न वेति सन्देहे अस्माभि-रन्यो निर्णेता नान्वेषणीयः किन्त्वस्माकं प्रीतिरेव त्वां निर्णे-तारं करोतीति निर्णयार्थोऽत्र स्थाधातुः त्वमस्मदाप्तो न वेत्यत्र त्वद्विषये प्रीतिनिर्णयं करोतीत्यन्ये। वयं तुभ्यं तिष्ठा-महे स्थित्वा स्वाभिप्रायं प्रकाशयामः प्रकाशार्थोऽत्र स्थाधातुः यस्मै दित्सेत्यादिना सम्प्रदानत्वं प्रतिज्ञानिर्णयेत्यादिना मम् अत्र प्रकाशः स्वाभिप्रायकथनम्। कथं मह्यं श्लाघसे इत्याह मित्रार्थे रामार्थे उत्तिष्ठमानं यतमानं त्वां को न बहु मन्यते न श्लाघते अपितु सर्व एव उदोऽनूर्द्ध्वे हे इति मम् ॥१२॥ भ०

ये इत्यादि। ये द्विजा ब्राह्मणा मन्त्रैः करणभूतैः सूर्य्यमुप-तिष्ठन्ते प्रत्युपासते उपान्मन्त्रकरण इत्यात्मनेपदं सन्ध्यात्रयं त्रिस-न्ध्यम् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया तेऽपि रक्षोभिस्तापिताः उपद्रुताः अधुना ते सिद्धिं ध्यायन्ति किं पुनरहं यत्ते पितुः सुहृत् तदेव दर्शयन्नाह ॥ १३ ॥ ज० म०

ये इत्यादि। ये द्विजा ब्राह्मणा मन्त्रैः करणभूतैः सन्ध्या-त्रयं व्याप्य सूर्य्यमुपतिष्ठन्ते उपासते मन्त्रेणोपादिति मं तेऽपि द्विजा रक्षोभिस्तापिता उपद्रुताः सन्तः अधुना इदानीं तव सिद्धिं ध्यायन्ति चिन्तयन्ति अहन्तु तव पितुः सुहृत् सुतरां तथेति भावः यद्वा द्विजानुकूलत्वादपि त्वं श्लाघ्य इति भावः। सन्ध्यात्रयमिति सदाध्वादीति द्वितीया ॥ १३ ॥ भ०

अव्यग्रमुपतिष्ठस्व वीर ! वायोरहं सुहृत् ।
रविर्वितपतेऽत्यर्थमाश्वस्य मयि गम्यताम् ॥ १४ ॥
तीव्रमुत्तपमानोऽयमशक्यः सोढुमातपः ।
आघ्नान इव सन्दीप्तैरलातैः सर्वतो मुहुः ॥ १५ ॥

अव्येत्यादि । हे वीर ! अव्यग्रमनाकुलं मय्युपतिष्ठस्व सन्निहितो भव अकर्मकाच्चेत्यात्मनेपदं यतो वायोस्तव पितुरहं सुहृत् रविरत्यर्थं वितपते दीप्यते उद्विभ्यामित्यात्मनेपदं तत्राकर्मकादिति वर्त्तते तस्मादाश्वस्य विश्रम्य गम्यताम् ॥१४॥ ज० म०

अव्येत्यादि । हे वीर ! अव्यग्रमनाकुलं यथा स्यात्तथा त्वमुपतिष्ठस्व सन्निहितो भव अढादिति मं यतोऽहं वायोस्तव पितुः सुहृन्मित्रं विश्रामौचित्यं दर्शयति रविरत्यर्थं वितपते दीप्यते व्युत्तप इति मम् अढत्वात् अतएव मयि आश्वस्य प्राणनिर्वृतिं प्राप्य त्वया गम्यताम् ॥ १४ ॥ भ०

तीव्रेत्यादि । तीव्रं सुष्ठु उत्तपमानः दीप्यमानः आतपः सोढुमशक्यः पूर्ववदात्मनेपदम् अलातैः उल्मुकैः सन्दीप्तैः सर्वतः आघ्नान इव ताड़यन्निव आङो यमहन इत्यविवक्षितकर्मकत्वादात्मनेपदं गमहनेत्युपधालोपः होहन्तेरिति कुत्वम् ॥१५॥ ज० म०

तीव्रेत्यादि । पुनर्विश्रामौचित्यमाह । तीव्रमुत्तपमानो दीप्यमानोऽयमातपः सोढुं न शक्यः पूर्ववत् मं सन्दीप्तैरलातैरङ्गारैर्मुहुर्वारं वारं सर्वत आघ्नान इव ताड़यन्निव आङ्माङ्ढादढाच्चाहनयम इति मं अविवक्षितकर्मत्वात् अङ्गारोऽलातमुल्मुकमित्यमरः । आलातैरिति पाठे स्वार्थे ष्णः । विद्यादलातमालातमिति द्विरूपकोषः ॥ १५ ॥ भ०

संशृणुष्व कपे! मत्कैः सङ्गच्छस्व वनैः शुभैः।
समारन्त ममाभीष्टाः सङ्कल्पास्त्वय्युपागते॥ १६॥
के न संविद्रते वायोर्मैनाकाद्रिर्यथा सखा।
यत्नादुपाह्वये प्रीतः संह्वयस्व विवञ्चितम्॥ १७॥

संशृणिवत्यादि। हे कपे! संशृणुष्व आकर्णय समोगमृच्छीत्यादिविवच्चितकर्मकत्वादात्मनेपदं शुभैः शोभमानैः इगुपधलक्षणः कः वनैर्मत्कैः मत्स्वामिकैः अहं स्वामी येषामिति स एषां ग्रामणीरिति कः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मदादेशः सङ्गच्छस्व सङ्गतो भव पूर्ववदात्मनेपदं समारन्त ममाभीष्टा इति ममाभिप्रेता ये सङ्कल्पा अभिप्रायाः कदा नु मे सुहृत्तया वा कश्चिदेष्यति यस्याहमुपयोगी स्यामिति ते समारन्त आगताः त्वय्युपागते सति अर्त्तेर्लुङि पूर्ववदात्मनेपदं सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्य इत्यङि ऋदृशोऽङिगुणः आडजादीनां भाषाविषयस्य प्रयोगः॥ १६॥ ज० म०

समित्यादि। हे कपे! संशृणुष्व आकर्णय मत्कैर्मत्स्वामिकैः शुभैः शोभमानैर्निर्भयत्वेन कल्याणयुक्तैर्वा वनैः सह सङ्गच्छस्व सङ्गतो भव अहं स्वामी येषामिति विकारसङ्घेत्यादिना कः समे मानीत्यर्थे वा त्वयि उपागते सति ममाभीष्टावाञ्छिताः सङ्कल्पा अभिप्रायाः सुहृद्दर्शनादिरूपाः समारन्त सङ्गतवन्तः ऋगतौ सर्वत्र समोगमृच्छ इत्यादिना मं स्रोः स्रुधे इति स्रुः जिश्च वक्तव्यस्येत्यादिना अर्त्तेर्ङः दृस्रोर्गुणरिति गुणः॥ १६॥ भ०

न चैवं मिथ्या वायुर्मे सुहृदित्याह के नेत्यादि। वायोर्मैनाकाद्रिर्यथा सखेति के न संविद्रते जानन्ति वेत्तेः पूर्ववदात्मनेपदं वेत्तेर्विभाषेति रुट् तस्मात् प्रीतः सन् अहं यत्ना-

द्यामिवाह्वयमानन्तमवोचद् भूधरं कपिः।
उपकुर्वन्तमत्यर्थं प्रकुर्वाणोऽनुजीविवत्॥ १८॥
कुलभार्य्यां प्रकुर्वाणमहं द्रष्टुं दशाननम्।
यामि त्वरावान् शैलेन्द्र! मा कस्यचिदुपस्कृथाः॥ १९॥

दुपाह्वये भवन्तमाह्वयामि ततः संह्वयस्व कथय विवक्षितमभिप्रेतं निसमुपविभ्यो ह्व इत्यकर्त्रभिप्राये लट्लोटोरात्मनेपदं ततोऽकर्मकादिति निवृत्तं सामान्येन विधानम्॥ १७॥ ज० म०

के नेत्यादि। मत्पितुः सखा त्वमसीति किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह मैनाकाद्रिर्वाय्वोर्यथा सखा तथा के जना न संविद्रते न जानन्ति अपितु सर्व एव समोगमृच्छीति मं अविवक्षितकर्मत्वात् मान्तोरमिति रम् अतएवाहं प्रीतः सन् यत्नादुपाह्वये त्वामाह्वयामि त्वमपि विवक्षितं वक्तुमिष्टं संह्वयस्व सङ्कथय इति जगादाद्रिरिति सम्बन्धः निसंव्युपह्व इति मम्॥१७। भ०

द्यामित्यादि। द्यामिवाकाशमिवाह्वयमानं महत्तया स्पर्द्धमानं स्पर्द्धायामाङ् इत्यात्मनेपदम् अत्यर्थमुपकुर्वन्तम् आतिथ्येन तमीदृशं भूधरमवोचत् कपिः प्रकुर्वाणः सेवमानोऽनुजीविवत् भृत्यवत् गन्धनेत्यादिना सेवने तङ्॥१८॥ ज० म०

द्यामित्यादि। कपिर्हनूमान् तं भूधरं मैनाकं पर्वतं अवोचत् उक्तवान् कीदृशं द्यामाकाशमाह्वयमानमिव महत्त्वेन स्पर्द्धमानमिव स्पर्द्धायामाङ इति मम् अत्यर्थमुपकुर्वाणमुपकारोद्यतम्। कीदृशः कपिः अनुजीविवत् भृत्यवत् प्रकुर्वाणः सेवमानः सूचनावक्षेपणेत्यादिना सेवायां मम्॥ १८॥ भ०

कुलेत्यादि। अहं दशाननं द्रष्टुं यामि कुलभार्य्यां प्रकुर्वाणं कुलनारीमभिगच्छन्तं तस्यां सहसा प्रवर्त्तमानमित्यर्थः

योऽपचक्रे वनात्सीतामधिचक्रे न यं हरिः ।
विकुर्वाणः स्वरानद्य बलं तस्य निहन्म्यहम् ॥२०॥

साहसिक्ये तङ् त्वरावान् त्वरायुक्तः अतः हे शैलेन्द्र ! मा कस्यचिदशनपानादिकस्य उपस्कृ…ाः अतिशयवन्तं मा कार्षीरित्यर्थः माङि लुङ् प्रतियत्ने तङ् तनादिभ्यस्तथासो-रिति सिचो लुक् उपात् प्रतियत्न इति सुट् कस्यचिदिति कृञः प्रतियत्न इति कर्मणि षष्ठी ॥१८॥ ज० म०

कुलेत्यादि । किमवोचदित्याह हे शैलेन्द्र ! अहं त्वरायुक्तः सन् दशाननं द्रष्टुं यामि । कीदृशं कुलभार्य्यां कुलपालिकां प्रकुर्वाणं साहसेनाभिगच्छन्तं तस्यां साहसात् प्रवर्त्तमानमि-त्यर्थः सूचनावक्षेपणेत्यादिना साहसे मम् । कुलस्त्री कुलपालि-केत्यमरः । अतएव कस्यचित् मा उपस्कृथाः कस्यापि द्रव्यस्य भोज्यस्य पेयस्य वा मदर्थं प्रतियत्नं न कुरु पूर्वेण प्रतियत्ने मं सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः उत्कर्षसमीहा प्रतियत्नमिति केचित् । सम्परि सुमुपादिति सुम् झस्स्वाञ्झसोति सेर्लोपः कस्यचिदिति समार्थेनेत्यादिना कर्मणि षष्ठी एधोदकस्योप-स्कुरुत इत्युदाहरता प्रतियत्ने कृञः कर्मणि न द्वितीया इति सूचितं गुणोत्कर्षे कृञः कर्मणि षष्ठीति परः ॥ १९ ॥ भ०

योऽपित्यादि । यः सीतामपचक्रे अभिबभूव अवक्षेपणे तङ् वनादिति वनमुपगम्य ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी । यं हरि-रिन्द्रो नाधिचक्रे न प्रसेहे अधेः प्रसहन इति तङ् तस्य बलं दशाननस्य सामर्थ्यं कीदृशं स्वरान् विकुर्वाणं विविधान् स्वरान् कुर्वाणं वेः शब्दकर्मण इति तङ् तस्य दशाननस्य बलं निहन्मि ॥ २० ॥ ज० म०

य इत्यादि । यो वनात् सीतामपचक्रे प्रतिभूतवान्

विकुर्वे नगरे तस्य पापस्याद्य रघुद्विषः।
विनेष्ये वा प्रियान् प्राणानुदानेष्येऽथवा यशः॥ २१॥
विनेष्ये क्रोधमथवा क्रममाणोऽरिसंसदि।

सूचनावक्षेपणेत्यादिना अवक्षेपणे मं सूचने ममिति केचित्, तदापकारं प्रयुज्य हिंसां सूचयतीत्यर्थः वनादिति हेतौ पञ्चमी वनं प्राप्येति यवर्थे वा हरिरिन्द्रो यं नाधिचक्रे नाभिभूतवान् अधेः शक्ताविति मं शक्तिरभिभवः तस्य दशाननस्य बलं शक्तिमहमद्य निहन्मि। कीदृशः स्वरान् विविधान् कुर्वाणः द्वितीयान्तपाठे यमित्यस्य विशेषणं शब्दढ़ाढ़ादेरिति मम् ॥ २० ॥ भ०

विकुर्वे इत्यादि। तस्य रघुद्विषो रामशत्रोः पापस्य नगरे पुर्य्यां अहमद्य विकुर्वे विविधं चेष्टे अकर्मकाच्चेति तङ् तत्र विकुर्वाणो यदि वा प्रियानपि प्राणान् स्वाम्यर्थे विनेष्ये अपनेष्यामि सम्माननेत्यादिना व्यये तङ् यतो धर्मादिषु विनियोगो व्ययः यशो वा उदानेष्ये ऊर्द्धं नेष्यामि तस्यापकारकरणात् अत्रोत्सञ्जने तङ् उत्सञ्जनमुत्क्षेपणम् ॥ २१ ॥ ज० म०

विकुर्वे इत्यादि। तस्य पापाचारस्य रघूणां रामादीनां द्विषो रावणस्य नगरे लङ्कायाम् अहमद्य विकुर्वे विविधं चेष्टे शब्दढ़ाढ़ादेरिति अकर्मकत्वान्मं तत्र च विकुर्वाणोऽहं प्रियानपि प्राणान् वा विनेष्ये स्वाम्यर्थे त्यक्ष्यामि ज्ञानार्चोत्क्षेप इत्यादिना व्ययार्थे मं व्ययो धर्मादिषु विनियोगः अथवा यश उदानेष्ये ऊर्द्धं नेष्यामि पूर्वेण क्षेपणे मम् ॥ २१ ॥ भ०

विनेष्ये इत्यादि। यदि वा क्रोधमात्मनो विनेष्ये अपनेष्यामि कर्तृस्थे चेति तङ् कर्तृस्थस्य क्रोधकर्मणोऽशरीरत्वात् अत्र व्ययो न सम्भवतीति अरिसंसदि शत्रुसभायां क्रममाणः

इत्युक्त्वा खे पराक्रंस्त तूर्णं सूनुर्नभस्वतः ॥ २२ ॥
परीक्षितुमुपाक्रंस्त राक्षसो तस्य विक्रमम् ।
दिवमाक्रममाणेव केतुताराभयप्रदा ॥ २३ ॥

अप्रतिबन्धेन प्रवर्त्तमानः वृत्तिसर्गेत्यादिना वृत्तौ तङ् वृत्तिरप्रतिबन्धः इत्येवमुक्त्वा सूनुर्नभस्वतः वायोस्तनयः खे तूर्णं पराक्रंस्त शीघ्रमुत्सेहे उपपराभ्यामित्यनेन सर्गे तङ् सर्ग उत्साहः ॥ २२ ॥ ज० म०

विनेष्ये इत्यादि। अथवा क्रोधं विनेष्ये अपनेष्यामि शत्रुहननात् वक्ष्यामूर्त्तढ़ादिति मम् अमूर्त्तमशरीरं कर्त्तृस्थादुक्तकर्मकादिपूर्वनीञ आत्मनेपदमिति विद्यासागरः। स्वमतेऽपि शब्दढ़ाढ़ादेरित्यतो मण्डूकप्लुत्या वेरित्यनुवर्त्तते इति वाच्यं क्रोधं विनयत इत्युदाहरणदर्शनात्। अन्ये तु विपूर्वत्वं न वदन्ति तन्न साधु “विगणय्य नयन्ति पौरुषं विजितक्रोधरया जिगीषवः” इत्यादिदर्शनात्। किं कुर्वन् अरिसंसदि शत्रुसभायां क्रममाणः अप्रतिबन्धेन चेष्टमानः वृत्त्युत्साहेत्यादिना मं वृत्तिरप्रतिबन्धः इत्येवमुक्त्वा नभस्वतो वायोः सूनुः पुत्रो हनूमान् खे आकाशे तूर्णं शीघ्रं पराक्रंस्त उत्साहं चकार पूर्वेणोत्साहे मम् आस्फालनरूपोऽत्रोत्साहः स्तुक्रमोऽमे इति नेम् ॥ २२ ॥ भ०

परीत्यादि। तस्य हनूमतो विक्रमं शौर्य्यं परीक्षितुं राक्षसी उपाक्रंस्त उत्सेहे पूर्ववत्तङ् दिवमाक्रममाणेव यथा केतुः स्वर्भानुः तारा नभस्युद्गच्छति भयङ्करा आङ उद्गम इति तङ् यत्र हि ज्योतिरुद्गमन इत्युक्तं केतुतारायाश्च ज्योतिःस्वभावत्वात् ॥ २३ ॥ ज० म०

परीत्यादि। तस्य हनूमतो विक्रमं शौर्य्यं परीक्षितुं

जले विक्रममाणाया हनूमान् शतयोजनम्।
आस्यं प्रविश्य निरगादणूभूयाप्रचेतितः॥ २४॥
द्रष्टुं प्रक्रममाणोऽसौ सीतामम्भोनिधेस्तटम्।
उपाक्रंस्ताकुलं घोरैः क्रममाणैर्निशाचरैः॥ २५॥

राक्षसी उपाक्रंस्त उत्सहते स्म पूर्ववत् मं दिवमाकाशमाक्रममाणा उद्गमपूर्वकं प्राप्नुवती केतुस्वभावा तारेव भयप्रदा भयं प्रददातीति हनजनादिति डः आङो भोद्गम इति मम् आक्रामति धूमः खमित्यत्र उद्गमो न विवक्षते किन्तु व्याप्तिमात्रम्॥ २३॥ भ०

जले इत्यादि। विक्रममाणायाः पद्भ्यां विचरन्त्याः वेः पादविहरण इति तङ् जलग्रहणात् गतिविशेषं दर्शयति आस्यं शतयोजनं शतं योजनानि यस्य प्रमाणतः तदणूभूय सूक्ष्मीभूय प्रविश्य निरगात् निर्गत उदरं विदार्य्येत्यर्थात् अप्रचेतितः अविज्ञातः॥ २४॥ ज० म०

जले इत्यादि। जले विक्रममाणायाः पद्भ्यां विहरन्त्या राक्षस्याः शतयोजनमास्यं प्रविश्य हनूमान् अणूभूय सूक्ष्मीभूय अप्रचेतितस्तया अपरिज्ञातः सन् निरगात् निर्गतः कर्णपथेनेत्यर्थात् उदरं भित्त्वेत्यन्ये। तत्तु रामायणविरुद्धं शतं योजनानि प्रमाणतो यस्येति विग्रहः वेः पद्भिरिति मं पद्भिरिति बहुत्वनिर्देशेन पादमात्रस्य करणत्वे वेः क्रमोममिति बोध्यं न तु साधु विक्रमते वाजीत्युदाहरणदर्शनात् बहुपादकरणत्वं वाच्यं वेः पद्भ्यामिति कातन्त्रसूत्रे द्वित्वमुपलक्षणं तेन तन्मते साधु विक्रमते वाजीत्यादि सिद्धम्॥ २४॥ भ०

द्रष्टुमित्यादि। असौ हनूमान् सीतां द्रष्टुं प्रक्रममाणः आरभमाणः आदिकर्म यथा भोक्तुं प्रक्रमते इति उदधेस्तटम्-

आत्मानमपजानानः शशमात्रोऽनयद्दिनम् ।
न्यास्थे रात्राविति प्राज्ञः प्रत्यज्ञास्त क्रियापटुः ॥ २६ ॥

पाक्रंस्त गन्तुं प्रारब्धवानित्यर्थः ततश्च प्रोपयोरादिकर्मणि समानार्थत्वात् प्रोपाभ्यां समार्थाभ्यामिति तङ् । घोरैः रौद्रैः निशाचरैराकुलं व्याप्तं तटं क्रममाणैः इतस्ततो गच्छद्भिः अनुपसर्गाद्वेति तङ् ॥ २५ ॥ ज० म०

द्रष्टुमित्यादि । असौ हनूमान् निर्गतः सन् सीतां द्रष्टुं प्रक्रममाण आरभमाण उदधेस्तटमुपाक्रंस्त गन्तुमारभते स्म । यद्यपि भोक्तुमुपक्रमते इत्यादावारम्भमात्रमुपक्रमेरर्थस्तथापीह गमनारम्भो वाच्यः लाक्षणिकत्वात् द्रष्टुमित्यस्यानुषङ्गेण अम्भोनिधेस्तटमुपाक्रंस्तेति वा प्रोपादारम्भे इति मं घोरैर्भयानकैर्निशाचरैराकुलं व्याप्तं क्रममाणैरितस्ततो गच्छद्भिः वागेरिति मम् ॥ २५ ॥ भ०

आत्मेत्यादि । मा कश्चित् द्राक्षीदिति तथाविधमात्मानं शरीरमपजानानः अपह्नुवानः अपह्नवे ज्ञ इति तङ् यो हि शशमात्रो भूत्वा स्थितः तेन कथमात्मा लोके नापलपितः स्यात् अनयद्दिनम् अगमयद्दिवसं न्यास्थे रात्राविति प्रत्यज्ञास्त प्रतिज्ञातवानित्यर्थः सम्प्रतिभ्यामनाध्यान इत्यात्मनेपदं लुङो भवति आत्मानञ्चोत्क्षपठनं न्यास्थे इत्यकर्मकाच्चेत्यकर्मकक्रियावचनत्वादात्मनेपदं प्राज्ञः क्रियापटुरिति बुद्धिकौशलं कर्मकौशलञ्च दर्शयति ॥ २६ ॥ ज० म०

आत्मानमित्यादि । असौ शशमात्रः शशपरिमाणो भूत्वा दिनमनयत् गमयामास दघ्नमात्रद्वयसट्माने इति मात्रट् । कथं तथाविधस्याल्पकायत्वमित्याह आत्मानमपजानानः अपह्नुवानः निह्नवे ज्ञ इति मं रात्रावहं न्यास्थे इति प्रत्यज्ञास्त

सञ्ज्ञानानान् परिहरन् रावणानुचरान् बहून्।
लङ्कां समाविशद्रात्रौ वदमानोऽरिदुर्गमाम्॥ २७॥
कञ्चिन्नोपावदिष्टासौ केनचिद् व्यवदिष्ट न।
शृण्वन् संप्रवदमानाद्रावणस्य गुणान् जनात्॥ २८॥

प्रतिज्ञातवान् संप्रतेरस्मृताविति मं ज्ञास्ये इति अढ़ादिति मम् अविवक्षितकर्मत्वात् जिभ्ज्ञन्तेत्यादिना वा प्राज्ञः क्रियापटुरिति पदद्वयेन बुद्धिकौशलं क्रियाकौशलञ्च दर्शितम्॥ २६॥ भ०

सञ्ज्ञेत्यादि। रावणस्यार्थेषु कार्य्येषु ये चरन्तीति चरेष्टः तान् बहून् सञ्ज्ञानानान् चेतयतः परिहरन् अनाध्याने तङ् रात्रौ लङ्कां समाविशत् प्रविष्टवान् अरिदुर्गमां राक्षसदुर्गमां वदमानो भासमानः भासनोपसम्भाषेत्यादिना आत्मनेपदम्॥ २७॥ ज० म०

समित्यादि। असौ हनूमान् रात्रौ लङ्कायां समाविशत् प्रविष्टवान् कीदृशः वदमानः शोभमानो वदन् शोभोपलक्षितं शोभाहेतुकं वा यथा स्यात्तथा कथयन् वा ज्ञानयत्नप्रलोभे वद इति मं ज्ञानपदेन ज्ञानपूर्वकत्वात् शोभाप्युच्यत इति कातन्त्रटीकायां व्याख्यातत्वात् प्रकाशनादौ वद इति क्रमदीश्वरसूत्रदर्शनाच्च शोभा च वदत्यर्थस्य लक्षणभावेन हेतुभावेन वा विशेषणं न तु तस्मात् वाच्यमिति न्यासः। बहून् रावणस्यानुचरान् सेवकान् परिहरन् कीदृशान् सञ्ज्ञानानान् चेतयमानान् संप्रतेरस्मृताविति मं कीदृशीं लङ्काम् अरिदुर्गमां शत्रुभिर्दुष्प्रापाम्॥ २७॥ भ०

कञ्चिदित्यादि। असौ प्रविष्टः सन् न कञ्चिदुपावदिष्ट उपसान्त्वितवान् उपसम्भाषायां तङ् केनचित् न व्यवदिष्ट न

जल्पितोत्क्रुष्टसङ्गीतप्रनृत्तस्मितवल्गितैः ।
घोषस्यान्ववदिष्टेव लङ्का पूतक्रतोः पुरः ॥ २९ ॥

भाषितवान् विमतौ तङ् विमतिर्नानामति संशृण्वन् आकर्णयन् जनात् प्रवदमानात् रावणस्य सम्बन्धिनो गुणान् सम्भूय भाषमाणान् व्यक्तवाचामित्यात्मनेपदं जनानां व्यक्तवाक्यम् ॥ २८ ॥ ज० म०

किञ्चिदित्यादि। असौ हनूमान् प्रविष्टः सन् न किञ्चिदुपावदिष्ट न किञ्चित् प्रलोभनवाक्यं भाषते स्म आनयतेत्यादिना प्रलोभे मं केनचित् सह न व्यवदिष्ट नानामतिपूर्वकं विचित्रं न भाषते स्म विमतिपूर्वकं विचित्रकथनमत्र वदत्यर्थः विमतिव्यक्तसह्वोक्त्योरिति विमतौ मं संप्रवदमानात् सम्भूयव्यक्तं भाषमाणात् जनात् रावणस्य गुणाम् शृण्वन् पूर्वेण व्यक्तसह्वोक्तौ मम् ॥ २८ ॥ भ०

जल्पेत्यादि। पूतक्रतोरिन्द्रस्य या पूः तस्या अमरावत्याः सम्बन्धिनो घोषस्यान्ववदिष्टेव लङ्का अनुशब्दः सादृश्ये सदृशं वादं कृतवती तैर्जल्पितादिभिः उभयत्रापि जल्पितादिघोषस्य तुल्यत्वात् लङ्केति तत्स्थो जन उच्यते तेन व्यक्तवाग्विषयत्वात् अनोरकर्मकादिति तङ् तत्र व्यक्तवाचामिति अनुवर्त्तते न समुच्चारण इति ॥ २९ ॥ ज० म०

जल्पितेत्यादि। लङ्का जल्पितादिभिः पूतक्रतोरिन्द्रस्य पुरोऽमरावत्या घोषस्य शब्दस्य अन्ववदिष्टेव सदृशभाषणं कृतवतीव उभयत्रापि जल्पितादिघोषणानां तुल्यत्वात् अनुशब्दः सदृशभाषणद्योतकः। तत्तज्जनानां भाषणेन तद्भाषणमुत्प्रेक्ष्यते अनोरढादिति मम् अनुपूर्वादिककर्मकाद्वदेरुक्तौ व्यक्तवाचामात्मनेपदमिति केचित् तन्मते लङ्काशब्देन लक्षणया

ऐद्विप्रवदमानैस्तां संयुक्तां ब्रह्मराक्षसैः।
तथावगिरमाणैश्च पिशाचैर्मांसशोणितम्॥ ३०॥
यथास्वं सञ्जिरन्ते स्म गोष्ठीषु स्वामिनो गुणान्।

लङ्कास्थितजन उच्यते व्यक्तवाचामिति तु वोपदेवेन नाङ्गीकृतं अनोरकर्मक इति कातन्त्रसूत्रेऽपि व्यक्तवाचामित्यस्य सम्बन्धो नाङ्गीकृतः। जल्पितं व्यक्तभाषणम् उत्क्रुष्टमाह्वानं सङ्गीतं सम्यक् गानं प्रनृत्तं नर्त्तनशब्दः स्मितं हास्यशब्दः वल्गितं मत्तवचनम्॥ २९॥ भ०

ऐदित्यादि। तां ब्रह्मराक्षसैः संयुक्तां हनूमान् ऐत् जगाम इणो लङि रूपम्। विप्रवदमानैः परस्परविरुद्धार्थाभिधायिभिः विप्रलापात्मके व्यक्तवाचां समुच्चारणे विभाषाविप्रलाप इति तङ् तथा पिशाचैर्मांसशोणितमवगिरमाणैः भक्षयद्भिः संयुक्तां गिरतेरभ्यवहारार्थत्वादवाद्ग्र इति तङ् मांसशोणितमिति जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः॥ ३०॥ ज० म०

ऐदित्यादि। हनूमान् तां लङ्कां ऐत् गतवान् इणो ह्यां रूपम्। कीदृशीं ब्रह्मस्वरूपैस्तत्सम्बन्धिभिर्वा राक्षसैः संयुक्तां कीदृशैः विप्रवदमानैः सम्भूय विरुद्धप्रलापिभिः एको यादृक् वदति अपरस्तादृक् न वदति वितण्डां कुर्वद्भिरित्यर्थः तद्योगे वेति मं तद्योग इति तयोः पूर्वोक्तयोः विमतिव्यक्तसह्वोक्त्यो-र्योगे युगपत्प्रवृत्तौ विमतिरिह विरुद्धप्रलापमात्रं तथा पिशाचैः संयुक्तां कीदृशैर्मांसशोणितञ्चावगिरमाणैर्भक्षयद्भिः अवाद्गिरते-रिति मं मांसशोणितमिति समाहारद्वन्द्वः पिशितमश्नातीति पिशाचो मनीषादिस्तालव्यवान्॥ ३०॥ भ०

यथेत्यादि। ब्रह्मराक्षसाः पिशाचाश्च यथास्वम् आत्मीयस्य स्वामिनो गुणान् गोष्ठीषु गोष्ठीमध्ये सञ्जिरन्ते स्म अभ्युपगत-

पानशौण्डा पथः क्षीवा वृन्दैरुदचरन्त च ॥ ३१ ॥
यानैः समचरन्तान्ये कुञ्जराश्वरथादिभिः।
संप्रायच्छन्त वन्दीभिरन्ये पुष्पफलं शुभम् ॥ ३२ ॥

वन्तः समः प्रतिज्ञान इति तङ् पानशौण्डाः पानासक्ताः क्षीवा मत्ताः सन्तः पथो मार्गानुदचरन्त उत्क्रम्य गच्छन्ति स्म उदश्चरः सकर्मकादिति तङ् वृन्दैरिति सम्भूयेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ज० म०

यथेत्यादि। ब्रह्मराक्षसाः पिशाचाश्च यथास्वं स्वीयस्य स्वामिनो गुणान् गोष्ठीषु गोष्ठीमध्ये सङ्गिरन्ते स्म अभ्युपगतवन्तः समः प्रतिज्ञायामिति म॰ पाने शौण्डा आसक्ताः अतएव क्षीवा मत्ताः सन्तः वृन्दैः सम्भूय पथो मार्गान् उदचरन्त उत्क्रम्य जग्मुः उच्चरः सढादिति मम् ॥ ३१ ॥ भ०

यानैरित्यादि। अन्ये यानैः कुञ्जरादिभिः समचरन्त सञ्चरन्ते स्म समस्तृतीयायुक्तादिति तङ्। अन्ये वन्दीभिरानीताभिः सम्प्रदाने तृतीया अशिष्टव्यवहारतृतीया चतुर्थ्यर्थे भवतीति वचनाद्वन्दीभ्य इत्यर्थः पुष्पफलं शोभनं सम्प्रायच्छन्त ददति स्म दानञ्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थ इति तङ् पुष्पफलमिति जातेरेकवद्भावः ॥ ३२ ॥ ज० म०

यानैरित्यादि। अन्ये कुञ्जरादिभिर्यानैः समचरन्त सञ्चरन्ते स्म समस्त्ये ति म॰ अन्ये शुभं शोभनं पुष्पं फलञ्च वन्दीभिः हठहृतस्त्रीभिः संप्रायच्छन्त संप्रददुः सन्दानीभेऽधर्मे नित्यमिति सम्प्रदाने तृतीया वन्दीभिः सह विहरणेच्छया ताभ्यो ददुरित्यधर्मः दानः सा चेच्चर्थे इति म॰ सेत्यनेन समस्त्ये त्यस्मात् त्नौ आकृष्यते ॥ ३२ ॥ भ०

कोपात् काश्चित् प्रियैः प्रत्तमुपायंसत नासवम् ।
प्रेम जिज्ञासमानाभ्यस्ताभ्योऽशप्सत कामिनः ॥ ३२ ॥

कोपादित्यादि । काश्चित् स्त्रियः कोपात् अन्यस्त्रीगमनजनितात् आसवं मद्यविशेषं नोपायंसत न स्वीकृतवत्यः विभाषोपयम इत्यकित्त्वपक्षे रूपम् उपाद्यमः स्वीकरण इति तङ् पाणिग्रहणपूर्वस्य स्वीकरणस्य तत्र स्थितत्वादौपचारिकमत्र स्वीकरणं द्रष्टव्यं समुदाङ्भ्यो यमो ऽग्रन्थ इति वा तङ् उदाङ्पूर्वस्य यम आदानार्थत्वात् अवसरप्राप्तन्तु सूत्रद्वयमुदाहृतं स्यात् प्रियैः प्रत्तं दत्तम् अच उपसर्गात्तः प्रेम जिज्ञासमानाभ्यः किमस्मासु प्रेमास्ति वा न वेति कृतकोपप्रकाशेन ज्ञातुमिच्छन्तीभ्यः ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः इति तङ् ताभ्यो योषिद्भ्यः कामिनः अशप्सत न मे त्वदन्या प्रियास्तीति तदीयशरीरस्पर्शनेन शपथञ्चक्रुः शपा उपलम्भने इत्यात्मनेपदं वाचा उपलम्भनं शरीरस्पर्शनं श्लाघह्नुङ्स्थेत्यादिना सम्प्रदानसंज्ञायां चतुर्थी तासां ज्ञापयितुमिष्यमाणत्वात् ॥ ३२ ॥ ज० म०

कोपादित्यादि । काश्चित् स्त्रियः कोपात् सपत्नीसङ्गजनितात् प्रियैः प्रत्तं प्रदत्तमासवं मद्यविशेषं नोपायंसत न स्वीकृतवत्यः उपयमो विवाह इति म' विवाहः स्वीकारः उपाद्यमः स्वीकरणे इति क्रमदीश्वरसूत्रदर्शनात् यमः सूचने वातूद्वाह इति मे किच्वाभावपक्षे मलोपाभावः अत्राप्युद्वाहः स्वीकारः स्वीकरणे चेति परसूत्रदर्शनात् उपयमो विवाह इत्यत्र विवाहः पाणिग्रहणमेवेति चेत् जिज्ञशन्तपिबेत्यादौ अशन्योत्समायम इति फलवत्कर्त्तरि उपाङ्पूर्वान्म' प्रत्तमिति ग्यचस्तवेति दाञः स्त्री तादृशः अन्यासु प्रियस्य स्नेहोऽस्ति न

प्रादिदृक्षत नो नृत्यं नाशुश्रूषत गायनान्।
रामं सुस्मूर्षमाणोऽसौ कपिर्विरहदुःखितम्॥ ३४॥
अनुजिज्ञासते वाथ लङ्कादर्शनमिन्दुना।
तमोपहविमुक्तांशुपूर्वस्यां दिश्युदैयत॥ ३६॥

वेति सन्दिह्य कृतकोपेन प्रेम ज्ञातुमिच्छन्तीभ्यस्ताभ्यः स्त्रीभ्यः कामिनोऽशप्सत न मेऽन्या प्रियास्तीति ज्ञापनार्थं शपथं चक्रुः शपथार्गोगैत्यनुकारे शपेति मं मिथ्यानिरासार्थं ज्ञापनमिह शपथः वाचा शरीरस्पर्शनमिति पाणिनीयाः यस्मै दित्सेत्यादिना सम्प्रदानत्वं स्मृदृशऽननुज्ञेति ज्ञो मम् ॥ ३३ ॥ भ०

प्रादीत्यादि। असौ कपिर्लङ्कायां नो नृत्यं प्रादिदृक्षत गायनान् गायकान् गस्थकन् युच्च नाशुश्रूषत न श्रोतुमिष्टवान् किमिति रामं विरहदुःखितं सुस्मूर्षमाणः स्मर्तुमिच्छन् सनन्त्येभ्यः पूर्ववदात्मनेपदम् अज्झनगमां सनीति दीर्घत्वम् उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युक्तत्वम्॥ ३४॥ ज० म०

प्रादीत्यादि। असौ कपिर्लङ्कायां नृत्यं नटनं न प्रादिदृक्षत न द्रष्टुमिच्छति स्म गायनान् नाशुश्रूषत न श्रोतुमिच्छति स्म तद्गीतश्रवणेन गायनश्रवणमुपचर्य्यते यतोऽसौ विरहेण दुःखितं रामं सुस्मूर्षमाणः स्मर्त्तुमिच्छन् सर्वत्र स्मृदृशननुज्ञेत्यादिना सनि मं णुर्नानिमीत्यगुणत्वं दृशः शच्छाजिति षड् षढोः कः से श्रुस्मृधात्वोर्घोऽज्झनिङ्गमामिति दीर्घः स्मरतेर्ऋदिरणावुरित्युर् गायतेर्गोणनट्थकाविति णनट्॥ ३४॥ भ०

अन्वित्यादि। अथैतस्मिन् प्रस्तावे इन्दुना चन्द्रेण उदैयत उदितम् इणो भावे लङि रूपं पूर्वस्यां दिशि पूर्णेनेति

आशुश्रूषन् स मैथिल्या वार्त्तां हर्म्येषु रक्षसाम्।
शीयमानान्धकारेषु समचारीदशङ्कितः॥ ३६॥

दर्शयति दृश्यते यत् दर्शनं रूपं लङ्कायाः रूपमनुजिज्ञासतेव पूर्वेण प्राप्तस्यात्मनेपदस्य नानोर्ज्ञ इति प्रतिषेधः तमोपह्नास्तमोविध्वंसमानाः विमुक्ताः प्रेरिता अंशवो यस्मिन् उदय इति ॥ ३५॥ ज० म०

अन्वित्यादि। अथानन्तरमिन्दुना पूर्वस्यां दिशि उदैयत उदितम् इणो भावे घौ पूर्वस्यां दिशीत्युपादानेन इन्दोः पूर्णत्वं सूचितं क्षणपक्षः सूचितो वा किङ्कुर्वता लङ्कायाः यद्दर्शनं हनूमतेत्यर्थात् तदनुज्ञातुमनुमन्तुमिच्छतेव चन्द्रोदये सत्येव हनूमता लङ्का द्रष्टव्येति तत्र तदनुमतिरुत्प्रेक्ष्यते अन्ये तु दृश्यते इति दर्शनं रूपं लङ्कायाः रूपं ज्ञातुमिच्छतेवेत्याहः स्पृष्टशनमुज्ञेत्यत्र अनुवर्जनात्र मं तमोऽपहा अन्धकारविध्वंसका विमुक्ताः प्रेरिता अंशवो यत्रेत्युदयक्रियाविशेषणं यद्यपि परमते क्तान्तस्य पूर्वनिपातो दृश्यते तथापि विमुक्तशब्दस्यात्र न पूर्वनिपातो गमकत्वात् अतएव ऐक्यं सोऽन्वये सतीत्युक्तं केचित् तु हन्तेर्भावे क्विप् तमोऽपहननाय विमुक्ता अंशवो यत्रेत्याहुः॥ ३५॥ म०

आशुश्रित्यादि। स कपिर्मैथिल्याः सीतायाः वार्त्तामाशुश्रूषन् श्रोतुमिच्छन् प्रत्याङ्भ्यां श्रुव इत्यात्मनेपदप्रतिषेधः। रक्षसां हर्म्येषु गृहेषु समचारीत् संक्रान्तवान् अतो लान्तस्येति वृद्धिः शीयमानान्धकारेषु अपगच्छत्तमःसु शद्लृशातने शदेः शित इति तङ्प्राप्नेति शीयादेशः अशङ्कितः शङ्कारहितः॥ ३६॥ ज० म०

आशुश्रित्यादि। हनूमान् मैथिल्या वार्त्तामाश्रोतुमिच्छन्

शतसाहस्रमारक्षं मध्यगं रक्षसां कपिः ।
ददर्श यं कृतान्तोऽपि म्रियेतासाद्य भीषणम् ॥ ३७ ॥
अध्यासिसिषमाणेऽथ वियन्मध्यं निशाकरे ।

रक्षसां हर्म्येषु सौधगृहेषु समचारीत् संचरति स्म तृतीयायोगाभावात् समस्येति न मं व्रजवदेति त्रिः स्म् दृश्यऽननुब्रेत्यादावाङ्वर्जनान्न मं कीदृशेषु शीयमाना अपगच्छन्तोऽन्धकारा येभ्यः शदोऽपि ममिति मं अशङ्कितः निर्भयः कर्त्तरि क्तः अकर्मकत्वात् भावे क्तो वा शङ्काजाताऽस्येति इतोऽस्येति जात इति इतो वा ॥ ३६ ॥ भ०

शतेत्यादि। मध्यगं मध्यप्रकोष्ठगतम् आरक्षं गोपकं शतसाहस्रं रक्षसां लक्षमात्रं ददर्श विलोकितवान् शतसहस्रं परिमाणमस्येति प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति वचनात् शतमानविंशतिकेत्यादिना अणि संख्यायाः संवत्सरेत्युत्तरपदवृद्धिः। भीषणं भयानकम् आसाद्य प्राप्य कृतान्तोऽपि यमोऽपि म्रियेत प्राणान् सन्त्यजेत् म्रियतेर्लुङ्लिङोश्चेति तङ् तत्र हि शित इत्यनुवर्त्तते ॥ ३७ ॥ ज० म०

शतेत्यादि। कपिर्मध्यगं मध्यकोष्ठगतं रक्षसामारक्षं ददर्श शतसाहस्रं शतसहस्रं परिमाणमस्येति विकारसंघेत्यादिना तदस्य परिमाणमित्यर्थे णः सुपञ्चालादित्वादुत्तरपदे वृद्धिः यं भीषणं भयङ्करम् आसाद्य प्राप्य कृतान्तोऽपि म्रियेत प्राणान् त्यजति किमुतान्यः विधिनिमन्त्रणेत्यादिना सम्भावनायां स्त्री मृङ्ष्टोर्ध्व ममिति मम् ॥३७॥ भ०

अध्येत्यादि। अथ निशाकरे चन्द्रमसि वियन्मध्ये अध्यासितुमारोढुमिच्छति सति पूर्ववत् सन इत्यात्मनेपदम् आस्ते-

काशाञ्चक्रे पुरी सौधैरतीवोद्भासिभिः सितैः ॥ ४८ ॥
इन्दुञ्चषकसंक्रान्तमुपायुङ्क्त यथामृतम्।
प्रयुञ्जानः प्रियावाचः समाजानुरतो जनः ॥ ३९ ॥

रनुदात्तेत्त्वमात्मनेपदनिमित्तं तेनैव सनन्तादपि भवति अत्र सनि इटि कृते अजातेर्द्वितीयस्येति द्विर्वचनं पुरी लङ्का काशाञ्चक्रे शोभते स्म सौधैः सौधानां ज्योत्स्नया चोद्भास्यमानत्वात् आम्प्रत्ययवदिति तङ् ॥३८॥ ज० म०

अध्येत्यादि। अथानन्तरं निशाकरे चन्द्रे आकाशस्य मध्यमध्यासितुमारोढुमिच्छति सति पुरी लङ्का सौधैः गृहविशेषैः काशाञ्चक्रे शुशुभे काशृङ् कुशब्द इत्यस्यानेकार्थत्वात् दीप्त्यर्थता काशृङ्दीप्तौ दन्त्यान्तोऽस्तीति विद्यासागरः। केचित् तु काशाञ्चक्र इति तालव्यशकारवान् पाठः काशृङ् द्युतावित्यस्य रूपं वदन्ति ॥३८॥ भ०

इन्दुमित्यादि। एवं शोभितायां लङ्कायां समाजानुरतः पानगोष्ठीरतो जनः चषकसंक्रान्तं मद्यभाजने प्रतिविम्बेन संक्रान्तमिन्दुमुपायुङ्क्त उपभुक्तवान् प्रतिविम्बावच्छिन्नस्य मद्यस्योपलक्ष्यमाणत्वादेवमुक्तं यथाऽमृतम् अमृतमिव प्रिया अनुकूला वाचः प्रयुञ्जानः अभिदधानः प्रोपाभ्यामिति तङ् ॥३९॥ ज० म०

इन्दुमित्यादि। एवं शोभितायां लङ्कायां समाजानुरतः पानगोष्ठीरतो जनश्चषकसंक्रान्तं मद्यपात्रे प्रतिविम्बेन सङ्गतं चन्द्रमुपायुङ्क्त दर्शनादिक्रियाव्याप्यं चकार चन्द्रस्योपयोगो दर्शनादिरूप एव जयमङ्गलायान्तु चन्द्रमुपायुङ्क्त बुभुजे चन्द्रशब्देन तत्प्रतिविम्बावच्छिन्नमद्यभागस्य लक्षितत्वात् यथामृतमिवेत्युक्तं किं कुर्वन् यथामृतं तद्वत् प्रिया वाचः

संध्युवान् इवोत्कण्ठामुपाभुङ्क्त सुरामलम्।
ज्योत्स्नायां विगलन्मानस्तरुणो रक्षसां गणः ॥४०॥
मध्वपाययत स्वच्छं सोत्पलं दयितान्तिके।
आत्मानं सुरताभोगविस्रम्भोत्पादनं मुहुः ॥४१॥

प्रयुञ्जानः पीयतामित्याद्यनुकूलवाचोऽभिदधानः युजिर् उन्नयच इति मं महाकाव्योचितं मधुपानवर्णनमिदम् ॥३९॥ भ०

संध्युवान इत्यादि। रक्षसां तरुणो गणः उत्कण्ठां प्रियासु संस्मरणं संध्युवान इव समुत्तेजयन्निव समः क्षुव इति तङ् ज्योत्स्नायां सुराम् अलम्यर्थ्यामसमुपाभुङ्क्त अभ्याहृतवान् भुजोऽनवन इति तङ् विगलन्मानः ॥४०॥ ज० म०

संध्युवान इत्यादि। तरुणो युवा रक्षसां गणः उत्कण्ठां प्रियाभिलाषं संध्युवान इव समुत्तेजयन्निव ज्योत्स्नायां सुरां मदिरां अलमत्यर्थम् उपाभुङ्क्त भक्षितवान् सुरापानादेव विगलन्मानः अपगतमानः संध्युः भुजोऽवने इति मम उत्कण्ठोत्काऽनवाप्तौ योऽभिलाषस्तदवाप्तये इति ॥४०॥ भ०

मध्वित्यादि। कीदृशं मधु स्वच्छत्वात् सोत्पलतया सुरभित्वात् शोभनं जातं यतः स्वयमात्मानं मुहुरपाययत पायितवत् णिरणाविति तङ् दयितान्तिके दयितस्य समीपे सुरताभोगः सुरतविमर्दः तत्र विस्रम्भः तस्योत्पादनं जनकं उत्पादयतीति कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्त्तरि ल्युट् ॥ ४१ ॥ ज० म०

मध्वित्यादि। रक्षसां गणो दयितान्तिके रमणीसमीपे आत्मानं मधु मुहुर्वारं वारम् अपाययत शिञ्ज्भ्रान्तपिबेति मं यद्वा मत्त्वेव कर्त्तृभूतमात्मानम् अपाययत् निःस्पृहमपि रक्षोगणं सुरापानमकारयत् मधुगुणादेव पानात् ञेढेऽञौपि

अभीषयन्त ये शक्रं राक्षसा रणपण्डिताः ।
अविस्मापयमानस्तान् कपीराटीद् गृहाद् गृहम् ॥४२॥
सीतां दिदृक्षुः प्रच्छन्नः सोऽगर्द्धयत राक्षसान् ।
अवञ्चयत मायाश्च स्वामायाभिर्नरद्विषाम् ॥४३॥

इति मम् अञौ मधुनः कर्मत्वात् । मधु कीदृशं स्वच्छं निर्मलं सोत्पलं प्रियाकर्णोत्पलप्रतिविम्बात् सौरभाय प्रक्षिप्तोत्पलं वा सुरताभोगे सुरतविमर्दे विश्रम्भस्य विश्वासस्य उत्पादनं जनकं कभावेऽमीति कर्त्तरि अनट् भावेऽनटि रूपकालङ्कारो वा न नन्द्यादित्वाद्वाऽनः । उत्पादनक्षममिति पाठस्तु सुगम एव ॥४२॥ भ०

अभीत्यादि । एवं रक्षःसु यथायथं चेष्टमानेषु ये राक्षसा रणपण्डिताः संग्रामविज्ञाः शक्रमभीषयन्तः भीषितवन्तः भीःभ्योर्हेतुभय इति तङ् भियो हेतुभये षुक् भयग्रहणमुपलक्षणं तेन स्मयतेरपि भवति तानसौ कपिरविस्मापयमानः विस्मयमकारयन् नित्यं स्मयतेरित्यात्वं गृहात् गृहमाटीत् गतवान् लुङि रूपम् ॥४२॥ ज० म०

अभीषयन्तेत्यादि । रणे पण्डिताः कुशला ये राक्षसाः शक्रं अभीषयन्त त्रासितवन्तः तान् अविस्मापयमानः विस्मितान् कारयन् मधुपानाद्यासक्तया तैरविज्ञात इति भावः असौ कपिर्गृहात् एकस्मात् गृहमपरमाटीत् जगाम भीभीषि वेति ञौ मं भीयादेशश्च अत्र घाञ्वर्थे इत्यनुवर्त्तते अत्र ध्वर्थोभयं तत्तु राक्षसकर्त्तृत एव स्मिङः स्मिभ्योर्घाञ्वर्थे मश्चेति ञौ इकारस्यात्वं मश्च अटेघ्याः सिः ॥४२॥ भ०

सीतामित्यादि । स कपिः सीतां दिदृक्षुः सीतां द्रष्टुमिच्छुः प्रच्छन्नः राक्षसानगर्द्धयत व्यामोहयत् स्वमायाभिश्च

अपलापयमानस्य शत्रूंस्तस्याभवत् मतिः।
मिथ्या कारयते चारैर्घोषणां राक्षसाधिपः॥ ४४॥

नरद्विषां मायाश्च अवञ्चयत अतिसंहृतवान् गृधिवञ्च्योः प्रलम्भन इति तङ्॥ ४३॥ ज० म०

सीतामित्यादि। सीतां दिदृक्षुर्द्रष्टुमिच्छुः प्रच्छन्नो गुप्तः स कपिः राक्षसान् अगर्द्धयत व्यामोहयत् स्वमायाभिर्नरद्विषां राक्षसानां मायाश्च अवञ्चयत वृथा चकार प्रतारे वञ्चिगर्द्धेरिति मं प्रतारो विसंवादनं मिथ्याख्यानमिति केचित्॥ ४३॥ भ०

अपेत्यादि। तस्य कपेः शत्रून् राक्षसान् अपलापयमानस्य न्यक्कुर्वतः विभाषा लीयतेरित्यात्वे लियः सम्मानेत्यादिना शालिनीकरणे न्यग्भावने आत्मनेपदं मतिरभवत्। कीदृशीत्याह मिथ्याकारयत इति अयं राक्षसाधिपतिश्चारैर्दण्डवाहकैः यां घोषणां पुनः पुनः कारयति जागृत जागृतेति तां मिथ्याकारयते येनाहमविज्ञात एव प्रविष्टः मिथ्योपपदात् कृञोऽभ्यास इति तङ् अभ्यासश्च पुनः पुनः करणम्॥ ४४॥ ज० म०

अपेत्यादि। शत्रून् राक्षसान् अपलापयमानस्य वञ्चयमानस्य तस्य कपेरित्थं मतिरभवत् मिथ्योरिति लियोङा पूजाभिभवे च लापेरिति चकारात् प्रतारे मं कीदृशी मतिरित्याह राक्षसाधिपो रावणश्चारैर्घोषणां मिथ्याकारयते जागृत जागृतेत्युच्चैर्घुष्टं मिथ्यैव चारैः कारयति तां कर्त्तुं चरान् पुनः पुनः प्रयुङ्क्ते निष्फलमेव येनाहमविज्ञात एव भ्रमामि मिथ्याकारेरभ्यास इति मम् अभ्यासः पौनःपुन्यं चर एव चारः स्वार्थे ष्णः॥ ४४॥ भ०

गूहमानः स्वमाहात्म्यमटित्वा मन्त्रिसंसदः ।
नृभ्योऽपवदमानस्य रावणस्य गृहं ययौ ॥ ४५ ॥
दिशो द्योतयमानाभिर्दिव्यनारीभिराकुलम् ।
श्रियमायच्छमानाभिरुत्तमाभिरनुत्तमाम् ॥ ४६ ॥

गूहेत्यादि। स्वमाहात्म्यं स्वपराक्रमं गूहमानः आवृण्वन् उदुपधायागोह इत्यूत्त्वं स्वरितञित इति तङ् अटित्वा मन्त्रिसंसदः शुकसारणादिगृहाणि गत्वा रावणस्य गृहं ययौ कीदृशस्य नृभ्योऽपवादमानस्य कुप्यतः असूयतो वा अपाद्वदः इति तङ् नृभ्य इति क्रुधद्रुहेति सम्प्रदानसंज्ञायां चतुर्थी ॥ ४५ ॥ ज० म०

गूहेत्यादि। असौ स्वमाहात्म्यं स्वपराक्रमं गूहमानः संवृण्वन् मन्त्रिणां संसदो गृहाणि अटित्वा गत्वा रावणस्य गृहं ययौ कीदृशस्य नृभ्योऽपवादमानस्य असूयतः जिज्ञान्तपिबेत्यादिना अपवदेर्मे यस्मै दित्सेत्यादिना असूयार्थे न सम्प्रदानत्वं गुहूञ संवृतौ उभयपदी णघूङ इति गुणः गुह्लोणोरूरित्योकारस्य ऊत्वम् ॥ ४५ ॥ भ०

कीदृशं गृहमित्याह। दिश इत्यादि। दिशः द्योतयमानाभिः भासयमानाभिः णिचश्चेति तङ् दिव्यनारीभिः उत्तमाभिः प्रधाननायिकाभिराकुलं व्याप्तं श्रियमनुत्तमामतिशयवतीम् आयच्छमानाभिः स्वीकुर्वाणाभिः समुदाङ्भ्यः इति तङ् ॥ ४६ ॥ ज० म०

दिश इत्यादि। कीदृशं गृहं ययौ दिव्यनारीभिर्दिवि भवाभिः स्त्रीभिराकुलं व्याप्तम् कीदृशीभिः दिशो द्योतयमानाभिः भासयमानाभिःअयन्तत्वादुभयपदम् उत्तमाभिः श्रेष्ठाभिः अनुत्तमाम् अत्युत्कृष्टां श्रियम् आयच्छमानाभि; स्वीकुर्वाणाभिः

नित्यमुद्यच्छमानाभिः स्मरसम्भोगकर्मसु।
जानानाभिरलं लीलाकिलकिञ्चितविभ्रमान्॥ ४७॥
स्वं कर्म कारयन्नास्ते निश्चिन्तो या झषध्वजः।
स्वार्थं कारयमाणाभिर्यूनो मदविमोहितान्॥ ४८॥

जित्‌त्वरन्तेत्यादिना आङ्‌पूर्वयमो मं न विद्यते उत्तमं यस्याः इति विग्रहः उत्तमेऽनुत्तमं विद्यादिति द्विरूपकोषः॥४६॥ भ०

नित्येत्यादि। स्मरसम्भोगकर्मसु कामोपभोगक्रियासु नित्यमुद्यच्छमानाभिः पूर्ववत् तङ्‌ लीलाः स्त्रीणां शृङ्गारचेष्टाविशेषाः। तथाचोक्तं "लीलाः सलीलाः किलकिञ्चितानि विव्वोकमाप्यायितविभ्रमाणि। विच्छित्तिमाकुट्टमितेञ्चितानि योज्यानि तज्ज्ञैः सुकुमारनृत्ये॥" इति लक्षणञ्चैषां नृत्यशास्त्रे॥ ४७॥ ज० म०

नित्यमित्यादि। कीदृशीभिः सुरतसम्भोगकर्मसु कामोपभोगक्रियासु नित्यमुद्यच्छमानाभिः उद्यमं कुर्वतीभिः जित्‌त्वरन्तेत्यादिना उत्पूर्वयमो मं लीलाकिलकिञ्चितविभ्रमान् शृङ्गारचेष्टाविशेषान् अलमत्यर्थं जानानाभिः पूर्ववत् अभिज्ञो मं प्रियानुकरणे लीलाविशभाषाविचेष्टितैः "क्रोधाश्रुहर्षभीत्यादेः सङ्करः किलकिञ्चितम्। विभ्रमस्त्वरया काले भूषास्थानविपर्य्ययः" ईदृशीभिर्दिव्यनारीभिराकुलं गृहं ययाविति सम्बन्धः॥ ४७॥ भ०

स्वमित्यादि। स्वमात्मीयं मोहनादिकर्म्म दिव्यनारीः कारयन् अनुष्ठापयन् एष झषध्वजः कामदेवः निश्चिन्त आस्ते ताभिराकुलमिति योज्यं ह्रक्रोरन्यतरस्यामिति द्विकर्म्मकता यनः स्वार्थं स्वप्रयोजनं मैथुनाख्यङ्कारयमाणाभिः आकुलं तान्

कान्तिं स्वां वहमानाभिर्यजन्तीभिः सविग्रहान् ।
नेत्रैरिव पिबन्तीभिः पश्यतां चित्तसंहतीः ॥ ४८ ॥

हनूमानिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः। कीदृशान् मदविमोहितान् मधुपानमदपरवशान् ताभिः ॥ ४८ ॥ ज० म०

स्वमित्यादि। या दिव्यवारीः स्वं कर्म मोहनादि कारयन् झषध्वजः कामो निश्चिन्तो निराकुलः सन्नास्ते यासां काम एवास्ति न चिन्ता तद्विरोधिनी ताभिराकुलं गृहं ययौ घोऽऔजेरित्यादिना प्रयोज्यस्य कर्मत्वं मदेन विमोहितान् यूनस्तरुणान् स्वार्थं स्वप्रयोजनं कारयमाणाभिः ञ्यन्तस्योभयपदित्वात् शत्शानौ दर्शितौ ॥ ४८ ॥ भ०

कीदृशीभिरित्याह। कान्तिमित्यादि। स्वां कान्तिं शोभां वहमानाभिः यजन्तीभिः स्वविग्रहान् ददतीभिः कामिभ्यः तत्र स्वं कर्मेति णिचश्चेत्यस्य विषयः कान्तिं स्वां स्वविग्रहानिति स्वरितेत इत्यस्य विषयः विभाषोपपदेन प्रतीयमान इति विभाषा आत्मनेपदम् इत्यात्मनेपदाधिकारः शेषभूतत्वात् परस्मैपदविधानमाह नेत्रैरिति पश्यतां चित्तसंहतीः चित्तसन्दोहान् पिबन्तीभिरिव गृह्णन्तीभिरिव शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् ॥ ४९ ॥ ज० म०

कान्तिमित्यादि। स्वां कान्तिं वहमानाभिः धारयन्तीभिः वहीञ्प्रापणे ञिञ्अन्तमिवेति फलवत्कर्त्तरि मं "मन्मथेनार्पिता छाया सैव कान्तिरिति स्मृता।" स्वविग्रहान् स्वदेहान् यजन्तीभिः कामिभ्यो ददतीभिः यजेञ्देवार्च्चादानसङ्गतिकृतौ ञिञ्अन्तेत्यादौ ञिद्धातोः फलवत् कर्त्तर्य्यात्मनेपदस्यानित्यत्वं नित्यत्वे हि नवमः पमे इत्यनेन ञिद्धातोरुभयपदकथनमनर्थकं स्यात् फलवत् कर्त्तृनियमितात्मने-

ता हनूमान् पराकुर्वन्नगमत् पुष्पकं प्रति ।
विमानं मन्दरस्याद्रेरनुकुर्वदिव श्रियम् ॥ ५० ॥

पदादन्यत्र परस्मैपदस्य गम्यमानत्वात् टीकाभ्रममिति नियमादन्यत्र किं परस्मैपदं न गम्यते तेनात्र यजेः फलवत्कर्त्तर्य्यपि परस्मैपदं फलवत्कर्त्तरि आत्मनेपदमेव अन्यत्रोभयपदमिति नवशः पमे जितइत्यस्य साफल्यमिति चेत् क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशत इति न्यायात् नवशः पमे जित इत्यनेनोभयपदित्वं विद्यासागरस्तु फलवत्त्वाविवक्षायां पदं संस्कृत्य पश्चात् स्वशब्दादिसम्बन्धात् वाक्ये क्रियाफलस्य कर्त्रन्वयो गम्यत इत्याह अपरे तु कर्त्रभिप्रायेऽपि क्रियाफले विभाषोपपदेन प्रतीयमान इति सूत्रेण पक्षे आत्मनेपदाभावमाहुः। इत्यात्मनेपदाधिकारः। अथ परस्मैपदमुच्यते। पश्यतां जनानां चित्तसमूहान् नेत्रैरिव पिबन्तीभिः स्त्रीभिराकुलं गृहं ययावित्यन्वयः पापानि नवशः पमे इति पं शतः ॥ ४९ ॥ भ०

ता इत्यादि। ता दिव्यनारीः पराकुर्वन्नपक्षिपन् अगमत् पुष्पकं प्रति पुष्पकविमानं प्रति पुष्पकविमानेन जगाम। कीदृशं मन्दरस्याद्रेः श्रियमनुकुर्वदिव अनुपराभ्यां कृञः कर्त्रभिप्राये आत्मनेपदस्य प्राप्तत्वात् ॥ ५० ॥ ज० म०

ता इत्यादि। हनूमान् ता दिव्यनारीः पराकुर्वन् विक्षिपन् पुष्पकनामानं विमानं प्रति लक्षीकृत्य अगमत्। कीदृशं मन्दरनाम्नोऽद्रेः श्रियमनुकुर्वदिव स्वश्रिया सदृशीकुर्वदिव अनुपराभ्यां कृञो ञित्वादुभयपदप्राप्ते घे पं परेति पं ता इत्यत्र तान् इति पठित्वा यान् यूनः स्वार्थं कारयमाणाभिराकुलं गृहं

रम्यं मेरुमिवाधूतकाननं श्वसनोर्मिभिः ॥ ५४ ॥
दृष्ट्वा दयितया साकं रहोभूतं दशाननम् ।
नात्र सीतेत्युपारंस्त दुर्मना वायुसम्भवः ॥ ५५ ॥

मिष्टात् सीतान्वेषणादुपारंसीत् निवृत्तः उपाङ्गेत्यधिकृत्य विभाषाकर्मकादिति लुङः परस्मैपदं तस्य मेरोरिव रम्यत्वात् यदाह मेरुमिव श्वसनोर्मिभिः वातसमूहैः आधूतकाननं प्रचलितवनं मेरुं तथा श्वसितकल्लोलैः आधूतानि शिरांस्याननानि च यस्येति ॥ ५४ ॥ ज० म०

उपेत्यादि । वानरस्तं रावणं संपश्यन् चिकीर्षितात् कर्त्तुमिष्टात् सीतान्वेषणादपि उपारंसीत् निवृत्तः घे मित्यादौ वातूपरम इति पक्षे पं यमरमेति इमसमौ मेरुवत् रम्यं श्वसनोर्मिभिर्निःश्वासवेगैराधूतानि ईषत्कम्पितानि काननानि ग्टहाणि येन कानि शिरांसि आननानि च यस्येति वा मेरुपक्षे श्वसनोर्मिभिर्वायुवेगैराधूतानि काननानि वनानि यत्र । ऊर्मिस्तरङ्गे पीड़ायां वेगे सङ्गप्रकाशयोः । काननं विपने गेहे परमेष्ठिमुखेऽपि चेति विश्वः । कं शिरोऽम्बुनोरित्यमरः ॥ ५४ ॥ भ०

दृष्ट्वेत्यादि । रहोभूतं विजनस्थं दशाननम् अरुर्मनश्चक्षुरित्यादिना च्वौ सलोपः दयितया साकं दृष्ट्वा नात्र सीतेति ज्ञात्वा उपारंस्त विमना निवर्त्तते स्म विभाषाकर्मकादिति तङ् वायुसम्भवो हनूमान् ॥ ५५ ॥ ज० म०

दृष्ट्वेत्यादि । दयितया साकं सह रहोभूतं विजनदेशस्थं दशाननं दृष्ट्वा अत्र सीता नास्तीति ज्ञात्वा दुर्मना दुःखितचित्तो वायुसम्भवो हनूमान् उपारंस्त निवर्त्तते स्म तस्माद्दे-

ततः प्राकारमारोहत् क्षपाटानविबोधयन् ।
नायोधयत् समर्थोऽपि सीतादर्शनलालसः ॥ ५६ ॥
अध्यासीद्राघवस्याहं नाशयेयं कथं शुचः ।
वैदेह्या जनयेयं वा कथमानन्दमुत्तमम् ॥ ५७ ॥

शादित्यर्थात् पूर्ववत् पक्षे मम् अरहसि रहसि भवन्तमिति मनश्चक्षुरित्यादिना सलोपः ॥ ५५ भ०

तत इत्यादि। तत उत्तरकालं प्राकारमारोहत् आरूढ़वान् क्षपाटान् राक्षसान् अविबोधयन् अचेतयन् णिचश्चेत्यात्मनेपदे प्राप्ते बुधयुधेत्यादिना वा लटः परस्मैपदं बुधेरणौ सकर्मकस्य चित्तवत्कर्त्तृकत्वात् हनूमतश्चित्तवत्त्वात् तत्र ह्यकर्मका ये तेषामचित्तवत्कर्त्तृत्वार्थमुपादानमित्युक्तं तान्नायोधयत् समर्थोऽपि न संग्रामितवान् यतः सीतादर्शनलम्पटः अणावकर्मकादित्यनेन उभयत्रापि लङः परस्मैपदं युधेरेकस्याचित्तवत्कर्त्तृकत्वात् ॥ ५६ ॥ ज० म०

तत इत्यादि। ततोऽनन्तरं हनूमान् प्राकारमारोहत् आरूढ़वान्। किं कुर्वन् क्षपाटान् राक्षसान् अविबोधयन् अचेतयन् समर्थोऽप्यसौ तान् नायोधयत् सीतायाः दर्शने लालसो महाभिलाषोऽस्य ण्यन्तादुभयपदे प्राप्ते कम्पान्नार्थेङित्यादिना पम् ॥ ५६ ॥ भ०

अध्येत्यादि। राघवस्याहं कथं केन प्रकारेण शुचं शोकं नाशयेयं कथं वा वैदेह्याः सीताया आनन्दं जनयेयमिति हनूमानध्यासीत् चिन्तितवान् ध्यैचिन्तायामित्यस्य लुङि रूपं नशिजन्योरकर्मकत्वात् अणावित्यनेन लिङः परस्मैपदं नबुधेत्यादिना जनिजृषित्यादिना जनेर्मित्संज्ञायां ह्रस्वत्वम् ॥ ५७ । ज० म०

दृष्ट्वा राघवकान्तां तां द्रावयिष्यामि राक्षसान् ।
तस्या हि दर्शनात् पूर्वं विक्रमः कार्य्यनाशकृत् ॥ ५८ ॥
चिन्तयन्नित्थमुत्तुङ्गैः प्रावयन्तीं दिवं वनैः ।
अशोकवनिकामारादपश्यत् स्तवकाचिताम् ॥ ५९ ॥

अधेत्यादि । अहं राघवस्य शुचः शोकान् केन प्रकारेण नाशयेयं कथं वा वैदेह्याः सीताया उत्तममानन्दं जनयेयम् इति हनूमान् अध्यासीत् चिन्तितवान् ध्यै चिन्तायाम् एचोऽशित्या यमरमेति इमसनौ; अग्लनशजनाभ्यां कम्पान्नार्थं इत्यादिना पं जपेर्घटादिजनीति ह्रस्वः ॥ ५७ ॥ भ०

दृष्टेत्यादि । इयमसाविति राघवस्य कान्तां दृष्ट्वा द्रावयिष्यामि राक्षसान् पलाययिष्यामि अत्र अणावित्यनेन नबुधेत्यादिना तस्याकर्मकस्य चित्तवत्कर्त्तृकत्वात् । हि यस्मात् तस्याः सीताया दर्शनात् पूर्वं विक्रमः कार्य्यस्य सीतादर्शनरूपस्य नाशकृत् ॥ ५८ ॥ ज० म०

दृष्टेत्यादि । तां राघवस्य कान्तां सीतां दृष्ट्वा अहं राक्षसान् द्रावयिष्यामि पलायनपरान् करिष्यामीति पूर्ववत् पं हि यस्मात् तस्य राघवस्य कान्ताया दर्शनात् पूर्वकालं विक्रमः कार्य्यस्य सीतादर्शनस्य नाशमभावं करिष्यति इत्थं चिन्तयन्निति वक्ष्यमाणश्लोकेनान्वयः ॥ ५८ ॥ भ०

चिन्तेत्यादि । इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण चिन्तयन्नारात्समीपे अशोकवनिकामपश्यत् उत्तुङ्गैरुच्चैर्वनैर्दिवमाकाशं प्रावयन्तीं व्याप्नुवानां बुधयुधेत्यादिना तिप् प्रवतेरकर्मकस्यान्वितवत्त्वात् स्तवकाचिताम् अशोकपुष्पस्तवकैः छन्नाम् ॥ ५९ ॥ ज० म०

चिन्तेत्यादि । इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण चिन्तयन् आरात् समीपेऽशोकवनिकाम् अपश्यत् । कीदृशी उत्तुङ्गैरुच्चैर्वनैर्दिव-

तां प्राविशत् कपिव्याघ्रस्तरूनचलयन् शनैः।
अत्रासयन् वनेशयान् सुप्तान् शाखासु पक्षिणः॥ ६०॥
अवाद्वायुः शनैर्यस्यां लतां नर्त्तयमानवत्।

माकाशं प्रावंयन्तीं व्याप्नुवतीं पूर्ववत् पं नगैरिति पाठे नगै-र्वृक्षैरित्यर्थः स्तवकैः पुष्पगुच्छकैराचितां व्याप्ताम्॥ ५९॥ भ०

तामित्यादि। तामशोकवनिकां कपिव्याघ्रः कपिर्व्याघ्र इव शनैर्मन्दं प्राविशत् तरूनचलयन् अकम्पयन् चलेरकर्म-कत्वाच्चित्तवत्कर्त्तृकादणावित्यनेन च लटः परस्मैपदं ननिगर-णेत्यादिना तद्धि तत्र सकर्मकार्थं अचित्तवत् कर्त्तृकार्थञ्चेत्युक्तं वनेशयान् पक्षिणः शाखासु सुप्तान् अत्रासयन् अणावित्यनेन परस्मैपदं वने शेरत इति अधिकरणे शेतेरित्यच् शयवास-वासिष्वित्यादिना सप्तम्या विभाषा अलुक्॥ ६०॥ ज० म०

तामित्यादि। कपिव्याघ्रः कपिश्रेष्ठो हनूमान् तामशोक-वनिकां शनैर्मन्दं प्राविशत् किङ्कुर्वन् तरून् अचलयन् अक-म्पयन् पूर्ववत् पं घटादित्वात् ह्रस्वः वनेशयान् वनचरान् शाखासु सुप्तान् पक्षिणोऽत्रासयन् कम्पात्नार्थेङित्यादिना अजि प्राणिघाढादिति पं वने शेते इति पचादित्वादन् अभिधानात् सप्तम्या अलुक् असमासेऽपि न क्षतिः अकालवाचिनः शय-वासवासिषु इति सप्तम्या अलुगिति परः एओमुद्रा अवश्य-मिति आविलङ्ग इति वचनात् ने इत्यस्य लघुत्वं गुरुत्वे जिह्वाकष्टं वनशयानिति केचित् पठन्ति अकालवाचिन इत्यादि परसूत्रस्यानित्यत्वेन विभक्तिलोपात्॥ ६०॥ भ०

अवादित्यादि। यस्यामशोकवनिकायां वायुर्वातः शनैर्म-न्दमवात् वाति स्म तामाटेति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः लतां नर्त्तयमानवत् नृत्यमिव कारयन् नृतिस्खलने वर्त्तते ततश्च

नायासयन्त सन्त्रस्ता ऋतवोऽन्योन्यसम्पदः ॥ ६१ ॥
ज्योत्स्नामृतं शशी यस्यां वापीर्विकसितोत्पलाः ।
अपाययत सम्पूर्णः सदा दशमुखाज्ञया ॥ ६२ ॥

निगरणेत्यादिना परस्मैपदं प्राप्तं नपादमीत्यादिना प्रतिषिद्धं ऋतवोऽन्योन्यं सम्पदं परस्परस्य विभूतिं नायासयन्त नोपपीड़यन्ति स्म सन्त्रस्ता रावणात् आङ्पूर्वाद्यसेः चित्तवत्कर्त्तृकत्वात् अणावित्यादिना परस्मैपदं प्राप्तं नपादमीत्यादिना प्रतिषिद्धम् ॥ ६१ ॥ ज० म०

अवादित्यादि । यस्यामशोकवनिकायां वायुः शाखाभङ्गभयात् शनैर्मन्दम् अवात् वाति स्म ताः प्राविशदिति पूर्वेण तामाटेति वच्यमाणेन वा सम्बन्धः लतां नर्त्तयमान इव जिञ्अन्तेत्यनेन फलवत्कर्त्तरि मं फलवत्कर्त्तृत्वाभावे तु नृतेः कम्पार्थत्वात् परस्मैपदं स्यादिति पुरुषोत्तमः यत्र रावणात् सन्त्रस्ता भीता ऋतवो वसन्तादयः परस्परसमृद्धीनं आयासयन्त न पीड़यन्ति स्म अणि प्राणिघाढाचेति प्राप्ते पूर्ववन्मम् ॥ ६१ ॥ भ०

ज्योत्स्नेत्यादि । यस्यां रावणाज्ञया शशी सदा संपूर्णः सन् ज्योत्स्नामृतं वापीरपाययत पायितवान् निगरणार्थत्वात्तिपि प्राप्ते नपादमीत्यादिना प्रतिषिद्धे णिचश्चेति तङ् ॥ ६२ ॥ ज० म०

ज्योत्स्नेत्यादि । यस्यां रावणाज्ञया सदा सम्पूर्णः शशी ज्योत्स्नारूपममृतं वापीर्गृहदीर्घिका अपाययत पायितवान् अशनार्थत्वात् पे प्राप्ते पूर्ववन्मं शाच्छासाह्वेत्यादिना यन् अत एव विकसितानि उत्पलानि यासु तास्तथा ज्योतिरस्याम् अस्तीति ज्योत्स्ना निपातनात् ॥ ६२ ॥ भ०

प्रादमयन्त पुष्पेषु यस्यां वन्द्यः समाहृताः।
परिमोहयमाणाभी राक्षसीभिः समावृताः॥ ६३॥
यस्यां वासयते सीतां केवलं स्म रिपुः स्मरात्।
न त्वरोचयतात्मानं चतुरो बुद्धिमानपि॥ ६४॥

प्रादेत्यादि। यस्यां वन्द्यः समाहृताः समानीताः पुष्पेषु कामं प्रादमयन्त शमितवत्यः तन्मतस्याचरणात्। कीदृश्यः परिमोहयमाणाभिः व्यामोहयन्तीभिः राक्षसीभिः परिवृताः दमिपरिमुह्योः अणावित्यादिना प्राप्तस्य परस्मैपदस्य नपादमीत्यादिना प्रतिषेधे णिचश्चेत्यात्मनेपदम्॥ ६३॥ ज० म०

प्रादेत्यादि। यस्यामशोकवनिकायां समाहृताः आनीताः एकत्र कृता वा वन्द्यो हठहृताः स्त्रियः पुष्पेषु कामं प्रादमयन्त प्रशमितवत्यः अतिदुःखात् यतः परिमोहयमाणाभिर्व्यामोहयन्तीभिः राक्षसीभिः समावृताः परिवृताः दमुपरिमुह्योरञ्जि प्राणिघाढ़ाच्चेति पे प्राप्ते पूर्ववत् मम्॥ ३६॥ भ०

यस्यामित्यादि। रिपुर्दशाननः स्मरात् कामाद्धेतोः केवलं निष्फलं यस्यां सीतां वासयते स्म वासितवान् न त्वरोचयत् आत्मानं नैवात्मानमुपरोचितवान् चतुरोऽपि योषिदाराधनकुशलोऽपि बुद्धिमानपि सम्पन्नोऽपि रोचिवास्योरणावित्यादिना प्राप्तस्यापि च परस्मैपदस्य नपादमीति प्रतिषेधे णिचश्चेति तङ्॥ ६४॥ ज० म०

यस्यामित्यादि। यस्यामशोकवनिकायां रिपुर्दशाननः स्मरात् कामात् केवलं सीतां वासयते स्म वसतिं कारयति स्म न तु आत्मानं तस्यै अरोचयत रोचितवान् चतुरोऽपि योषिदाराधनकुशलोऽपि बुद्धिमानपि स्मरशास्त्रज्ञानवानपि वसरुचोरञ्जि प्राणिघाढ़ाच्चेति पे प्राप्ते पूर्ववन्मम्॥ ६४॥ भ०

मन्दायमानगमनो हरितायत्तरु कपिः ।
द्रुमैः शकशकायद्भिर्मारुतेनाट सर्वतः ॥ ६५ ॥

मन्देत्यादि । कपिः सर्वतः सर्वत्र तामाट विजहार यत्तदो नित्यसम्बन्धात्तामिति गम्यते मन्दायमानगमनः मन्दीभवद्गमनः । कीदृशीं हरितायत्तरु शाद्वलीभवद्वृक्षाम् अप्राणिजातेश्चेत्यूङ् द्रुमैरुपलक्षिताम् । कीदृशैः शकशकायद्भिः शकस्वभावैः शकीभवद्भिः केन मारुतेन अत अमन्दं मन्दं भवति अहरिता हरिता भवन्तीति लोहितादित्वात् क्यष् अशका शका भवन्तीति वाक्ये अव्यक्तानुकरणादिति डाच् तस्मिन् विषयभूते डाचि बहुलं द्वे भवतः नित्यमाम्रेडिते डाचीति पररूपत्वं डाजन्तात् शकशकाशब्दात् क्यष् वा क्यष् इति परस्मैपदम् आत्मनेपदञ्च ॥ ६५ ॥ ज० म०

मन्देत्यादि । कपिः सर्वतः सर्वत्र तामशोकवनिकामाट बभ्राम कीदृशः मन्दायमानगमनः अमन्दं मन्दं भवति मन्दायमानं तादृशं गमनमस्येति विग्रहः भृशादिश्च च्व्यर्थे इति क्यः ङित्वान्नं तां कीदृशीं हरितायत्तरु हरिद्वर्णीभवद्वृक्षाम् अहरिता हरिता भवन्ति हरितायन्तस्तादृशास्तरवो यत्र डाज्लोहितादेरिति च्व्यर्थे क्यः पक्षे पञ्च मारुतेन वायुना शकशकायद्भिः शकत्शकदिति शब्दं कुर्वद्भिः द्रुमैरुपलक्षितां द्रुमैः करणभूतैराटेति वा शकदित्यनुकरणशब्दात् नैकाचोऽव्यक्तानुकरणादिति डाच् द्वित्वञ्च तलोपोऽत इति प्रकृतेर्हस्व तलोपः अशकशकाः शकशका भवन्तीति डाज्लोहितादेरिति च्व्यर्थे क्यः पक्षे पञ्च शकदित्यस्य शब्दवाचकस्यापि लक्षणया तद्वति वृत्ते वृत्तिः ॥ ६५ ॥ भ०

अस्यन्दन्निन्दुमणयो व्यरुचन् कुमुदाकराः ।
अलोठिषत वातेन प्रकीर्णाः स्तवकोच्चयाः ॥ ६६ ॥
सीतान्तिके विवृत्सन्तं वर्त्स्यत्सिद्धिं प्लवङ्गमम् ।
पतत्त्रिणः शुभा मन्द्रमानुवानास्त्वजिह्लदन् ॥ ६७ ॥

अस्येत्यादि । चन्द्रोदयादिन्दुमणयः अस्यन्दन् स्यन्दन्ते स्म तामाटेति योज्यं व्यरुचन् कुमुदाकराः विराजितवन्तः स्तवकोच्चयाः गुच्छराशयः वातेन प्रकीर्णाः इतस्ततो विक्षिप्ताः सन्तः अलोठिषत लुठन्ते स्म सर्वत्र द्युद्भ्यो लुङीति विभाषा परस्मैपदं द्युतादयश्च क्रपूपर्य्यन्ताः ॥ ६६ ॥ ज० म०

अस्येत्यादि । इन्दुमणयश्चन्द्रकान्ता अस्यन्दन् स्रवन्ति स्म चन्द्ररश्मिभिरित्यर्थात् यस्यां तामाटेति सम्बन्धो बोध्यः यस्यां कुमुदानामाकराः उत्पत्तिस्थानानि व्यरुचन् विरेजुः यस्यां स्तवकोच्चयाः पुष्पगुच्छसमूहा वातेन प्रकीर्णाः इतस्ततो विक्षिप्ताः सन्तः अलोठिषत लुलुठुः स्यन्दूङ्वत्स्रुतौ रुच्लृङ् प्रीतिप्रकाशयोः लुठङ्वादिवत् एषां ङित्त्वादात्मनेपदे सिद्धे शासुलिद्द्युत्पुषादेरिति द्युतादित्वात् टौ पे ङविधानं तेनैव पम् अतएव द्युतादेश्चामुभयपदित्वं गम्यते परे तु लुङि द्युतादेरिति सूत्रेण विकल्पेनात्मनेपदमाहुः ङे स्यन्देर्नलोपाभावो बाहुल्यात् देवीदासचक्रवर्त्ती तु शासुलिद्युदित्यादौ ग्लुचुनैवेष्टसिद्धौ ग्लुञ्चूपादानेन ङे क्वचित् नलोपाभावो ज्ञापित इत्याह । केचित्तु क्वचिदात्मनेपदिनोऽपि परस्मैपदित्वं स्यादिति ज्ञापनाय ध्यां रूपं दर्शितमित्याहुः । अलोठिषतेति मान्तोऽदन्त इत्यतादेशः ॥ ६६ ॥ भ०

सीतेत्यादि । सीतासमीपे विवृत्सन्तं वर्त्तितुमिच्छन्तं प्लवङ्गमं वर्त्स्यत्सिद्धिं वर्त्स्यन्ती भविष्यन्ती सिद्धिः सीतादर्शनलक्षणा

वर्त्स्यमानमात्मानं सीता पत्युरिवान्तिके ।
उदपश्यत्तदा तथ्यैर्निमित्तैरिष्टदर्शनैः ॥ ९८ ॥

यस्य वृद्भ्यः स्यसनोरिति विभाषा तिप् तं पक्षिणः शुभाः प्रशस्ताः अजिह्लदन् सुखयन्ति स्म णिचि लुङि चङि रूपम् । कीदृशाः मन्द्रं गम्भीरं मधुरमानुवाना वाश्यमानाः आङिनुप्रच्छ्योरुपसंख्यानमिति तङ् शुस्तुतावित्यादादिकस्य परस्मैपदित्वात् ॥ ९७ ॥ ज० म०

सीतेत्यादि । शुभाः अनुकूलाः पतत्त्रिणः पक्षिणः प्लवङ्गमं हनूमन्तम् अजिह्लदन् आनन्दयामासुः ह्लादोऽमोदने णौ च्यां रूपम् । किं कुर्वन्तः मन्द्रं गभीरम् आनुवानाः उत्कण्ठापूर्वकं शब्दं कुर्वाणाः आङ्पूर्वो नौतिरुत्कण्ठायां शब्दे वर्त्तते विपराजीत्यादिना सम् । कीदृशं सीतासमीपे विवृत्सन्तं वर्त्तितुमिच्छन्तं वर्त्स्यन्ती भविष्यन्ती सिद्धिः सीतादर्शनरूपा यस्य तं शुभशब्देन भाविनीं सिद्धिमनुमाय कपेरानन्द इति ध्वनिः । वृद्भ्यो नेम्पे स्यसनोर्वाल्वमे इति इम्निषेधः अतएव पं तेन वृतादेः स्यसनोरुभयपदित्वं गम्यते ॥ ९७ ॥ भ०

वर्त्तीत्यादि । सीतापि तदा तस्मिन् काले पत्युः रामस्यान्तिके आत्मानं वर्त्स्यमानमिव उदपश्यत् उत्प्रेचते स्म वृद्भ्यः स्यसनोरिति विभाषावचनात्तङ् निमित्तैश्चक्षुःस्पन्दनादिभिः तथ्यै रविसंवादिभिः इष्टदर्शनैः इष्टार्थप्रकाशकैः दर्शनमिति कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्त्तरि ल्युट् ॥ ९८ ॥ ज० म०

वर्त्तीत्यादि । तदा तस्मिन् काले सीतापि पत्युः रामस्यान्तिके वर्त्स्यमानमिवात्मानं निमित्तैश्चक्षुःस्पन्दनादिभिरुदपश्यत् उत्प्रेक्षितवती तथ्यै रविसंवादिभिः इष्टः प्रियो दृश्यते यैः करणेऽनट् इष्टं दर्शयन्तीति कर्त्तरि वा इष्टस्य दर्शनं

निरवर्त्स्यन्न चेद्वार्त्ता सीताया वितथैव न।
अकल्प्स्यदुद्यतिः सर्वा हनूमानित्यचिन्तयत् ॥ ६९ ॥

अथ कारकाधिकारः।

वृक्षाद्वृक्षं परिक्रामन् रावणाद् बिभ्यतीं भृशम्।
अत्रास्त्राणमपश्यन्तीमदृश्यो जनकात्मजाम् ॥ ७० ॥

येभ्य इति वा वृतादेः पे स्यसनोरिम्निषेधः मे तु इम् भवत्येव इवार्थोऽत्र सादृश्यं सम्भावना वा ॥ ६८ ॥ भ०

निरेत्यादि। चेदिति यद्यर्थे यदि सीताया वार्त्ता न निरवर्त्स्यत् निर्वृतिं नायास्यत् तदा वृथैव निष्फलैव नोऽस्माकमुद्यतिः सर्वः अयमुद्यमः समुद्रलङ्घनादिकः अकल्प्स्यत् अभविष्यत् इत्येवं हनूमानचिन्तयत् क्रियातिपत्तौ लृङ् तत्र निरवर्त्स्यदिति वृद्भ्यः स्यसनोरिति विभाषापरस्मैपदं अकल्प्स्यदिति लुटि चक्लृप इति चकारात् स्यसनोरपि भवति विभाषापरस्मैपदं उद्यतिरिति यमेः स्त्रियां क्तिन् अनुदात्तेत्यादिना अनुनासिकलोपः। इत्यात्मनेपदपरस्मैपदाधिकारः ॥ ६९ ॥ ज० म०

निरेत्यादि। चेद्यदि सीताया वार्त्ता न निरवर्त्स्यत् न निष्पत्स्यते तदास्माकं सर्वा समुद्रलङ्घनादिरूपा उद्यतिरुद्यमो वितथैव निष्फलैव अकल्प्स्यत् अभविष्यत् इति हनूमान् अचिन्तयत् वृतादेः पूर्ववदुभयपदं अनिम् च थ्यां रूपं निष्पूर्वो वृतिर्निष्पत्त्यर्थः क्लृपूषङ्क्लृच कल्पने क्लृपक्लृपोऽक्लृपादाविति क्लृपादेशः यमेः क्तौ वनतनाद्यनिमामिति मलोपः। इति परस्मैपदाधिकारः ॥ ६९ ॥ भ०

इतः प्रभृति कारकमधिकृत्याह। वृक्षादित्यादि। तां जनकात्मजां सीतां स कपिकुञ्जरोऽपश्यदिति वक्ष्यमाणेन

तां पराजयमानां स प्रीतेरक्ष्यां दशाननात्।
अन्तर्दधानां रक्षोभ्यो मलिनां म्लानमूर्द्धजाम्॥ ७१॥

सम्बन्धः वृक्षात् वृक्षं परिक्रामन् गच्छन् ध्रुवमपायेऽपादानमित्यपादानसंज्ञायां पञ्चमी रावणात् बिभ्यतीं भृशं त्रस्यन्तीम् अत्यर्थं त्रातोः रावणाद्रक्षामपश्यन्तीं यतो भयन्ततः कुतो रक्षेति भीत्रार्थानामित्यपादानसंज्ञा अदृश्यः प्रच्छन्नो भूत्वा ऋदुपधेत्यादिना क्यप्॥ ७०॥ ज० म०

अथ कारकाधिकारः। वृक्षादित्यादि। तां जनकात्मजां कपिकुञ्जरोऽपश्यदिति तृतीयश्लोकेनान्वयः किं कुर्वन् अदृश्यो भूत्वा वृक्षादेकस्मादपरं वृक्षं परिक्रामन् गच्छन्। तां कीदृशीं रावणात् बिभ्यतीं त्रस्यन्तीं त्रातोः रावणात् त्राणं रक्षणम् अपश्यन्तीं यतोऽपायेत्यादिना सर्वत्रापादानत्वम् अपायः संश्लेषः अपाययोगे यच्छब्दोऽवधिवचनः यतो भीर्भयमित्यत्र यच्छब्दो भयहेतुवचनः तेन भयार्थयोगे भयहेतोरपादानत्वं त्राणं रक्षणं तच्च भीतस्य तेनात्रापि यच्छब्दोभयहेतुवचनः तेन त्राणार्थयोगेऽपि भयहेतोरपादानत्वं दृश्भजुषेत्यादिना ऋदुङ्त्वात् दृशेः क्यप्॥ ७०॥ भ०

तामित्यादि। प्रीतेः रावणसम्बन्धिन्याः पराजयमानां विमुखीभवन्तीं पराजेरसोढ इत्यपादानत्वं असोढोऽर्थः प्रीतिः रक्ष्यां दशाननात् रावणविषये स्वयं निवार्य्यप्रसरां वारणार्थानामीप्सित इत्यपादानत्वं प्रवृत्तिविघातलक्षणया रक्षणक्रियया आत्मसम्बन्धिन्या दशाननस्य व्याप्तुमभिप्रेतत्वात् अन्तर्दधानां रक्षोभ्यः मा मां रक्षांसि द्राक्षुरिति ततश्चान्तर्द्धौ येनादर्शनमित्यपादानसंज्ञा अन्तर्द्धिनिमित्तं हि रक्षोभिरात्मनो-

रामादधीतसन्देशो वायोर्जातश्च्युतस्मिताम् ।
प्रभवन्तीमिवादित्यादपश्यत् कपिकुञ्जरः ॥ ७२ ॥

दर्शनस्यानीप्सितत्वात् मलिनां शरीरेण म्लानमूर्द्धजां मलिनकेशां बद्धवेणीत्वात् ॥ ७१ ॥ ज० म०

तामित्यादि । तां कीदृशीं प्रीतेः रावणसम्बन्धिन्या इत्यर्थात् पराजयमानां प्रीतिमसहमानामित्यर्थः यतोऽपायेत्यादौ पराजयोऽसहनं पराजयपदनिर्द्देशेन परापूर्वजेरसहनविषयीभूतो गम्यते पराजेरसोढ़ इति पाणिनिसूत्रदर्शनात् पराजेः सोढुमशक्यमिति क्रमदीश्वरसूत्रदर्शनाच्च अशक्त्या निवर्त्तनं वा पराजयः रावणप्रीतेः सकाशात् अशक्त्या निवर्त्तमानामित्यर्थः । यद्यपि प्रीतिं बुद्ध्या प्राप्य ततो निवर्त्तत इति बुद्धिकृतापाय एवापादानत्वं घटते तथापि पराजयेति कृतं प्रपञ्चार्थं दशाननात् रक्ष्यां रक्षणीयां त्राणार्थेऽपादानत्वं रक्ष्यां निवारणीयां वा तदा वारणार्थेऽपादानत्वं रक्षोभ्योऽन्तर्दधानां राक्षसकर्त्तृकदर्शनाभावेच्छया व्यवहितीभवन्तीं अन्तर्द्धावपादानत्वं अन्तर्द्धिर्व्यवधानं तच्च यदीयदर्शनाभावेच्छया तस्यापादानत्वं रक्षांसि विलोक्येति वा यवर्थे पञ्चमी मलिनां शरीरेण म्लानमूर्द्धजां मलिनकेशां वेणीबन्धात् मलशब्दात् फलादित्वात् गोत्रणमित्यादिना इनः ॥ ७१ ॥ भ०

रामादित्यादि । सत्कृत्य अधीतसन्देशो गृहीतसन्देशः कपिकुञ्जरः आख्यातोपयोग इत्यपादानसंज्ञा रामस्याख्यातृत्वात् सावधानतया सन्देशग्रहणात् नियमपूर्वकविद्यावत् सन्देशग्रहणं वायोर्जात इति जनिकर्त्तुरित्यपादानसंज्ञा जन्यर्थस्य जन्मनः कर्त्ता हनूमान् तस्य वायुः प्रकृतिः कारणं च्युतस्मितां शोकाक्रान्तत्वात् प्रभवन्तीमिवादित्यात् भुवः

रोचमानः कुदृष्टिभ्यो रक्षोभ्यः प्रत्तवान् श्रियम्।
श्लाघमानः परस्त्रीभ्यस्तत्रागाद्राक्षसाधिपः॥ ७३॥

प्रभवः इत्यनेन भवत्यर्थस्य सीतायाः कर्त्तृभूतायाः प्रथमत उपलभ्यमानत्वात् अतः प्रभव आदित्यः तस्यास्तेजस्वित्वात् ॥ ७२॥ ज० म०

रामादित्यादि। च्युतं स्मितं यस्याः शोकाक्रान्तत्वात् तां आदित्यात् प्रभवन्तीमिव उत्पन्नामिव प्रथमत उपलभ्यमानां वा एतेन तेजोऽतिशयो दर्शितः यतोऽपायेत्यादिना यतो भूरित्यपादानत्वं भूरुत्पत्तिः उत्पत्तितुल्यत्वलक्षणया प्रथमोपलम्भस्थानञ्च बुद्धिसंश्लेषपूर्वकस्यापायस्य सत्त्वात् यतोऽपाय इत्यपादानत्वं वा यत्र प्रकाशनं प्रभुव इत्याधारस्यापादानत्वमिति श्रीपतिः। भुव आद्योपलम्भस्थानमित्यपादानसंज्ञार्थं क्रमदीश्वरसूत्रं ईदृशीं तां कपिकुञ्जरः कपिश्रेष्ठो हनूमान् अपश्यदित्यन्वयः। स कीदृशः रामादधीतसन्देशः गृहीतवाचिकः यत आदानमित्यपादानत्वं वायोर्जातः यतो भूरित्यपादानत्वम्॥ ७२॥ भ०

रोचेत्यादि। तत्र तस्यामशोकवनिकायां राक्षसाधिपो रावणः आगात् आगतः रोचमानः कुदृष्टिभ्यः त्यक्तत्रयीधर्मत्वात् ये कुदृष्टयः कुबुद्धयः तान् स्वविषये स्वच्छावतः कारयन्नित्यर्थः रुच्यर्थानां प्रीयमाण इति सम्प्रदानसंज्ञायां चतुर्थी रुचेरभिलाषस्य तत्रानस्थानात् कुदृष्टयः प्रीयमाणाः रक्षोभ्यः श्रियं विभूतिं प्रत्तवान् कर्म्मणा यमभिप्रैतीति सम्प्रदानं ददातिक्रियया राक्षसानामभिप्रीयमाणत्वात् श्लाघमानः परस्त्रीभ्यः युष्मद्विषयेऽस्माकं श्लाघेति परकलत्राणि ज्ञापयितुमिषयन्

अशप्त निह्नुवानोऽसौ सीतायै स्मरमोहितः।
धारयन्निव चैतस्यै वसूनि प्रत्यपद्यत ॥ ७४ ॥

श्लाघह्नुङित्यादिना सम्प्रदानत्वं श्लाघया बहुमानेन ज्ञाप-यितुमिष्यमाणत्वात् तासाम् ॥ ७३ ॥ ज० म०

कुलकम्। रोचेत्यादि। तत्र तस्यामशोकवनिकायां रात्त्व-साधिपो रावण आगात् आगतः। कीदृशः कुदृष्टिभ्यो रोचमानः ये कुदृष्टयः कुबुद्धयः त्यक्तधर्मत्वात् तेभ्यो रोचमानस्तेषां प्रीति-मुत्पादयन् यस्मै दित्सेत्यादिना यस्मै रुचिरिति सम्प्रदानत्वं रुचिरभिलाषोत्पादनं तेन रुच्यर्थस्य कर्त्ता यस्य प्रीतिमुत्पा-दयति तस्य सम्प्रदानत्वमिति पर्य्यवसितोऽर्थः रत्तोभ्यः श्रियं प्रत्तवान् कृतसम्पत्तिदानः ग्यचस्त्वेति दाजस्तादेशः यस्मै दित्सेति सम्प्रदानत्वं परस्त्रीभ्यः श्लाघमानः तासां श्लाघया तास्तोषयन् स्वकीयश्लाघां ता ज्ञापयन् वा तास्वात्मश्लाघां कथयन् वा यस्मै श्लाघार्थ इति सम्प्रदानत्वं यस्मै श्लाघार्थ इति श्लाघार्थेन यो ज्ञीप्स्यमानस्तस्य सम्प्रदानत्वमित्यर्थः ॥ ७३ ॥ भ०

अशप्तेत्यादि। सीतायै निह्नुवानः क्रौर्य्यादिकं न मेऽ-स्तीति सीतां ज्ञापयितुमिषयन्नित्यर्थः तस्यै सीतायै अशप्यत् शपथं सीतां ज्ञापयितुमैषदित्यर्थः। किमित्येवमाह स्मरमो-हितः अत्र शपथापह्नुतिक्रियया सीतामाज्ञापयितुमिष्यमाण-त्वात् पूर्ववत् सम्प्रदानसंज्ञा। किञ्चास्यै सीतायै स्वामिनी-भूतायै वसूनि द्रव्याणि प्रत्यपद्यत अङ्गीकृतवान् धारयन्निव गृहीतवित्त इव अत्र धारेरुत्तमर्ण इति सीतायाः कयाचि-दुत्तमर्णया तुल्यत्वात् ॥ ७४ ॥ ज० म०

अशप्तेत्यादि। असौ रावणः स्मरेण मोहितः सन् सीतायै

तस्मै स्पृहयमाणोऽसौ बहु प्रियमभाषत ।
सानुनीतिश्च सीतायै नाक्रुध्यन्नाप्यसूयत ॥७५॥

अथाप्त शपथं मिथ्यानिरासनं तां ज्ञापयितुमिच्छति स्म स्वशपथपूर्वकं वा किञ्चित् ज्ञापयितुमिष्टवान् शपथाशोर्गत्यनुकार इति शपथे मं तस्यै निह्नुवानः कपटापह्नवेन सीतां स्वाभिप्रायं ज्ञापयितुमिच्छन् किञ्च एतस्यै सीतायै वसूनि धारयन्निव तत्सम्बन्धीनि धनानि आत्मनि स्थापयन्निव गृहीतवित्तोऽधमर्ण इव तस्यै वसूनि प्रत्यपद्यत दातुमङ्गीकृतवान् यस्मै दित्सेत्यादिना सर्वत्र सम्प्रदानत्वं शपह्नुधात्वर्थयोगे यच्छब्दो ज्ञीप्स्यमानवचनः धात्वर्थयोगे यच्छब्दः उत्तमर्णवचनः ॥ ७४ ॥ भ०

तस्यै इत्यादि । असौ राक्षसाधिपः स्पृहयमाणः सीतामाप्तुमिच्छन् बहु प्रियमभाषत वक्ष्यमाणं स्पृहेरीप्सित इति स्पृहयतेः स्वार्थिकण्यन्तस्य प्रयोगे सीताया ईप्स्यमानत्वात् सानुनीतिश्च सानुनयः सीतायै नाक्रुध्यन् तां प्रति कोपं न कृतवान् नाप्यसूयत दोषाविष्करणलक्षणामसूयां न कृतवान् क्रुध्यतिसूयत्योर्दिवादिकयोरुदात्तेत्तङि तोर्लङिप्रयोगे क्रुधद्रुहेत्यादिना सम्प्रदानत्वम् ॥ ७५ । ज० म०

तस्यै इत्यादि । असौ रावणो बहुप्रियं वक्ष्यमाणं अभाषत तस्यै सीतायै स्पृहयमाणः स्पृहां कुर्वन् यस्मै दित्सेत्यादिना सम्प्रदानत्वं स्पृहार्थे यच्छब्द ईप्सितवचनः सानुनीतिः सानुनयः सन् सीतायै मा क्रुध्यन् न कोपं कृतवान् नापि असूयत दोषाविष्करणं नापि कृतवान् सूयोङ्सूतावित्यस्यानेकार्थत्वात् इदं रूपं घ्यां कण्ड्वादावसूधातोर्घोटोथोष्वमित्यस्य

संक्रुध्यसि मृषा किं त्वं दिदृक्षुं मां मृगेक्षणे ! ।
ईक्षितव्यं परस्त्रीभ्यः स्वधर्मो रक्षसामयम् ॥ ७६ ॥
शृण्वद्भ्यः प्रतिशृण्वन्ति मध्यमा भीरु ! नोत्तमाः ।

क्वचित् व्यभिचारादमोऽभाव इति केचित्। माप्यसूयतेति केचित् पठन्ति पूर्ववत् सम्प्रदानत्वम् ॥ ७५ ॥ भ०

संक्रुदित्यादि। किं त्वं शुभाशुभे दिदृक्षुं द्रष्टुमिच्छुं मां हे मृगेक्षणे! संक्रुध्यसि क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्मेति कर्मसंज्ञा क्रुधेरुपसर्गेण युक्तत्वात्। कुतस्ते परिज्ञानं यत्परस्त्रीषु शुभाशुभं निरूपयसि अन्यत्र दृष्टाशयत्वात् अथ कथं मृषा संक्रुध्यामीति चेदाह ईक्षितव्यं परस्त्रीभ्यः का शुभा न शुभेति यदीक्षितव्यमीक्षणीयं तदयं स्वधर्मो रक्षसां राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्न इति सम्प्रदानसंज्ञा यतः स्त्रीविषये विविधस्य प्रश्नस्य क्रियमाणत्वात् ॥ ७६ ॥ ज० म०

संक्रुदित्यादि। किं प्रियमभाषतेत्याह हे मृगेक्षणे! त्वं शुभा न वेति द्रष्टुमिच्छन्तं मां किं मृषा त्वं संक्रुध्यसि क्रुधद्रुहोरुपसर्गे सम्प्रदानस्य कर्मत्वमिति केचित्। स्वमते स्वभावादिमौ सोपसर्गौ सकर्मकाविति दुर्गवाक्यमादृतं क्रियाव्याप्यस्य कर्मत्वात्। परस्त्रीदर्शने युक्त एष क्रोधः कथं मृषेति चेदाह परस्त्रीभ्य ईक्षितव्यं विविधप्रश्नपूर्वकं तद्दर्शनं तासां शुभाशुभनिरूपणं वा कर्त्तव्यमित्ययं रक्षसां स्वधर्मः यस्मै दित्सेत्यादिना ईक्षार्थयोगे सम्प्रदानत्वं ईक्षिरत्र विविधप्रश्नपूर्वकदर्शनार्थः शुभाशुभपर्य्यालोचनार्थो वा ॥ ७६ ॥ भ०

शृण्वदित्यादि। अनेनात्मना प्रभावं दर्शयति शृण्वद्भ्यः प्रार्थयमानेभ्यः स्वामिन्निदं क्रियतामिति मध्यमाः प्रभवः प्रतिशृण्वन्ति ओमित्युपगच्छन्ति हे भीरु! नोत्तमा माद्दृशाः

गृणद्भ्योऽनुगृणन्त्यन्ये कृतार्था नैव मद्विधाः ॥ ७७ ॥

ते हि स्वातन्त्र्यात् स्वयमेव हितं प्रतिपद्यन्त इति भावः प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्तेति सम्प्रदानसंज्ञा पूर्वस्याः प्रार्थनक्रियायाः प्रार्थयितुः कर्त्तृत्वात् अन्ये प्रभवोऽकृतार्थाः अलब्धलाभाः गृणद्भ्यः अनुग्राह्यस्य भृत्यस्य कस्यचिन्न स्तुतिं कुर्वद्भ्यो मन्त्रिभ्यः अनुगृणन्ति तान् प्रोत्साहयन्ति अनुगृणीत अनुगृणीतेति ममानुगतो भवतीति नैव मद्विधा अनुगृणन्ति कृतार्थत्वात् गृशब्द इत्यस्य प्रयोगे अनुप्रतिगृणश्चेति सम्प्रदानसंज्ञा गृणातेः स्तुतिक्रियापेक्षया कर्त्तृत्वात् ॥ ७७ ॥ ज० म०

शृण्वदित्यादि । इदानीमात्मोत्कर्षः कथ्यते हे भीरु ! शृण्वद्भ्यः प्रार्थयमानेभ्यः स्वामिन्निदं क्रियतामित्युपदेष्टृभ्यो मध्यमा एव प्रभवः प्रतिशृण्वन्ति तैः प्रयुक्ताः सन्तस्तथा कर्त्तव्यमित्युपगच्छन्ति न तु मद्विधा मादृशाः उत्तमाः ते हि स्वातन्त्र्यात् स्वयमेव हिताहितं जानन्तीति भावः अन्ये ते अकृतार्थाः प्रभवो गृणद्भ्यः स्तुतिं कुर्वद्भ्य एव अनुगृणन्ति तैः प्रयुक्ता धनादिकं दातुमभ्युपगच्छन्ति स्वप्रसिद्धये स्तावकेभ्यो यच्छन्तीत्यर्थः न त्वेवं मद्विधाः स्वतः प्रसिद्धत्वेन परस्तुत्यनपेक्षत्वात् यस्मै दित्सेत्यादिना उभयत्र सम्प्रदानत्वम् अत्र आप्रतिश्रुतिप्रत्यनुग्रहार्थयोगे यच्छब्दो गम्यपूर्वक्रियाकर्त्तृवचन इति तु रामं वदन्तं प्रोत्साहयामासेत्यर्थः इत्यनेन सूचितम् अत्र हि प्रार्थनमेव पूर्वक्रिया गम्या तस्याः कर्त्ता शृण्वच्छब्दः एवं स्तुतिकरणमेव पूर्वक्रिया गम्या तस्याः कर्त्ता गृणच्छब्दः ॥ ७७ ॥ भ०

इच्छ स्नेहेन दीव्यन्ती विषयान् भुवनेश्वरम्।
सम्भोगाय परिक्रीतः कर्त्तास्मि तव नाप्रियम्॥ ७८॥
आस्स्व साकं मया सौधे माधिष्ठा निर्जनं वनम्।
मा धिवात्सीर्भुवं शय्यामधिशेष्व स्मरोत्सुका॥ ७९॥

इच्छेत्यादि। ईदृशं पूजितं भुवनेश्वरं त्रिलोकविजयिन-मिच्छ अङ्गीकुरु आत्मानमुद्दिश्य स्नेहेन प्रेम्णा साधकतम-ङ्करणमिति करणसंज्ञा। दीव्यन्ती क्रीड़न्ती विषयान् शब्दादि-भिरित्यर्थः दिवः कर्म चेति करणसंज्ञापवादात् कर्मसंज्ञा सम्भोगाय परिक्रीतः त्वद्विषयभोगेन परिक्रीत इत्यर्थः परि-क्रयणे सम्प्रदानमिति सम्प्रदानत्वं तव नाप्रियं कर्त्तास्मि न करिष्यामि॥ ७८॥ ज० म०

इच्छेत्यादि। भुवनानामीश्वरं मां त्वं स्नेहेन प्रेम्णा इच्छ अङ्गीकुरु साधनहेत्विति करणत्वम्। किं कुर्वती विषयान् दीव्यन्ती विषयैः स्रक्चन्दनादिभिः क्रीड़न्ती दिवोर्धेवेति पक्षे करणे द्वितीया सम्भोगाय सम्भोगेन परिक्रीतो नियत-कालं त्वया सेवार्थं स्वीकृतोऽहं तवाप्रियं अहं न कर्त्तास्मि न करिष्यामि परिक्रियोर्धेवेति पक्षे करणे चतुर्थी॥ ७८॥ भ०

आस्स्वेत्यादि। मया साकं साद्धं सौधे धवलगृहे आस्स्व तिष्ठ आसेर्लोटि रूपं आधारोऽधिकरणमित्यधिकरणसंज्ञायां सप्तमी मा धिष्ठा निर्जनं वनं अधिशीङ्स्थासां कर्मेत्यधिकरणे कर्मसंज्ञा लुङि रूपं मा धिवात्सीः भुवं भूमौ मा शयिष्ठाः माङि लुङि रूपम् उपान्वध्याङ्वस इति अधिकरणे कर्मसंज्ञा किन्तु शय्यामधिशेष्व शीङो लोटि रूपं अधिशीङिति कर्म-संज्ञा स्मरोत्सुका कामार्थिनी॥ ७९॥ ज० म०

आस्स्वेत्यादि। मया साकं सह सौधे धवलगृहे आस्स्व

अभिन्यविचथास्त्वं मे यथैवाव्याहता मनः ।
तवाप्यध्यावसन्तं मां मा रौत्सीर्हृदयं तथा ॥ ८० ॥
मावमंस्था नमस्यन्तमकार्य्यज्ञे ! जगत्पतिम् ।
संहृष्टे मयि काकुत्स्थमधन्यं कामयेत का ॥ ८१ ॥

तिष्ठ भिलासङ् उपवेशे आमन्त्रणे प्रार्थने वा गौ कालभावाधारमित्यास्ये षाधारत्वं निर्जनं वनं त्वं मा धिष्ठाः निर्जने वने न तिष्ठ कर्मक्रियेत्यादिना अधिपूर्वस्य आधारस्य कर्मत्वं भूस्येति सेर्लुक् शीकः सुसुनेत्यादिना षत्वं भुवं मा धिवात्सीः भूमौ मा शयिष्ठाः पूर्ववदधिवसेराधारस्य कर्मत्वं सत्वर इति तः स्मरोत्सुका कामासक्ता सती त्वं शय्यां अधिशेष्व पूर्ववदधिशीङ आधारस्य कर्मत्वम् ॥ ७९ ॥ भ०

अभीत्यादि । यथैव त्वमव्याहता अनिवारिता सती मे मम मनः अभिन्यविक्षथाः अभिनिविष्टासि लुङि रूपं नेर्विश इति तङ् अभिनिविशश्चेत्यधिकरणे मनसः कर्मसंज्ञा तथा त्वमपि त्वद्धृदयमध्यावसन्तं मां मा रौत्सीः मा निवारय रुधेर्लुङि रूपं उपान्वध्येति हृदयस्य कर्मसंज्ञा ॥ ८० ॥ ज० म०

अभीत्यादि । यथैव येनैव प्रकारेण त्वमव्याहता मया अनिवारिता सती मम मनोऽभिन्यविक्षथाः, अभिनिविष्टासि शीविश प्रवेशे विपराजीति मं हशषोऽनिमिजुङ इति सक् अभिन्यविशथा इति पाठे घौ पूर्ववदाधारस्य कर्मत्वं तथा तेनैव प्रकारेण तव हृदयमध्यावसन्तं मां त्वमपि मा रौत्सीः न निवारय मां हृदि कुर्वेति भावः रुधिरौभिधज् आवृतौ टौ पूर्ववदधिवसेराधारस्य कर्मत्वम् ॥ ८० ॥ भ०

मावेत्यादि । हे अकार्य्यज्ञे ! अविशेषज्ञे ! मां जगत्-

यः पयो दोग्धि पाषाणं स रामाद्भूतिमाप्नुयात्।
रावणं गमय प्रीतिं बोधयन्तं हिताहितम् ॥ ८२ ॥

पतिं नमस्यन्तं मावमंस्थाः लुङि रूपं कर्त्तुरीप्सिततममिति कर्मसंज्ञा अवमानक्रियया कर्त्तृसम्बन्धिन्या जगत्पतेराप्तुमिष्टत्वात् संदृष्टे मयि काकुत्स्थमधन्यं मन्दभाग्यं का कामयेत का इच्छेत् नैवेत्यर्थः तथा युक्तं चानीप्सितमिति कर्मसंज्ञा येनैव प्रकारेण कर्त्तुरीप्सिततमं क्रियया युक्तं तेनैवेप्सितादन्यस्य रामस्य प्रयुज्यमानत्वात् ॥ ८१ ॥ ज० म०

मावेत्यादि। हे अकार्य्यज्ञे! अविशेषज्ञे! नमस्यन्तं प्रणमन्तं जगत्पतिं मां त्वं मावमंस्थाः नावजानीहि जगन्नमस्योऽप्यहं त्वां नमस्यामीति नावज्ञा युक्तेति भावः। कर्मक्रियेति कर्मत्वं कर्मक्रियेत्यत्र कर्म क्रियाव्याप्यं तच्च चतुर्विधं प्राप्यनिर्वर्त्त्यविकार्य्यानीप्सितभेदात् इदन्तु प्राप्यं कर्म प्राप्तुमिष्टत्वात् तत्र पूर्वमवमननक्रियया जगत्पतिर्व्याप्यते पश्चान्नञ्योगेन वहिरङ्गेन न तन्निवृत्तिः नलः करोतीति नमस्तपोवरिव इति क्यः मयि संदृष्टे सति अधन्यं मन्दभाग्यं काकुत्स्थं रामं का कामयेत् इच्छेत्। इदमनीप्सितं कर्म ॥ ८१ ॥ भ०

यः पेत्यादि। यथा पाषाणात् पयो न सम्भवति तथा रामादपि विभूतिरिति नैराश्यं दर्शयति पयसः पूर्वेणैव कर्मसंज्ञा पाषाणस्याकथितञ्चेत्यनेन रावणं गमय प्रीतिं भवत्या सह प्रीतिं गच्छन्तं गमय प्रीतिं स्वयमेव हिताहितं भवतीं बुध्यमानां बोधयन्तं गतिबुद्धीत्यादिना कर्मसंज्ञा गतिबुध्योरण्यन्तावस्थायां तयोः कर्त्तृत्वात् ॥ ८२ ॥ ज० म०

य इत्यादि। यः पाषाणं पयो दोग्धि पाषाणेन हेतुना पयो निःसारयति स एव रामाद्भूतिं प्राप्नुयात् सम्भावनायां

प्रीतोऽहं भोजयिष्यामि भवतीं भुवनत्रयम्।
किं विलापयसेऽत्यर्थं पार्श्वे शायय रावणम्॥ ८३
आज्ञां कारय रक्षोभिर्मां प्रियाण्युपहारय।

स्त्री यथा पाषाणात् पयो न सम्भवति तथा रामादपि भूतिरिति भावः याच्ञार्थेत्यादिना दुहो द्विकर्मकत्वं पाषाणमिति कर्महेतोः कर्मत्वं पय इति निर्वर्त्त्यं कर्म तस्मात् रावणं मां प्रीतिं गमय प्रापय हितञ्चाहितञ्च बोधयन्तं भवतीमित्युत्तरश्लोकस्थमिहानुषज्यते णौऽणौरिति गतिज्ञानार्थयोः प्रयोज्यकर्त्तुः कर्मत्वम्॥ ८२॥ भ०

प्रीत इत्यादि। अहं प्रीतः सन् भुवनत्रयं तत्समुत्थं भोज्यं भोक्तुं योग्याम्भवतीं भोजयिष्यामि प्रत्यवसानार्थत्वात्कर्मसंज्ञा प्रत्यवसानमभ्यवहारः अकर्त्रभिप्राये णिचश्चेत्यात्मनेपदं न भवति विलपन्तं विविधं भाषमाणं किं विलापयसेऽत्यर्थं नाहं त्वामिच्छामीति ब्रुवाणं अत्र शब्दकर्मकत्वात् कर्मसंज्ञा कर्त्रभिप्राये णिचश्चेत्यात्मनेपदं तस्मादिदं प्रार्थये पार्श्वे रावणं शायय अत्राकर्मकत्वात् कर्मसंज्ञा॥ ८३॥ ज० म०

प्रीत इत्यादि। अहं प्रीतः सन् भवतीं त्वां भुवनत्रयं भोजयिष्यामि भुवनत्रयसम्बन्धिसुखोपभोगो भुवनत्रयभोगेन लक्ष्यते पूर्ववदशनार्थस्य प्रयोज्यकर्त्तुः कर्मत्वं किं रावणं मां अत्यर्थं विलापयसे विविधं भाषयसि शब्दार्थत्वात् प्रयोज्यस्य कर्मत्वं तस्मादिदं प्रार्थये मां पार्श्वे शायय स्वापय प्रार्थनायां णौ शीङोऽकर्मकत्वात् प्रयोज्यस्य कर्मत्वम्॥ ८३॥ भ०

आज्ञामित्यादि। रक्षांसि त्वदाज्ञां कुर्वन्त्येव कारय प्रियाणि च त्वत्सम्बन्धीनि मामुपहरन्तमुपहारय उत्पादय हृक्रोरन्यतरस्यामिति कर्मसंज्ञा शक्रेण कृतं विरचितं अक्ष-

कः शक्रेण कृतं नेच्छेदधिमूर्द्धानमञ्जलिम् ॥ ८४ ॥

इति कारकाधिकारः।

वचनं रक्षसां पत्युरनुक्रुद्धा पतिप्रिया।
पापानुवसितं सीता रावणं प्राब्रवीद्वचः ॥ ८५ ॥

लिमधिमूर्द्धानम् अधिगतः प्राप्तो मूर्द्धा येनेति को नेच्छेत् स्वतन्त्र इति कर्त्तृसंज्ञा शक्रेण प्रणतोऽहमित्यर्थः प्रयोज्यकर्त्ता नोदाहृतो ण्यन्तावस्थायामुदाहृतत्वात्। इति कारकाधिकारः ॥ ८४ ॥ ज० म०

आज्ञामित्यादि। रक्षोभिराज्ञां कारय तान्याज्ञाकरणाय प्रेरय मां प्रियाणि अभिलषणीयानि उपहारय प्रियाण्युपहर्त्तुमानेतुं मां प्रेरय ह्रक्रोरभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति प्रयोज्यस्य विकल्पेन कर्मत्वं कर्मत्वाभावपक्षे साधनहेत्वित्यादिना कर्त्तरि तृतीया। को जनः शक्रेण कृतं विरचितम् अधिमूर्द्धानमञ्जलिं न इच्छेत् अपि तु सर्व एवेच्छति इन्द्रेणाहं प्रणतः त्वामपि मत्प्रियामसौ नमस्करिष्यतीति भावः मूर्द्धानमधिगतः प्राप्तः अधिमूर्द्धा अधिगतो मूर्द्धा येनेति वा अत्र स्वतन्त्रकर्त्तोदाहृतः णौ प्रयोज्यकर्त्ता दर्शित एव त्र्यर्थेत्यादिना उक्तेकर्त्तरि प्रथमा कर्त्ता क्रियामुख्यः प्रयोजकश्च। इति कारकाधिकारः ॥ ८४ ॥ भ०

इतः प्रभृति कर्मप्रवचनीयमधिकृत्याह। वचनमित्यादि। रक्षसां पत्युः रावणस्य वचनमनु लक्ष्यीकृत्य अनुर्लक्षण इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां द्वितीया क्रुद्धा सती सीता पतिप्रिया पतिः प्रियो यस्या इति रावणं प्राब्रवीद्वचो वक्ष्यमाणं पापानुवसितं पापेन संयुक्तं तृतीयार्थ इत्यनेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां द्वितीया

न भवाननु रामश्चेदुपशूरेषु वा ततः।
अपवाह्य छलाद्वीरौ किमर्थं मामिहाहरः ॥ ८६ ॥

पापमन्ववसित इति द्वितीयेति योगविभागात् सः सुप्सुपेति वा ॥ ८५ ॥ ज० म०

अथ कर्मप्रवचनीयाधिकारः। स च स्वमते धिक्समयेत्यादिसूत्रसमूहनिर्दिष्टविभक्त्यधिकारः। वचनमित्यादि। पतिः प्रियो यस्याः सा सीता रक्षसां पत्युः रावणस्य वचनमनु लक्ष्यीकृत्य तेन हेतुना वा क्रुद्धा सती रावणं वचो वक्ष्यमाणं प्राब्रवीत्। रावणं कीदृशं पापानुवसितं पापमनु पापेन सह वसितं सम्बद्धमिति द्वितीयासमासः षिन्‌गञ् बन्धे अवपूर्वात् क्तः वातो वाप्योरिति अवस्यालोपः धिक्समयेत्यादिना अनुयोगे द्वितीया वीप्सेत्थम्भावचिह्नेऽभिस्तेषु भागे परिप्रती। अनुस्तेषु सहार्थे च हीनेऽनूपौ मताविहेति वीप्सादिसम्बन्धं द्वितीया वक्ति अभ्यादयो द्योतका अनुरत्र चिह्नार्थे सहार्थे च चिह्नं लक्षणं हेतावप्यनुयोगे द्वितीयेति केचित् ॥ ८५ ॥ भ०

नेत्यादि। यदि भवान्नानुरामं रामान्न हीन इत्यर्थः हीना इत्यनेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञा अनुशब्दस्य स्वहीनार्थद्योतकः हीनस्योत्कृष्टापेक्षः उपशूरेषु वा शूरेभ्यो वा यद्यधिको भवान् उपोऽधिके चेति चकाराद्धीने उपशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यस्मादधिकमित्यनेन सप्तमी उपशब्दस्याधिकद्योतनात् किमर्थं कनकमृगच्छलेन वीरौ रामलक्ष्मणौ अपवाह्य अन्यतो नीत्वा मामिहाहरः लङ्कामानीतवान् ॥ ८६ ॥ ज० म०

नेत्यादि। किं प्राब्रवीदित्याह। चेद्यदि भवान् अनुरामं रामात् हीनो न भवेत् यदि वा उपशूरेषु शूरेभ्यो यद्य-

उपशूरं न ते वृत्तं कथं रात्रिञ्चराधम !।
यत् सम्प्रत्यपलोकेभ्यो लङ्कायां वसतिर्भयात्॥ ८७॥
आरामदर्शनात् पाप ! विद्योतस्व स्त्रियः प्रति।
सद्वृत्तानतुदुर्वृत्तः परिस्त्रीं जातमन्मथः॥ ८८॥

धिको भवान् तदा किमर्थं किं निमित्तं कनकमृगच्छलेन वीरौ रामलक्ष्मणौ अपवाह्य अन्यतो नीत्वा त्वं मामिहाहरः लङ्कायामानीतवानसि समर्थो हि जित्वैवानयति हृञो घी पूर्ववदनुयोगे द्वितीया अनुरत्र हीनार्थे अधिकेशार्थोपाधिभ्यामिति अधिकार्थोपयोगे सप्तमी॥ ८६॥ भ०

उपेत्यादि। हे रात्रिञ्चराधम ! कथं ते वृत्तं चरितं नोपशूरं शूरेभ्यो न हीनम् उपोऽधिके चेति चकाराद्धीने उपशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यत् यस्मात् सम्प्रत्यधुना भयाल्लङ्कायां जलपर्वतदुर्गायां वसतिः वसेरतिवसिवर्त्तिभ्यश्चेत्यौणादिकः अपलोकेभ्यो लोकान् वर्जयित्वा अपपरीवर्जन इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी॥ ८७॥ ज० म०

उपेत्यादि। हे रात्रिञ्चराधम ! कथं ते तव वृत्तं चरितं नोपशूरं शूरेभ्यो न हीनं शूरशब्दोऽत्र लक्षणया शूरवृत्तवाची धिक्समयेत्यादिना द्वितीया उपोऽत्र हीनार्थे यत् यस्मात् सम्प्रति भयाद्धेतोरपलोकेभ्यो लोकान् वर्जयित्वा लङ्कायां जलपर्वतदुर्गायां तव वसतिर्निवासः अन्यारभ्येत्यादिना अपयोगे पञ्चमी अपस्त्यागार्थे आङ्व्याप्तिसीम्नोस्त्यागेऽन्यौ प्रतिदाननिधौ प्रतीति अन्यौ पर्य्यपौ॥ ८७॥ भ०

आरेत्यादि। हे पाप ! आरामदर्शनात् रामदर्शनं यावत् आङ्मर्य्यादावचनेन पूर्ववत्पञ्चमी स्त्रियः प्रति योषितो लक्ष्यीकृत्य विद्योतस्व शोभस्व लक्षणेत्थंभूतेति कर्मप्रवचनीयत्वं

अभिद्योतिष्यते रामो भवन्तमचिरादिह ।
उद्गूर्णबाणः संग्रामे यो नारायणतः प्रति ॥ ८९ ॥

परिस्त्रीं जातमन्मथः अत्र वीप्सायां कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ ८८ ॥ ज० म०

आरामेत्यादि । हे पाप ! दुराचार ! आरामदर्शनात् रामदर्शनं यावत् स्त्रियः प्रति लक्ष्यीकृत्य विद्योतस्व शोभस्व पूर्ववत् सीमार्थाङ्योगे पञ्चमी धिक्समयेत्यादिना चिह्नार्थप्रतियोगे द्वितीया । त्वं कीदृशः सद्वृत्तान् सदाचारान् अनुदुर्वृत्तः दुश्चरित्रः सदाचारेषु कथञ्चित् प्रकारं द्रोहादिकमापन्नो दुर्वृत्तो भवसीत्यर्थः पूर्ववदित्यम्भावार्थानुयोगे द्वितीया इत्यम्भावः कस्यचित् प्रकारस्यापत्तिः स्त्रीः परि लक्ष्यीकृत्य स्त्रीषु कथञ्चित्प्रकारं विहारित्वादिकमापन्नो वा जातकामः पूर्ववच्चिह्नार्थे इत्यम्भावार्थे वा परियोगे द्वितीया वीप्सायां परिशब्दस्य कर्मप्रवचनीयत्वमिति जयमङ्गला न युक्ता वीप्सायां द्वित्वं लोकतः प्रसिद्धमिति टीकायामुक्तत्वात् क्वचित् सम्बुद्ध्यन्तमिदं विशेषणद्वयं दृश्यते ॥ ८८ ॥ भ०

अभीत्यादि । भवन्तमभि भवन्तं लक्ष्यीकृत्य अभिरभाग इति कर्मप्रवचनीयत्वम् अचिरादिह लङ्कायां रामो द्योतिष्यते असह्यतेजा भविष्यति य उद्गूर्णबाणः उद्यतबाणः संग्रामे नारायणतः प्रति तेन तुल्यः प्रतिनिधिः प्रति प्रतिनिधीति प्रतिनिधौ कर्मप्रवचनीयत्वं प्रतिः प्रतिनिधि प्रतिदाने च यस्मादिति पञ्चमी प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः ॥ ८९ ॥ ज० म०

अभीत्यादि । भवन्तमभि लक्ष्यीकृत्य रामोऽचिरादिह लङ्कायां द्योतिष्यते असह्यतेजा भविष्यतीत्यर्थः पूर्ववत् चिह्नार्था-

कुतोऽधियास्यसि क्रूर! निहतस्तेन पत्रिभिः।
न सूक्तं भवतात्युग्रमतिरामं मदोद्धत! ॥ ९० ॥
परिशेषं न नामापि स्थापयिष्यति ते विभुः।
अपि स्थाणुं जयेद्रामो भवतो ग्रहणं कियत्॥ ९१ ॥

भियोगे द्वितीया यो रामः संग्रामे उद्गूर्णबाणः उद्यतकाण्डः सन् नारायणतः प्रति तेन तुल्यः अन्यारभ्येत्यादिना प्रतिनिध्यर्थप्रतियोगे पञ्चमी प्रसक्तेरिति पञ्चम्यास्तम्॥ ८९ ॥ भ०

कुत इत्यादि। हे क्रूर! तेन रामेण उद्गूर्णबाणेन पत्रिभिः शरैः निहतः सन् कुतोऽधियास्यसि केन प्रकारेण निःसरिष्यसि अधिपरी अनर्थकाविति अधेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा धात्वर्थव्यतिरिक्तेणार्थस्यानभिधानादनर्थकत्वं संज्ञा च गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्था तेन तिङि चोदात्तवतीति निघाताभावो द्रष्टव्यः पञ्चमी च प्रश्नाख्यानयोरित्युपसंख्यानात् भवति किमिति हनिष्यतीति चेत् यतो भवता न सूक्तं प्रशस्तमुक्तं सुः पूजायामिति कर्मप्रवचनीयत्वं गतिरनन्तर इति स्वराभावः अत्युग्रमतिरौद्रं अतिरामं राममधिक्षिप्य काकुत्स्थमधन्यमिति अतिरतिक्रमणे चेति कर्मप्रवचनीयत्वं चकारात् पूजायाञ्च तत्र चाप्युक्तमिति प्रयोगः हे मदोद्धत! ॥९०॥ ज० म०

कुत इत्यादि। हे क्रूर! तेन रामेण संग्रामे पत्रिभिः शरैर्निहतः सन् कुतस्त्वं अधियास्यसि सर्वतोभावेन कस्मात् नःसरिष्यसि हे मदोद्धत! अतिरामं राममतिक्रम्य अवक्षिप्य अत्युग्रं अतिरौद्रं भवता न सूक्तं न शोभनमुक्तं रामाक्षेपकं तव पूर्ववचनं मिथ्यैवेति भावः धिक्समयेत्यादिना अतियोगे द्वितीया ।९०॥ भ०

परीत्यादि। रामो विभुः प्रभुः ते परिशेषं नामापि

अपिस्तुह्यपिसेधास्मांस्तथ्यमुक्तं नराशन!।
अपि सिञ्चे: कृशानौ त्वं दर्पं मय्यपि योऽभिकः॥८२॥

संज्ञामपि न स्थापयिष्यति किमु देहं अपिः पदार्थेत्यादिना पदार्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा पदस्य देहस्याप्रयुज्यमानस्यार्थे अपिशब्दो वर्त्तते अपि स्थाणुं जयेद्रामो यमाराध्याधिपत्यं प्राप्तवानसि तमपि स्थाणुं महादेवं जेतुं सम्भाव्यते भवतो ग्रहणं कियत् वस्त्वेव न भवति अत्र सम्भावनायां कर्मप्रवचनीयत्वं सम्भावने लिङ् उपसर्गबाधनत्वात् संज्ञाया उपसर्गात् सुनोतीत्यादिना षत्वं न भवति॥८१॥ ज० म०

परीत्यादि। स प्रभूरामस्ते तव परिशेषं नामापि संज्ञामपि न स्थापयिष्यति किं पुनः शरीरं अत्रापिशब्देन देहस्य समुच्चयात् "अत्वार्चायां स्वतो नातिक्रमेऽतिः पर्य्यधी गतौ। अपि पदार्थसंभाव्यगर्हानुज्ञासमुच्चये" इत्यनेनोपसर्गत्वाभावः तेन व्यस्यग्यनुकारेत्यादिना न समासः धातुपूर्वत्वनियमाभावः गौकःसुसुभेत्यादिना न षत्वञ्च परेस्त्वे तदर्थं कर्मप्रवचनीयसंज्ञा कृता कुतस्तस्यैवं सामर्थ्यमित्याह रामः स्थाणुमपि जयेत् यमाराध्य त्वमाधिपत्यं प्राप्तवान् तमपि स्थाणुं महादेवं स जयेदिति सम्भाव्यते अपिशब्दः सम्भावनाया द्योतकः तत्रैव खौ तेन रामेण बलाद्भवतो ग्रहणं कियत् अल्पायाससाध्यमेव पूर्ववत् षत्वनिषेधः॥८१॥ भ०

अपीत्यादि। हे नराशन! मया तथ्यमुक्तं यन्नामापि न स्थापयिष्यतीति अस्मानपि स्तुहि साधूक्तमिति प्रशंस सेह्यपिन्नेति अपिति ङित्त्वाद्गुणाभावः अपिसेध निगृहाण यथेच्छं तथा क्रियतां मया तु सत्यमेवोक्तमिति भावः। अत्रानुपसर्गे कामचारानुज्ञाने कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। किञ्च कृशानावग्नौ

अधिरामे पराक्रान्तमधिकर्त्ता स ते त्वयम्।
इत्युक्त्वा मैथिली तूष्णीमासाञ्चक्रे दशाननम्॥ ९३॥

दर्पं अपिसिञ्चेः त्वरेस्त्वं अत्र गर्हायां लिङि रूपं योऽयं मय्यपि मद्विषयेऽपि अभिकः कामयिता अनुकाभिकेत्यादिना निपातितः उपसर्गसंज्ञाबाधनार्थत्वात् स्तौतिसेधिसिचां षत्वं न भवति॥ ९२॥ ज० म०

अपीत्यादि। हे नराशन! परिशेषं न नामापि स्थापयिष्यतीति तथ्यं सत्यमेव मयोक्तं त्वमस्मात् अपि स्तुहि साधूक्तमिति प्रशंस अपिसेध निग्रहाण यथा तवेच्छा तथैव क्रियतां मया तु सत्यमेवोक्तमिति भावः। अत्रापिशब्दः समुच्चयेऽनुज्ञायां वा पूर्ववत् षत्वनिषेधः ष्टुञ्स्तुतौ षिधूशिवेशास्त्रे द्वौ रूपम्। त्वं कृशानौ वक्त्राविव दर्पं अपिसिञ्चेः मुञ्च अत्रापिशब्दो गर्हायां पूर्ववत् षत्वनिषेधः। यद्यपि जात्वपिभ्यां सदाक्षेपे इति कालसामान्ये गर्हायां क्वौ विहिता तथापि पदसंस्कारात् विधौ स्वो अशतः स्यात्। अत्र दर्पशब्देन दर्पजनकत्वाद्रेत उच्यते। यस्त्वं मय्यपि मद्विषये अभिकः कामुकः॥ ९२॥ भ०

अधीत्यादि। पराक्रान्तस्य शौर्य्यस्य राम ईश्रितेत्यस्मिन्नथ अधिरामे पराक्रान्तं नपुंसके भावे क्तः अधिरीश्वर इति स्वस्वामिसम्बन्धे अधेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यस्मादधिकमित्यादिना सप्तमी। यश्चैवं स रामस्ते त्वयमधिकर्त्ता करिष्यति अत्र कर्मण्येव द्वितीया न कर्मप्रवचनीययुक्त इति विभाषाकृञोति या संज्ञा तस्या गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थत्वात् संज्ञापक्षे तिङि चोदात्तवतीति निघाताभावो द्रष्टव्य इति एवमुक्त्वा दशाननं मैथिली तूष्णीमासाञ्चक्रे तूष्णीं स्थितवती। इति कर्मप्रवचनीयाधिकारः॥ ९३॥ ज० म०

ततः खड्गं समुद्यम्य रावणः क्रूरविग्रहः।
वैदेहीमन्तरा क्रुद्धः क्षणमूचे विनिश्वसन् ॥ ९४ ॥

अधीत्यादि। रामः पराक्रमस्य स्वामीत्यर्थे अधिरामे अधिकेश्वार्थीपाधिभ्यामिति सप्तमी पराक्रान्तमिति भावे क्तः अधिरामे पराक्रान्तं यथा भवति तथा स रामस्ते तव क्षयं कधिकर्त्ता अधिकं करिष्यति स्वकीयपराक्रमेण क्षयं करिष्यतीत्यर्थः इति दशाननमुक्त्वा मैथिली तूष्णीं मौनेन आसाञ्चक्रे स्थितवती विजादीत्वाम्। इति कर्मप्रवचनीयाधिकारः ॥ ९३ ॥ भ०

इतः प्रभृत्यनभिहित इत्यधिकृत्य विभक्तिविधानमाह। तत इत्यादि। ततः सीतावचनादुत्तरकालं रावणः खड्गं समुद्यम्य उत्क्षिप्य कर्मणि द्वितीया क्रूरविग्रहः दुष्प्रेक्ष्यत्वात् वैदेहीमन्तरा क्रुद्धः वैदेह्या मध्ये कुपितः अन्तरान्तरेण युक्ते इति षष्ठ्यपवादात् द्वितीया अन्तराशब्दो मध्यमाधेयप्रधानमाचष्टे आधेयस्वात क्रुद्धो रावणः क्षणमूचे उक्तवान् उक्तिक्रियया क्षणस्य कालस्य साकल्येन सम्बन्धात् कालाध्वनोरिति द्वितीया विनिश्वसन् क्रोधात्। ९४ ॥ ज० म०

अथानभिहिताधिकारः। अथानभिहित इत्यधिकृत्य पाणिनिना या द्वितीयादिविभक्तयो विहितास्ताः कथ्यन्ते स्वमतेऽनभिहिताधिकाराभावेऽपि उक्ते कर्मादौ प्रथमा स्यात् पारिशेष्यादनभिहित इत्यवगम्यते। तत इत्यादि। सीतावचनानन्तरं रावणः क्रूरविग्रहो रोषात् दुष्प्रेक्ष्यशरीरः सन् खड्गमुद्यम्य उत्क्षिप्य क्षणं विनिश्वसन् ऊचे। कीदृशः वैदेहीमन्तरा सीताया मध्ये क्रुद्धः मध्यभागं छेत्तुमुद्यत इत्यर्थः किंवा रावणपरिजनश्चेत्यत्राध्याहार्य्यं वैदेहीं रावणः परिज-

चिरेणानुगुणं प्रोक्ता प्रतिपत्तिपराङ्मुखी।
न मासे प्रतिपत्तासे मांञ्चेन्मर्त्तासि मैथिलि! ॥ ९५ ॥

नश्चान्तरा क्रुद्धः वैदेह्या रावणपरिजनस्य चान्तरामध्ये कुपितः सन्नित्यर्थः खड्गमिति कर्मणि द्वितीया अन्तराशब्दो मध्यार्थः तद्योगे धिक्समयेत्यादिना द्वितीया चणमिति सदाव्यादिव्याप्ताविति द्वितीया विनिश्वासक्रियया वचनेन वा तस्यातिसंयोगसम्बन्धात् ॥ ९४ ॥ भ०

चिरेत्यादि। हे मैथिलि! चिरेणापि कालेनानुगुणमनुकूलं मया प्रोक्तापि सती प्रतिपत्तिपराङ्मुखी उक्तस्यार्थस्यानुष्ठानं प्रतिपत्तिः तस्यां पराङ्मुखी इदानीं यदि त्वं मासे त्रिंशद्दिवसलक्षणे मां न प्रतिपत्तासे नाङ्गीकरिष्यसि तदा मर्त्तासि मरिष्यसि उभयमपि लुटि रूपं तत्र चिरेण प्रोक्तेत्यपवर्गे तृतीया विवक्षितार्थप्रकाशनं फलं तस्य प्राप्तौ तत्क्रियापरिसमाप्तिरपवर्ग इति मां मासेन प्रतिपत्तासे इति सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्य इति सप्तमी कर्मकर्त्त्रोः कारकयोर्मध्यत्वात् मासस्य ॥ ९५ ॥ ज० भ०

चिरेणेत्यादि। हे मैथिलि! चिरेण कालेन मयानुगुणं अनुकूलं प्रोक्तापि तस्योक्तस्य प्रतिपत्तिरनुमतिस्ततः पराङ्मुखी त्वमधुना चेद्यदि मासे त्रिंशद्दिनपरिमिते काले मां न प्रतिपत्तासे नाङ्गीकरिष्यसि तदा मर्त्तासि मरिष्यसि खड्गप्रहारेणेत्यर्थात् मास इति व्याप्यविवक्षया न द्वितीया सत्यामपि व्याप्तौ निर्धारे अधिकेन क्रियान्तः कालाध्वनोश्च पो चेति सप्तमी आद्योक्ता वचनक्रिया अपरा च प्रतिपत्तिक्रिया तन्मध्ये मासः कालस्तेन तद्विषयः मासे अनतिक्रान्ते सतीत्यध्याहृत्य पदं साध्विति श्रीपतिः प्रतिपूर्वपदो मृङश्च ल्युटां रूपम् ॥ ९५ ॥ भ०

प्रायुङ्क्त राक्षसीर्भीमा मन्दिराय प्रतिव्रजन् ।
भयानि दत्त सीतायै सर्वा यूयं कृते मम ॥ ९६ ॥
गते तस्मिन् समाजग्मुर्भयाय प्रति मैथिलीम् ।
राक्षस्यो रावणप्रीत्यै क्रूरश्चोचुरलं मुहुः ॥ ९७ ॥

प्रायुङ्क्तेत्यादि । रावणो राक्षसीर्भीमा भयानकाः प्रायुङ्क्त समादिष्टवान् लङि रूपं मन्दिराय प्रतिव्रजन् गृहाय प्रतिव्रजन् गत्यर्थकर्मणीत्यादिना तु चतुर्थी कर्मप्रवचनीयाधिकार एव दर्शितत्वात् किमादिशदित्याह सर्वा यूयं सीतायै भयानि दत्त लोटि रूपं चतुर्थी सम्प्रदाने सम्यगाहृत्य प्रकर्षेण दीयत इति सम्प्रदानं मम कृते मदनुग्रहनिमित्तम् ॥ ९६ ॥ ज० म०

प्रायुङ्क्तेत्यादि । रावणो मन्दिराय प्रतिव्रजन् गृहं प्रति गच्छन् भीमा भयानका राक्षसीः प्रायुङ्क्त समादिष्टवान् गत्यर्थमन्यढे इति कर्मणि चतुर्थी । किमादिशदित्याह । सर्वा यूयं मम कृते मन्निमित्तं मत्कार्य्याय वा सीतायै भयानि दत्त प्रयच्छत सम्प्रदाने चतुर्थी । यद्यपि स्वस्वत्वध्वंसपूर्वेत्यादिलक्षणं दानं भयस्य न सम्भवति आरोपणार्थ एव ददातिस्तथापि दित्साशब्दस्य विवक्षामात्रवचनत्वात् साधुत्वं कृते शब्दो निमित्तार्थोऽव्ययः क्विपि तादर्थ्ये वा चतुर्थी ॥ ९६ ॥ भ०

गते इत्यादि । तस्मिन् रावणे गते सति राक्षस्यः समाजग्मुः सम्भूय गताः समोगम्यृच्छीत्यादिना आत्मनेपदं न भवति आङा व्यवहितत्वात् मैथिलीं प्रति लक्षीकृत्य भयाय सीतायै भयं दातुं क्रियार्थोपपदस्य कर्मणि स्थानिन इति चतुर्थी ददातेः क्रियार्थोपपदस्य स्थानिनः प्रयुज्यमानस्य भयं कर्म क्रिया चात्र समागमः तत्रोपपदं क्रियार्थमिति क्रूरश्च

रावणाय नमः कुर्य्याः स्यात् सीते! स्वस्ति ते ध्रुवम्।
अन्यथा प्रातराशाय कुर्य्याम त्वामलं वयम्॥ ६८॥

भयानकं मुहुः प्रतिक्षणम् अलं पर्य्याप्तमूचुः उक्तवत्यः रावणप्रीत्यै रावणस्यैवं प्रीतिः स्यादिति तुमर्थाच्च भाववचनादिति चतुर्थी क्रियायां क्रियार्थायामिति तुमुना समानार्थत्वात् भाववचनाच्चेत्यनेन विहितस्य क्तिनः क्रियार्थ उपपदं क्रूराभिधानम्॥ ६७॥ ज० म०

गते इत्यादि। तस्मिन् रावणे गते सति मैथिलीं प्रति लक्ष्यीकृत्य भयाय सीतायै भयं दातुं राक्षस्यः समाजग्मुः आङ्-व्यवधानात् समोगमृच्छेति न मं भयायेति नित्यं कर्मणि तुमोऽप्रयोगिन इति चतुर्थ्यर्थं परसूत्रं स्वमते तादर्थ्य एव मैथिलीमिति धिक्समयेत्यादिना प्रतियोगे द्वितीया। अथ रावणप्रीत्यै क्रूरं कठोरं अलम् अत्यर्थं मुहुर्वारं वारं ऊचुः क्रूरमिति क्रियाविशेषणे द्वितीया॥ ६७॥ भ०

रावणेत्यादि। हे सीते! रावणाय नमः कुर्य्या रावणं नमस्कुरु एवञ्च सति ते तुभ्यं स्वस्ति कल्याणं ध्रुवं स्यात् युष्मच्छब्दस्य चतुर्थ्येकवचनान्तस्य ते आदेशः नमस्कृत्वेति पाठान्तरं तत्र नमस्कृत्वा स्थितायै तुभ्यमित्यध्याहृत्य योज्यम् अन्यथा ह्यसमानकर्तृकत्वात् क्त्वाप्रत्ययो न घटते नमस्कृत्येति पाठान्तरं साक्षात्प्रभृतिषु नमःशब्दस्य विकल्पेन गतिसंज्ञा गत्यभावपक्षे नित्यं गतिसमासाभावे ल्यवादेशः नमस्पुरसोर्गत्योरिति विसर्जनीयस्य सकारादेशश्च न सम्भवतीति अन्यथेति यदि न नमस्कुर्य्याः तदा अलम्प्रातराशाय प्रातर्भोजनाय त्वां कुर्य्याम वयमित्यूचुः नित्यं ङित इति सलोपः रावणायेत्यादिषु नमःस्वस्तीत्यादिना चतुर्थी॥ ६८॥ ज० म०

तृणाय मत्वा ताः सर्वा वदन्तीस्त्रिजटावदत् ।
आत्मानं हत दुर्वृत्ताः ! स्वमांसैः कुरुताशनम् ॥ ८८ ॥

रावणायेत्यादि । किमूचुरित्याह हे सीते ! त्वं रावणाय नमः प्रणामं कुर्य्याः तेनैव ध्रुवं ते तुभ्यं स्वस्ति कुशलं स्यात् शक्तार्थवषडित्यादिना नमःस्वस्तियोगे चतुर्थी नमःशब्दोऽयं यदा वाचक एव तदा तद्योगे चतुर्थीति बोध्यं नारायणं नमस्कृत्येत्यादिषु नमःशब्दो द्योतकः कृञेव प्रणामं वक्ति तेन तद्योगे न चतुर्थी किन्तु द्वितीया नमस्कुर्य्या इति सकारवत्पाठे हस्तेपाणावित्यादिना साक्षादादित्वात् पक्षे समासः सेतुकखपफे वेति पक्षे विसर्गस्य सकारः । नमस्कृत्येति पाठे स्थितायां इत्यध्याहार्य्यं विष्णुं नत्वा स्तौतीत्युदाहरणेन एककर्तृकधातुद्वययोगे पूर्वकाले क्त्वाचो ज्ञापितत्वात् अन्यथा यदि रावणं न प्रणमसि तदा प्रातराशाय प्रातर्भोजनायालं समर्थां त्वां वयं कुर्य्याम प्रातर्भोक्ष्याम इत्यर्थः अलंशब्दः शक्तार्थस्तेन तद्योगे चतुर्थी ॥ ८८ ॥ भ०

तृणायेत्यादि । अथानन्तरं राक्षसीर्वदन्तीः त्रिजटा रावणस्वसा अवदत् उक्तवती तृणाय मत्वा तृणमिव सङ्गणय्य मन्यकर्मण्यनादर इति चतुर्थी तत्र कुत्सितग्रहणं कर्त्तव्यमित्युक्तं इह मा भूत् तृणं मत्वेति किमवदत् आत्मानं हत मारयत दुर्वृत्ताः दुराचाराः स्वमांसैः कुरुताशनमिति करणे तृतीया ॥ ८८ ॥ ज० म०

तृणायेत्यादि । इति वदन्तीस्ताः सर्वा राक्षसीस्तृणाय मत्वा तृणवन्मत्वा त्रिजटा नाम राक्षसी वक्ष्यमाणमवदत् गत्यर्थमन्यढे इति अवज्ञाबोधकतृणात् कर्मणि चतुर्थी राक्षसीशब्दो नावज्ञाबोधकः तेन तच्छब्दात् कर्मणि न चतुर्थी

अद्य सीता मया दृष्टा सूर्य्यं चन्द्रमसा सह ।
स्वप्ने स्पृशन्ती मध्येन तनुः श्यामा सुलोचना ॥१००॥
तास्तया तर्जिताः सर्वाः मुखैर्भीमा यथागतम् ।
ययुः सुषुप्सवस्तल्पं भीमैर्वचनकर्म्मभिः ॥१०१॥

किन्तु द्वितीया ।. किमवददित्याह हे दुर्वृत्ताः ! दुराचाराः ! यूयं आत्मानं हत मारयत स्वकीयैर्मांसैरशनं भोजनं कुरुत यतः सीताभोजनोद्यताः करणे तृतीया वनतनाद्यनिमामिति हन्तेर्नलोपः ॥ ९९ ॥ भ०

किमर्थमेवमाहेत्याह अद्येत्यादि । स्वप्ने मया अद्य सीता दृष्टा कर्त्तरि तृतीया सूर्य्यं स्पृशन्ती चन्द्रमसा सह सहयोगे तृतीया सूर्य्याचन्द्रमसाविति रामलक्ष्मणाविति भावः मध्येन तनुः तन्वी इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया वोतोगुणवचनादिति ङीब्भावपक्षे रूपम् श्यामा वर्णेन सुलोचना शोभननेत्रा ॥१००॥ ज० म०

अद्येत्यादि । अद्य स्वप्ने मया सीता दृष्टा कर्त्तरि तृतीया । कीदृशी चन्द्रमसा सह सूर्य्यं स्पृशन्ती एतादृशः स्वप्नः साम्राज्यलक्षणमिति केचित् । सूर्य्याचन्द्रमसाविव रामलक्ष्मणावित्याशय इति जयमङ्गला सहवारणेति सहयोगे तृतीया मध्येन तनूः तन्वी भेदके तृतीया श्यामा "शीते सुखोष्णसर्वाङ्गी ग्रीष्मे या सुखशीतला । तप्तकाञ्चनवर्णाभा सा स्त्री श्यामेति कथ्यते ॥" श्यामवर्णेत्यन्ये । सुलोचना शोभननेत्रा । १०० ॥ भ०

ता इत्यादि । ता राक्षस्यस्तया त्रिजटया तर्जिता भर्त्सिताः सुषुप्सवः स्वप्तुमिच्छवस्तल्पं शयनीयं ययुर्गताः यथागतं यतो यतस्तस्मादुत्थायगताः यथासादृश्य इति वीप्सायामव्ययीभावः मुखैर्भीमा रौद्राः मुखानां विकृतत्वात् येनाङ्गविकार

गतासु तासु मैथिल्याः संजानानोऽनिलात्मजः।
आयातेन दशास्यस्य संस्थितोऽन्तर्हितश्चिरम्॥ १०२॥

इति तृतीया भीमैर्वचनकर्मभिः उपलक्षिताः इत्थम्भूते तृतीया ॥ १०१॥ ज०म०

ता इत्यादि। ताः सर्वा राक्षस्यः तया त्रिजटया तर्जिताः भर्त्सिताः सत्यः सुषुप्सवः शयितुमिच्छवस्तल्पं ययुः यथागतं यस्माद्यस्मात् उत्थायागतास्तत्र तत्रैव वीप्सायामव्ययीभावः मुखैर्भीमाः मुखविकारोपलक्षिताः भेदके तृतीया येनाङ्गेनाङ्गिनो विकृतिर्लक्ष्यते तस्मादिति परः भीमैर्वचनकर्मभिरुपलक्षिताः विशेषणे तृतीया। तल्पं शय्याट्टदारेष्वित्यमरः ॥ १०१॥ भ०

गतेत्यादि। तासु राक्षसीषु गतासु अनिलात्मजो हनूमान् रामसङ्कथां प्रास्तावीदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः मैथिल्या सञ्जानानः इयं सेत्यवगच्छन् सञ्ज्ञोऽन्यतरस्यामिति कर्मणि तृतीया सम्प्रतिभ्यामिति तङ् दशास्यस्यायातेनागमनेन हेतुना चिरमन्तर्हितो विलीनः स्थितः हेताविति तृतीया ॥ १०२॥ ज० म०

गतास्वित्यादि। तासु राक्षसीषु गतासु सतीषु अनिलात्मजो हनूमान् रामसङ्कथां प्रास्तावीत् प्रावर्त्तयदिति वक्ष्यमाणश्लोकेनान्वयः। कीदृशः मैथिल्या सञ्जानानः सैवेयमित्यवगच्छन् सञ्ज्ञोऽस्मृताविति कर्मणि तृतीया सम्प्रतेरस्मृताविति मं दशास्यास्यायातेनागमनेन हेतुना अन्तर्हितो विलीनः सन् चिरं संस्थितः हेतौ तृतीया ल्यभावक्तेति दशास्यात् कर्त्तरि षष्ठी सम्बन्धविवक्षया वा॥ १०२॥ भ०

ऋणाद् बद्ध इवोन्मुक्तो वियोगेन क्रतुद्विषः ।
हेतोर्बोधस्य मैथिल्याः प्रास्तावीद्रामसङ्कथाम् ॥ १०३ ॥
तं दृष्ट्वाचिन्तयत् सीता हेतोः कस्यैष रावणः ।
अवरुह्य तरोरारादैति वानरविग्रहः ॥ १०४ ॥

ऋणादित्यादि। ऋणाद्धेतोर्बद्धः इवोन्मुक्तो यथा स्थानान्तरं गतवान् अकर्त्तृऋण इति पञ्चमी ऋणस्याकर्त्तृहेतुत्वात् ऋणेन वन्धित इवेति नोक्तं अप्रयोजकं कर्त्तृत्वाद्दणस्य उन्मुक्तः क्रतुद्विषो रावणस्य वियोगेन विश्लेषेण विभाषागुणेऽस्त्रियामिति पक्षे तृतीयोदाहृता न पञ्चमी वियोगस्य गुणपदार्थत्वात्। सङ्कथां प्रास्तावीदित्याह हेतोर्बोधस्य मैथिल्याः एष रामदूत इति मैथिल्या बोधोऽवगमः स्यात् षष्ठी हेतुप्रयोगे इति बोधशब्दस्य षष्ठी प्रास्तावीदिति सुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेष्विटीट् नेटीति हलन्तलक्षणाया वृद्धेः प्रतिषेधः नेगन्तलक्षणायाः ॥ १०३ ॥ ज० म०

ऋणादित्यादि। हनूमान् कीदृशः क्रतुद्विषो रावणस्य वियोगेन विश्लेषेण हेतुना उन्मुक्तः स्वच्छन्दः यथा ऋणाद्धेतोर्बद्धः सन् उन्मुक्तः स्थानान्तरं गतस्तद्वत् हेतौ पञ्चमी तृतीया च दर्शिता। किमर्थं रामसङ्कथां प्रास्तावीदित्याह एष रामदूत इति मैथिल्या यो बोधस्तस्य हेतोस्तदर्थं प्रयोजनमपि हेतुरुच्यते तदुद्देशेन कार्य्योत्पत्तेः त्यादयोऽर्थार्थैकक्रेरिति षष्ठी सुसुधोः सेरिम्पे इतीम् व्रजवदेति व्रिः ॥ १०३ ॥ म०

तमित्यादि। तं हनूमन्तं रामं स्तुवन्तं दृष्ट्वा सीता अचिन्तयत् कस्य हेतोः रावणो वानरविग्रहः सन् ऐति आयाति आङ्पूर्वस्येणो रूपं सर्वनाम्नस्तृतीया चेति षष्ठी किंशब्दस्य सर्वनामत्वात् आरात् अन्तिके तरोरिति अन्यारा-

पूर्वस्मादन्यवद्भाति भावाद्दाशरथिं स्तुवन् ।
ऋते क्रौर्य्यात् समायातो मां विश्वासयितुं नु किम् ॥१०५॥

दित्याराच्छब्दयोगे पञ्चमी अवरुह्यावतीर्य्येति अवरोहणापेक्षयेत्यपादाने पञ्चमी अपेक्षा आयौगपद्याभावादुपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी आराद्योगे न वर्त्तते ॥१०४॥ ज० म०

तमित्यादि । तं रामं स्तुवन्तं हनूमन्तं दृष्ट्वा सीताचिन्तयत् । किं चिन्तितवतीत्याह कस्य हेतोः किमर्थं रावणोऽयं वानरमूर्त्तिः सन् अवरुह्य वृक्षान्तरादर्थात् तरोरारात् तदाश्रितवृक्षस्य समीपे ऐति आगच्छति आङ्पूर्वं इणगतौ कस्य हेतोरिति सर्वादयोऽर्थार्थैकत्ते: अ स्तु सर्वा इति षष्ठी तरोरित्यावृत्त्या उभयत्र सम्बन्धादेकत्रापादाने पञ्चमी अपरत्र अन्यारभ्येत्यादिना द्वयमेवोदाहृतं अपादानपञ्चम्याः कारकाधिकारे दर्शितत्वात्तरोरित्यस्यावरुह्येत्यनेन सम्बन्धो न विवक्षितः आरादित्यनेनैव सम्बन्ध इति केचित् उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसीत्यपादान एव पञ्चमीति केचित् ॥ १०४ ॥ भ०

पूर्वेत्यादि । पूर्वस्माद्रावणादन्यवद्भाति ज्ञायते अन्येन तुल्यं वर्त्तते इति कृत्वा अन्यशब्दयोगे पञ्चमी यतो भावात् स्नेहाद्दाशरथिं स्तुवन् किन्तु क्रौर्य्यादृते क्रौर्य्यं वर्जयित्वा ऋते शब्दयोगे पञ्चमी मां विश्वासयितुं सम्भावयितुं किमागतः इत्यचिन्तयत् ॥ १०५ ॥ ज० म०

पूर्वस्मादित्यादि । अयं पूर्वस्माद्रावणादन्य इव भाति प्रकाशते अन्यारभ्येति पञ्चमी । कुत इत्याह भावादभिप्राया-द्धेतोर्दाशरथिं स्तुवन् हेतौ पञ्चमी क्रौर्य्यात् ऋते रामविषये क्रूरतां विना मां विश्वासयितुं किन्नु समायातः नु वितर्के ऋतेयोगे पूर्ववत् पञ्चमी । भावः स्वभावेऽभिप्राये चेष्टासत्ता-

इतरो रावणादेष राघवानुचरो यदि ।
सफलानि निमित्तानि प्राक् प्रभातात्ततो मम ॥१०६॥
उत्तराहि वसन् रामः समुद्राद्रक्षसां पुरम् ।
अवैल्लवणतोयस्य स्थितां दक्षिणतः कथम् ॥१०७॥

त्मजन्मसु । क्रियालीलापदार्थेषु वृक्षजन्तुविभूतिष्विति विश्वः ॥ १०५ ॥ भ०

इतर इत्यादि । यदि रावणादितरः प्रतियोगी राघवानुचरः राघवार्थकारी इतरयोगे पञ्चमी ततो मम सफलानि स्वप्नलक्षणानि दर्शनादीनि निमित्तानि प्राक् प्रभातात् आदित्योदयात् पूर्वस्मिन् काले अन्यस्य हि प्रभातादुत्तरकालं सफलानि उत्तरपदयोगे पञ्चमी ॥ १०६ ॥ ज० म०

इतर इत्यादि । एष यदि रावणादितरोऽन्यः राघवानुचरः रामप्रयोजनकारी भवेत् मम प्राक् प्रभातात् सूर्य्योदयात् पूर्वकाले यानि शुभस्य निमित्तानि स्वप्नदर्शनादीनि तानि मम सफलानि स्युः इतरशब्दोऽन्यार्थः तद्योगे दिक्शब्दयोगे च पञ्चमी दिक्शब्दाद्दिक्देशकालेऽस्तातस्य लुक् च ।१०६॥भ०

उत्तरेत्यादि । रामदूतोऽयमिति न सम्भाव्यते यतः समुद्रादुत्तरा या दिक् तस्यामुत्तराहि वसन् रामः आहिचदूरे उत्तराच्चेति तत्राहिप्रत्ययान्तेन उत्तराहिशब्देन योगे समुद्रादिति पञ्चमी लवणतोयस्य लवणसमुद्रस्य दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि स्थितां रक्षसां पुरीं लङ्कां कथमवैत् ज्ञातवान् दक्षिणत इति दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् तदन्तेन योगे षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति षष्ठी ॥ १०७ ॥ ज० म०

उत्तरेत्यादि । अथ रामदूतोऽयं न सम्भाव्यते यतः इतः समुद्रादुत्तरस्यां दिशि वसन् रामो लवणतोयस्य समुद्रस्य

दण्डकान् दक्षिणेनाहं सरितोऽद्रीन् वनानि च।
अतिक्रम्याम्बुधिञ्चैव पुंसामगममाहृता ॥१०८॥
पृथङ्नभस्वतश्चण्डाद् वैनतेयेन वा विना।
गन्तुमुत्सहते नेह कश्चित् किमुत वानरः ॥१०९॥

दक्षिणस्यां दिशि स्थितां रक्षसां पुरं लङ्कां कथमवेत् ज्ञातवान् दक्षिणोत्तरादाहीति सप्तम्या आहि अन्यारभ्येति दिक्शब्द-योगे पञ्चमी तसृतेरिति सप्तम्यास्तस् तद्योगे समार्थेनेत्यादिना षष्ठी ॥ १०७ ॥ भ०

दण्डेत्यादि। दण्डकानामदूरे या दक्षिणा दिक् तस्या-मिति एनबन्यतरस्यामिति सप्तम्यन्तादेनप्प्रत्ययः तदन्तेन योगे एनपा द्वितीयेति द्वितीया दक्षिणेन दण्डकानां दक्षि-णस्यां दिशि सरितोऽद्रीन् वनानि च अम्बुधिं चातिक्रम्य पुंसामगममगम्यं ग्रहवृदनिश्चिगमस्चेत्यप् अहमाहृता आनी-ता तत्कथमवेदित्यचिन्तयत् ॥१०८॥ ज०म०

दण्डकानित्यादि। दण्डकाया अदूरे दक्षिणस्यां दिशि स्थितानि सरितोऽद्रीन् वनानि च अम्बुधिञ्चातिक्रम्य पुंसा-मगममविज्ञातं यथा स्यात्तथाहमाहृता पुंसामगम्यं देशं प्रापिता वा न विद्यते गमो ज्ञानं यत्र तत्कथमवेदिति सम्बन्धः वैनोऽपीति सप्तम्या एनः तद्योगे धिक्समयेत्यादिना द्वितीया एनोऽपञ्चम्या इति परस्परसात् "कृत्तद्धितसमासानामभिधानं नियामकम्" इत्युक्तेरदूरार्थमपि बोध्यं दण्डकाशब्दोवनेऽपि स्त्रीलिङ्गः नित्यबहुवचनान्तः पुंलिङ्ग इत्यन्ये तन्मते दण्डका-निति पाठः ॥ १०८ ॥ ज० म०

पृथगित्यादि। नभस्वतो वातात् चण्डात् पृथक् वायुं त्यक्त्वा वैनतेयेन वा विना गरुड़ं वा वर्जयित्वा पृथग्विनेत्या-

इति चिन्तावतीं कृच्छ्रात् समासाद्य कपिद्विपः।
मुक्तां स्तोकेन रक्षोभिः प्रोचेऽहं रामकिङ्करः॥ ११० ॥
विप्रकृष्टं महेन्द्रस्य न दूरं विन्ध्यपर्वतात्।
नानभ्यासे समुद्रस्य तव माल्यवति प्रियः॥ १११ ॥

दिना तृतीयापञ्चम्यौ इह लङ्कायां कश्चित् गन्तुं नोत्सहते किमुत वानरः॥ १०९ ॥ ज० म०

पृथगित्यादि। चण्डान्नभस्वतो वातात् पृथगन्यः वैनतेयेन गरुड़ेन वान्यः कश्चिदिह गन्तुं न उत्सहते किं पुनर्वानरः इत्येवमचिन्तयदिति सम्बन्धः पृथक्‌शब्दोऽन्यार्थस्तेन तद्योगे विनायोगे च अन्यारभ्येत्यादिना पञ्चमी। नभस्वन्तं वैनतेयञ्च वर्जयित्वेत्यर्थं इति केचित्। किमुतेत्यव्ययं पुनरर्थे॥ १०९ ॥ भ०

इतीत्यादि। एवमुक्तेन प्रकारेण चिन्तावतीं कपिद्विपो हनूमान् कृच्छ्रात् समासाद्य कथमप्युपगम्य अहं रामकिङ्करः रामप्रेषणकर इति प्रोचे मुक्तां स्तोकेनाल्पेन रक्षोभिः कर्त्तृभिः करणेन च स्तोकाल्पेत्यादिना तृतीयापञ्चम्यौ कृच्छ्रस्तोकयोरसत्त्ववचनयोः करणत्वात्॥ ११० ॥ ज० म०

इतीत्यादि। कपिद्विपः कपिश्रेष्ठो हनूमान् तां सीतां कृच्छ्रात् चिरकालान्वेषणेन समासाद्य प्राप्य अहं रामस्य किङ्करः परिचारक इति प्रोचे वदति स्म। कीदृशीम् एवमुक्तप्रकारेण चिन्तायुक्तां रक्षोभिः स्तोकेनाल्पेन मुक्तां त्यक्तां करणे कतिपयस्तोकाल्पकृच्छ्रादसत्त्व इति सूत्रेण विभाषया पञ्चमीमाह परः स्वमते कृच्छ्रादिति हेतौ पञ्चमी स्तोकेनेति करणे तृतीया॥ ११० ॥ भ०

यदि त्वं रामकिङ्करः क्वासावित्याह विप्रेत्यादि। माल्य-

असंप्राप्ते दशग्रीवे प्रविष्टोऽहमिदं वनम् ।
तस्मिन् प्रतिगते द्रष्टुं त्वामुपाक्रंस्यचेतितः ॥ ११२ ॥

वति पर्वते तव प्रियो रामः महेन्द्रस्य पर्वतस्य विप्रकृष्टं दूरं विन्ध्यपर्वताच्च न दूरं दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यामिति षष्ठी-पञ्चम्यौ महेन्द्रपर्वतविन्ध्ययोर्दूरविप्रकृष्टयोस्तु दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया चेति द्वितीया नानाभ्यासे न दूरे समुद्रस्य दूरान्तिकार्थैरिति षष्ठी माल्यवति सप्तम्यधिकरणे चेति सप्तमी चकारात् दूरान्तिकार्थेभ्यश्च यस्य च भावेनेत्यनेनानभ्यास इति सप्तमी ॥ १११ ॥ ज० म०

विप्रेत्यादि। यदि त्वं रामकिङ्करस्तदा क्वासावित्यत इदमुच्यते तव प्रियो माल्यवति पर्वते वर्त्तते महेन्द्रस्य पर्वतविशेषस्य न विप्रकृष्टं न दूरं विन्ध्यनाम्नः पर्वतात् न दूरं समुद्रस्य नानभ्यासे न दूरे वारादर्थैरिति विन्ध्यपर्वतशब्दात् पञ्चे पञ्चमी तदप्रवृत्तिपञ्चे सम्बन्धे षष्ठ्येव आरादर्थैरिति दूरान्तिकार्थैः दूरान्तिकार्थादसत्त्वेऽमृटाङसिङिश्चेति परःस्वमते विप्रकृष्टादयो देशार्थत्वे विवक्षिताः स्थितिक्रिया-त्वर्थाल्लभ्यत एव तेनास्तीत्यध्याहारात् देशाध्वकालभावं वाढैरिति पाक्षिककर्मत्वं कर्मत्वाभावपक्षे सप्तमी ॥ १११ ॥ भ०

असमित्यादि। दशवदने असंप्राप्ते अप्रविष्टे अहमचेतितः सन् इदं वनमशोकवनिकाख्यं प्रविष्ट इति तस्मिन् प्रतिगते त्वां द्रष्टुमुपाक्रंसि समुत्सहे स्म यस्य च भावेनेति सप्तमी कपेः प्रवेशोपक्रमयोः रावणसंप्राप्तिप्रतिगमनक्रियाभ्यां लक्ष्यमाणत्वात् उपाक्रंसीति उपपराभ्यामित्यनेन वृत्त्यादिषु सर्ग उत्साहे क्रमेस्तङ् उत्तमपुरुषैकवचनम् इट् स्नोक्रमोरनात्मनेपदनिमित्त इति सिच् इट् न भवति ॥ ११२ ॥ ज० म०

तस्मिन् वदति रुष्टोऽपि नाकार्षं देवि ! विक्रमम् ।
अविनाशाय कार्य्यस्य विचिन्वानः परापरम् ॥ ११३ ॥
वानरेषु कपिः स्वामी नरेष्वधिपतेः सखा ।

असमित्यादि । रावणे असम्प्राप्ते अनायाते सति अहम-पेतितोऽभ्रातः तदिदं वनं प्रविष्टः प्रवेशस्य गतिविशेषत्वात् गत्यर्थाढेति कर्त्तरि क्तः तस्मिन् प्रतिगते सति त्वां द्रष्टुं साक्षात्कर्त्तुम् अहम् उपाक्रंसि उद्यतोऽस्मि प्रोपादारम्भ इति मं व्यां सिः उपाक्रंसि उत्साहं कृतवानस्मीति वार्थः वृत्त्यु त्सा-हतायन इति मं कालभावाधारमिति उभयत्र भावे सप्तमी ॥ ११२ ॥ भ०

यद्यादावेव प्रविष्टोऽसि तर्हि किमिति स्वकर्म न दर्शित-वानसीत्याह तस्मिन्नित्यादि । हे देवि ! तस्मिन् वदति रुष्टो-ऽपि विक्रमं नाकार्षं तं तथा वदन्तमनादृत्य विक्रमं नाकार्ष-मित्यर्थः षष्ठी चानादर इति चकारात्सप्तमी किमर्थं कार्य्यस्य सन्देशकथनादेरविनाशाय विचिन्वानः परापरं पौर्वापर्य्यं निरू-पयन् कर्त्तर्यभिप्राये तङ् ॥ ११३ ॥ ज० म०

तस्मिन्नित्यादि । हे देवि ! तस्मिन् रावणे वदति वदन्तं तम् अनादृत्य रुष्टोऽप्यहं विक्रमं नाकार्षं न कृतवान् स्वामी-श्वराधिपतीत्यादिना अनादरे सप्तमी तस्मिन् वदति सतीति भावे सप्तमीति विद्यासागरः । कुत इत्याह यतोऽहं कार्य्यस्य सन्देशकथनस्य अविनाशाय अविघाताय परापरं विचिन्वानः परं यन्नविष्यति विरोधादि अपरञ्च यन्नूतं सन्देशकथनार्थ-मागमनादि तत्सर्वं विचारयन् उत्तरे सति कथं न पूर्वस्य बाध इति चिन्तयन् ॥ ११३ ॥ भ०

कथं वानरस्त्वं तस्य किङ्कर इत्याह वानरेत्यादि । वान-

जातो रामस्य सुग्रीवस्ततो दूतोऽहमागतः ॥११४॥
ईश्वरस्य निशाटानां विलोक्य निखिलां पुरीम् ।
कुशलोऽन्वेषणस्याहमायुक्तो दूतकर्म्मणि ॥११५॥
दर्शनीयतमाः पश्यन् स्त्रीषु दिव्यास्वपि स्त्रियः ।
प्राप्तो व्यालतमान् व्यस्यन् भुजङ्गेभ्योऽपि राक्षसान् ॥११६॥

रेषु स्वामी यः कपिः सुग्रीवः स नरेष्वधिपतिः रामस्य सखा जातः स्वामीश्वरेत्यादिना षष्ठीसप्तम्योर्विधानात् सप्तम्युदाहृता ततोऽहं दूत आगतः ॥११४॥ ज० म०

रामस्यानुचरो वानरः कथमित्याह वानरेष्वित्यादि । वानराणां कपिः सुग्रीवो नराणामधिपतिः रामस्य सखा जातः ततोऽहं दूत आगतः स्वामीश्वराधिपतीति सप्तमी ॥११४॥ भ०

आगत्य च लङ्कां प्रविश्य इहायात इत्याह ईश्वरस्येत्यादि । निशाटानां राक्षसानामीश्वरस्य दशाननस्य अत्र षष्ठ्युदाहृता पुरीं निखिलां निःशेषां विलोक्य किं तत्र वर्त्तत इति प्राप्त इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः कुशलोऽन्वेषणस्याहं सीतायाः अन्वेषणस्य निपुणः आयुक्तो दूतकर्म्मणि दूतक्रियायां व्यापृतः आयुक्तकुशलाभ्यामिति षष्ठीसप्तम्यौ ॥ ११५ ॥ ज० म०

ईश्वरस्येत्यादि । निशाटानां राक्षसानां ईश्वरस्य रावणस्य निखिलां समस्तां पुरीं विलोक्य अहं प्राप्त इत्यग्रिमश्लोकेनान्वयः । कीदृशः अन्वेषणस्य कुशलः सीतान्वेषणनिपुणः दूतकर्म्मणि आयुक्तः तत्परः स्वामीश्वराधिपतीत्यादिना षष्ठीसप्तम्यौ ॥११५॥ भ०

दर्शेत्यादि । तत्र दिव्यास्वपि स्त्रीषु मध्ये दर्शनीयतमाः स्त्रियः पश्यन् यतश्च निर्द्धारणमिति सप्तमी दर्शनीयतमत्वेन

भवत्यामुत्सुको रामः प्रसितः सङ्गमेन ते ।
मघासु कृतनिर्वापः पितृभ्यो मां व्यसर्जयत् ॥११७॥

गुणेन पृथक्करणात् भुजङ्गेभ्योऽपि व्यालतमान् हिंस्रान् राक्षसान् व्यस्यन् अपक्षिपन् पञ्चमीविभक्ते इति पञ्चमी भुजङ्गेभ्यो राक्षसानां विभागात् प्राप्तो देव्याः पादमूलमित्यर्थात् ॥ ११६ ॥ ज० म०

दर्शेत्यादि । दिव्यास्वपि स्त्रीषु मध्ये दर्शनीयतमाः स्त्रियः पश्यन् भुजङ्गेभ्योऽपि व्यालतमान् अतिहिंस्रान् राक्षसान् व्यस्यन् अवक्षिपन् अहं प्राप्तो देव्याः स्थानमित्यर्थात् गम्यते। स्त्रीष्वित्यत्र दर्शनीयतमत्वेन गुणेन समुदायादेकदेशस्य निर्द्धारणात् स्वामीश्वराधिपतीत्यादिना निर्द्धारे सप्तमी भुजङ्गेभ्य इत्यत्र पञ्चमीव्यतिरेके इति सूत्रेण पञ्चमीमाह परः व्यतिरेको हीनाधिकभाव इति परः स्वमते निर्द्धारेऽधिकेनेत्यादिना निर्द्धारे पञ्चमी केनचिद्गुणेन समानधर्मिभ्यो यत् पृथक्करणं स निर्द्धारः भुजङ्गराक्षसयोस्तु सधर्मित्वं व्यालत्वेन वासवता अपि क्वचित् पञ्चमीत्यनेन निर्द्धारे पञ्चमीमाहुः ॥११६॥ भ०

किमवस्थो राम इत्याह, भवेत्यादि। भवत्यां त्वयि उत्सुकः उन्मनाः रामः तव सङ्गमेन प्रसितः प्रसक्तः प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया चेति चकारात्सप्तमी मघाभियुक्तः कालः तत्समीपे चन्द्रमसो वर्त्तमानत्वात् नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यण् तस्य लुबविशेष इति लुप् तस्मिन् काले पितृभ्यः कृतनिर्वापः दत्तदानः मां व्यसर्जयत् नक्षत्रे च लुपीति सप्तमी तत्रापि लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचन इति स्त्रीलिङ्गबहुवचने भवतः व्यसर्जयदिति विशब्दात् प्रातिपदिकेत्यादिना प्रातिपदिकमात्रे प्रथमा ॥ ११७ ॥ ज० म०

अयं मैथिल्यभिज्ञानं काकुत्स्थस्याङ्गुरीयकः ।
भवत्याः स्मरतात्यर्थमर्पितः सादरं मम ॥११८॥

भवत्यामित्यादि । रामो मां व्यसर्जयत्प्रास्थापयत् कीदृशः सन् भवत्यां त्वयि उत्सुकः उन्मनाः तव सङ्गमेन प्रसितः प्रसक्तः प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीयासप्तम्याविति परः स्मृते विषयविवक्षया सप्तमी करणत्वविवक्षया तृतीया मघासु मघानक्षत्रयुक्तकाले पितृभ्यः कृतनिर्वापः कृतदानः काले सप्तमी मघाशब्दस्य तद्युक्तकालवाचित्वं कालवाचिनो नक्षत्रादित्युक्तेरेव गम्यते लोकोपचारात् कालेऽपि स्त्रीलिङ्गत्वं बहुवचनान्तत्वञ्च परे तु मघानक्षत्रेणेन्दुयुक्तेन युक्तः काल इत्यर्थे टण्तत्लुक् च प्रकृतिवल्लिङ्गवचने इति स्त्रीत्वं बहुवचनत्वञ्चाहुः ॥११७॥ भ०

सन्देहनिवृत्त्यर्थं चाभिज्ञानं दर्शयन्नाह, अयमित्यादि। काकुत्स्थस्यायमङ्गुलीयकोऽभिज्ञानं चिह्नमयमभिज्ञानमिति लिङ्गाधिके प्रातिपदिकमात्रे प्रथमा मैथिलीति सम्बोधनाधिके सम्बोधने चेति सामन्त्रितं सम्बुद्धिमात्रेव द्रष्टव्यं काकुत्स्थस्येति षष्ठी शेष इति षष्ठी भवत्या अत्यर्थं स्मरता मम सादरमर्पितम् अधीगर्थदयेशामित्यादिना स्मरणार्थे कर्मणः शेषविवक्षायां षष्ठी ॥ ११८ ॥ ज० म०

सन्देहनिरासार्थमाह अयमित्यादि। हे मैथिलि! अयं काकुत्स्थस्य रामस्य अङ्गुलीयकः आभरणविशेषोऽभिज्ञानं चिह्नं त्वर्थसम्बुद्ध्यर्थं इति लिङ्गार्थे सम्बोधने च प्रथमा काकुत्स्थस्येति सम्बन्धे षष्ठी अत्यर्थं भवतीं स्मरता रामेण सादरं यथा स्यात्तथा मम समर्पितः भवत्या इति समार्थेनेत्यादिकर्मणि षष्ठी अन्ये तु कर्मणो वा दयादेः स्मृत्यर्थस्य चेत्यादिविशेषसूत्रैः कर्मणि षष्ठीमुक्त्वा कर्मादिविषयेऽप्य-

रामस्य दयमानोऽसावध्येति तव लक्ष्मणः ।

उपास्कृषातां राजेन्द्रावागमस्येह मा त्रसीः ॥ ११९ ॥

विवक्षिते कर्मादौ सम्बन्धविवक्षायां षष्ठेत्यनेनान्यत्रापि षष्ठीं स्वीकुर्वन्ति विशेषसूत्रविषयादन्यत्रापि दृष्टत्वात् ममेत्याधारे सम्बन्धविवक्षा अङ्गुलौ भवति तिष्ठतीति ढघेकादिति ईयः तदन्तस्य वाच्यलिङ्गत्वात् अलङ्कारशब्दस्य गम्यमानत्वात् पुंस्त्वमुदाहृतम् अङ्गुलीयकमूर्मिकेत्यमरेण सामान्यत्वात् नपुंसकं प्रयुक्तम् ॥ ११८ ॥ भ०

रामेत्यादि । असौ लक्ष्मणो रामस्य दयमानो रामं रक्षन् शुचं मा कार्षीरिति दयतेः कर्मणि षष्ठी तवाध्येति त्वां स्मरति अधीगर्थे षष्ठी । आश्वासनार्थमाह मा त्रसीः उद्वेगं मा कार्षीः त्रसेरीदित्वान्निष्ठायामिट्प्रतिषेधात् सिच इट् भवति यतो राजेन्द्रौ रामलक्ष्मणौ इहागमस्यागमनस्य भावे अप् उपास्कृषातां प्रतियत्नं कृतवन्तौ आगमनस्य निश्चितत्वात् तस्यैव सुग्रीवसख्येन गुणाधानात् तेन कृतः प्रतियत्न इति कर्मणि षष्ठी प्रतियत्ने लुङ् तङ् सुट् ॥ ११९ ॥ ज० म०

रामेत्यादि । असौ लक्ष्मणो रामस्य दयमानः शोकापनोदनेन रामं प्रतिपालयन् तव अध्येति त्वां स्मरति पूर्ववत् कर्मणि षष्ठी । आश्वासार्थमाह राजेन्द्रौ क्षत्रियश्रेष्ठौ तौ इहागमस्य उपास्कृषाताम् आगमनमुपस्कृतवन्तौ अतो मा त्रसीः भयं न कुरु सूचनावक्षेपणेत्यादिना प्रतियत्ने मं सम्परः सुसुपादित्यादिना सुम् सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः निश्चितत्वात् सत एव गमनस्य सुग्रीवसख्येन गुणान्तरस्योत्कर्षस्याधानात् पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी कृञः प्रतियत्ने कर्मणि षष्ठीति परः त्रसी उद्वेगे टौ ॥ ११९ ॥ भ०

रावणस्येह रोच्यन्ति कपयो भीमविक्रमाः ।
धृत्या नाथस्व वैदेहि ! मन्योरुज्जासयात्मनः ॥ १२० ॥
राक्षसानां मयि गते रामः प्रणिहनिष्यति ।
प्राणानामपणिष्टासौ रावणस्त्वामिहानयन् ॥ १२१ ॥

रावणेत्यादि । इह लङ्कायां कपयो भीमविक्रमाः असह्य-पराक्रमाः रावणस्य रोच्यन्ति सरोगं रावणं करिष्यन्ति भीम-विक्रमा इति गुणप्रधानो निर्देशः ततश्च विक्रमे रुजः भाव-कर्त्तृकत्वात् रुजार्थानां भाववचनानामज्वर इति षष्ठी अतो हे वैदेहि ! धृत्या नाथस्व आशंसस्व धृतिं लभस्वेत्यर्थः आशिषि नाथ इति कर्मणि षष्ठी आशिषि नाथ इत्युपसंख्यानात्तङ् मन्योरुज्जासयात्मनः मन्युं नाशय जसु हिंसायां ताड़ने च चौरादिकस्य हिंसार्थत्वात्तेन जासिनिप्रहणेति कर्मणि षष्ठी ॥ १२० ॥ ज० म०

रावणस्येत्यादि । इह लङ्कायां कपयो भीमपराक्रमाः सन्तो रावणस्य रोच्यन्ति रावणं पीड़यिष्यन्ति रुजो भङ्गे तौ कर्मणि षष्ठी । अन्ये तु रुजार्थस्य भावकर्त्तृत्वे इति सूत्रेण कर्मणि षष्ठ्या उदाहरणार्थं कपयस्तत्सम्बन्धिनो भीमा विक्र-माश्च इह रावणस्य रोच्यन्तीत्यन्वयं कुर्वन्ति हे वैदेहि ! धृत्या नाथस्व धृतिर्भूयादित्यात्मन्याशिषं कुरु धृतिं लभस्वेति भावः कर्मणि षष्ठी आशिषि नाथ इति षष्ठ्यर्थं परसूत्रं शपथाशो-रित्यादिना मम आत्मनो मन्योरुज्जासय आत्मनः शोकं नाशय जसकवधे कर्मणि षष्ठी जासिनिप्रहणनाटिक्राथिपिषां हिंसा-यामिति षष्ठ्यर्थं परसूत्रम् ॥ १२० ॥ भ०

राक्षेत्यादि । मयि गते रामो राक्षसानां प्रणिहनिष्यति राक्षसान् मारयिष्यति पूर्ववत् कर्मणि षष्ठी निप्रहण इति

अदेवीद् बन्धुभोगानां प्रादेवीदात्मसम्पदम् ।
गतक्लमस्त्वैकस्याः स्मरत्यङ्गो रघूत्तमः ॥ १२२ ॥

सङ्घातविगृहीतविपर्य्यस्तग्रहणमित्युक्तं नेर्गदेत्यादिना णत्वं क्विप्च प्राणानामपणिष्टायमिति अयं रावणस्वामिहानयन् प्राणानपणिष्ट विक्रीतवान् व्यवहृञ्पणोः समर्थयोरिति षष्ठी प्राणानामपणायिष्टेति पाठान्तरं तदयुक्तं स्तुत्यर्थस्य पणेस्तत्र ग्रहणात् गुपूधूपेत्यादिना आयप्रत्ययो न भवति ॥१२२॥ ज० म०

राक्षसानामित्यादि । मयि गते सति रामो राक्षसानां प्रणिहनिष्यति राक्षसान् मारयिष्यति प्राग्वन्तो ण इति नेर्णत्वं कर्मणि षष्ठी । असौ रावणस्वामिह लङ्कायामानयन् प्राणानामपणिष्ट प्राणान् विक्रीतवान् व्यवहृञ्पणोर्व्यवहारे इति षष्ठ्यर्थं परसूत्रं तत्र व्यवहारे इति क्रयविक्रयलक्षणे द्यूतक्रियायाञ्चेति व्याख्यातं पणङ्व्यवहृतौ स्तुतौ वारे इत्यनेन कमन्नृत इत्यादिसूत्रविहिता ञिङीयङाया विभाषिताः तेन पक्षे नायप्रत्ययः अपणिष्टेति चिन्त्यमिति विद्याविनोदस्य प्रलपितं व्यवस्थितवाधिकारादयादयोऽसार्वधातुके वा भवन्तीति पक्षे नायप्रत्यय इति विद्यासागरेणोक्तत्वात् स्वमतं युक्तमेव ॥ १२१ ॥ भ०

अदेवीदित्यादि । न केवलं प्राणानपणिष्ट बन्धुभोगाना-मदेवीत् बन्धुभोगान् विक्रीतवान् दिवस्तदर्थस्येति षष्ठी दिवो व्यवहारत्वात् प्रादेवीदात्मसम्पदं विक्रीतवान् विभाषोपसर्ग इति पक्षे द्वितीया प्रशब्देन युक्तत्वात् रामानुरागं पुनर्दर्शयन्नाह रघूत्तमः स्मरति अधीगर्थेति षष्ठी अङ्ग इति एकस्मिन्नप्यङ्गि क्तोऽर्थप्रयोगकालेऽधिकरण इति षष्ठी ॥ १२२ ॥ ज० म०

तवोपशायिका यावद्राक्षस्यश्चेतयन्ति न ।
प्रतिसन्दिश्यतां तावद्भर्त्तुः शार्ङ्गस्य मैथिलि ! ॥ १२३ ॥

अदेवीदित्यादि । न केवलं प्राणानामपणिष्टासौ रावणो बन्धून् भोगांश्च अदेवीत् क्रीतवान् त्यक्तवानिति-यावत् कर्मणि षष्ठी आत्मसम्पदमपि प्रादेवीत् विक्रीतवान् कर्मणि द्वितीया परे तु व्यवहारे सोपसर्गस्य दिवः कर्मणि वा षष्ठी नित्यन्त्व-नुपसर्गस्येत्याहुः । अथ संक्षिप्य पुनरपि रामानुरागं दर्शयति अह्नः शतकृत्वो दिवसे शतं वारान् राम एकस्यास्तव एकां त्वां स्मरति चकृत्वस वारे इति शतशब्दात् चकृत्वस् तद्योगे स्वामीश्वराधिपतीत्यादौ सुजर्थैरिति अहन्शब्दात् षष्ठी तवेति कर्मणि षष्ठी ॥ १२२ ॥ भ०

एवं तामाश्वास्य सन्देशं दापयितुमाह तवेत्यादि । हे मैथिलि ! तवोपशायिका परिपाठ्या शयनं याभिः राक्षसीभिः सहेत्यर्थात् पर्य्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच यावन्न चेतयन्ति न प्रतिबुध्यन्ते तावत् प्रतिसन्दिश्यतां प्रतिसन्देशो दीयतां शार्ङ्गस्य भर्त्तुः शार्ङ्गं धनुर्धारयतो रामस्य तव शार्ङ्गस्येति यथाक्रमं कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी ॥ १२३ ॥ ज० म०

तवेत्यादि । हे मैथिलि ! तवोपशायिका पर्य्यायशयनं याभिः राक्षसीभिः सहेत्यर्थात् पर्य्यायप्राप्त्या ताश्च राक्षस्यो यावन्न चेतयन्ति न प्रतिबुध्यन्ते तावत् शार्ङ्गस्य भर्त्तुर्धनुर्धार-यतो रामस्य प्रतिसन्दिश्यतां प्रतिसन्देशो दीयताम् इत्येवं हनूमान् प्रोचे इति पूर्वेण सम्बन्धः उपपूर्वशीङ् पर्य्यायशयन-वाचकः अस्त्यण्वकेति ज्ञापकात् भावे ण्वकः स्त्रीत्वञ्च ढघेकृतो-त्यादिना तवेत्यत्र कर्त्तरि षष्ठी शार्ङ्गस्येत्यत्र कर्मणि तव उप

पुरः प्रवेशमाश्चर्य्यं बुद्ध्वा शाखामृगेण सा।
चूड़ामणिमभिज्ञानं ददौ रामस्य सम्मतम् ॥१२४॥

समीपे शायिकाः शयानाः राचस्यः कर्त्तरि णक इति केचित् चिह्नसंज्ञाने चुर्य्यों ञिः ॥१२३॥ भ०

पुर इत्यादि। शाखामृगेण मर्कटेन पुरो लङ्कायाः दुष्प्रवेशायाः प्रवेशः तमाश्चर्य्यमद्भुतं बुद्ध्वा सा सीता चूड़ामणिमभिज्ञानं ददौ सर्वमुत्तमस्य सम्भाव्यते इति उभयप्राप्तौ कर्मणीति षष्ठी प्रवेश इत्युभयप्राप्तौ क्रति लङ्काहनूमतोः कर्मकर्तृत्वात् रामस्य सम्मतं प्रियं गतिबुद्ध्येत्यादिना वर्त्तमाने निष्ठा नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधे प्राप्ते क्तस्य च वर्त्तमाने इति षष्ठी ॥ १२४ ॥ ज० म०

पुर इत्यादि। शाखामृगेण वानरेण पुरो लङ्कायाः प्रवेशमाश्चर्य्यं बुद्ध्वा मत्वा सा सीता चूड़ामणिमभिज्ञानं शिरोरत्नं स्वकीयचिह्नं ददौ रामस्य सम्मतं रामेण मन्यमानं ज्ञायमानं सदा स्मरणात् ज्ञानेच्छार्थेति वर्त्तमाने क्तः तद्योगे कामुकसञ्ज्ञार्थक्ते इति कर्त्तरि षष्ठी प्रपूर्वविशेर्घङ् तद्योगे ढघेक्रतीति पुर इत्यत्र कर्मणि षष्ठी क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति न्यायात् शाखामृगेणेत्यत्र ढघेक्रतीत्यनेन षष्ठीविषयेऽपि साधनहेत्वित्यादिना कर्त्तरि तृतीया इति केचित्। वस्तुतस्तु यत्र क्रद्योगे कर्त्तरि कर्मणि च षष्ठ्या विषयः स्यात् तत्र ढघेक्रतीत्यादिना कर्मणि नित्यं षष्ठी त्यभावक्तेत्यादौ सढ इत्यनेन तु कर्त्तरि विभाषया षष्ठी सढ़े षष्ठी योग्यकर्मवत् क्रति प्रयुज्यमाने इत्यर्थः। यत्तु कर्त्तृकर्मप्राप्तौ कर्मण एवैकक्रतीति षष्ठ्यर्थं क्रमदीश्वरस्य सूत्रं तत्तु प्रायिकं अनात् क्रद्वि-

रामस्य शयितं भुक्तं जल्पितं हसितं स्थितम् ।
प्रक्रान्तञ्च मुहुः पृष्ट्वा हनूमन्तं व्यसर्जयत् ॥
असौ दधदभिज्ञानं चिकीर्षुः कर्मदारुणम् ।
गामुकोऽप्यन्तिकं भर्तुर्मनसाचिन्तयत् क्षणम् ॥१२६॥

वेत्यपरे इति तेनैव पश्चादुक्तम् । शब्दानामनुशासनमाचार्य्येणाचार्य्यस्येत्याद्युदाहरन्ति प्राञ्चः ॥१२४॥ भ०

रामेत्यादि । रामस्य अभिज्ञानं दत्त्वा शयितादिकं मुहुः पृष्ट्वा हनूमन्तं व्यसर्जयत् प्रेषितवती तस्य शयितं शयनस्थानं किं भूमौ शेते अन्यत्रेति वा भुक्तं भोजनस्थानं किं गृहे भुङ्क्ते मुनिजनगृहे वेति जल्पितं मन्त्रस्थानं किं रहसि मन्त्रयते प्रकाशे वेति हसितं हसनस्थानं किं शृङ्गारवस्तुनि हसति वीरवस्तुनि वेति स्थितं निवासस्थानं किं गुहायां तिष्ठत्युत तरुतले वेति प्रक्रान्तं प्रचंक्रमणस्थानं अनुनासिकेत्यादिना दीर्घः किम् अङ्गेन क्रम्यते अन्यत्र वेति एषां ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थत्वात् क्तोऽधिकरणे वेति क्तः तस्य प्रयोगे अधिकरणवाचिनश्चेति षष्ठी ॥१२५॥ ज०म०

रामस्येत्यादि । अभिज्ञानं दत्त्वा रामस्य शयितादि मुहुर्वारं वारं पृष्ट्वा सीता हनूमन्तं व्यसर्जयत् प्रेषितवती शयितं शयनस्थानं भूमिः शय्या वेति भुक्तं भोजनस्थानं स्वगृहं मुनिगृहं वेति जल्पितं मन्त्रणास्थानं रहः प्रकाशितं वा हसितं हास्यस्थानं शृङ्गारवस्तु वीरवस्तु वा स्थितं वासस्थानं तरुतलं गृहादिकं वा प्रक्रान्तं चंक्रमणस्थानम् अङ्गणं वनं वा सर्वत्र ध्रौव्यगत्यदनार्थादिति आधारे क्तः तद्योगे कामुकसञ्ज्ञार्थक्ते इति कर्त्तरि षष्ठी सम्बन्धविवक्षया वा ॥१२५॥ भ०

असावित्यादि । असौ हनूमान् दधत् धारयन्नभिज्ञानं

कृत्वा कर्म यथादिष्टं पूर्वकार्य्याविरोधि यः।
करोत्यभ्यधिकं कृत्यं तमाहुर्दूतमुत्तमम् ॥१२७॥
वैदेहीं दृष्टवान् कर्म कृत्वान्यैरपि दुष्करम्।

चिह्नं कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठ्यां प्राप्तायां न लोकेति लप्रयोगे प्रतिषेधः॰ल इति शानजादयो गृहीताः दारुणमशोकवनिकाभङ्गादिकं कर्म चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः उकारप्रश्लेषात् षष्ठ्याः प्रतिषेधः भर्तुः स्वामिनः अन्तिकं समीपं गामुकोऽपि गमनशीलोऽपि उकप्रयोगे प्रतिषेधः मनसा च्चणं चिन्तितवान् वक्ष्यमाणं कर्म ॥१२६॥ ज॰ म॰

असावित्यादि। असौ हनूमान् अभिज्ञानं चिह्नं दधत् धारयन् दारुणं कर्म चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः भर्तुः रामस्य अन्तिकं समीपं गामुको गमनशीलोऽपि च्चणं मनसाचिन्तयत् वक्ष्यमाणमिति योज्यं ढघेकृतीति सूत्रे व्यादिवर्जनात् न कर्मणि षष्ठी ॥ १२६ ॥ भ॰

कृत्वेत्यादि। यो दूतो यथोद्दिष्टं कर्म कार्य्यं कृत्वा अत्र कृत्वेत्यव्ययप्रयोगे प्रतिषेधः तत उत्तरकालं पूर्वकर्माविरोधि पूर्वकृतस्य कार्य्यस्य यदविरोधि तदधिकं करोति तमुत्तमं दूतमाहुर्विदुर्नीतिविद इति शेषः मया च यथोद्दिष्टं सीतान्वेषणं कृतमिति भावः ॥१२७॥ ज॰ म॰

कृत्वेत्यादि। यो दूतो यथादिष्टमाज्ञानतिक्रमेण कार्य्यं कृत्वा पूर्वकार्य्याविरोधि अधिकं कार्य्यान्तरं करोति तमुत्तमं दूतमाहुर्नीतिविद इति शेषः तस्मात् सीतान्वेषणमादिष्टं कर्म कृत्वा अधिकमपि करिष्यामीत्यग्रिमश्लोके वक्ष्यति कृत्वेति व्यवर्जनात् न तद्योगे षष्ठी ॥ १२७ ॥ भ॰

तदेव च दर्शयन्नाह वैदेहीमित्यादि। अहमद्य तावद्वैदेहीं

यशो यास्याम्युपादाता वार्त्तामाख्यायकः प्रभोः ॥१२८॥
राक्षसेन्द्रस्य संरक्ष्यं मया लव्यमिदं वनम् ।
इति सञ्चिन्त्य सदृशं नन्दनस्याभनक् कपिः ॥१२९॥

दृष्टवान् निष्ठाप्रयोगे प्रतिषेधः अन्यदपि कार्य्यमतिदुष्करं कृत्वा खलप्रयोगे प्रतिषेधः ततो यश उपादाता आत्मसात्कर्त्ता इदमतिदुष्करं तेन कृतमिति तृनन्तस्य प्रयोगे प्रतिषेधः वार्त्ता-माख्यायकः प्रभोर्वार्त्तामाख्याता स्मातिभविष्यदधिकारात्तु-मुन्ण्वुलौ क्रियायामिति ण्वुल् अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति प्रतिषेधः ॥ १२८ ॥ ज० म०

वैदेहीमित्यादि। वैदेहीं दृष्टवानहं अन्यैरतिदुष्करं कर्म वक्ष्यमाणं वनभङ्गादि कृत्वा यश उपादाता उपादानशीलः सन् प्रभोः समीपे वार्त्तामाख्यायकः आख्यातुं यास्यामि क्तव-तुखलर्थशीलार्थतृणां योगे षष्ठीनिषेधो दर्शितः आख्यायकः इति अस्त्यणकेत्युक्तेस्तृन्णकौ घे इति विधानादन्यत्रापि णको भवतीति ज्ञापितं तेनात्र तुमर्थे णको बोध्यः किंवा तृन् णकौघे इत्यनेनैव णकः तत्र कालस्याविशेषात् सर्वस्मिन् काले तौ भवत इति प्राप्तं अत्र तु भविष्यत्कालो विवक्षितः आख्यायकः आख्यास्यन्नित्यर्थः क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽपि प्रवर्त्तते इति न्यायात् षष्ठीविषयेऽपि द्वितीया। परे तु क्रियार्थाद्भविष्यतीति सूत्रेण णकं णकस्तुमर्थे प्राय इति सूत्रेण षष्ठीनिषेधश्चाहुः प्रायोग्रहणात् क्वचित् षष्ठीमपि ॥ १२८ ॥ भ०

राक्षेत्यादि। इदं वनमशोकवनिकाख्यं राक्षसेन्द्रस्य संरक्ष्यं रक्षार्हं अर्हे कृत्यः ऋहलोर्ण्यत् तन्मया लव्यं लवनीयं कृत्यानां कर्त्तरि वेति षष्ठीतृतीये कर्त्तरि भवतः इत्येवं सञ्चिन्त्य कपिर्नन्दनस्य वनस्य सदृशं तुल्यं तुल्यार्थैरिति पक्षे षष्ठी अभ-

राघवाभ्यां शिवं दूतस्तयोरहमिति ब्रुवन्।
हितो भनज्मि रामस्य कः किं ब्रूतेऽत्र राक्षसः॥ १३०॥

नक् भग्नवान् भञ्जे र्लङि स्नान्नलोप इति नलोपे हल्ङ्यादि-लोपे जश्त्वचर्त्वे च रूपम्॥ १२९॥ ज॰ म॰

राक्षेत्यादि। 'इदं वनं राक्षसेन्द्रस्य संरक्ष्यं सम्यक् रक्षार्हं मया लब्धं छेदनीयं इति सञ्चिन्त्य नन्दनस्य इन्द्रवनस्य सदृशं तद्वनं कपिर्हनूमान् अभनक् भग्नवान् भनजेर्घ्यां रुधादित्वात् श्नम् त्यभावक्तेति त्ययोगे कर्त्तरि विभाषया षष्ठी समार्थेनेति समार्थेन षष्ठी॥ १२९॥ म॰

राघेत्यादि। राघवाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां शिवं भद्रमस्तु तयोर्हनूमान् दूतो हितो रामस्य भनज्मीदं वनं एवञ्च क्रियमाणे को भवतां मध्ये राक्षसः किं ब्रूते इत्येवं ब्रुवन् बभञ्ज पवनात्मजो रिपुवनमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः राघवाभ्यां शिवं हितो रामस्येति चतुर्थी चाशिष्येत्यादिना षष्ठीचतुर्थ्यौ। इति विभक्त्यधिकारः॥ १३०॥ ज॰ म॰

राघवाभ्यामित्यादि। हे राक्षसाः! राघवाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां शिवं भूयादिति शेषः शक्तार्थवषडित्यादिना हितार्थत्वात् शिवशब्दयोगे चतुर्थी तत्र हि शक्त इत्यनेन शक्तार्थानां अलंप्रभुप्रोथपर्य्याप्तसमर्थादीनां ग्रहणं अथशब्दः प्रयोजनवाची तेन प्रयोजनार्थानां ग्रहणं हितमित्यनेन हितार्थानां भद्रशोभनशिवादीनां कल्याणपर्य्यायपठितानां अन्येषाञ्च साध्वादीनां ग्रहणं हितार्थत्वेन स्वस्तिशब्दे गृहीतेऽपि स्वस्तिशब्दग्रहणं समार्थेनेत्यादिना हितार्थत्वेन प्राप्तषष्ठ्या अप्रवृत्त्यर्थं अतएव स्वस्तिवर्जं कुशलार्थैरिति विभाषया चतुर्थ्यर्थं परसूत्रम् एवं सुखार्थानां मुत्प्रीत्यादीनां ग्रहणम् अतएव चलाय साधुः

विलुलितपुष्परेणुकपिशं प्रशान्तकलिकापलाशकुसुमं
कुसुमनिपातविचित्रवसुधं सशब्दनिपतद्द्रुमोत्कशकुनम् ।
शकुननिनादनादिककुब्विलोलविपलायमानहरिणं
हरिणविलोचनाधिवसतिं बभञ्ज पवनात्मजो रिपुवनम् ॥१३१॥

इति भट्टिकाव्येऽष्टमः सर्गः ।

चत्रिय इत्युदाहृतं रामस्य हितः सन् इदं वनं भनज्मि समार्थेनेति सम्बन्धे हितयोगे च षष्ठी एवं क्रियमाणे अत्र कर्मणि को राचसः किं ब्रूते इति ब्रुवन् पवनात्मजो रिपुवनं बभञ्जेत्यग्रिमश्लोकेनान्वयः ॥ १३० ॥ भ०

विलुलितेत्यादि । कीदृशं बभञ्ज विलुलितानां पुष्पाणां रेणुभिः कपिशं पिङ्गं प्रशान्ता अवसन्नाः कलिकाः पलाशानि पत्राणि कुसुमानि च यत्र कुसुमानां निपातेन विचित्रा वसुधा यत्र सशब्दैर्निपतद्भिर्द्रुमैरुत्का उन्मनसः शकुना यत्र शकुनानां पलायमानानां निदानेन नादिताः सञ्जातनादाः ककुभो दिशो यत्र विलोला व्याकुला विपलायमाना हरिणा यत्र हरिणस्येव लोचने यस्याः सीतायाः तस्या अधिवसतिं निवासम् । इत्यनभिहिताधिकारः ॥ १३१ ॥ ज० म०

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायां अधिकारकाण्डे तृतीयः परिच्छेदः । काव्यस्याशोकवनिकाभङ्गो नामाष्टमः सर्गः ।

विलुलितेत्यादि । पवनात्मजो रिपुवनं बभञ्ज । कीदृशं विलुलितानां विघटितानां पुष्पाणां रेणुभिः कपिशं पिङ्गलं प्रशान्तानि अवसन्नानि कलिकाः पत्राणि पुष्पाणि च यत्र कुसुमानां निपातेन विचित्रा वसुधा यत्र सशब्दैः सशब्दं वा निपतद्भिर्द्रुमैरुत्काः स्थानान्तरं गन्तुमुन्मनसः शकुनाः

नवमः सर्गः ।

अथ प्रकीर्णकाः ।

द्रुभङ्गध्वनिसंविग्नाः कुवत्पक्षिकुलाकुलाः ।
अकार्षुः क्षणदाचर्य्यो रावणस्य निवेदनम् ॥ १ ॥

पक्षिणो यत्र शकुनानां पलायमानानां निनादेन नादिताः सञ्जातनादाः शब्दायमानीकृता वा ककुभो दिशो यत्र विलोला व्याकुलाः सन्तो विपलायमाना हरिणा यत्र हरिणस्येव विलोचने यस्याः सीतायास्तदधिवसतिं तन्निवासस्थानम् ॥ १३१ ॥ भ०

इति सद्वैद्यहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमल्लीकात्मज-
श्रीभरतसेनकृतायां मुग्धबोधिन्यां भट्टिटीकाया-
मधिकारकाण्डेऽष्टमः सर्गः ।

अत्रान्तरे प्रकीर्णकश्लोकानाह द्रुभङ्गेत्यादि । क्षणदाचर्य्यः निशाचर्य्यः चरेष्टः रावणस्य निवेदनमकार्षुः कृतवत्यः वक्ष्यमाणप्रकारेण द्रुभङ्गध्वनिसंविग्नाः शाखाभङ्गशब्देन सन्त्रस्ताः ओविजीभयचलनयोः ओदितश्चेति निष्ठानत्वं कुवत्पक्षिकुलाः कूजद्भिः पक्षिकुलैः व्यस्तमानसाः कुशब्दे तौदादिकस्तस्य उवङादेशः ॥ १ ॥ ज० म०

द्रुभङ्गेत्यादि । सीतासन्निधिस्थाः क्षणदाचर्य्यो राक्षस्यो रावणस्य निवेदनं वक्ष्यमाणम् अकार्षुः कृतवत्यः कृञष्टौ अनुस्सिद्दे रित्युस् । कीदृश्यः द्रूणां वृक्षाणां भङ्गशब्दैः सन्त्रस्ताः विजङोशोभीकम्पे ओदित्त्वात् क्तस्य नः कुवद्भिः शब्दायमानैः पक्षिणां कुलैः समूहैराकुला व्यस्तचित्ताः कुङशब्दे कुलचेत्या-

यदताप्सीच्छनैर्भानुर्यत्रावासीन्मितं मरुत्।
यदाप्यानं हिमोस्रेण भनक्त्युपवनं कपिः ॥ २ ॥
ततोऽशीतिसहस्राणि किङ्कराणां समादिशत्।
इन्द्रजित्सूर्विनाशाय मारुतेः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ३ ॥

दादिकात् शतः कुशब्दे तौदादिक इति जयमङ्गलायां प्रमादस्तस्यात्मनेपदित्वात् शपो गुणित्वाच्च। कुजत्पक्षिकुला इति क्वचित् पाठः ॥ १ ॥ भ०

यदित्यादि। यद्वनं भानुः शनैर्मन्दमताप्सीत् तपति स्म हलन्तलक्षणा वृद्धिः मरुत् मितं स्तोकमवासीत् वाति स्म हिमोस्रेण शिशिररश्मिना आप्यानं वृद्धिं नीतं प्यायतेर्लोपो व्योर्वलीति यलोपः ओदित्त्वान्नत्वं तदुपवनं कपिर्भनक्ति चूर्णयतीति निवेदनमकार्षुः ॥ २ ॥ ज० म०

निवेदनमाह यदित्यादि। यदुपवनं भानुः शनैर्मन्दं अताप्सीत् तपति स्म व्रजवदेति व्रिः अनिमत्वात् यत्रोपवने वायुर्मितमल्पम् अवासीत् वाति स्म यमरमेति इम्सनौ यदुपवनं हिमोस्रेण चन्द्रेण आप्यानं वृद्धम् ओप्यायीङ् वृद्धौ कर्त्तरि क्तः य्वोर्लोप इति यलोपः। "किरणोस्रमयूखांशुगभस्तिघृणिधृष्णयः" इत्यमरः। तदुपवनं कपिर्भनक्ति इति निवेदनमकार्षुरिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २ ॥ भ०

तत इत्यादि। निवेदनानन्तरमिन्द्रजित्सूः रावणः इन्द्रजितं सूते इति सत्सूद्विषेत्यादिनानुपसर्गे क्विप् मारुतेर्हनूमतो विनाशाय किङ्कराणाम् अशीतिसहस्राणि समादिशत् समादिष्टवान् किं कुर्वन्ति दिवाविभेत्यादिना टच् क्रोधमूर्च्छित क्रोधोद्धतः मूर्च्छः समुच्छ्राये वर्त्तमानत्वात् ॥ ३ ॥ ज० म०

शक्त्यृष्टिपरिघप्रासगदामुद्गरपाणयः ।
व्यश्नुवाना दिशः प्रापुर्वनं दृष्टिविषोपमाः ॥ ४ ॥
दध्वान मेघवद्भीममादाय परिघं कपिः ।
नेदुर्दीप्तायुधास्तेऽपि तड़िल्वन्त इवाम्बुदाः ॥ ५ ॥

ततं इत्यादि । ततोऽनन्तरमिन्द्रजित्सूः रावणः क्रोधेन मूर्च्छितः सञ्जातमूर्च्छः सन् मारुतेर्हनूमतो विनाशाय किङ्कराणाम् अशीतिसहस्राणि समादिशत् आज्ञापयत् । इन्द्रजितं सूते इति क्विप् ॥ ३ ॥ भ०

शक्त्यीत्यादि । ते किङ्करा वनं प्रापुः प्राप्तवन्तः शक्त्यादयः प्रहरणविशेषाः पाणौ येषामिति प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः व्यश्नुवानाः दिशो व्याप्नुवन्तः अशूङ् व्याप्तौ सौवादिकः दृष्टिविषोपमा भुजङ्गवत् दृष्ट्यैव विनाशयन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ज० म०

शक्त्यीत्यादि । शक्त्यादयः पाणौ येषां ते किङ्करा वनं प्रापुः दिशो व्यश्नुवाना व्याप्नुवन्तः अशूङ्न व्याप्तिसंहत्योः दृष्टिविषैः सर्पविशेषैरुपमा येषां ते दृष्टिदर्शनं विषोपमा विषमिव येषामिति वा ॥ ४ ॥ भ०

दध्वेत्यादि । कपिर्भीमं परिघं भयानकमर्गलमादाय मेघवद्दध्वान ध्वनति स्म तेऽपि किङ्कराः तड़िल्वन्त इवाम्बुदाः नेदुः नदन्ति स्म किङ्कराणां कृष्णत्वात् मेघैः सादृश्यम् आयुधानाञ्च तड़ितेति ॥ ५ ॥ ज० म०

दध्वानेत्यादि । कपिर्हनूमान् भीमं भयानकं परिघं लौहवन्मुद्गरमादाय गृहीत्वा मेघ इव दध्वान ध्वनशब्दे तेऽपि दीप्तप्रहरणा राक्षसास्तड़िद्युक्ता मेघा इव नेदुः शब्दितवन्तः ॥ ५ ॥ भ०

कपिनाम्भोधिधीरेण समगंसत राक्षसाः ।
वर्षासूद्धततोयौघाः समुद्रेणेव सिन्धवः ॥ ६ ॥
लाङ्गूलमुद्धतं धुन्वन्नुद्वहन् परिघं गुरुम् ।
तस्थौ तोरणमारुह्य पूर्वं न प्रजहार सः ॥ ७ ॥

एते प्रकीर्णकाः ।

सिचि वृद्ध्यधिकारमाह ।

अक्षारिषुः शराम्भांसि अस्मिन् रक्षःपयोधराः ।

कपीत्यादि । कपिना अम्भोधिधीरेण क्षोभ्यत्वात् राक्षसाः समगंसत सङ्गताः समोगमीत्यादिना तङ् लुङ् यथा सिन्धवो नद्यः उद्धततोयौघाः उद्रिक्तजलपूराः समुद्रेण सङ्गच्छन्ते ॥ ६ ॥ ज० म०

कपिनेत्यादि । ते राक्षसाः समुद्रवद्धीरेण कपिना समगंसत मिलिता बभूवुः समोगमृच्छेति मं मान्तोऽदनत इत्यतादेशः यथा वर्षासूद्धतजलपूराः सिन्धवो नद्यः समुद्रेण सङ्गता भवन्ति ॥ ६ ॥ भ०

लाङ्गूलेत्यादि । स हनूमान् लाङ्गूलं पुच्छमुद्धतम् उत्क्षिप्तं धुन्वन् धूञ् कम्पन इति स्वादौ पठितः परिघं गुरुम् उद्वहन् तोरणमारुह्य तस्थौ न तु पूर्वं प्रजहार प्रहृतवान् शूराणां पश्चात् प्रहारित्वात् ॥ ७ ॥ ज० म०

एते प्रकीर्णकाः ।

लाङ्गूलेत्यादि । स हनूमान् तोरणं बहिर्द्वारमारुह्य उद्धतमुत्क्षिप्तं लाङ्गूलं धुन्वन् कम्पयन् गुरुं परिघम् उद्वहन् धारयन् तस्थौ पूर्वं न प्रजहार शूराणां पश्चात् प्रहारित्वात् ॥ ७ ॥ भ०

एते प्रकीर्णकाः ।

इतः परं सिचि वृद्धिमधिकृत्याह अक्षेत्यादि । तस्मिन्

न चाह्वालीन्न चाव्राजीत्त्रासं कपिर्महीधरः ॥ ८ ॥
अवादीत्तिष्ठतेत्युच्चैः प्रादेवीत् परिघं कपिः।
तथा यथा रणे प्राणान् बहूनामग्रहीद् द्विषाम् ॥ ९ ॥

वने रक्षःपयोधराः रक्षांसि पयोधरा इव शराम्भांसि शरान् अम्भांसीव अक्षारिषुः क्षरितवन्तः क्षरतिरकर्म्मकः क्षरेत् क्षतज-वृत्तिरित्यादिप्रयोगेषु दृश्यते इह तु सकर्मको विवक्षितः कपिर्महीधर इव न चाह्वालीत् न चलितवान् द्वयोरप्यतो हलादेर्लघोरिति विकल्पे प्राप्ते अतो लान्तस्येति सिचि वृद्धिः नाव्राजीत् त्रासं भयञ्च न जगाम महीधरतुल्यत्वात् नेटीति प्रतिषेधस्यातो हलादेर्लघोरिति विकल्पिते वदव्रजेत्यादिना वृद्धिः ॥ ८ ॥ ज० म०

अथ सिचि वृद्ध्यधिकार स्वमते सिच् सिः। अक्षेत्यादि। तस्मिन् कपौ रक्षांसि पयोधरा इव शरानम्भांसीव अक्षारिषुः क्षिप्तवन्तः किन्तु कपिर्महीधर इव न च अह्वालीत् नैव चलि-तवान् न च त्रासमव्राजीत् प्राप्तवान् क्षर्जसञ्चलने ह्वलह्मल-चाले व्रजगतौ सर्वत्र ण्यां सिः व्रजवदेति व्रिः ॥ ८ ॥ भ०

अवेत्यादि। तत उत्तरकालं कपिस्तिष्ठत मा पलायध्व-मिति उच्चैस्तानवादीत् पूर्ववद्वृद्धिः तथा तेन प्रकारेण परिघं परिघेण प्रादेवीत् विजिगीषते स्म दिवः कर्म चेति परिघस्य कर्मसंज्ञा दिवेर्नेटीति वृद्धिप्रतिषेधः यथा बहूनां द्विषां शत्रूणां प्राणान् अग्रहीत् निगृहीतवान् अतो हलादेरिति विकल्पे प्राप्ते ह्यन्तक्षणश्वसु इति प्रतिषेधः ॥ ९ ॥ ज० म०

अवादीदित्यादि। अतः परं यूयं तिष्ठत मा पलायध्वमित्यु-च्चैर्महता ध्वनिना कपिरवादीत् उक्तवान् पूर्ववद्वृद्धिः परि-घेण तथा तेन प्रकारेण प्रादेवीत् क्रीडति स्म जेतुमैच्छद्वा

व्रणैरवमिषूरक्तं देहैः प्रौर्णाविषुर्भुवम् ।
दिशः प्रौर्णविषुश्चान्ये यातुधाना भवद्भियः ॥ १० ॥
अक्षाणिषुश्च्युतोत्साहा भिन्नदेहाः प्रियासवः ।
कपेरत्रासिषुर्नादान् मृगाः सिंहध्वनेरिव ॥ ११ ॥

इति सिचि वृद्ध्यधिकारः ।

दिव्युजिगीषेच्छापणिद्युतौ क्रीड़ागत्योः टौ णुर्घूङ इति णुः दिवोर्धेवेति करणे द्वितीया यथा रणे बहूनां शत्रूणां प्राणान् अग्रहीत् अपहृतवान् हसादेः सेम इति ह्रान्तवर्जनान्न व्रिः ॥ ८ ॥ भ०

व्रणैरित्यादि । यातुधाना राक्षसा व्रणैः प्रहारमार्गैः रक्तं शोणितमवमिषुः वमन्ति स्म ह्यन्तेति वृद्धिप्रतिषेधः देहैर्भुवं प्रौर्णाविषुः छादितवन्तः अन्ये यातुधाना भवद्भियः भवन्ती भीर्येषामिति भयात्पलायमानाः दिशः प्रौर्णविषुः छादितवन्तः ऊर्णोतेर्विभाषेति विकल्पः ऊर्णोर्विभाषोर्णोरित्यङित्त्वपक्षे द्रष्टव्यः ङित्त्वे गुणवृद्धिप्रतिषेधात् ॥ १० ॥ ज० म०

व्रणैरित्यादि । यातुधाना व्रणैः प्रहारमार्गैरक्तम् अवमिषुः वमन्ति स्म पूर्ववन्मान्तवर्जनान्न व्रिः देहैर्भुवं प्रौर्णाविषुः आच्छादितवन्तः भवन्ती विद्यमाना भीर्भयं येषां तेऽन्ये यातुधाना दिशः प्रौर्णविषुः पलायन्तेस्मेत्यर्थः ऊर्णुञाच्छादने णूवन्निष्टग्रामिति वृद्धिरुवादेशश्च ॥ १० ॥ भ०

अक्षेत्यादि । च्युतोत्साहाः निरुत्साहाः अक्षाणिषुः मृताः स्म इति शब्दितवन्तः यतः प्रियासवः प्रियप्राणाः कपेः सम्बन्धिनो नादादत्रासिषुः त्रस्ताः उभयत्रापि नेटीति प्रतिषिद्धो-

मायानामीश्वरास्तेऽपि शस्त्रहस्ता रथैः कपिम् ।
प्रत्याववृतिरे हन्तुं हन्तव्या मारुतेः पुनः ॥ १२ ॥

ऽतो हलादेरिति विकल्पः । इति सिचि इड्विधिकारः ॥ ११ ॥ ज० म०

अंकेत्यादि । प्रिया असवः प्राणा येषां ते यातुधाना भिन्नदेहा विदीर्णशरीरा भूत्वा निरुत्साहा निःस्पृहाः सन्तः अक्वाणिषुः मृताः स्म इति शब्दितवन्तः क्वणशब्दे हसादेः सेम इति पक्षे ञिः कपेर्नादात् अत्रासिषुः त्रस्ताः पूर्ववत्पक्षे ञिः यथा सिंहस्य ध्वनेर्मृगास्त्रस्यन्ति । इति सिचि इड्विधिकारः ॥ ११ ॥ भ०

इत इट्प्रतिषेधमधिकृत्याह मायेत्यादि । अथानन्तरं राक्षसा ये दिशो गताः ते कपिं हन्तुं पुनः प्रत्याववृतिरे प्रतिनिवृत्ताः मायानामीश्वराः प्रभवः स्थेशेति वरच् नेड्वशिकृतीति नेट् आर्द्धधातुकेत्यादिना प्राप्तत्वात् रथैस्तत्र गताः सन्तः शस्त्रहस्ताः शस्त्राणि हस्तेषु येषामिति हनिकुशेत्यादिना रमेरौणादिकः कथन् रथाः चमिचमीत्यादिना शसेरौणादिस्त्रन् हसिमृग्वन्नेत्यादिना हसेस्तन् तयोस्तितुत्रेत्यादिना इट्प्रतिषेधः हन्तव्या मारुतेरिति हनूमतो वधार्हाः कृत्यानां कर्त्तरि वेति षष्ठी एकाच इत्यादिना इट्प्रतिषेधः हन्तेर्नमान्तेष्वनिट्त्वात् ॥ १२ ॥ ज० म०

इत इट्प्रतिषेधाधिकारः । मायानामित्यादि । अथानन्तरं ये दिशः प्रोर्णविषुः ते कपिं हन्तुं रथैः पुनः प्रत्याववृतिरे प्रत्यागताः प्रतिनिवृत्ता हनली गतौ वधे वसोरस्येमनोदित इति औदिद्वर्जनादनिम् । कीदृशास्ते मायानामीश्वराः प्रभवः यायायभासकस इति वरः इवन्नतेति नेम् शस्त्रं हस्ते

तांश्चेतव्यान् चितौ श्रित्वा वानरस्तोरणं युतान् ।
जघानाधूय परिघं विजिघृत्तून् समागतान् ॥ १३ ॥
संयुयुत्तव आयूंषि ततः प्रतिरुरुत्तवः ।
रावणान्तिकमाजग्मुर्हतशेषा निशाचराः ॥ १४ ॥

येषां ते तथा शस्यते हन्यतेऽनेनेति शस्त्रं शसबधे त्रासुसिति त्रः पूर्ववन्नेम् मारुतेर्हनूमतो हन्तव्याः हन्तुं शक्याः त्यभावेति पत्ते कर्त्तरि षष्ठी ॥ १२ ॥ भ०

तांश्चेत्यादि । समुदिता एकस्यामिव वेलायां मया हन्तव्या इति वानरस्तोरणमाश्रितवान् स तोरणं श्रित्वा तान् राक्षसान् विजिघृत्तून् विग्रहीतुमिच्छून् युतान् समुदितान् समागतान् ढौकितान् चितौ पृथिव्यां चेतव्यान् पुञ्जीकर्त्तव्यान् जघान हतवान् परिघमाधूय परिभ्राम्य तत्र चेतव्यानिति एकाच इतीट् प्रतिषेधः चितावितिं त्रिचत्तौ च संज्ञायामिति त्रिच् तितुत्रेत्यादिना इट् प्रतिषेधः श्रित्वा युतानिति श्रुकः कितीट् प्रतिषेधः विजिघृत्तूनिति सनि ग्रहगुहोश्चेति तत्र रुदविदेति सनः कित्त्वं ग्रहिज्येति सम्प्रसारणं ढत्वकत्वषत्वानि ॥ १३ ॥ ज० म०

तानित्यादि । तोरणं श्रित्वा परिघमवधूय परिभ्राम्य वानरस्तान् राक्षसान् जघान । कीदृशान् चितौ चेतव्यान् पुञ्जीकर्त्तव्यान् युतान् एकीभूतान् विजिघृत्तून् विग्रहं कर्त्तुमिच्छून् समागतान् मिलितान् चित्रस्तव्यः नेमेकाजादित्यादिना इन्निषेधः श्रुदुश्रिभूर्णोरिति श्रियुभ्यां नेम् नेमुगुहग्रह इति ग्रहेः सनि नेम् गमेरीदित्वान्नेम् ॥१३॥ भ०

संज्ञित्यादि । तत उत्तरकालं ये हतशेषा निशाचराः ते संजुयुत्तव आयूंषि जीवितानि गोहितुमिच्छवः गुहेः पूर्ववत्

एकेन बहवः शूराः साविष्काराः प्रमत्तवत् ।
वैमुख्यञ्चक्रमेत्युच्चैरूचुर्दशमुखान्तिके ॥१५॥
मांसोपभोगसंशूनानुद्विग्नांस्तानवेत्य सः ।

प्रतिषेधः रावणान्तिकमाजग्मुः आगताः प्रतिरुरुषवः वच्यमाणमर्थं कथयितुमिच्छवः अत्रापि पूर्ववत् प्रतिषेधः तत्र चकारेणोगन्तानां सनि समुच्चितत्वात् ॥१४॥ ज० म०

समित्यादि। ततोऽनन्तरं हतशेषा निशाचरा रावणस्य समीपमासेदुः समाजग्मुः। कीदृशाः आयूंषि जीवितानि गोपायितुमिच्छवः गुहूज संवृत्तौ सन् नेमुगुहग्रह इति नेम् प्रतिरुरुषवः वच्यमाणं कथयितुमिच्छवः रुलध्वनौ पूर्ववन्नेम् ॥१४॥ भ०

एकेनेत्यादि। वयं बहवः शूराः साविष्काराः साहङ्काराः अपि सन्तः एकेनापि कपिना हेतुभूतेन वैमुख्यं चक्रम पराङ्मुखत्वमनुष्ठितवन्तः प्रमत्तवत् मद्यपानमत्ता इव एवञ्च चित्तव्याक्षेपादुत्तमपुरुषे लिटि क्रते क्रस्र इत्यादिना इट्प्रतिषेधः नियमित इति एवं दशमुखान्तिके उच्चैरूचुः ॥ १५ ॥ ज० म०

एकेनेत्यादि। एकेन कपिना हेतुना बहवोऽपि समर्थाः अपि प्रमत्ता इव साहङ्कारा अपि वैमुख्यं विमुखतां चक्रम विमुखा भवामः स्मेत्यर्थात् इति ते हतशेषाः निशाचरा रावणस्य समीपे ऊचुः नेमसुमिति नेम् परमते अस्मदि वाच्ये चित्तविक्षेपार्थे टी तदर्थसूचनाय प्रमत्तवदित्युक्तं मद्यपानां हि चित्तविक्षेपः सम्भवत्येव स्वमते सर्वत्र टी दुर्निवारा ॥ १५ ॥ भ०

मांसेत्यादि। स दशमुखस्तानुद्विग्नान् भीतानवेत्य ज्ञात्वा

उद्वृत्तनयनो मित्रान्मन्त्रिणः स्वान् व्यसर्जयत् ॥१६॥
प्रमेदिताः सपुत्रास्ते सुस्वान्ता वाढविक्रमाः।
अक्लिष्टनादा निरगुः फाण्टचित्रास्त्रपाणयः ॥१७॥

स्वानात्मीयान् मन्त्रिणो व्यसर्जयत् प्राहिणोत्। कीदृशांस्तान् मांसोपभोगसंशूनान् मांसोपभोगेन स्थूलवर्ष्मणः उभयत्रापि श्वीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः तत्र श्वयतेर्यजादित्वात् सम्प्रसारणं हल इति सम्प्रसारणस्य दीर्घः द्वयोरप्योदित्त्वान्निष्ठानत्वं उद्वृत्तनयनो रोषात् निष्क्रान्ततारकः यस्य विभाषेतीट् प्रतिषेधः वृतेरुदित्त्वात् मित्रान् स्निग्धान् मन्त्रिणः आदितश्चेतीट्प्रतिषेधः रदाभ्यामिति निष्ठानत्वम् ॥१६॥ ज० म०

मांसेत्यादि। तान् राक्षसान् उद्विग्नान् त्रस्तान् अवेत्य ज्ञात्वा स रावणो मन्त्रिणो व्यसर्जयत्। कीदृशान् मांसोपभोगेन संशूनान् स्थूलान् मित्रान् स्निग्धान्। स कीदृशः उद्वृत्त नयनः उद्घूर्णितनेत्रः क्रोधवशात् टुओश्वीर्गतिवृद्ध्योः नेमडीश्वीदिति नेम् यजादित्वात् ग्रहिज्याद्योरिति जिः ञिघीऽन्यः सूल्वाद्योदिति ओदित्त्वात् तस्य नः विजडीशोभीकम्पे इदित्त्वात् पूर्ववन्नेम् वृतुङ्वल्टवर्त्तने पूञ्ञिशुदित इत्यनेन वेम्त्वात् पूर्ववत् नेम् ञिमिदाञ्मिदाञ्जिङ्च इति चकारात् स्न इने आदित इति नेम् ॥१६॥ भ०

प्रमे इत्यादि। ते मन्त्रिणः सपुत्राः पुत्रैः सह निरगुः निर्गताः इणो गा लुङि प्रमेदिताः स्निग्धीभवितुमारब्धा आदिकर्मणि निष्ठा ततो विभाषाभावादिकर्मणोरिति प्रतिषेधः इट्पक्षे निष्ठा शीङित्यादिना कित्त्वप्रतिषेधात् गुणः सुस्वान्ताः स्वामिनि कल्याणमनसः वाढविक्रमाः भृशपराक्रमाः अक्लिष्टनादाः विस्पष्टवाचः मन्त्रिणां वाग्मित्वात् फाण्टचित्रास्त्रपा-

तान् दृष्ट्वातिदृढ़ान् धृष्टान् प्राप्तान् परिवृढ़ाज्ञया।
कष्टं विनर्दतः क्रूरान् ग्रस्तघुष्टकरान् कपिः॥ १८॥

षयः यदस्रुतपिष्टं कषायं उदकसम्पर्कमात्रादिभक्तरसम् ईष-दुष्णं तदल्पप्रयाससाध्यत्वात् अनायाससाध्यं फाण्टमित्युच्यते तेन चित्राणि रञ्जितानि अस्त्राणि पाणौ येषामिति। स्वान्ता-दयः क्षुब्धेत्यादिना निपातिताः॥१७॥ ज० म०

प्रमे इत्यादि। ते मन्त्रिणः सपुत्राः पुत्रैः सह निरगुर्नि-र्गतवन्तः इणश्छां रूपम्। कीदृशाः प्रमेदिताः वहिर्गमनसमये भार्य्यादीन् प्रति स्नेहं कर्त्तुमारब्धवन्तः राजप्रसादात् स्निग्धा भवितुमारब्धा विविधोपभोगेन प्रीता भवितुमारब्धा वा भावा-दिदे वेति पक्षे इम् सुस्वान्ताः शोधनमनसः वाढ़विक्रमाः भृश-पराक्रमाः अक्लिष्टनादाः विस्पष्टवाचः मन्त्रिणां वाग्मित्वात् फाण्टचित्रास्त्रपाणयः फाण्टेन कषायभेदेन चित्राणि अस्त्राणि पाणौ येषां ते तथा क्षुब्धवाढेत्यादिना स्वनवाहक्लेच्छुकिफणां स्वान्तवाढ़क्लिष्टफाण्टा निपातिताः पुनातीति पुत्रः प्वादेः ख इत्यस्य योगविभागेन क्रस्वत्वान्न गुणः हवत्वतेरिति नेम् ॥ १७॥ भ०

तानित्यादि। तान् दृष्ट्वा कपिः आर्दिददिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः। किम्भूतान् धृष्टान् धृष्णोतीति धृष्टः धृषीशसीवैयात्य इतीट्प्रतिषेधः अतिदृढ़ान् बलवतः दृढ़स्थूलबलयोरिति निपा-तनं परिवृढ़ाज्ञया परिवृढ़स्य प्रभोराज्ञया प्राप्तान् प्रभौ परि-वृढ़ इति निपातनं कष्टं विनर्दतः कष्टं ध्वनतः गम्भीररवञ्च कृच्छ्रगहनयोः कष इतीट्प्रतिषेधः क्रूरान् हिंस्रान् ग्रस्तघुष्ट-करान् घुषिरविशब्दन इतीट्प्रतिषेधः॥ १८॥ ज० म०

तानित्यादि। कपिर्हनूमान् तान् राक्षसान् दृष्ट्वा द्रुतं आर्दि-

अव्यर्णो गिरिकूटाभानभ्यर्णानार्दिदद्द्रुतम्।
वृत्तशस्त्रान् महारम्भानदान्तांस्त्रिदशैरपि ॥१८॥ युग्मकम्।
दमितारिः प्रशान्तोर्जान्नादापूरितदिङ्मुखः।
जघान रुषितो रुष्टांस्त्वरितस्तूर्णमागतान् ॥ २० ॥

ददित्यग्रिमश्लोकेनान्वयः। कोट्टशान् अतिदृढ़ान् बलवत्तरान् धृष्टान् प्रगल्भान् परिवृढ़स्य प्रभोराज्ञया प्राप्तान् कष्टं कृच्छ्रं शोतदुःखदं विनर्दतः शब्दायमानान् क्रूरान् हिंस्रान् शस्त्रैर्घुष्टो घोषणां प्राप्तः सततधारणात् घुष्टो वा करो येषां तान् पूर्ववत् इह वृषवृहकषघुषां क्ते निपातः ॥१८॥ भ०

अव्यर्ण इत्यादि। अव्यर्णोऽपीड़ितः अर्देः संनिविश्य इतीट् प्रतिषेधः गिरिकूटाभान् महागिरिसदृशप्रमाणान् अभ्यर्णानविदूरान् अभेश्चाविदूर्ये इतीट् प्रतिषेधः द्रुतमार्दिदत् हिंसितवान् अर्देः स्वार्थिकण्यन्तस्य लुङि रूपम्। वृत्तशस्त्रोऽधीतशस्त्रविद्यः णेरध्ययने वृत्तमिति इड़भावो णिलुक् च निपात्यते। महारम्भान् अनल्पव्यापारान् त्रिदशैरप्यदान्तान् अशमितान् वादान्तेत्यादिना इड़भावो णिलुक् च निपात्यते ॥१८॥ ज० म०

अव्यर्ण इत्यादि। गिरिकूटाभान् पर्वतशृङ्गसदृशान् अभ्यर्णान् समीपगतान् वृत्तशस्त्रान् अधीतशस्त्रविद्यान् महारम्भान् कृतव्यूहत्वात् त्रिदशैर्देवैरपि अदान्तान् अदमितान्। कपिः कोट्टशः अव्यर्णः अपीड़ितः अर्देः क्ते नेमसंनिव्यर्दे इति नेम् क्षुब्धवाढ़ेत्यादिना सामीप्ये अभिपूर्वादर्देर्ग्रन्तवृतोरध्ययने च निपातितः जप्तदमेर्दान्तशान्तेत्यादिना निपातः ॥ १८ । भ०

दमीत्यादि। ये तु प्रशान्तौजसः शमितबलाः सन्तो रुष्टाः

तेषां निहन्यमानानां संघुष्टैः कर्णभेदिभि ।
अभूदभ्यमितत्रासमास्वान्ताशेषदिग्जगत् ॥२१॥

तूर्णमागताः तान् कपिर्जघान व्यापादितवान् प्रतापाद्दास्यन्तोऽरयो दमिता येन दमितारिः प्रशान्तं शत्रूणामोजो येन स प्रशान्तौजाः नादापूरितदिङ्मुखं तस्य हृष्टत्वात् रुषितः क्रुद्धः त्वरितः ससम्भ्रमः अत्र दमितप्रशमितपूरिताः ण्यन्ताः वादान्तेत्यादिना विकल्पितेटः रुष्टरुषितत्वरिताः रुष्यमत्वरेत्यादिना ॥ २० ॥ ज० म०

दमीत्यादि। कपिस्तूर्णं शीघ्रम् आगतान् राक्षसान् त्वरितः सन् जघान। कीदृशः दमिता उपशमिता अरयः शत्रवो येन स तथा नादैरापूरितं दिङ्मुखं येन रुषितः क्रुद्धः। कीदृशान् प्रशान्तोर्जान् उपशमितबलान् रुष्टान् क्रुद्धान् अन्तशमेः क्तः इम्लोपो णेरिति णिलोपः अन्तदमेर्दान्तशान्तेत्यादिना निपातः रुषत्वरिभ्यां क्तस्य वा रुषामित्यादिना विभाषित इम् त्वरेरनिम्पक्षे स्रिवावमवेत्यादिना ऊट् ॥ २० ॥ भ०

तेषामित्यादि। तेषां रक्षसां निहन्यमानानां संघुष्टैः शब्दैः कर्णभेदिभिः वाधिर्य्यकरैः अभ्यमितत्रासम् अभिगतत्रासं जगदभूत् आस्वान्ताः अशेषा दिशो यस्मिन् जगति संघुष्टाभ्यमितास्वान्ताः रुष्यमत्वरेति विकल्पितेटः ॥ २१ ॥ ज० म०

तेषामित्यादि। हनूमता निहन्यमानानां तेषां राक्षसानां संघुष्टैः शब्दैः जगत् भुवनम् अभ्यमितत्रासं प्राप्तभयम् अभूत्। कीदृशैः कर्णभेदिभिः श्रोत्रविदारिभिः। कीदृशम् आस्वान्ता आशब्दिता अशेषा दिशो यत्र तत्तथा सम्पूर्वघुष अम् आङ्पूर्वस्वनाश्च वा रुषामित्यादिना क्तावत्वोर्वेम् त्वम् ॥२१॥ भ०

भयसंहृष्टरोमाणस्ततस्तेऽपचितद्विषः ।
क्षणेन क्षीणविक्रान्ताः कपिनानेषत क्षयम् ॥ २२ ॥

इतीट्प्रतिषेधाधिकारः ।

हत्वा रक्षांसि लवितुमक्रमीन्मारुतिः पुनः ।
अशोकवनिकामेव निगृह्णीतारिशासनः ॥ २३ ॥

भयेत्यादि । ततस्ते राक्षसाः कपिना क्षणेन क्षयं विनाशमनेषत नीताः कर्मणि लुङ् । भयसंहृष्टरोमाणः भयोद्धतरोमाणः हृषेर्लोमस्विति विभाषितेट् । अपचितद्विषः अपचितानां पूजितानाम् ऋषीणां शत्रवः अपचितश्चेति निपातः । क्षीणविक्रान्ताः क्षीणं विक्रान्तं पराक्रमो येषां क्षियो दीर्घादिति निष्ठातकारस्य नः ॥ २२ ॥ ज० म०

भयेत्यादि । ततोऽनन्तरं कपिना ते राक्षसाः क्षणेन क्षयं, अनेषत प्रापिताः कर्मणि टौ णुर्धुङ इति णुः मान्तोऽदनत इत्यदादेशः न्यादिज्यन्ताढगत्यर्था इति मुख्यकर्मोक्तम् । कीदृशाः भयेन संहृष्टानि उद्गतानि रोमाणि येषां वारुषामहृषेति वेम् अपचितानां पूजितानां मुन्यादीनां द्विषः शत्रवः नेमिकाजिति नेम् । क्षीणं विक्रान्तं पराक्रमो येषां क्षेः पूर्ववन्नेम् क्षेर्घोढे इति दीर्घत्वे सूल्वाद्योदित्यादिना क्तस्य नः क्रमुगतावित्यस्य पूक्लिश्यदित इत्यनेन वेम्त्वात् नेम् डीङ्खोदिति नेम् जमुङभस्य णाविति घं: । इतीट्प्रतिषेधाधिकारः ॥२२॥ भ०

इतः प्रभृतीटमधिकृत्याह हत्वेत्यादि । रक्षांसि हत्वा मारुतिरशोकवनिकामेव पुनर्लवितुं छेत्तुम् आर्द्धधातुकस्येट् अक्रमीत् गतवान् स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्त इतीट् । निगृह्णीतारिशासनः ध्वस्तारिव्यवस्थः ग्रहो लिटि दीर्घ इतीटो दीर्घत्वम् ॥ २३ ॥ ज० म०

आवरीतुमिवाकाशं वरितुं वीनिवोत्थितम्।
वनं प्रभञ्जनसुतो नादयिष्ट विनाशयन्॥ २४॥
वरिषीष्ट शिवं क्षिप्यन् मैथिल्याः कल्पशाखिनः।
प्रावारिषुरिव क्षौणीं क्षिप्ता वृक्षाः समन्ततः॥ २५॥

अथेडधिकारः। हत्वेत्यादि। रक्षांसि हत्वा निगृहीतरावणाज्ञो मारुतिर्हनूमान् पुनरप्यशोकवनिकामिव लवितुं छेत्तुं अक्रमीत् जगाम लूञगिच्छिदि वसोरस्येतीम् क्रमिष्टौ स्नुक्रमोऽम इति इम् मान्तवर्जनात् हसादेः सेम इति न वृिः ग्रहेरिमो घत्वम्॥ २३॥ भ०

आवेत्यादि। प्रभञ्जनसुतो हनूमान् वनमशोकवनिकाख्यं विनाशयन् नादयिष्ट दयां न कृतवान् लुङि रूपम्। आकाशमावरीतुमिव अवष्टब्धमिवोत्थितं वीन् पक्षिणो वरितुं प्रार्थयितुमिवोत्थितम् आगच्छत नान्यत्र यात इहैव फलवृद्धिं प्राप्स्यथेति आवरीतुं वरितुमिति वृतो वेति विकल्पेनेटो दीर्घत्वम्॥ २४॥ ज० म०

आवेत्यादि। प्रभञ्जनसुतो हनूमान् वनं विनाशयन् न अदयिष्ट दयां न कृतवान्। कीदृशम् आकाशम् आवरीतुम् आच्छादयितुमिव वीन् पक्षिणो वरितुं प्रार्थयितुमिव उत्थितम् अत्युच्चत्वात् उच्चत्वोत्प्रेक्षा नेमिकाजित्यादौ वृवर्जनादिम् वृतोवेमो घ इति वा दीर्घः॥ २४॥ भ०

वरीत्यादि। ये कल्पशाखिनः कल्पवृक्षाः स्वर्गादादायारोपितास्तानुन्मूल्य यथास्थानं क्षिप्यन् मैथिल्याः शिवं कल्याणं वरिषीष्ट प्रार्थितवान् मैथिल्या भद्रमस्त्वित्याशंसावचनं लिङ् न लिङीति दीर्घप्रतिषेधः। अन्ये च वृक्षास्तेन समन्ततः क्षिप्ताः सन्तः क्षौणीं पृथ्वीं प्रावारिषुरिवाच्छादितवन्त इव

संवुवूर्षुः स्वमाकूतमाज्ञां विवरिषुं द्रुतम्।
अवरिष्टाक्षमक्षय्यं कपिं हन्तुं दशाननः॥ २६॥

तेषामनाच्छादितत्वादिवार्थः सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति वृद्धिः॥ २५॥ ज० म०

वरीत्यादि। हनूमान् मैथिल्याः शिवं मङ्गलं वरिषीष्ट प्रार्थितवान् आशिषि टौ स्याद्यृदृदूहुरिति पक्षे इम् अठीढोपसेरिति नेमो दीर्घः। किं कुर्वन् ये कल्पवृक्षाः स्वर्गादानीयाशोकवनिकायामारोपितास्तानुन्मूल्य यथास्थानं क्षिप्यन्ननुप्रेरयन् शिवशब्दस्य हितार्थत्वात् समार्थेनेत्यादिना मैथिल्या इत्यत्र षष्ठी। अन्ये वृक्षाः समन्ततस्तेन क्षिप्ताः क्षौणीं भूमिं प्रावारिषुरिव आच्छादितवन्त इव व्या अनि रूपं पूर्ववत् नेमो घः॥ २५॥ भ०

समित्यादि। रामदूतेन कपिना कर्मेदृशं कृतमिति स्वमाकूतमभिप्रायं संवुवूर्षुः संवरीतुमिच्छुः दशाननो द्रुतमाज्ञां विवरिषुः प्रकटितुमिच्छुः अक्षं स्वसुतमवरिष्ट प्रार्थितवान् कत्र्भिप्राये तङ्। किमर्थं कपिं हन्तुं हनिष्यामीति अक्षय्यं क्षन्तुमशक्यं पोरदुपधादिति यत् संवुवूर्षुः विवरिषुरिति उगन्तत्वात् सनि ग्रहगुहोश्चेति चकारेणेट् प्रतिषेधे प्राप्ते इट् सनि वेति विभाषेट् तत्रानिट्पक्षे इको झलीति कित्त्वे उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वपक्षे गुण एव॥ २६॥ ज० म०

समित्यादि। अथ दशाननो द्रुतं कपिं हन्तुम् अक्षनामानं कुमारम् अवरिष्ट प्रार्थितवान् पक्षे इमो घाभावः। कोदृशम् अक्षय्यं न क्षमाहं कोदृशः कपिमात्रेण रामदूतेनैवं कृतमिति स्वमाकूतं स्वकीयमाशयं संवुवूर्षुः संवरीतुमिच्छुः आज्ञां विवरिषुः हे अक्ष! आगच्छ आगच्छ कपिर्हन्यतामित्याज्ञां विवरीतुं

ऊचे संवरिषीष्ठास्त्वं गच्छ शत्रोः पराक्रमम्।
ध्वृषीष्ठा युधि मायाभिः स्वरिता शत्रुसम्मुखम्॥ २७॥
द्रुतं संस्वरिषीष्ठास्त्वं निर्दयः प्रधनोत्तमे।

प्रकटयितुमिच्छुः स्याद्यृदृदृहुरिति वृत्रः सनो वेम् अनिम्पक्षे घोऽश्मानिङ्गमामिति दीर्घत्वे गुर्नानिमिसनोत्यणुत्वात् ऋदिरणावित्युर्॥ २६॥ भ०

ऊचे इत्यादि। किमित्याह त्वं गच्छ शत्रोः पराक्रमं संवरिषीष्ठाः सञ्छादय आशिषि लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्विति वृञो विभाषेट् उश्चेतीट् पक्षे न कित्त्वम्। ध्वृषीष्ठाः युधि मायाभिः कर्तृभूताभिः त्वं कुटिलोक्रुषीष्ठाः ध्वृञ्चर्छने ह्वर्च्छा-कौटिल्ये तस्य चोदात्तत्वात् आशिषि कर्मणि लिङ् ऋतश्च संयोगादेरिति विभाषेट् अनिट्पक्षे उश्चेति कित्त्वं स्वरिता उपतापयिता शत्रुसम्मुखं शत्रोरग्रतः अतो द्रुतं स्वरिषीष्ठा इति वक्ष्यमाणेन योज्यं स्वृशब्दोपतापयोरित्यस्य स्वरतिसूतिसूयेत्यादिना विभाषेट् लिङ्सिचोरिति नानुवर्त्तते॥ २७॥ ज० म०

विवरणमाह ऊचे इत्यादि। दशानन ऊचे। किमित्याह हे अच ! त्वं गच्छ गत्वा शत्रोः कपेः पराक्रमं संवरिषीष्ठाः आच्छादय आशिषि टो पूर्ववत् पक्षे इम्। त्वं युधि संग्रामे मायाभिः कर्त्रीभिः ध्वृषीष्ठाः कुटिलोक्रुषीष्ठाः ध्वृ कौटिल्ये कर्मणि टो स्याद्यृदृदृहुरिति पक्षे इमोऽभावे इगुङ्मंढोस्यनिम इति कित्त्वान्न गुणः। त्वं कीदृशः शत्रुसम्मुखं यथा स्यात्तथा स्वरिता शत्रोरग्रत उपतापयितेत्यर्थः किंवा शत्रुसम्मुखं शत्रूणां प्रधानं स्वरिता उपतापनशीलः। मुखमाद्ये प्रधाने चेत्यमरः। स्वृजशब्दोपतापयोः वेमूदित्स्वरेति पक्षे इम्॥ २७॥ भ०

द्रुतमित्यादि। संस्वरिषीष्ठाः उपतापय निर्भयः सन्

स मायानामगात् सोता कपेर्विधवितुं द्युतिम् ॥ २८ ॥
विगाढारं वनस्यासौ शत्रूणां गाहिता कपिः ।
अच्चं रधितुमारेभे रद्धा लङ्कानिवासिनाम् ॥ २९ ॥
निष्कोषितव्यान्निष्कोष्टुं प्राणान् दशमुखात्मजात् ।

आशिषि लिङ् समोगमृच्छोत्यात्मनेपदम् अत्र ऋतश्चेतीट् प्रधनोत्तमे संग्रामवरे एवमुक्तः सन् स मायानां सोता जनकः कपेर्द्युतिं तेजो विधवितुमपनेतुमगात् गतःसोता धवितुमिति स्वरतीत्यादिसूत्रेण विभाषेट् ॥ २८ ॥ ज० म०

द्रुतमित्यादि । त्वं प्रधनोत्तमे महायुद्धे निर्भयः सन् द्रुतं संस्वरिषीष्ठाः उपतापय शत्रुमित्यर्थात् समोगमृच्छेति मम् एवमुक्तः सोऽक्षः कपेर्द्युतिं तेजो विधवितुम् अपनेतुम् अगात् गतः । कीदृशः मायानां सोता जनकः सूधूञां पूर्ववत् पक्षे इम् ॥ २८ ॥ भ०

विगेत्यादि । असौ कपिः वनस्य विगाढा अवलोडयिता अरं शीघ्रं शत्रूणां गाहिता विनाशयिता कर्मणि षष्ठी ऊदित्वाद्विभाषेट् स्वरतीत्यादिना अच्चं रधितुं हिंसितुमारेभे प्रवृत्तः लङ्कानिवासिनां रक्षसां रद्धा हिंसिता रधादिभ्यश्चेति विभाषेट् ॥ २९ ॥ ज० म०

विगेत्यादि । असौ हनूमान् अच्चं रधितुं हिंसितुम् आरेभे प्रवृत्तः । कीदृशः अरं शीघ्रं वनस्य विगाढा विलोडयिता शत्रूणां गाहिता नाशयिता लङ्कानिवासिनां रद्धा हन्ता गाहूविलोडे इत्यस्य ऊदित्वात् रधहतौ इत्यस्य च रधादित्वात् पूर्ववद्विभाषया इम् ॥ २९ ॥ भ०

निष्कइत्यादि । दशमुखात्मजादक्षात् प्राणान्निष्कोषितव्यान् अपनेतव्यान् अपनयार्हान् निष्कोष्टम् अपनेष्यामीति

आदाय परिघं तस्थौ वनान्निष्कुषितद्रुमः॥ ३०॥
एष्टारमेषिता संख्ये सोढारं सहिता भृशम्।
रेष्टारं रेषितुं व्यास्थद्रोष्टाक्षः शस्त्रसंहतीः॥ ३१॥
शस्त्रैर्दिदेविषुं संख्ये दुद्यूषुः परिघं कपिः।
अर्दिधिषुर्यशः कीर्त्तिमोल्लुं वृक्षैरताडयत्॥ ३२॥

परिघमादाय तस्थौ निरः कुष इति विभाषेट् निष्कुषितद्रुमः वनादपनीतवृक्षः इषिष्ठायामितीट्॥ ३०॥ ज० म०

निष्क इत्यादि। दशमुखात्मजात् अक्षात् निष्कोषितव्यान् आकर्षणयोग्यान् प्राणान् निष्कोष्टुम् अपहर्त्तुं परिघम् आदाय गृहीत्वा कपिः तस्थौ। कीदृशः वनात् निष्कुषिता आकृष्टा द्रुमा वृक्षा येन पूर्ववत् निःपूर्वकुषो वेम् नेम्ड्डोश्वोदिद्धेम् इति क्तेनेम् निषेधस्तत्र निष्कुषवर्जनात्॥ ३०॥ भ०

एष्टेत्यादि। कपिं युद्धस्यैष्टारं एषिता एषणशीलोऽक्षः ताच्छील्ये तृन् न लोकेति षष्ठीप्रतिषेधः सोढारं प्रहरणस्य सहितारं सहिता भृशं सहनशीलः रेष्टारं हिंसकं रेषितुं हिंसितुं रोष्टा रोषणशीलः शस्त्रसंहतीर्व्यास्यत् क्षिप्तवान् लङि रूपं सर्वत्र तीषसहेत्यादिना वेट्॥ ३१॥ ज० म०

एष्टेत्यादि। अक्षः संख्ये युद्धे रेष्टारं हिंसकं हनूमन्तं रेषितुं हिंसितुं शस्त्रसमूहान् व्यास्यत् क्षिप्तवान् असु इत्क्षेपे शो। कीदृशम् एष्टारम् इच्छाशीलं युद्धस्येत्यर्थात् सोढारं सहनशीलं भृशमत्यर्थं सोऽपि एषिता एषणशीलः सहिता सहनशीलः रोष्टा रोषणशीलः इषुशवाञ्छे सहजङ्शक्तौ रिषवधे रुषजि च चकारात् वधे नेम्सहेत्यादिना वेम्॥ ३१॥ भ०

शस्त्रैरित्यादि। कपिः अर्दिधिषुः यशो वर्द्धितुमिच्छुः परिघं दुद्यूषुः परिघेण क्रीड़ितुमिच्छुः अक्षं वृक्षैरताड़यत्

भूयस्तं धिप्सुमाह्वय राजपुत्रं दिदम्भिषुः ।
अहंस्ततः स मूर्च्छावान् संशिश्रीषुरभूद्ध्वजम् ॥ ३३ ॥

हतवान् कीदृशं शस्त्रैर्दिदेविषुं क्रीडितुमिच्छुं कीर्त्तिमीर्त्सुं वर्द्धितुमिच्छुं दिवेरिवन्तस्य ऋधुवृद्धावित्यस्य च संसीवन्तर्द्धे-त्यादिना विभाषितेट् तत्र दिवेरिड्भावपक्षे छ्वोः शूट् ऋधे-राप्ज्ञप्धामीदितील्वम् अभ्यासलोपश्च ॥ ३२ ॥ ज० म०

शस्त्रैरित्यादि। कपिः संख्ये युद्धे वृक्षैरक्षमताडयत्। अक्षं कीदृशं शस्त्रैर्दिदेविषुं क्रीडितुमिच्छुन्तम् ईर्त्सुं वर्द्धयितु-मिच्छुम्। कपिः कीदृशः परिवेश दुद्यूषुः क्रीडितुमिच्छुः दिवो-ऽर्थेवेति करणे द्वितीया यशोऽर्दिधिषुः वर्द्धयितुमिच्छुः दिव्यु-क्रीडादौ भ्रस्जश्रिस्वृयूर्णुभरेत्यादिना इवन्तत्वात् सनौ वेम् इमोऽभावपक्षे छ्वोः शूटावित्यादिना ऊट् ऋधुवृद्धौ पूर्वेण सनो वेम् नाजन्तादेरादिर्द्विरित्यकारस्य स्यादौ नवद्रोऽये इति रेफस्य च न द्वित्वं अनिमपक्षे ज्ञपर्धापामोर्य्य इति ईर खिलो-पश्च अन्तर्भूतण्यर्थोऽत्र बोध्यः ॥ ३२ ॥ भ०

भूय इत्यादि। तं राजपुत्रम् अक्षं धिप्सुं दम्भितुं वञ्च-यितुमिच्छुं भूयः पुनरपि दिदम्भिषुः वञ्चयितुमिच्छुः आह्वया-गच्छेत्यहन् हतवान् ततः सोऽक्षः मूर्च्छावान् मूर्च्छायुक्तः ध्वज-मात्मीयं संशिश्रीषुः संश्रयितुमिच्छुः अभूत् भूतः अत्र दम्भेः श्रयतेश्च सनीवन्तर्द्धेतीट् अत्र श्रयतेरनिट्पक्षे अज्झनगमां सनीति दीर्घः द्वितीयस्य च दम्भ इश्च अभ्यासलोपः दम्भेर्हल्-ग्रहणस्य जातिपरत्वात्सिद्धमिति किस्वे अनुनासिकलोपः एकाचो बश इति भष् खरि चेति चर्त्वम् ॥ ३३ ॥ ज० म०

भूय इत्यादि। कपिस्तमक्षम् आह्वय आगच्छ युद्धे, इत्युक्त्वा भूयः पुनरपि अहन् हन्तेर्धौ। कीदृशं धिप्सुं दम्भं कर्त्तुमिच्छुं

आश्वस्याथ: क्षणाल्लोकान् विभ्रक्षुरिव तेजसा।
रुषा विभ्रज्जिषुप्रख्यं कपिं बाणैरवाकिरत्॥ २४॥
संयुयूषुं दिशो बाणैस्तं यियविषुर्द्रुमैः।
कपिर्मायामिवाकार्षीद्दर्शयन् विक्रमं रणे॥ २५॥

सच दिदम्भिषुः दम्भं कर्त्तुमिच्छुः ततः प्रहारानन्तरं सोऽक्षो ध्वजं संशिश्रीषुः आश्रयितुमिच्छुः सन् मूर्च्छावान् मूर्च्छितोऽभूत् भ्रस्जश्रीत्यादिना दम्भेः श्रयतेश्च सनो वेम् दम्भेरनिम्पक्षे दम्भोयाविति अच ईत्वं खिलोपश्च अनकारनिर्देशात् नस्य लोपः भ्रभान्तस्येति दस्य धः श्रयतेर्घोऽज्झनिङ्गमामिति दीर्घः॥ २३॥ भ०

आश्वस्येत्यादि। क्षणात् क्षणमात्रेणाश्वस्य संज्ञां लब्ध्वा लोकान् जनान् तेजसा क्रोधोत्थेन विभ्रक्षुरिव अथ स कपिं बाणैरवाकिरत् सञ्छादितवान्। कीदृशं विभ्रज्जिषुप्रख्यम् अग्नितुल्यं विभ्रज्जिषुः विभ्रक्षुरिति सनीवन्तर्द्धेत्यादिना विभाषेट् तत्रानिट्पक्षे स्कोरिति सलोपः व्रश्चेति षः इट्पक्षे सकारस्य जश्त्वं श्चुत्वञ्च॥ २४॥ ज० म०

आश्वस्येत्यादि। ततोऽक्षः क्षणात् आश्वस्य चेतनां प्राप्य बाणैः कपिमवाकिरत् आच्छादितवान्। कीदृशः तेजसा लोकान् विभ्रक्षुरिव क्रोधलक्षणमत्र तेजः रुषा क्रोधेन विभ्रज्जिषुप्रख्यम् अग्नितुल्यं भ्रस्जश्रीति भ्रस्जेः सनि वेम्॥२४॥भ०

समित्यादि। बाणैर्दिशः संयुयूषुं मिश्रयितुमिच्छुम् कपिः द्रुमैर्यियविषुः योतुमिच्छुर्मायामिवेन्द्रजालमिवाकार्षीत् कृतवान् रणे विक्रमं दर्शयन् यौतेः सन् सनीवन्तर्द्धेति विभाषेट् ओः पुयण्ज्यपर इतीत्वं अज्झनगमां सनीति दीर्घः॥ २५॥ ज० म०

वानरं प्रोर्णुनविषुः शस्त्रैरक्षो विदिद्युते।
तं प्रोर्णुनूषुरुपलैः स वृक्षैराबभौ कपिः॥ ३६॥
त्वां जिज्ञापयिषू शक्तिं बुभूषू नु जगन्ति किम्।
शस्त्रैरित्यक्षपातां तौ पश्यतां बुद्धिमाहवे॥ ३७॥

समित्यादि। कपिः रणे विक्रमं दर्शयन् मायामिव अकार्षीत् इन्द्रजालमिव दर्शितवानित्यर्थः। कीदृशः द्रुमैरक्षं यियविषुः मिश्रयितुमिच्छुः। अक्षं कीदृशं बाणैर्दश दिशः संयुयूषुं मिश्रयितुमिच्छुं श्रसञ्श्रीति वेम्॥ ३५॥ भ०

वानरमित्यादि। वानरं प्रोर्णुनविषुः छादयितुमिच्छुरक्षः विदिद्युते विद्योतते स्म द्युतिस्वाप्योरिति सम्प्रसारणं कपिरपि तमक्षं उपलैर्वृक्षसहितैः प्रोर्णुनूषुः संवरीतुमिच्छुराबभौ भाति स्म जर्णोतेः पूर्ववद्विभाषेट् इट्पक्षे गुणः अन्यत्र अज्झनेति दीर्घः उभयत्र नन्द्रा इति रेफो न द्विरुच्यते॥ ३६॥ ज० म०

वानरमित्यादि। अक्षः शस्त्रैर्वानरं प्रोर्णुनविषुः आच्छादयितुमिच्छुः सन् विदिद्युते दीप्तः द्युत्स्वाप्योः खेर्जिः कपिरपि वृक्षसहितैरुपलैः पाषाणैस्तमक्षं प्रोर्णुनूषुः आच्छादयितुमिच्छुः सन् आबभौ दीप्यते स्म जर्णुलञ् आच्छादने श्रसञ्श्रीत्यादिना वेम्॥ ३६॥ भ०

त्वामित्यादि। तौ कपिराक्षसौ किं त्वां शक्तिं जिज्ञापयिषू बोधयितुमिच्छु इव बुभूषू त्रिजगन्ति किं नु त्रैलोक्यं शस्त्रेण भर्तुं पूरयितुमिच्छू इत्येवं बुद्धिमाहवे पश्यतां प्रेक्षकाणां अक्षपातां कृतवन्तौ जिज्ञापयिषू बुभूषू इति विभाषेट् अत्र भृञभरण इति भौवादिकस्य ग्रहणं सनीवन्तर्धेति सूत्रे भरेति शपा निर्देशात्॥ ३७॥ ज० म०

त्वामित्यादि। तौ कपिराक्षसौ पश्यतां जनानां आहवे

मायाभिः सुचिरं क्लिष्ट्वा राक्षसोऽक्लिशितक्रियम्।
सम्प्राप्य वानरं भूमौ पपात परिघाहतः॥ ३८॥
पवितोऽनुगुणैर्वातैः शीतैः पूत्वा पयोनिधौ।
बभञ्जाध्युषितं भूयः क्षुधित्वा पत्रिभिर्वनम्॥ ३९॥

युद्धे इति बुद्धिमकृषातां चक्रतुः कीदृशीं बुद्धिमित्याह किमु किमु एतौ स्वां शक्तिं ज्ञापयितुमिच्छू जगन्ति त्रिभुवनानि शस्त्रैर्बुभूषू पूरयितुमिच्छू ज्ञपिभूभ्यां भ्रस्जग्रीत्यादिना सनो वेम् भूमौवादिकः सूत्रे भरेति निर्देशात्॥ ३७॥ भ०

मायेत्यादि। राक्षसो मायाभिः सुचिरं क्लिष्ट्वा क्लेशं कृत्वा वानरम् अक्लिशितक्रियमनभिभूतव्यापारं सम्प्राप्य परिघाहतः भूमौ पपात क्लिशः क्त्वानिष्ठयोरिति विभाषेट्॥३८॥ ज० म०

मायाभिरित्यादि। राक्षसोऽक्षौ मायाभिः सुचिरं क्लिष्ट्वा क्लेशं प्राप्य अक्लिशितक्रियम् अनभिभूतव्यापारं वानरं सम्प्राप्य परिघेणाहतः सन् भूमौ पपात क्लिशेः पूक्लिश्यदित इति क्त्वाचो वेम् पूक्लिशवमजपेति क्तक्तवत्वोर्वेम्। ३८॥ भ०

पवीत्यादि। कपिरपि पयोनिधौ पूत्वा स्नात्वा अनुगुणैरनुकूलैः शीतैर्वातैः पवितः पवित्रीकृतः पूङश्चेति विभाषेट् भूयः पुनर्वनं बभञ्ज। कीदृशं पत्रिभिः पक्षिभिः क्षुधित्वा क्षुधितैर्भूत्वा अध्युषितं कृतनिवासं वसतिक्षुधोरितीट्॥३९॥ ज० म०

पवित इत्यादि। कपिः क्षुधित्वा क्षुधितो भूत्वा पयोनिधौ पूत्वा स्नात्वा फलादिकं भुक्त्वा चेत्यर्थात् शीतलैरनुगुणैर्वातैः पवितस्त्यक्तश्रमः सन् भूयः पुनरपि तद्वनं बभञ्ज भग्नवान्। कीदृशं पत्रिभिः पक्षिभिरध्युषितम् अधिष्ठितं स्वयं भङ्गाभावात् पूङः पूक्लिशवमीति क्तक्तवत्वोर्वेम् पूशीङ्घषेत्यादिना

उच्चैरञ्चितलाङ्गूलः शिरोऽञ्चित्वेव संवहन्।
दधद्विलुभितं वातैः केशरं वह्निपिङ्गलम्॥ ४०॥
जरित्वेव जवेनान्ये निपेतुस्तस्य शाखिनः।
व्रश्चित्वा विवशानन्यान् बलेनापातयत्तरून्॥ ४१॥

णुः पूङ्क्लिशुदित इति क्त्वाचो वेम् वसेः क्षुधेश्च क्षुधवसपूजार्थाश्च इतीम्॥ ३८॥ भ०

उच्चैरित्यादि। उच्चैरूर्द्ध्वम् अञ्चितं पूजितं लाङ्गूलं पुच्छं यस्य शोभनविन्यासेन स्थितत्वात् शिरोऽञ्चित्वेव संवहन् अनम्रत्वात् पूजयित्वेव शिरो बिभ्राणः अञ्चेः पूजायामिति विभाषेट् वह्निपिङ्गलञ्च केशरं सटां दधत् बिभ्रत् वातैर्विलुभितम् आकुलितं लुभोविमोहने इतीट् विमोहनमाकुलीकरणम्॥ ४०॥ ज० म०

उच्चैरित्यादि। कपिः कीदृशः उच्चैरञ्चितलाङ्गूलः जर्द्ध्वम् अञ्चितं पूजितं लाङ्गूलं पुच्छं यस्य स तथा शिरोऽञ्चित्वेव अनम्रत्वात् पूजयित्वेव संवहन् बिभ्राणः वातैर्विलुभितं चञ्चलीकृतं वह्निवत् पिङ्गलं केशरं दधत् धारयन् ईदृशो वनं बभञ्जेति पूर्वेणान्वयः क्षुधवसपूजार्थाञ्चागार्ध्यार्थलुभ इति इम् नेदित् पूजार्थाञ्चोरिति नलोपाभावः॥ ४०॥ भ०

जरीत्यादि। तस्य कपेर्जवेन वेगेन अन्ये शाखिनः जरित्वेव जीर्णा इव भूत्वा निपेतुः अन्यांस्तरून् बलेन व्रश्चित्वा छित्त्वा विवशान् स्रस्तपल्लवानपातयत् पातितवान् जॄव्रश्चोः क्त्वीतीट्॥ ४१॥ ज० म०

जरित्वेत्यादि। अन्ये शाखिनः तस्य कपेर्जवेन वेगेन जरित्वेव जीर्णा इव भूत्वा निपेतुः निपतितवन्तः अन्यान् विवशान् अनायत्तान् तरून् बलेन व्रश्चित्वा छित्त्वा कपिर

दमित्वाप्यरिसङ्घातानश्रान्त्वा कपिकेशरी ।
वनं चचार कर्त्तिष्यन्नर्त्स्यन्निव निरङ्कुशः ॥ ४२ ॥
पारं जिगमिषन् सोऽथ पुनरावर्त्स्यतां द्विषाम् ।
मत्तद्विरदवद्रेमे वने लङ्कानिवासिनाम् ॥ ४३ ॥

पातयत् पातयामास जृत्रश्वो न जिरिति इम् जिनिषेधश्च ॥ ४१ ॥ भ०

दमीत्यादि। कपिकेशरी हनूमान् अरिसङ्घातान् दमित्वा उपशमं नीत्वा अश्रान्त्वा अपरिश्रान्तो भूत्वा वनं चचार उदितो वेति विकल्पेनेट्। निरङ्कुशः निरवग्रहः कर्त्तिष्यन् छेत्स्यन् नर्त्स्यन्निव नर्त्तुकाम इव सेसिचीत्यादिना विभाषेट् ॥ ४२ ॥ ज० म०

दमित्वेत्यादि। कपिकेशरी हनूमान् शत्रुसमूहान् दमित्वा नाशयित्वापि अश्रान्त्वा अश्रान्तो भूत्वा वनं कर्त्तिष्यन् छेत्स्यन् नर्त्स्यन्निव नर्त्तितुकाम इव निरङ्कुशो निरवग्रहः सन् चचार बभ्राम दम्भ दूशमे असुभ्य इत्तपःखेदयोरुदित्वात् पूङ्क्लिश्युदित इति वेम् क्रतीशपच्छिदि नृत्यनृत्ये अनयोर्नृत् कदिति वेम् ॥ ४२ ॥ भ०

पारमित्यादि। अथ स कपिर्द्विषां पारं जिगमिषन् गन्तुमिच्छन् गमेरिट् परस्मैपदेषु पुनरावर्त्स्यतां प्रतीपोभविष्यतां नवृद्भ्य इतीट्प्रतिषेधः वृद्भ्यः स्यसनोरिति परस्मैपदं लङ्कानिवासिनां वने मत्तद्विरद इव रेमे क्रीड़ितवान् ॥ ४३ ॥ ज० म०

पारमित्यादि। अथानन्तरं स हनूमान् पुनरावर्त्स्यतां प्रत्यागमिष्यतां लङ्कानिवासिनां द्विषां शत्रूणां पारमन्तं गन्तुं इच्छुः सन् वने मत्तहस्तीव रेमे क्रीड़ति स्म गमोऽमे

यद्यकल्प्स्यदभिप्रायो योद्धुं रक्षःपतेः स्वयम् ।
तमप्यकर्त्स्यमद्याहं वदन्नित्यचरत् कपिः ॥ ४४ ॥
हते तस्मिन् प्रियं श्रुत्वा कल्प्ता प्रीतिं परां प्रभुः ।
तोषोऽद्यैव च सीतायाः परश्चेतसि कल्प्स्यति ॥ ४५ ॥

स इति गच्छतेरिम् तृङ्गो नेम् पे इति वृतेर्नेम् अतएवं पम् ॥ ४३ ॥ भ०

यदीत्यादि । रक्षःपतेः रावणस्य स्वयं योद्धुं यद्यभिप्रायोऽकल्प्स्यत् समपत्स्यत् तासि च क्लृप इति चकारात् स्यकारे च नेट्, तदा तमप्यहमकर्त्स्यम् उत्सारयामि अहमद्येति एवं वदन् कपिर्वनमचरत् सेसिचीत्यादिना विभाषेट्, अकल्प्स्यदकर्त्स्यमिति च लिङ्निमित्त इति लृङ्, हेतुहेतुमद्भावश्च लिङो निमित्तम् ॥ ४४ ॥ ज० म०

यदीत्यादि । यदि रक्षःपतेः रावणस्य स्वयं योद्धुमभिप्रायोऽकल्प्स्यत् कल्पिष्यते तमप्यद्याहमकर्त्स्यम् अच्छेत्स्यम् इति वदन् कपिरचरत् चरति स्म क्लृपूङ्व्लृचकल्पने पूर्ववत् वृतादित्वात् स्यस्य नेम् कृतोऽसपच्छिदि नृतक्रुदिति वेम् ॥ ४४ ॥ भ०

हते इत्यादि । हते तस्मिन् रक्षःपतौ प्रियं श्रुत्वा प्रभुः रामः परां प्रीतिं कल्प्ता जनयिता अन्तर्भावितो ण्यर्थः धातोरकर्मकत्वात् सीतायाश्चाद्यैव चेतसि तोषः परो महान् कल्प्स्यति सम्पत्स्यते तासि च क्लृप इतीट्प्रतिषेधः लुटि च क्लृप इति परस्मैपदम् ॥ ४५ ॥ ज० म०

हते इत्यादि । तस्मिन् रावणे हते सति प्रियं श्रुत्वा प्रभुः रामः परां प्रीतिं कल्प्ता प्राप्स्यति नेम्पेद्या इति तेनैव पं किञ्च अद्यैव च अधुनैव च सीतायाश्च तसि परस्तोषः कल्-

आहूय रावणोऽवोचदथेन्द्रजितमन्तिकात्।
वने मत्त इव क्रुद्धो गजेन्द्रः प्रधनेष्वटन्॥ ४६॥
ययाथ त्वं द्विषामन्तं भूयो यातासि चासकृत्।
अशकथ जेतुं त्वं देवान् मायाः सस्मर्थ संयति॥ ४७॥

स्यति भविष्यति पूर्ववत् वृतादित्वात् स्वस्य नेम् इति वदन् कपिरचरदिति पूर्वेणान्वयः॥ ४५॥ भ०

आहूयेत्यादि। अथ रावणः इन्द्रजितमाहूय अन्तिकमवोचत् किमवोचदित्याह वने मत्त इव यथा गजेन्द्रो मत्तः क्रुद्धो वने पर्य्यटन् द्विषामन्तं गतवान् तथा त्वं प्रधनेषु संग्रामेष्वटन् द्विषामन्तं ययाथेति वक्ष्यमाणश्लोकेनान्वयः॥ ४६॥ ज० म०

आहूयेत्यादि। अथानन्तरम् अन्तिके समीपे इन्द्रजितमाहूय रावणोऽवोचत् उक्तवान्। किमवोचदित्याह त्वं क्रुद्धः सन् प्रधनेषु युद्धेषु अटन् परिभ्रमन् वने गजेन्द्र इव द्विषामन्तं ययाथेत्यग्रिमश्लोकेनान्वयः मदीभिर्यञ्जिहर्षे नेम्ङी क्ष्वेदिति इदित्त्वान्नेम् सूत्वाद्योदित्यादौ मदवर्जनान्न क्तस्य नः क्रुधक्रुधौ कोपे औदित्त्वान्नेम्॥ ४६॥ भ०

ययेत्यादि। न केवलं ययाथ भूयः पुनरपि यातासि यास्यसि यातेः क्रादिनियमात् प्राप्तस्येटः अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यमिति प्रतिषेधः तस्य हि तासौ नित्यमनिट्त्वम् अजन्ता धातवोऽनुदात्त इति वचनात् देवान् जेतुं त्वमसकृत् बहुधा अशकथ शक्तोऽसि उपदेशे त्वत इति थलीट्प्रतिषेधः शकेस्तासौ नित्यानिट्त्वं शकिस्तु कान्त इति वचनात् मायाश्च कूटयुद्धानि संयति युद्धे सस्मर्थ ज्ञातवानसि ऋतो भारद्वाजस्येतीट्प्रतिषेधः॥ ४७॥ ज० म०

ययाथेत्यादि। असकृत् वारं वारं द्विषामन्तं ययाथ प्राप्त-

त्वं ससर्जिथ शस्त्राणि दद्रष्ठारींश्च दुःसहान् ।
शस्त्रैराद्थि शस्त्राणि त्वमेव महतामपि ॥ ४८ ॥
स त्वं हनिष्यन् दुर्बुद्धिं कपिं व्रज ममाज्ञया ।
मा नाश्नीराक्षसीर्मायाः प्रस्तावीर्मा न विक्रमम् ॥ ४९ ॥

वानसि सृजदृशजिति वेम्त्वं भूयः पुनरपि यातासि च यास्यसि च नेमिकाजिति नेम्त्वं देवान् जेतुं शशकृथ शक्तो भूतोऽसि सृजदृशजिति वेम् संयति युद्धे माया बह्वीः सस्मर्थ स्मृतवानसि नेस्मृतस्यप इति नेम् ॥ ४७ ॥ भ०

त्वमित्यादि। शस्त्राणि त्वं ससर्जिथ क्षिप्तवानसि अरींश्च दुःसहान् युध्यतः दद्रष्ठ दृष्टवानसि न पलायितोऽसि विभाषासृजिदृशोरिति थलि विभाषेट् अनिट्पक्षे सृजिदृशोर्झल्यमकितीति षत्वष्टुत्वे महतामपि मध्ये त्वमेव शस्त्राणि परकीयानि शस्त्रैः, खैराद्थि जग्धवानसि इडत्यर्तिव्ययतीनामित्यदेरिट् ॥ ४८ ॥ ज० म०

त्वमित्यादि। त्वं शस्त्राणि च ससर्जिथ क्षिप्तवानसि सृजदृशेति वेम् दुःसहानरीन् दद्रष्ठ दृष्टवानसि पूर्ववद्वेम्त्वात् पक्षेऽनिम् शक्काजिति षङ् वर्द्धोऽकिदिति ऋतोरः स्वकीयैः शस्त्रैः त्वमेवाद्वितीयः महतामिन्द्रादीनामपि शस्त्राणि आदिथ भक्षितवानसि सृजदृशेत्यादौ अदवर्जनान्नेम् सुमित्यादिना नियमात् नित्यमिम् ॥ ४८ ॥ भ०

स त्वमित्यादि। स त्वमेवंविधः कपिं दुर्बुद्धिं चपलत्वाद्धनिष्यन्निति मदाज्ञया व्रज ऋद्धनोऽस्य इतीट् वस्वेकाजिति सूत्रत्रयं नोदाहृतं वस्वादेशस्य छन्दोविषयत्वात् राक्षसीं मायां मा नाश्नीः मा न व्यक्तीकुरु अपितु व्यक्तीकुर्वित्यर्थः

मा न सावीर्महास्त्राणि मा न धावीररिं रणे।
वानरं मा न संयंसीर्व्रज तूर्णमशङ्कितः ॥ ५० ॥

अञ्जेः सिचीतीट् विक्रमं न मा प्रस्तावीः मा न प्रादुरभूस्त्व सुस्तुधूञ्भ्य इतीट् ॥ ४९ ॥ ज० म०

स त्वमित्यादि। स एवंविधः प्रसिद्धस्त्वं दुष्टमतिं कपिं हनिष्यन् विनाशयिष्यन् ममाज्ञया व्रज गच्छ स्यस्यन्देन इति इम् राक्षससम्बन्धिनीर्मायां मा न अञ्जीः व्यक्तीकरिष्यसि अपित्ववश्यमेव अनूजूधविव्यक्तिगतिम्रक्षणे ऊदित्वादिमृत्वे अनूजः सेरिमिति नित्यमिम् विक्रमं मा न प्रस्तावीः न न प्रस्तुतं करिष्यसि अपित्ववश्यमेव सुस्तुधोः सेरितीम् व्रजवदेति त्रिः मायोगे इमोऽभावः माटौ वेति सदा टौ च ॥ ४९ ॥ भ०

मानेत्यादि। रणे महास्त्राणि मा न सावीः मा न प्रसुहि मा न मुञ्चेत्यर्थः षुप्रसवैश्वर्ययोरित्यस्य रूपं अरींश्च मा न धावीः मा न कम्पय अपि तु भीषयस्वेत्यर्थः पूर्ववदिट् वानरं मा न संयंसीः मा न बधीः यमरमेत्यादिना सगिटौ समुदाङ्भ्यो यम इति तङ् न भवति तत्राकर्मकादिति वर्त्तते यत एवं तस्मादशङ्कितस्तूर्णं व्रज ॥ ५० ॥ ज० म०

मा नेत्यादि। महास्त्राणि मा न सावीर्न न सन्धास्यसि अपि तु सन्धानं करिष्यस्येव रणे अरिं शत्रुं मा न धावीर्न न कम्पयिष्यसि अपित्ववश्यमेव वानरं मा न संयंसीः बद्धं न न करिष्यसि अपित्ववश्यमेव तस्मात्त्वं निर्भयः सन् तूर्णं शीघ्रं व्रज गच्छ षुञ्नसध्याक्लेदपीडामन्थे धुञ्नकम्पे आभ्यां सुस्तुधोः सेरितीम् यमो उपरतौ संपूर्वो बन्धनार्थः यमरमेति इम्सनौ जिञ्ज्रन्तेत्यादौ अशन्योत्समायम इति न मं कर्त्तुः

अनंसीच्चरणौ तस्य मन्दिरादिन्द्रजिद् व्रजन्।
गते तस्मिन्नुपारंसीत् संरम्भाद्रक्षसां पतिः॥ ५१॥
इन्द्रजिद्विक्रमाभिज्ञो मन्वानो वानरं जितम्।
संसिस्मयिषमाणोऽगान्मायां व्यञ्जिजिषुर्द्विषः॥ ५२॥

फलवत्त्वाभावात् इति रावणोऽवोचदिति पूर्वेण सम्बन्धः॥ ५०॥ भ०

अनमित्यादि। एवमुक्त इन्द्रजित् मन्दिरात् व्रजन् गमिष्यन् वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवदिति लट् तस्य पितुश्चरणाव-नंसीत् नतवान् पूर्ववत्सगिटौ गते तस्मिन् रक्षसां पतिः रावणः संरम्भात् क्रोधात् उपारंसीत् निवृत्तवान् पूर्ववत्सगिटौ रमे-रुपाच्चेति तिप्॥ ५१॥ ज० म०

अनंसीदित्यादि। एवमुक्त इन्द्रजित् मन्दिरात् व्रजन् गच्छन् तस्य रावणस्य चरणौ अनंसीत् प्रणनाम तस्मिन्निन्द्र-जिति गते सति रक्षसां पतिः रावणः संरम्भात् क्रोधात् उपारं-सीत् निवृत्तः उभयत्र यमरमनमेति इम्सनौ॥ ५१॥ भ०

इन्द्रेत्यादि। वानरं जितं मन्वानोऽवगच्छन् यतो विक्रमा-भिज्ञः अगात् गतवान् द्विषः शत्रून् संसिस्मयिषमाण उपहसि-तुमिच्छन् पूर्ववत्सन इति तङ् मायां व्यञ्जिजिषुः व्यक्तीकर्त्तु-मिच्छुः स्मिपूङ्रञ्ज्वशासनीतीट् तत्राञ्जेर्नन्द्रा इति नकारो न द्विरुच्यते॥ ५२॥ ज० म०

इन्द्रजिदित्यादि। इन्द्रजित् स्वविक्रमाभिज्ञः अतएव वानरं जितमभिभूतं मन्वानो जानन् द्विषः शत्रोः संसिस्मयि-षमाणः उपहसितुमिच्छुः सन् मायां व्यञ्जिजिषुर्व्यक्तीकर्त्तु-मिच्छुः सन् अगात् गतः स्मिङ्पूङित्यादिना स्मिङोऽनुजस्य सन इम् द्विष इति सम्बन्धे षष्ठी॥ ५२॥ भ०

जगत् पिपविषुर्वायुः कल्पान्त इव दुर्द्धरः ।
लोकानाशिशिषोस्तुल्यः कृतान्तस्य विपर्य्यये ॥ ५३ ॥
वने चिकरिषोर्वृक्षान् बलं जिगरिषुः कपेः ।
लसद्विचित्रशस्त्रौघः संग्रामो मूर्त्तिमानिव ॥ ५४ ॥

जगदित्यादि। कल्पान्ते युगान्ते वायुरिव दुर्द्धरः जगत् पिपविषुः पवितुमुत्क्षेप्तुमिच्छुः विपर्य्यये विनाशकाले लोकानाशिशिषोः भक्षयितुमिच्छोः कृतान्तस्य तुल्योऽगादिति पूर्वेण सम्बन्धः पूर्ववदिट् ॥ ५३ ॥ ज० म०

जगदित्यादि। कीदृशः जगत् भुवनं पिपविषुः पवितुमुत्क्षेप्तुमिच्छुः कल्पान्ते वायुरिव दुर्द्धरः धर्त्तुमशक्यः विपर्य्यये जगतां विनाशकाले लोकान् आशिशिषोः व्याप्तुमात्मसात्कर्त्तुमिच्छोः कृतान्तस्य यमस्य तुल्यः ईदृश इन्द्रजिदगादिति पूर्वेणान्वयः पूङ्शोधे अशूङ्व्याप्तिसंहत्योः आभ्यां सनः स्मिङ्पूङित्यादिना इम् आशिशिषोर्भक्षयितुमिच्छोरिति केचित् तन्न साधु सूत्रे अशू इत्यूदनुबन्धनिर्देशात् ॥ ५३ ॥ भ०

वने इत्यादि। वने वृक्षांश्चिकरिषोः विक्षेप्तुमिच्छोः कपेर्बलं सामर्थ्यं जिगरिषुः अपनेतुमिच्छुः कृगोरुगन्तत्वात् सनि ग्रहगुहोश्चेति प्रतिषेधे प्राप्ते इञ्भानि वेति विकल्पे किरश्च पञ्चभ्य इतीट् किरतेरिटो दीर्घत्वं नेच्छन्तीति न दीर्घः लसन् शोभमानो विविधो बहुप्रकारः शस्त्राणामायुधानामोघः समूहो यस्य स मूर्त्तिमान् शरीरी संग्राम इव इन्द्रजिदगादिति पूर्वेणान्वय इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ज० म०

वने इत्यादि। पुनः कीदृशः वने वृक्षान् चिकरिषोर्विक्षेप्तुमिच्छोः कपेर्बलं सामर्थ्यं जिगरिषुर्भक्षयितुं नाशयितुमिच्छुः लसन् दीप्यमानो विचित्रो नानाविधः शस्त्रसमूहो

रोदिति स्मेव चायाति तस्मिन् पक्षिगणः शुचा।
मुक्तकण्ठं हतान् वृक्षान् बन्धून् बन्धोरिवागमे ॥ ५५ ॥
आश्वसीदिव चायाति तद्वेगपवनाहतम्।
विचित्रस्तवकोद्भासि वनं लुलितपल्लवम् ॥ ५६ ॥

यस्य मूर्त्तः संग्राम इव इन्द्रजिदगादिति पूर्वेण सम्बन्धः कृश-विक्षेपे गृध्रनिगरणे आभ्यां सनः पूर्ववदिम् ॥ ५४ ॥ भ०

रोदीत्यादि। तस्मिन्निन्द्रजिति आयात्यागच्छति सति पक्षिगणः हतान् वृक्षान् कपिनाशितान् शुचा शोकेन मुक्तकण्ठं सशब्दं नामग्राहं रोदिति स्मेव रुदितवानिव नामग्रहणपूर्वया रोदनक्रियया व्याप्यमानत्वात् वृक्षाणां कर्मसंज्ञा रुदादिभ्य इतीट् बन्धून् बन्धोरिव यथा बन्धोरागमने कश्चित् बन्धून् रोदिति। ५५ ॥ ज० म०

रोदितीत्यादि। तस्मिन्निन्द्रजिति आयाति आगच्छति सति पक्षिगणः शुचा शोकेन मुक्तकण्ठं सशब्दं यथा स्यात्तथा हतान् हनूमता विनाशितान् वृक्षान् रोदिति स्मेव क्रन्दति स्मेव यथा बन्धोरागमने लोको हतान् बन्धून् रोदिति सशब्द-रोदनक्रियायां रुदिः सकर्मकः रुदन्नोऽयोहस्तस्येतीम् हन्लौ गतौ वधे श्रीदित्वाद्वेम् ॥ ५५ ॥ भ०

आश्वेत्यादि। तस्मिन्नायाति वनं तद्वेगपवनाहतं सत् आश्वसीदिव सञ्जीवितमिव लङि रूपं यतो विचित्रस्तवको-द्भासि लुलितपल्लवञ्च जातं पूर्ववदिट् ॥ ५६ ॥ ज० म०

आश्वसीदित्यादि। तस्मिन्नायाति सति वनञ्च आश्वसीदिव सञ्जीवितमिव श्वसघ्लुप्राणने घो रुदाद्यस्तीति ईम्। कीदृशं तस्य हनूमतो वेगवायुना आहतम् आश्वस्ततामाह

न प्राणिषि दुराचार ! मायानामीशिषे न च ।
नेडिषे यदि काकुत्स्थं तमूचे वानरो वचः ॥ ५७ ॥

इतोऽधिकारः ।

ससैन्यश्छादयन् संख्ये प्रावर्त्तिष्ट तमिन्द्रजित् ।
शरैः क्षुरप्रैर्मायाभिः शतशः सर्वतो मुहुः ॥ ५८ ॥

विचित्रेण स्तवकेनोद्भासमानं ग्रहादित्वान्नेम् लुलितं मनोहरं पल्लवं यस्य तत् तथा ॥ ५६ ॥ भ०

न प्रेत्यादि । वानरस्तमागच्छन्तमिदं वचनमूचे हे दुराचार ! न प्राणिषि न जीवसि अनचेत्यस्य रूपं पूर्ववदिट अनितेरिति णत्वं न च मायानामीशिषे नेशिता भवसि ईशः स इति ईट् अधीगर्थेति कर्मणि षष्ठी यदि काकुत्स्थं नेडिषे न स्तौषि ईडजनोर्ध्वे चेति चकारात् सेचेतीट् ॥५७॥ ज० म०

इतोऽधिकारः ।

न प्रेत्यादि । वानरो हनूमान् तमिन्द्रजितं वच ऊचे । किं वच इत्याह हे दुराचार ! त्वं काकुत्स्थं यदि नेडिषे न स्तौषि तदा न प्राणिषि न जीवसि न च मायानामीशिषे मायानामीश्वरो न भविष्यसि माया यथेष्टं न च विनियोच्यसे इति वा कर्मणि षष्ठी धातूनामनेकार्थत्वात् विनियोगार्थता वर्त्तमानसामीप्येऽपि वर्त्तमानवद्विवक्ष्यत इति न्यायात् सर्वत्र की अनघ्लुप्राणने रुद्लोऽय इति इम् इडलड्स्तुतौ आभ्यां सध्वोरस्येमिति इम् ॥ ५७ ॥ भ०

इतोऽधिकारः ।

इदानीं विसर्जनीयस्य स इत्याधिकृत्याह, सेत्यादि । इन्द्रजित् ससैन्यः सबलः तं वानरं सर्वतः शरैः क्षुरप्रैः भल्लैः छादयन् मुहुः क्षणं मायाभिः शतशोऽनेकधा संख्ये प्रावर्त्तिष्ट

वानरः कुलशैलाभः प्रसह्यायुधशीकरम् ।

प्रवृत्तः लुङि रूपं तत्र ससैन्यश्छादयन् इति विसर्जनीयस्य स इति सत्वं छकारे परे सुत्वं शरैः क्षुरप्रैरिति सत्वापवादः शर्परोखरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयः विसर्जनीयस्य विकारनिवृत्त्यर्थः मायाभिः शतशः सर्वत इति वाशरीति विकल्पः विसर्जनीय सकारो वा ॥ ८५ ॥ ज० म०

अतः परं विसर्जनीयसत्वाधिकारः। सकारपदमादेशमात्रोपलक्षणं लभते विसन्ध्यधिकारः। ससैन्य इत्यादि। इन्द्रजित् ससैन्यः सैन्यैः सह शरैः क्षुरप्रैश्च सर्वतो मुहुर्वारं वारं तं वानरं छादयन् संख्ये युद्धे मायाभिः शतशः शतं शतं वारान् आवर्त्तिष्ट प्रवृत्तः ससैन्यश्छादयन्नित्यत्र वेः सोऽशसन्तेच्छुते इति विसर्गस्य सः खुसुभिरिति तालव्यत्वं शरैः क्षुरप्रैरित्यत्र कखपफयोर्मुन्यावित्यस्य न विषयः अशसन्त इत्यस्यानुवर्त्तनात् विभक्तिव्यत्ययेन अशसन्तयोरिति कखपफयोर्विशेषणात् परे तु शषपरयोः ख्याञि च न स्यादिति जिह्वामूलीयनिषेधं षस्परयोर्न स्यादित्यनेन उपध्मानीयनिषेधश्चाहुः क्षुरप्रैर्मायाभिरित्यत्र रिचोऽवे इति विसर्गस्य रेफः यद्यपि रवे इति कृते इष्टसिद्धिः स्यात्तथापि इच इति कृतस्य साफल्यमाह देवोदासचक्रवर्त्ती यथा क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽपि प्रवर्त्तत इति न्यायात् अभोभगोऽघोभ्योऽवे लुबित्यादिसूत्रविषये प्रवृत्त्याशङ्कानिरासः तेन हि न्यायेन दधिना पतिनेत्यादिसिद्धं मायाभिः शतश इत्यत्र शसिशसित्यस्य विषयः सर्वतो मुहुरित्यत्र अतोऽड्व्युरित्यस्य विषयः ॥ ८५ ॥ भ०

वानेत्यादि। वानरः कुलशैलाभः संग्रामे स्थिरत्वात्

रक्षस्पाशान् यशस्काम्यं स्तमस्कल्पानदुद्रुवत् ॥ ५९ ॥
धनुष्पाशभृतः संख्ये ज्योतिष्कल्पोरुकेशरः ।

आयुधं शीकरमिव नैरन्तर्य्येण पतनात् प्रसह्याभिभूय कुप्वोः ≍क≍पौ चेति जिह्वामूलीयोपाध्मानीयौ रक्षस्पाशान् कुत्सितराक्षसान् पाप्येपाशप्स्वार्थिका अपि प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते यशस्काम्यन् आत्मनो यश इच्छन् अत्र तकारे परतोनश्छव्यप्रशानिति नुत्वं विसर्जनीयसकारौ च पूर्वस्यानुनासिकः तमस्कल्पान् ईषदसमाप्ततमसः कुप्वोरपवादः सोपदादाविति सकारः तत्र पाशकल्पकाम्येष्विति परिगणनं अदुद्रुवत् ढौकते स्म णिश्रीत्यादिना चङ् ॥ ५९ ॥ ज० म०

वानर इत्यादि । वानरः कुलपर्वततुल्यः क्व शरेहितत्वात् आयुधं शीकरमिव नैरन्तर्य्येण पतनात् प्रसह्य सोढ्वा रक्षस्पाशान् कुत्सितरक्षांसि अदुद्रुवत् ढौकते स्म द्रावितवानित्यर्थः द्रुगतौ टौ णिश्रिद्रुस्रुकम इति अङ् । कीदृशः यशस्काम्यन् आत्मनो यश इच्छतीति लेः काम्यक् स्वेच्छायामिति काम्यक् ततः शतृः । कीदृशान् तमस्कल्पान् अन्धकारतुल्यान् त्यादेश्चोने इति कल्पः कुत्सितानि रक्षांसि रक्षस्पाशाः पाशः कुत्सायामिति पाशः पुंस्त्वमभिधानात् राजानमिच्छति राजीयतीत्यादिषु नोलुप्फेधावित्यनेनैवेष्टसिद्धौ नलोपार्थं नलोपः क्यङे इति कृतं ज्ञापयति लुप्तविभक्तिकस्य विरामाश्रितकार्य्यस्यानित्यमिति तेन रक्षस्पाशादिषु विसर्गाभावः किंवा रक्षस्पाशादयो मनीषादित्वात् सिद्धाः किंवा सेतुकखपफे वेत्यस्य योगविभागात् वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वाच्च पाशकाम्यकल्पेषु विसर्गस्य नित्यं सकारः ॥ ५९ ॥ भ०

धनुरित्यादि । धनुष्पाशभृतः कुत्सितधनुर्धरान् राक्षसान्

दुधाव निर्नमस्कारान् राक्षसेन्द्रपुरस्कृतान् ॥ ६० ॥
स्वामिनो निष्क्रयं गन्तुमाविष्कृतबलः कपिः।
रराज समरे शत्रून् घ्नन् दुष्कृतवहिष्कृतः ॥ ६१ ॥

ज्योतिष्कल्पोरुकेशरः अग्नितुल्यस्थूलसटो वानरः इणः ष इति पाशादिष्वेव विसर्जनीयस्य षत्वं दुधाव कम्पितवान् यस्मान्निर्नमस्कारान् अप्रणामान् राक्षसेन्द्रेणेन्द्रजिता पुरस्कृतान् अग्रतः स्थापितान् नमस्पुरसोर्गत्योरिति विसर्जनीयस्य सकारः इण उत्तरस्य तु विसर्जनीयस्य स एवाधिक्रियते तत्र नमःशब्दस्य साक्षात्प्रभृतिषु पाठात् पुरः शब्दस्य पुरोऽव्ययमिति गतिसंज्ञा ॥ ६० ॥ ज० म०

धनुरित्यादि। वानरः संख्ये युद्धे तान् राक्षसान् दुधाव कम्पितवान् धुनञ्कम्पे ठो कीदृशान् धनुष्पाशभृतः निन्दितधनुर्द्धरान् पूर्ववत्पाशः निर्नमस्कारान् नमस्कारवर्जितान् अप्रशस्तानित्यर्थः राक्षसेन्द्रपुरस्कृतान् इन्द्रजिताऽग्रतः स्थापितान्। कीदृशः ज्योतिष्कल्पोरुकेशरः अग्नितुल्यवर्णविपुलसटः पूर्ववत् कल्पः सर्वत्र पूर्ववत् विसर्गाभावः वे सकारो वा तस्येलात्परस्य सस्य षत्वमभिनिष्पतव्य इत्यत्र व्याख्यातम् ॥ ६० ॥ भ०

स्वामीत्यादि। स्वामिनः सुग्रीवस्य निष्क्रयमानृण्यं गन्तुं शत्रून् घ्नन् विनाशयन् कपिः समरे रराज आविष्कृतबलः प्रकटितसामर्थ्यः दुष्कृतवहिष्कृतः दुष्कृतं पापं वहिष्कृतमनेनेति वाहिताग्न्यादिषु द्रष्टव्यं सर्वत्र इदुदुपधस्य चेत्यनेनाप्रत्ययविसर्जनीयस्य षत्वम् ॥ ६१ ॥ ज० म०

स्वामीत्यादि। कपिः समरे संग्रामे शत्रून् घ्नन् विनाशयन् रराज दीप्यते स्म कीदृशः स्वामिनः सुग्रीवस्य निष्क्रय-

चतुष्काष्ठं क्षिपन् वृक्षान् तिरस्कुर्वन्नरीन् रणे।
तिरष्कृतदिगाभोगो ददृशे बहुधा भ्रमन् ॥ ६२ ॥
द्विष्कुर्वतां चतुष्कुर्वन्नभिघातं नगैर्द्विषाम्।
बहिष्करिष्यन् संग्रामाद्रिपून् ज्वलनपिङ्गलः ॥ ६३ ॥

मातृष्वसुः गन्तुं आविष्कृतं प्रकाशितं बलं सामर्थ्यं येन तादृशः दुष्कृतेन पापेन बहिष्कृतस्त्यक्तः निष्पाप इत्यर्थः दुष्कृतं बहिष्कृतं येनेति वा पूर्वनिपातस्यानियमात् क्वचित् क्तान्तस्य परनिपातः आहिताग्न्यादेर्वेति परः दुर्निरावर्बहिःप्रादुश्चतुरां षः कखपफे इति परसूत्रदर्शनात् निष्क्रयादिषु से तु कखपफे वेत्यस्य वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् नित्यं सकारो बोध्यः विकल्पेऽपि न क्षतिः दुःखं दुष्खश्चेति द्विरूपदर्शनात् मूर्द्धन्यषत्वं पूर्ववत् ॥ ६१ ॥ भ०

चतुरित्यादि। चतस्रः काष्ठा दिशो यस्मिन् क्षेपण इति क्रियाविशेषणं पूर्ववत् षत्वं चतसृषु दिक्षु वृक्षान् रणे भ्रमन् एकोऽपि बहुधा ददृशे दृष्टः कपिः क्षिपन्निति तौदादिकः अरींस्तिरस्कुर्वन् अभिभवन् तिरष्कृतदिगाभोगः अपनीतदिग्विस्तरः तिरसोऽन्यतरस्यामिति पक्षे षत्वम् ॥ ६२ ॥ ज० म०

चतुरित्यादि। स एकः कपिः रणे भ्रमन् बहुधा ददृशे जनैरित्यर्थात्। किं कुर्वन् चतुष्काष्ठं वृक्षान् क्षिपन् चतस्रः काष्ठा दिश आधारत्वेन यस्मिन् क्षेपणे क्रियाविशेषणमिदं चतसृषु दिक्षु वृक्षान् क्षिपन्नित्यर्थः अरीन् शत्रून् तिरष्कुर्वन् अभिभवन् तिरष्कृतदिगाभोगः आच्छादितदिग्विस्तरः पूर्ववद्विभाषया विसर्गस्य सकारः ॥ ६२ ॥ भ०

द्विष्कुर्वेत्यादि। असौ कपिराटीदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः कीदृशः द्विष्कुर्वतां द्वौ वारावभिघातं कुर्वतां द्विषां चतुष्कुर्वन्

ज्योतिष्कुर्वन्निवैकोऽसावाटीत् संख्ये परार्द्ध्यवत्।
तमनायुष्करं प्राप शक्रशत्रुर्धनुष्करः॥ ६४॥

चतुरो वारान् नगैर्वृक्षैरभिघातं कुर्वन् द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे इति विसर्जनीयस्य वा षत्वं अरीन् संग्रामाद्बहिष्करिष्यन् अपनेष्यामीति इसुसोः सामर्थ्ये इति विसर्जनीयस्य षत्वं पक्षे सामर्थ्यं चात्र व्यपेक्षानेकार्थीभावः वहिष्करिष्यन्निति द्वयोः परस्परव्यपेक्षत्वात्॥ ६३॥ ज० म०

द्विरित्यादि। असौ कपिराटीदित्यग्रिमश्लोकेनान्वयः। किं कुर्वन् द्वौ वारौ अभिघातं कुर्वतां द्विषां नगैः पर्वतैश्चतुरो वारान् अभिघातं कुर्वन् द्विस्त्रिश्चतुःकृत्वोऽर्थे इति सूत्रेण विभाषया कस्कादित्वाद्रूपद्वयमिति परः स्वमते ह्रस्वेपाणा-वित्यादिना साक्षादादित्वात् वा समासः। समासे सेतु कखेति रूपद्वयं निर्विरोधं एवमसमासेऽपि कखपफे वेत्यस्य योग-विभागः कार्य्यः समासपक्षे षत्वं व्याख्यातमेव असमासेऽपि क्लिलादित्यस्य योगविभागात् षत्वं मनीषादित्वाद्वा संग्रामात् अरीन् शत्रून् वहिष्करिष्यन् पूर्ववत् वेः सः षत्वञ्च ज्वलनवत् वह्निवत् पिङ्गलः॥ ६३॥ भ०

ज्योतिरित्यादि। एकोऽपि ज्वलनपिङ्गलः ज्योतिष्कुर्व-न्निव अग्निं दीपयन्निव पूर्ववत् पक्षे विसर्जनीयस्य षः परार्द्ध्य-वत् दिव्य इव परार्द्धो द्युलोकः ब्रह्माण्डसम्बन्धिन ऊर्द्ध्वभा-गस्योत्कृष्टत्वात् तत्र भव इति परावराधमेति यत् संख्ये संग्रामे आटीत् परिचक्राम इट इटीति सिचो लोपः तं वानर-मनायुष्करं प्राणापहारिणं शक्रशत्रुरिन्द्रजित् प्राप प्राप्तवान् धनुष्करः धनुः करे यस्येति नित्यं समासेत्यादिना षत्वम्॥ ६४॥ ज० म०

अस्यन्नरुष्करान् बाणान् ज्योतिष्करसमद्युतिः।
यशस्करो यशस्कामं कपिं बाणैरताडयत्॥ ६५॥
चकाराधस्पदं नासौ चरन् वियति मारुतिः।
मर्माविद्भिस्तमस्काण्डैर्विध्यमानोऽप्यनेकधा॥ ६६॥
इति सत्वाधिकारः।

ज्योतिरित्यादि। एकोऽसौ कपिः संख्ये परार्द्धवत् अत्युत्कृष्टसंख्याविशेषावच्छिन्नवत् ज्योतिष्कुर्वन् आटीत् परिचक्राम परार्द्धवत् दिव्यवदिति जयमङ्गला तं कपिं शक्रशत्रुरिन्द्रजित् प्राप। कीदृशं न आयुः करोतीत्यनायुष्करम् कीदृशः धनुः करे यस्य स तथा पूर्ववद्धेः सः षत्वञ्च इसुसन्तयोः कखपफयोर्नित्यमिति परः॥ ६४॥ भ०

अस्यन्नित्यादि। बाणानरुष्करान् व्रणजनकान् दिवाविभेत्यादिना टः अस्यन् चिपन् ज्योतिष्करसमद्युतिः ज्योतिष्करणशीलः आदित्यः कृञोहेत्वित्यादिना टः तेन तुल्य इत्यर्थः पूर्ववत् षत्वं यशस्करो यशोजननशीलः इन्द्रजित् यशस्कामे यशसि कामोऽस्येति तं कपिं बाणैरवाकिरत् अताडयत् अतः कृकमीत्यादिना नव्ययविसर्जनीयस्य सत्वम्॥ ६५॥ ज० म०

अस्यन्नित्यादि। इन्द्रजिदरुष्करान् व्रणजनकान् बाणान् अस्यन् चिपन् बाणैः कपिमताडयत् ज्योतिष्करस्य सूर्य्यस्य समा द्युतिर्यस्य यशस्करो यशोजननशीलः। कीदृशं कपिं यशस्कामं यशसि कामो यस्य सर्वत्र पूर्ववद्धेः स इलात् षत्वञ्च अरुज्योंतिर्यशश्च करोतीति सुकृष्टः॥ ६५॥ भ०

चकारेत्यादि। असौ मारुतिर्वियति चरन् अधस्पदं पृथिव्यां पदं न चकार। अधस्पदमिति मयूरव्यंसकादित्वात्सः

पुरुहूतद्विषो धूर्षु युक्तानश्वस्य वाजिनः।
आयूंषि त्वक्षु निर्भिद्य प्राभञ्जनिरमोचयत्॥ ६७॥

कस्कादिषु चेति षत्वं मर्माणि विध्यन्तीति क्विप् न हि वृतीत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घत्वम्॥ ६६॥ ज० म०

इति षत्वसत्वाधिकारः।

चकारेत्यादि। असौ मारुतिर्हनूमान् वियति आकाशे चरन् मर्माणि विध्यद्भिः कालायसघटितत्वात् तमस्तुल्यैः काण्डैः शरैरनेकधा विध्यमानस्ताड्यमानोऽपि अधस्पदं पृथिव्यां पदं न चकार पूर्ववद्वेः सः अधःशिरसोः पदे तमसस्तु काण्डे नित्यं विसर्गस्य सकारः इति परः॥ ६६॥ भ०

इति विसर्जनीयसत्वाधिकारः।

इतः प्रभृति अपदान्तस्य मूर्द्धन्य इत्यधिकृत्याह पुरुहूतेत्यादि। पुरुहूतद्विषः इन्द्रजितः सम्बन्धिनो यानस्य रथस्य धूर्षु युक्तान् वाजिनः त्वक्षु चर्मसु निर्भिद्य प्राभञ्जनिर्मारुतिरायूंषि जीवितानि अमोचयत् त्याजितवान् धूर्षु त्वक्ष्विति आदेशप्रत्यययोरिति षः प्रत्ययसकारत्वात् तत्र हि इण्कोरिति वर्त्तते परेण च णकारेण प्रत्याहारः आयूंषीति नुम् विसर्जनीयेत्यादिना सहेः साढः स इति छन्दोविषयत्वान्नोदाहृतं ततः छन्दसि सह इति ण्विप्रत्ययस्य विधानात् एवञ्च पृतनाषाड्द्विष इति पाठान्तरमयुक्तम्॥ ६७॥ ज० म०

अथ मूर्द्धन्यषत्वाधिकारः। पुरुहूतेत्यादि। प्रभञ्जनस्यापत्यं हनुमान् पुरुहूतद्विषः शक्रशत्रोर्मेघनादस्य यानस्य रथस्य धूर्षु भारेषु युक्तान् वाजिनोऽश्वान् त्वक्षु चर्मसु निर्भिद्य आयूंषि अमोचयत् त्याजयामास घोऽञोभेरिति सूत्रे उपसर्जनीभूतार्था अपि शब्दार्थादयो गृह्यन्ते इति तु प्राप्त्यर्थ-

सुषुपुस्ते यदा भूमौ रावणिः सारथिं तदा।
आहर्तुमन्यानशिषत् प्रोषितत्रासकर्कशः॥ ६८॥
प्रतुष्टुषुः पुनर्युद्धमासिषञ्जिषयिषुर्भयम्।

योर्निवृत्तोः प्रतिषेधेन ज्ञापितं तेन वाजिनां प्रयोज्यानां कर्मत्वम् अत्र हि मुचिर्मुक्तिपूर्विकायां गतौ वर्त्तते अतएव अमोचयत् मोचनेन भवान्तरमगमयदित्यर्थः क्विलादित्यादिना धूर्ष्वित्यत्र रेफात् आयूंषीत्यत्र नुवि व्यवधानेऽपि त्वक्षु-त्यत्र ककारात् सस्य षत्वं पुरुहूतेत्यत्र पृतनाषाडिति क्वचित्पाठः॥ ६७॥ भ०

सुष्वित्यादि। ते यदा भूमौ सुषुपुः निपेतुः आदेशसकारत्वात् पूर्ववत् षत्वं तदा रावणिरन्यानश्वानाहर्त्तुमानेतुं सारथिमशिषत् आदिष्टवान् सर्त्तिशास्तीत्यङ् शासइदङ्हलोरिति इकारः शासिवसीति षत्वं प्रोषितत्रासः प्रोषितादूरमादुपगतभयः कर्कशश्च रौद्रः प्रोषित इति यजादित्वात् सम्प्रसारणं षत्वं पूर्ववत्॥ ६७॥ ज० म०

सुषुपुरित्यादि। ते वाजिनो यदा भूमौ सुषुपुः निषेदुः ञिष्वपौ शये ध्वाद्यादिषु इति मूर्द्धन्यस्य दन्त्यत्वं ततः क्विलादिति सस्य कृतत्वात् षत्वं तदा तस्मिन् काले रावणस्यापत्यमिन्द्रजित् अन्यानश्वानाहर्त्तुं सारथिम् अशिषत् आदिष्टवान्। कीदृशः प्रोषितोऽपगतस्त्रासो यस्येति बहुव्रीहिः स चासौ कर्कशश्चेति पश्चात्कर्मधारयः प्रोषितत्रासेन कर्कशो वा शास्तेः शासलिदृद्युदिति ङः शासुङिति इत् वसेः क्षुधवसेति तस्य इम् ग्रहस्वपाघ्योरिति जिः क्विलादित्यादौ शासवसेति षत्वम्॥ ६८॥ भ०

प्रत्वित्यादि। अश्वा आनीता इति पुनरपि युद्धं प्रतुष्टुषुः

मातस्थौ रथमात्मीयानुत्सिसाहयिषन्निव ॥ ६९ ॥
बलान्यभिषिषिचन्तं तरुभिः कपिवारिदम्।
विजिगीषुः पुनश्चक्रे व्यूहं दुर्जयमिन्द्रजित् ॥ ७० ॥

प्रस्तोतुमारब्धुमिच्छुः सन् अज्झनगमां सनीति दीर्घः सनाशंसभिच्चउः नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः रथमातस्थौ आरूढ़वान् भयमासिषञ्जयिषुः संश्लेषयितुमिच्छुः हनूमता तत्र स्तौतिः सनि षत्वभूते सञ्जेश्च स्तौतिण्योरिति अभ्यासादुत्तरस्य षत्वं आत्मीयान् भृत्यानुत्सिसाहयिषन्निव उत्साहयितुमिच्छन्निव युध्यध्वमिति स्तौतीत्यादिना षत्वे प्राप्ते सः स्विदित्यादिना षकारस्य सत्वम् ॥ ६९ ॥ ज० म०

प्रतुष्टुषुरित्यादि। इन्द्रजित् पुनः सज्जीभूतं रथमातस्थौ आश्रितवान्। कीदृशः युद्धं प्रतुष्टुषुः प्रस्तोतुमारब्धुमिच्छुः भयं आसिषञ्जयिषुः हनूमतो भयमासञ्जयितुं संश्लेषयितुम् इच्छुः आत्मीयान् अनुचरान् उत्सिसाहयिषन्निव उत्साहयितुमिच्छन्निव णिस्त्वोः खेरित्यादिना षत्वभूते सनि खेः षत्वं तत्रैव सहवर्जनात् उत्सिसाहयिषन्नित्यत्र न षत्वम् ॥ ६९ ॥ भ०

बलेत्यादि। कपिवारिदं कपिं वारिदमिव बलान्यभिषिषिचन्तं तरुभिः अभिषेक्तुं छादयितुमिच्छन्तं स्थादिष्वभ्यासेत्यादिना तु सकारस्याभ्याससकारस्य च षत्वं तमेवंविधं कपिं विजिगीषुर्विजेतुमिच्छुः इन्द्रजित् सन्लिटोर्जेति कुत्वं पुनर्व्यूहं बलसन्निवेशं दुर्जयाख्यं चक्रे हस्त्यश्वादिसैनिकानां मण्डलस्थित्या विरच्यते ॥ ७० ॥ ज० म०

बलानीत्यादि। तरुभिर्बलानि अभिषिषिचन्तं छादयितुमिच्छन्तम् अतएव कपिं वारिदमिव जेतुमिच्छुरिन्द्रजित् पुनर्व्यूहं बलविन्यासं चक्रे दुर्जयं जेतुमशक्यं व्यूहस्य कपेर्वा

अभिष्यन्तः कपिं क्रोधादभ्यषिञ्चन्निवात्मनः।
सम्प्रहारसमुद्भूतैरक्तैः कोष्णैरुदच्युतैः॥ ७१॥
संग्रामे तानधिष्ठास्यन् निषद्य पुरतोरणम्।
अविषीदन्नवष्टब्धान् व्यष्टम्भान्नरविष्वणान्॥ ७२॥

विशेषणम् अभिपूर्वसिचः सनः षत्वे ञिस्त्वोः खेरिति नियमेन स्तौत्यादित्यादिना गोक इत्यादिना च प्राप्तं षत्वं बाध्यते प्रकृतेर्बाधितत्वात् गोक इत्यादिना खेः सकारस्यापि न षत्व-मिति केचित् ञिस्त्वोः खेरित्यनेन खिनिमित्तं षत्वं बाध्यते तेन प्रकृतेः सस्य न षत्वं खेस्तु गोक इत्यादिना षत्वं भवत्ये-वेति केचित्। वस्तुतस्तु षत्वभूते सनि खिनिमित्तस्यैव षस्य निषेधः न तु गिनिमित्तस्य तेनोभयत्र गोक इति षत्वम् ॥ ७०॥ भ०

अभीत्यादि। राक्षसाः क्रोधादात्मनोऽभिष्यन्तः अन्तं नयन्तः षोऽन्तकर्मणीत्यस्य शतरि ओतः श्यनीत्योकारलोपः उपसर्गादिति षत्वं सम्प्रहारसमुद्भूतैः रक्तैः कोष्णैरीषदुष्णैः अरुच्युतैः व्रणान्निर्गतैः कपिमभ्यषिञ्चन्निव अभिषिक्तवन्त इव लङि रूपं प्राक्सितादड्व्यवायेऽपीति षत्वम्॥ ७१॥ ज० म०

अभीत्यादि। राक्षसाः क्रोधादात्मनो अभिष्यन्तोऽन्तं नयन्तः सम्यक् प्रहारजातैः ईषदुष्णैः व्रणच्युतैः रक्तैः कपिम् अभ्य-षिञ्चन्निव अभिषिक्तवन्त इव षोयनाशे शतृः अभिषोसिचो-र्गोकः सुस्तम्भषो इत्यादिना षत्वम्॥ ७१॥ भ०

संग्रामे इत्यादि। ये प्राणिनः अभिषिञ्चन्ति तान्नरविष्व-णान् राक्षसान् संग्रामे अधिष्ठास्यन् अस्वतन्त्रीकरिष्यन् कपिः उपसर्गादिति षत्वं पुरतोरणं पुरद्वारं व्यष्टम्भात् आश्रितवान् निषद्य तत्रैव पुरतोरणे स्थित्वा प्राणिनो मा प्रविक्षुरिति

विषह्य राक्षसाः क्रुद्धाः शस्त्रजालमवाकिरन्।
यन्न व्यषहतेन्द्रोऽपि कपिः पर्य्यषहिष्ट तत् ॥ ७३ ॥

अविषीदन् विषादमगच्छन् निषद्य विषीदन्निति सदिरप्रतेरिति षत्वम् अवष्टब्धान् अविदूरान् अवाच्चालम्बनाविदूर्य्ययोरिति षत्वं व्यष्टम्नादिति अड्व्यवाये वेस्तम्भेरिति षत्वं स्तम्भुस्तुन्भु इत्यादिना श्नाप्रत्ययः सशब्दायामभ्यवहारक्रियायां स्वनतिर्वर्त्तते नराणां विष्वणा इति सः नरान् सशब्दमभ्यवहरन्त इत्यर्थः वेश्वस्वनोसभोजन इति षत्वम् ॥ ७२ ॥ ज० म०

संग्रामे इत्यादि। हनूमान् संग्रामे निषद्य स्थित्वा अविषीदन् विषण्णो न भवन् तान् राक्षसान् अधिष्ठास्यन् अभिभविष्यन् पुरतोरणं पुरीवहिर्द्वारं व्यष्टम्नात् आक्रान्तवान् पुरतोरणमधिष्ठास्यन् तान् व्यष्टम्नादिति वा। कोट्टस्थान् अवष्टब्धान् निकटस्थान् ऊर्जितवान् वा नरविष्वणान् मनुष्यं भुञ्जानान् अधिस्थानिविषदविस्तभ्भाम्नार्थविस्वानां गोक इत्यादिना षत्वम् अवष्टब्धानिति गोक इत्यादौ अवस्वनेत्यस्य योगविभागार्थात् क्वचिदन्नार्थादन्यत्रापि षत्वं मनीषादित्वाद्वा अवात् स्तम्भेरौर्जित्याश्रयनिकटभोजनेष्विति परः ॥ ७२ ॥ भ०

विषेत्यादि। विषह्य सोढ्वा कपिचेष्टितमित्यर्थात् सात्पदाद्योरिति प्रतिषेधे प्राप्ते परिनिविभ्य इति षत्वं राक्षसः क्रुद्धाः शस्त्रजालमवाकिरन् विक्षिप्तवन्तः लङि रूपं यच्च शस्त्रजालमिन्द्रोऽपि न व्यषहत न सोढवान् सः लङि रूपं तत्कपिः पर्य्यषहिष्ट लुङि रूपं सहेः सिवादीनामित्यादिना विभाषा षत्वम् ॥ ७३ ॥ ज० म०

विषह्येत्यादि। राक्षसा विषह्य सोढ्वा हनूमतः प्रहारमित्यर्थात् क्रुद्धाः सन्तः शस्त्रजालं शस्त्रसमूहं नैरन्तर्य्येण सर्वतो-

विष्यन्दमानरुधिरो रक्तविस्यन्दपाटलान् ।
विष्कन्तॄन् परिघेणाहन्नविस्कन्ता कपिर्द्विषः ॥ ७४ ॥
मेघनादः परिस्कन्दन् परिस्कन्दन्तमाखरिम् ।
अबध्नादपरिस्कन्दं ब्रह्मपाशेन विस्फुरन् ॥ ७५ ॥

विक्षेपात् जालमिव अवाकिरन् विचित्रवन्तः व्यां रूपं यत् शस्त्रजालं इन्द्रोऽपि न व्यषहत न विसोढवान् कपिस्तत् शस्त्रजालं पर्य्यषहिष्ट परिसोढवान् व्यां रूपं विषह्येत्यत्र गोक इत्यादिना षत्वं व्यसहतेत्यत्र पर्य्यसहिष्टेत्यत्र च निविपरिसन्जेत्यादिना पाक्षिकषत्वम् ॥ ७३ ॥ भ०

विष्येत्यादि। विष्यन्दमानरुधिरः चरद्रक्तः कपिः परिघेणाहन् ताड़ितवान् द्विषः शत्रून् रक्तविस्यन्दपाटलान् रक्तस्रुतिलोहितान् अनुपर्य्यभिनिविभ्यः स्यन्दतेरिति विभाषाषत्वं रक्तस्याप्राणित्वात् विष्कन्तॄन् विविधं स्कन्दुं गन्तुं शीलमेषामिति तृन् अविस्कन्ता कपिः अगमनशीलः स्थानशील इत्यर्थः वेः स्कन्दरनिष्ठायामिति विभाषाषत्वम् ॥ ७४ ॥ ज० म०

विष्येत्यादि। कपिर्द्विषः शत्रून् परिघेण अहन् ताड़ितवान्। कीदृशः विष्यन्दमानरुधिरः चरद्रक्तः अविस्कन्ता अविचलनशीलः कीदृशान् रक्तविस्यन्दपाटलान् रक्तस्रुतिलोहितान् विष्कन्तॄन् विविधगतिशीलान् स्यन्दूङ्स्रवस्रुतौ स्कन्दिरौ शोषणे गत्यां अनयोः सस्य विस्कम्भानिर्वविस्वित्यादिना पक्षे षत्वं स्यन्देः कर्तृ रक्तं तेनाप्राणिकर्तृकत्वं स्कन्देस्तृन् झपझसोरिति दस्य तः सवर्गात् सवर्गस्य सवर्गे लुग्वेति सूत्रेण पक्षे दलोपमाहुः परे स्वमते मनीषादित्वात्तद्रूपमपि ॥७४॥ भ०

मेघेत्यादि। मेघनाद इन्द्रजित् परिस्कन्दन् परितो भ्रमन् परिस्कन्दन्तं परिभ्रमन्तमरिं कपिं ब्रह्मपाशेन ब्रह्मणा दत्तेन

विस्फुलिङ्गैर्गृहीतोऽसौ निष्फुलः पुरुषाशनैः।
विष्कम्भितुं समर्थोऽपि नाचलद् ब्रह्मगौरवात्॥ ७६॥
अशोढ़ं भर्त्तुरानन्दं मा न प्रोढ़ं द्रुतं वियत्।
वानरं नेतुमित्युच्चैरिन्द्रजित् प्रावदत् स्वकान्॥ ७७॥

पाशेन शीघ्रमवध्नात् बद्धवान् लङि श्नाप्रत्यये रूपं परेश्चेति वा षा षत्वं अपरिस्कन्दं अवान्यभरतत्वात् तेन परिस्कन्दः प्राच्य-भरतेष्विति निपातनं विस्फुरन् द्वेषादुत्कुञ्चन्नित्यर्थः स्फुरति-स्फुलत्योरिति विभाषाषत्वम्॥ ७५॥ ज० म०

मेघेत्यादि। मेघनाद इन्द्रजित् परिष्कन्दन् परितो भ्रमन् परिस्कन्दन्तं परितो भ्रमन्तमरिं हनूमन्तं ब्रह्मपाशेन आशु शीघ्रं अपरिस्कन्दं निश्चलं यथा स्यात्तथा अवध्नात् बद्धवान् न विद्यते परिस्कन्दश्चलनं यस्मात् बन्धनात् क्रियाविशेषणं अरेर्विशेषणमिति केचित्। विस्फुरन् कोपात् हर्षाद्वा कम्प-मानः परिस्कन्दविस्फुरोः सस्य विस्कम्नानिर्वेत्यादिना विभा-षया षत्वम्॥ ७५॥ भ०

विस्फुलेत्यादि। असौ कपिः पुरुषाशनैः राक्षसैः विस्फु-लिङ्गैः हर्षाच्चलद्भिर्गृहीतः निष्फुलः सतेजाः निस्फुलेति विभाषाषत्वं विष्कम्भितुं व्यापारितुं समर्थोऽपि ब्रह्मगौरवा-न्नाचलत् न चलितः मा भून्मोघो ब्राह्मः पाश इति वेष्कम्नाते-रिति षत्वम्॥ ७६॥ ज० म०

विस्फुलेत्यादि। असौ कपिर्विस्फुलिङ्गैर्हर्षाच्चलद्भिः पुरु-षाशनैः राक्षसैः गृहीतोऽपि निष्फुलो निष्कम्पः विष्कम्भितुं व्यावर्त्तितुं समर्थोऽपि ब्रह्मगौरवात् नाचलत् न चलितवान् विस्कम्नेत्यादिना विष्कम्भः षत्वं नित्यं स्फुरस्फुलोस्तु विभा-षितम्॥ ७६॥ भ०

गतमङ्गुलिषङ्गं त्वां भीरुष्ठानादिहागतम् ।
खादिष्याम इति प्रोचुर्नयन्तो मा॰ तिं द्विषः ॥ ७८ ॥

क्षपोत्यादि । भर्त्तुः रावणस्य आनन्दं क्षपोढ्वं कुरुध्वं लिङि रूपम् अतो वानरं द्रुतं नेतुं वियदाकाशं मा न प्रोढ्वं मा नोत्पतिष्ट माङि लुङ् इणः षीध्वमिति धकारस्य मूर्द्धन्य-ढकारः इत्येवमुच्चैरिन्द्रजित् स्वकान् भृत्यान् प्रावदत् वदेर्लङि रूपम् ॥ ७७ ॥ ज॰ म॰

क्षपोढ्वमित्यादि । यूयं भर्त्तुः रावणस्य आनन्दं क्षपोढ्वं कुरुध्वं क्त्वा रूपं इगुड्मढोति क्त्वान्न गुणः टोठोढोधोढि च इति धस्य ढत्वं क्तिलादिति षः वानरं नेतुं द्रुतं यूयं वियदाकाशं मा न प्रोढ्वं न न गच्छत अपि तु प्रोढ्वं प्रुप्लुङ्च सर्पणे मायोगे टो सिः गुणः धेसलोपो वेति पक्षे सिलोपः टोठोढो-धोढि च इति धस्य ढत्वम् इत्युक्तम् इन्द्रजित् स्वकान् आत्मीयान् उच्चैर्महता ध्वनिना प्रावदत् प्रोक्तवान् ॥ ७७ ॥ भ॰

गतमित्यादि । अङ्गुलीनां सङ्गः अङ्गुलीषङ्गः तं गतं प्राप्तं हस्तप्राप्तमित्यर्थः समासेऽङ्गुलेः सङ्ग इति षत्वं भीरोः कातरस्य यत् स्थानं तस्माद्भीरुष्ठानादिहागतं भीरोः स्थानमिति षत्वं खादिष्याम इति प्रोचुः द्विषो राक्षसा मारुतिं नयन्तो नेष्यन्तः वर्त्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् ॥ ७८ ॥ ज॰ म॰

गतमित्यादि । मारुतिं नयन्तो राक्षसा इति प्रोचुः उक्तवन्तः । किमित्याह त्वां वयं खादिष्यामः कीदृशं त्वाम् अङ्गुलेः सङ्गं गतं प्राप्तं हस्तप्राप्तमित्यर्थः भीरोः रामस्य स्थानादिह लङ्कायामागतं समासेऽङ्गुलेः सङ्गस्य भीरोः स्थानस्य चेति षत्व-मिति परः स्वमते क्तिलादित्यस्य योगविभागात् ग्रासवसघस-

अग्निष्टोमादिसंस्थेषु ज्योतिष्टोमादिषु द्विजान्।
योऽरक्षीत् तस्य दूतोऽयं मानुषस्येति चावदन्॥ ७९॥
नासां मातृष्वसेय्याश्च रावणस्य लुलाव यः।
मातुः स्वसुश्च तनयान् खरादीन् विजघान यः॥ ८०॥

साढाश्चेत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादन्येषामपीत्यर्थाद्वा मनीषादित्वाद्वा॥ ७८॥ भ०

अग्नीत्यादि। अग्निष्टोमादिसंस्थेषु सद्दशेषु ज्योतिष्टोमादिषु यो द्विजानरक्षीत् तस्य मानुषस्यायं दूत इति चावदन् नयन्तौ द्विषः अग्नेस्तुत्स्तोमसोमाः ज्योतिरायुषस्तोम इति षत्वम्॥ ७९॥ ज० म०

अग्नीत्यादि। अग्निष्टोमादिसद्दशेषु ज्योतिष्टोमादिषु यज्ञेषु यो द्विजान् अरक्षीत् आदिशब्दाद्वाजपेयादेर्ग्रहणं आयुर्ज्योतिरग्निभ्यो स्तोमस्येति षत्वमिति परः स्वमते मनीषादित्वात् तस्य मानुषस्यायं दूत इति च ते द्विषोऽवदन्॥ ७९॥ भ०

नासामित्यादि। रावणस्य या मातुः स्वसा भगिनी सा मातृष्वसा मातृपितृभ्यामिति षत्वं तस्या अपत्यं मातृष्वसेयो मातृष्वसुश्चेति ठगन्तलोपौ तस्या यो नासां लुलाव मातुः स्वसुश्च तनयान् खरादीन्निजघान मातृपितृभ्यामन्यतरस्यामिति षत्वाभावपक्षे विभाषास्वसृपत्योरिति षष्ठ्या अलुक्॥ ८०॥ ज० म०

नासामित्यादि। यो रावणस्य मातृष्वसेय्या मातृस्वसुर्दुहितुः सूर्पणखाया नासां लुलाव छिन्नवान् मातृस्वसृशब्दादतत्रादित्वात् ण्यं यः मनीषादित्वादन्तलोपः आदिसस्य षत्वञ्च मातृपितृभ्यां स्वसुरिति परः। यो मातुः स्वसुश्च मातुर्भगिन्याश्च तनयान् पुत्रान् खरादीन् निजघान तस्य

प्रादुःषन्ति न सन्त्रासा यस्य रक्षःसमागमे।
तस्य क्षत्रियदुःषूतेरयं प्रणिधिरागतः॥ ८१॥
दृष्ट्वा सुषुप्तं राजेन्द्रं पापोऽयं विषमाशयः।
चारकर्मणि निष्णातः प्रविष्टः प्रमदावनम्॥ ८२

दूतोऽयमिति सम्बन्धः स्वसुर्वा मातृपितृभ्यामिति विभाषया षत्वमिति परः स्वमते मनीषादित्वात्॥ ८०॥ भ०

प्रादुरित्यादि। यस्य रक्षःसमागमे सन्त्रासाः भयानि न प्रादुःषन्ति न प्रादुर्भवन्ति उपसर्गप्रादुर्भ्यामित्यादिना दुःश-ब्दादुत्तरस्यास्ति सकारस्य श्नसोरल्लोप इत्यल्लोपे कृते षत्वं प्रादुः-सकारस्य च ष्टुत्वं तस्य क्षत्रियदुःष्पुत्रस्यायं प्रणिधिरागत इति चावदन् नयन्तः सूयत इति सूतिः दुर्निन्दायामिति सूतेः सकारस्य सुविनिर्दुर्भ्य इति षत्वम्॥ ८१॥ ज० म०

प्रादुरित्यादि। रक्षसां समागमे यस्य सन्त्रासा न प्रादुः-षन्ति न प्रादुर्भवन्ति प्रादुर्गीक इति षत्वं तस्य क्षत्रियदुःषूतेः प्रणिधिश्चरोऽयमागतः विनिस्दुर्भ्यः सूतिसमसुपामिति षत्व-मिति परः स्वमते मनीषादित्वात्॥ ८१॥ भ०

दृष्ट्वेत्यादि। राजेन्द्रं रावणं दृष्ट्वा प्रमदावनं प्रविष्टः सुषुप्तं गाढनिद्रं वच्यादिना सम्प्रसारणं पापोऽयं विषमाशयः सुपोत्या-दिना षत्वं चारकर्मणि निष्णातः कुशलः निनदीभ्यां स्नातेः कौशल इति षत्वम्॥ ८२॥ ज० म०

दृष्ट्वेत्यादि। अयं पापो दुराचारो राजेन्द्रं रावणं दृष्ट्वा प्रमदावनं प्रविष्टः। कीदृशं राजेन्द्रं सुषुप्तं गाढनिद्रितं विस्त-म्भानिवविसुनिर्दुःस्वप इति षत्वम्। कीदृशः विषमाशयः कुटिलहृदयः विषमेत्यत्र मनीषादित्वात् षत्वं चारकर्मणि

सुप्रतिष्णातसूत्राणां कपिष्ठलसमत्विषाम्।
स्थितां वृत्ते द्विजातीनां रात्रावैक्षत मैथिलीम्॥ ८३॥

कुलकम्॥

सर्वनारीगुणैः प्रष्ठां विष्टरस्थां गविष्ठिराम्।
अयानां कुष्ठले तारां दिविष्ठामिव निर्मलाम्॥ ८४॥

निष्णातः कुशलः निनदीभ्यां स्नः कौशले इति षत्वमिति परः स्वमते मनीषादित्वात्॥ ८२॥ भ०

सुप्रेत्यादि। येषां द्विजातीनां सुप्रतिष्णातानि ग्रन्थतोऽर्थतश्च निश्चितानि सूत्राणि तेषां सुप्रतिष्णातसूत्राणां सूत्रं प्रतिष्णातमिति निपातनं कपिष्ठलसमत्विषां कपिष्ठलो नाम द्विजर्षभो गोत्रप्रवर्त्तकः कपिष्ठलो गोत्र इति साधुः तत्तुल्यतेजसां द्विजातीनां वृत्ते चरिते स्थितां मैथिलीम्। ऐक्षत॥ ८३॥ ज० म०

सुप्रेत्यादि। अयं रात्रौ द्विजातीनां वृत्ते स्थितां मैथिलीं ऐक्षत दृष्टवान् घ्यां रूपम्। कीदृशानां सुप्रतिष्णातं ग्रन्थतोऽर्थतश्च विशुद्धं गोभिलादिसूत्रं येषां मनीषादित्वात् सूत्रे प्रतिस्ना तस्य षत्वं कपिष्ठलसमत्विषां कपिष्ठलाख्यस्य ऋषेः समा त्विट् येषां मनीषादित्वात् गोत्रे कपेः स्थलस्य सस्य षत्वम्॥ ८३॥ भ०

कीदृशीमित्याह सर्वेत्यादि। यावन्तो नारीगुणाः तैः प्रष्ठां अग्रगामिनीं प्रष्ठोऽग्रगामिनीति साधुः विष्टरस्थामासनस्थां वृक्षासनयोर्विष्टर इति साधुः गविष्ठिरां वाचिस्थिरां गवियुधिभ्यामिति षत्वं अस्मादेव वचनात् सप्तम्या अलुक् कुष्ठले, अयानां कौ स्थले भूतले अम्बे विकुशमित्यादिना षत्वं दिविष्ठां दिवि तिष्ठतीति सुपि स्थ इति कः तत्पुरुषे कृति

सुषाम्नीं सर्वतेजःसु तन्वीं ज्योतिष्टमां शुभाम् ।
निष्टपन्तीमिवात्मानं ज्योतिःसात् कुर्वतीं वनम् ॥ ८५ ॥

बहुलमिति सप्तम्या अलुक् गगनस्थां तारामिव निर्मलाम् अम्बाम्बेत्यादिना षत्वम् ॥ ८४ ॥ ज० म०

सर्वेत्यादि । मैथिलीं कीदृशीं सर्वनारीगुणैः प्रष्ठां यावन्तो नारीगुणास्तैरग्रगामिनीं मनीषादित्वात् प्रात्स्थोऽग्रगे षत्वं विष्टरस्थाम् आसनस्थां मनीषादित्वाद् वृक्षासनयोर्विष्टर इति रूपसिद्धिः । गविष्ठिरां वाचिस्थिरां सप्तमीतत्पुरुषः अभिधानान्न ङेर्लोपः मनीषादित्वात् गवियुधिभ्यां स्थिरस्य षत्वं कुष्ठले भूस्थले शयानां मनीषादित्वात् शमिपरिविकुभ्यः स्थलस्य षत्वं दिविष्ठां तारामिव निर्मलां दिवि तिष्ठतीति हनजनादिति डः अभिधानात् सप्तम्या अलुक् स्त्रियामाप् मनीषादित्वात् षत्वम् ॥ ८४ ॥ भ०

सुषेत्यादि । शोभनं साम यस्या इति विगृह्य अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामिति ङीप् सुषामादिषु चेति षत्वं सुष्ठु प्रियंवदामित्यर्थः तन्वीं कृशां शुभां कल्याणीं सर्वतेजःसु ज्योतिष्टमां अतिशयेन ज्योतिष्मतीं ह्रस्वात्तादौ तद्धित इति षत्वम् एवञ्च कृत्वा निष्टपन्तीमिवात्मानं सकृज्ज्वलयन्तीमिवात्मानं निसस्तपतावनासेवन इति षत्वं वनं ज्योतिःसात् कुर्वन्तीम् अज्योतिर्ज्योतिः कुर्वाणां कार्त्स्न्येन दीपयन्तीमित्यर्थः कार्त्स्न्ये सातिप्रत्ययः तत्र नुमि विसर्जनीयस्येत्यादिना प्राप्तस्य षत्वस्य सात्पदाद्योरिति प्रतिषेधः युष्मदित्यादिनोदाहृतं छान्दसत्वात् ॥ ८५ ॥ ज० म०

सुषाम्नीमित्यादि । पुनः कीदृशीं मैथिलीं सुषाम्नीं प्रियंवदां शोभनं साम यस्या इति नान्तत्वात् स्त्रियामीप्

मधुसाङ्कूतकिञ्जल्कपिञ्जरभ्रमराकुलाम्।
उल्लसत्कुसुमां पुण्यां हेमरत्नलतामिव॥ ८६॥
विलोचनाम्बु मुञ्चन्तीं कुर्वाणां परिषेसिचाम्।
हृदयस्येव शोकाग्निसन्तप्तस्योत्तमव्रताम्॥ ८७॥

निःसुदुर्भ्यः सामसेधसम्बीनामिति षत्वमिति परः स्नमते मनीषादित्वात् तन्वीं क्षमां गुणाद्वोत इति पक्षे ङीप् सर्वज्योतिःसु मध्ये ज्योतिष्टमां प्रकृष्टप्रकाशरूपां लोकोर्षादिति षत्वं शुभां कल्याणयुक्ताम् आत्मानं निष्टपन्तीमिव सन्तापयन्तीमिव हनूमद्दर्शनात् तापस्य नैरन्तर्याभावात् निरस्तपौसक्तसेवने इति षत्वमिति परः स्नमते मनीषादित्वात् तापस्य सकृत्सेवनमत्र विवक्षितं वनं ज्योतिःसात् कुर्वतीं कार्त्स्न्येन दीपयन्तीमित्यर्थः कार्त्स्न्यीयत्वोः सम्प्रश्नकाटाविति चसात् क्षिलादित्यादौ साद्वर्जनात् न षत्वम्॥ ८५॥ भ०

मध्वित्यादि। मधुसाङ्कूतकिञ्जल्कं कार्त्स्न्येन मधुतामापन्नं यत्किञ्जल्कं पुष्पकेसरं तन्मधुसाङ्कूतकिञ्जल्कम् आदेशप्रत्यययोरिति प्राप्तस्य पूर्ववत्प्रतिषेधः तेन पिञ्जराः पिङ्गलाः ये भ्रमराः तैराकुलाम् उल्लसत्कुसुमां चलत्पुष्पां हेमरत्नलतामिव यथा हेमरत्नमयीं कल्पतरुलतां पुण्यां पवित्रां तद्वत्तामपीत्यर्थः॥ ८६॥ ज० म०

मधुसादित्यादि। पुनः कीदृशीं हेमरत्नलतामिव कल्पतरुलतामिव पुण्यां पवित्राम् उत्तमामित्यर्थः हेमरत्नलतां कीदृशीं कार्त्स्न्येन मधुतामापन्नेन किञ्जल्केन पुष्पकेसरेण पिङ्गला ये भ्रमरास्तैराकुलां व्याप्ताम् अत्रापि साद्वर्जनान्न षत्वम् उल्लसत्कुसुमां राजत्पुष्पाम्॥ ८६॥ भ०

विलोचेत्यादि। विलोचनाम्बु अस्तु मुञ्चन्तीं विक्षिपन्तीं

दृष्ट्वा तामभनग्वृक्षान् द्विषो घ्नन् परिसेधतः ।
परितस्तान् विचिक्षेप क्रुद्धः स्वयमिवानिलः ॥ ८८ ॥
अप्रतिस्तब्धविक्रान्तमनिस्तब्धो महाहवे ।

हृदयस्य शोकाग्निसन्तप्तस्य परिसेसिचां भृशं निर्वाणमिव कुर्वाणामैक्षतेति पूर्वेण सम्बन्धः सिचेर्यङन्तात् स्त्रीलिङ्गे भावे अकारप्रत्ययः उपसर्गादित्यादिना अभ्यासव्यवायेऽपि प्राप्तस्य षत्वस्य सिचो यङीति प्रतिषेधः उत्तमव्रतां पतिव्रतात्वात् ॥ ८७ ॥ ज० म०

विलोचनेत्यादि । विलोचनाम्बु मुञ्चन्ती अस्रु क्षिपन्ती शोकरूपाग्निसन्तप्तस्य हृदयस्य परिसेसिचां पुनःपुनरतिशयेन वा सेचनं कुर्वाणामिव अग्निनिर्वाणाय जलसेकः क्रियते इत्युत्प्रेक्षा सिचो यङ्लुकि शंस्याद इति अः स्त्रियामाप् शेक इत्यादौ अयङ्सिचेति यङ्वर्जनान्न षत्वम् उत्तमव्रतां प्रतिव्रतात्वात् ईदृशीं मैथिलीमैक्षतेति सम्बन्धः ॥ ८७ । भ०

दृष्ट्वेत्यादि । तां दृष्ट्वा वृक्षानभनक् चूर्णितवात् द्विषः शत्रून् परिसेधतः आगच्छतः घ्नन् हिंसन् पूर्ववत् प्राप्तस्य सेधतेर्गताविति प्रतिषेधः परितश्च समन्तादुद्विचिक्षेप उन्मूलितवान् लिटः संयोगादित्वादकित्त्वे गुणः क्रुद्धः स्वयमिव साक्षादिवानिलः । ८८ ॥ ज० म०

दृष्ट्वेत्यादि । अयं तां सीतां दृष्ट्वा वृक्षान् अभनक् भग्नवान् । किं कुर्वन् द्विषः शत्रून् घ्नन् हिंसन् । कीदृशान् परिसेधतः सर्वतो गच्छतः शेक इत्यादौ अगतिसेधेति गत्यर्थवर्जनात् न षत्वम् अयं तान् वृक्षान् परितः समन्तात् प्रचिक्षेप क्षिप्तवान् क्रुद्धः सन् स्वयं साक्षात् अनिल इव ॥ ८८ ॥ भ०

अप्रेत्यादि । घनध्वनिर्मेघनादः अनिस्तब्धोऽनभिभूतः

विसोढवन्तमस्त्राणि व्यतस्तम्भद् घनध्वनिः ॥ ८९ ॥
ते विज्ञायाभिसोष्यन्तं रक्षैरक्षांसि सव्यथाः।
अन्यैरप्यायतं मेवुर्वरत्राशृङ्खलादिभिः ॥ ९० ॥

अप्रतिस्तब्धविक्रान्तम् अनभिभूतविक्रमं कपिं स्तम्भेरिति प्राप्तस्य षत्वस्य प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ चेति प्रतिषेधनिपातनम् अस्त्राणि महाहवे विसोढवन्तं सोढ इति प्रतिषेधः व्यतस्तभत् निष्पादितवान् एवं नयन्तोऽवदन्निति योज्यं स्तम्भेण्यन्तस्य स्तम्भसिवुसहाञ्चङीति षत्वप्रतिषेधः ॥ ८९ ॥ ज० म०

अप्रेत्यादि। घनध्वनिर्मेघनादः अप्रतिस्तब्धविक्रान्तम् अनभिभूतविक्रमं हनूमन्तं व्यतस्तभत् निश्चलं कृतवान् कीदृशः अनिस्तब्धः अनभिभूतः। कीदृशं महायुद्धे शस्त्राणि विसोढवन्तं सह्रैः क्तवतुः वेमसहेति वेमत्वात् नेम्डोश्वोदिति नेम् हो ढः सहवहोऽदोढीति ओत्वं गीक इत्यादौ अनोङ्सहेति ओङ्वर्जनान्न षत्वं स्तम्भेः प्रेरणे ञिः ञिश्रीत्यङ् गीक इत्यादौ अनङ्स्तम्भेति अङ्वर्जनान्न षत्वं प्रतिस्तब्धनिस्तब्धयोः प्रतिनिशब्दौ उपसर्गप्रतिरूपकौ तेन गीक इत्यादिना न षत्वं प्रतिनिभ्यां स्तब्धस्येति षत्वनिषेधार्थपरसूत्रम् ॥ ८९ ॥ भ०

ते इत्यादि। राक्षसाः ते मारुतिं नेष्यन्तः रक्षैः रक्षांसि विसोष्यन्तम् अभिषेक्ष्यन्तं कपिं सुनोतेः स्यसनोरिति षत्वं यद्याकृष्यमाणो न नीयेत अवश्यं राक्षसान् रक्षैः सोष्यतीति विज्ञाय सव्यथाः सभयाःसन्तः अन्यैरपि वरत्राशृङ्खलादिभिरायतं दीर्घं मेवुः बध्नन्ति स्म णहबन्धन इत्यस्य लिटि रूपम् ॥ ९० ॥ ज० म०

ते इत्यादि। ते मारुतिं नयन्तो राक्षसा विज्ञाय हनू-

विषसादेन्द्रजिद् बुद्ध्वा बन्धे बन्धान्तरक्रियाम्।
दिव्यबन्धो विषहते नापरं बन्धनं यतः ॥ ९१ ॥

इति षत्वाधिकारः।

मुष्णन्तमिव तेजांसि विस्तीर्णोरस्थलं पुरः।
उपसेदुर्दशग्रीवं गृहीत्वा राक्षसाः कपिम् ॥ ९२ ॥

मत्पराक्रममित्यर्थात् सव्यथाः सभयाः सन्तः ब्रह्मास्त्रबन्धे सत्यपि अन्यैरपि वरत्राशृङ्खलादिभिरायतं दीर्घं कपिं मेवुः बध्नन्ति स्म भवनहे नह्यो बन्धनं व्यां रूपम्। कीदृशं रक्तैः स्वगात्रसम्भवैः रक्षांसि अभिसोष्यन्तम् अभिषेक्ष्यन्तं गोक इत्यादौ अस्यान्तसुजेति स्यान्तवर्जनान्न षत्वं वरत्रा चर्मरज्जुः ॥ ९० ॥ भ०

विषेत्यादि। बन्धे दिव्ये बन्धान्तरक्रियां बन्धनविशेषकरणं बुद्ध्वा इन्द्रजित् विषसाद विषादमुपगतः नियतं दिव्यबन्धं मुक्तवानिति यतो दिव्यबन्धो नापरं स्वयं बन्धनं विषहते अतो विषसादेरिति योज्यं सदिसञ्ज्ञोः परस्य लिटि षत्वप्रतिषेधः पूर्वस्य तु सदिरप्रतेरिति भवत्येव विषहत इति न प्रतिषेधः तत्र सोढ़रूपस्य ग्रहणात् ॥ ९१ ॥ ज० म०

इति मूर्द्धन्याधिकारः।

विषेत्यादि। इन्द्रजित् बन्धे बन्धान्तरकरणं बुद्ध्वा ज्ञात्वा विषसाद विषादं गतवान् गोक इत्यादिना षत्वे प्राप्ते सत्सञ्ज्ञोष्ठ्यां नाखेरिति प्रकृतेः षत्वनिषेधः खेस्तु षत्वमेव यतो यस्मात् दिव्यबन्धोऽपरं बन्धनं न विषहते गोक इत्यादिना षत्वम् ॥ ९१ ॥ भ०

इति षत्वाधिकारः।

इतः प्रभृति णत्वमधिकृत्याह मुष्णेत्यादि। राक्षसाः

बहुधा भिन्नमर्माणो भीमाः खरणसादयः ।
अग्रेवणं वर्त्तमाने प्रतीच्यां चन्द्रमण्डले ॥ ९३ ॥

पुरः कपिमादाय दशग्रीवमासेदुः ढौकितवन्तः न तु दर्शनगोचरं गताः अप्रभातत्वात् । कीदृशं तेजांसि मुष्णन्तं खण्डयन्तमिव विस्तीर्णोरस्थलं विस्तृतवक्षसं तत्र रषाभ्यां नो ण इति णत्वम् ॥ ९२ ॥ ज० म०

अथ णत्वाधिकारः । मुष्णन्तमित्यादि । राक्षसाः कपिं गृहीत्वा पुरोऽग्रतो दशग्रीवमुपसेदुः । कीदृशं तेजांसि मुष्णन्तमिव खण्डयन्तमिव स्वतेजसाऽभिभवात् विस्तीर्णवक्षसम् उभयत्र षु्र्णोऽदान्तेन इति णत्वम् ॥ ९२ ॥ भ०

बह्वित्यादि । वानरद्विषो राक्षसा ऊचुरिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । कीदृशाः किमूचुरित्याह बहुधा भिन्नमर्माण इति यानि कालान्तरे प्राणहराणि मर्माणि तानि बहुधा भिन्नानि येषामिति बहुव्रीहिः अट्पवर्गसमुदायस्य व्यवधानादट्कुप्वाङित्यादिना णत्वं खरणसादयः खरस्येव नासिका यस्येति अज्नासिकाया इत्यच् नसादेशश्च पूर्वपदात् संज्ञायामिति णत्वं खरणसादयो राक्षसाः वनस्याग्रे अग्रेवणं राजदन्तादित्वात्परनिपातः वनं पुरगेति णत्वं प्रतीच्यां दिशि यद्वनं तस्य वनस्याग्रे उपरि वर्त्तमाने चन्द्रमण्डले प्रभातसन्ध्यायामित्यर्थः ॥ ९३ ॥ ज० म०

बहुधेत्यादि । वानरद्विषो राक्षसा इत्यूचुरित्यग्रिमश्लोकेनान्वयः । कीदृशाः बहुधा भिन्नानि मर्माणि जीवितस्थानानि येषां तादृशाः षु्र्णोऽदान्ते इत्यादिना अवकुप्वन्तरेऽपीति णत्वं भीमा भयानकाः खरस्येव नसा नासिका येषां ते आदयो येषां ते तथा षु्र्ण इत्यादावतद्धादित्यस्य योगविभा-

निर्वणं कृतमुद्यानमनेनाम्रवणादिभिः ।
देवदारुवनामिश्रै रित्यूचुर्वानरद्विषः ॥ ८४ ॥

ग्रात् णत्वं नसाशब्दस्य रूपमिदम् । लपनं वदनं तुण्डमाननं नासिका नसेति रभसः । नसा नासा च नासिकेति कोषान्तरम् । खरखुराभ्यां नासिकाया नस्नसाविति परः । किमूचुरित्याह चन्द्रमण्डले प्रतीच्यां पश्चिमायां दिशि वनस्याग्रे वर्त्तमाने सति अनेनोद्यानं निर्वणं वनशून्यं कृतमिति परश्लोकेनान्वयः वनस्याग्रे अग्रेवणं तस्मिन् व्यंपूर्वमिति अग्रेशब्दस्य पूर्वनिपातः । अग्रेवणमिति पाठे देशाध्वकालेति ढसंज्ञा अग्रेवणमित्यनुस्वारवत् पाठोऽत्र प्रमादकृतः सप्तम्यन्तत्वादिति विद्याविनोदः । अग्रेवण इति खरणसवत्त्वम् अग्रे मिश्रकासारिकासिध्रकापुरगाकोटराभ्यो वनस्य संज्ञायामिति परसूत्रे संज्ञायामिति सम्भवपरमुक्तं तेनासंज्ञायामपि णत्वं स्यादिति बोध्यं अग्रेवणे वर्त्तमाने प्रतीच्यां चन्द्रमण्डल इत्यनेन प्रातःसन्ध्या सूचिता ॥ ८३ ॥ भ०

निर्वेत्यादि । उद्यानं सन्निवेशविशेषः निर्वणं वृक्षरहितम् अनेन कपिना कृतम् आम्रवणादिभिरुपलक्षितम् उभयत्रापि प्रनिरन्तेति णत्वं देवदारुवनामिश्रैरिति विभाषौषधीत्यादिना णत्वं न भवति द्व्यक्षरत्र्यक्षरेभ्य इति वक्तव्यमिति वचनात् इत्येवमूचुः ॥ ८४ ॥ ज० म०

निर्वणमित्यादि । कीदृशमुद्यानम् आम्रवणादिभिरुपलक्षितं कीदृशैः देवदारुवनामिश्रैः देवदारुवनयुक्तैः निर्वणाम्रवणयोः खरणसवत् णत्वं देवदारुवनेत्यत्र योगविभागस्य क्वचिद्विषयान्न णत्वं परमते आम्रप्लक्षपीयूक्षशरखदिरनिःप्रकार्ष्यान्तरिक्षेभ्यो वनस्य णत्वं तथा ईरिकामाद्रिकातिमिरव्रज्ञ

उपास्थिषत सम्प्रीताः पूर्वाह्णे रोषवाहणम्।
राक्षसाः कपिमादाय पतिं रुधिरपायिणाम्॥ ८५॥

द्वितीयाप्रवृद्धौषधिभ्यश्च र्वा वनस्य णत्वं देवदारुशब्दस्य चतुरक्षरत्वाद्देवदारुवनामिश्र रित्यत्र न णत्वम्॥ ८४॥ भ०

उपेत्यादि। ते राक्षसाः पतिमुपास्थिषत उपागताः दृष्टिपथं गता इत्यर्थः उपाद्देवपूजेत्यादिना सङ्गतिकरणे तङ् स्थाघ्वोरिच्च सम्प्रीताः हृष्टाः तेषामनुज्ञातप्रवेशत्वात् पूर्वाह्णे प्रत्यूषसि अह्नोदन्तादिति णत्वं रोषवाहणं कपिमादाय रोषस्यासनीकृतं वाहनमाहितादिति णत्वं रोषस्य तत्राधीयमानत्वात् पतिं रुधिरपायिणां राक्षसानां पानं देश इति णत्वम्॥ ८५॥ ज० म०

उपेत्यादि। राक्षसाः कपिमादाय सम्प्रीताः सन्तः पूर्वाह्णे प्रत्यूषसि रुधिरपायिणां राक्षसानां पतिं रावणम् उपास्थिषत उपगताः मैत्राध्वसङ्गाराध इति सङ्गमे स्थादोर्ङिष्टोमे इति ङिः गुणाभावश्च मान्तोऽदनत इत्यत्। कपिं कीदृशं रोषवाहणम् आरूढक्रोधं पूर्वाह्ण इति प्राग्वत्तो णोऽतोऽह्नस्येति णत्वं रोषवाहणमिति खरणसवषत्वं परमते वाह्यषु र्वाहनस्य णत्वं रोषस्य वाह्यत्वात् रुधिरपायिणामिति रुधिरं रक्तं पिबन्तीति ग्रहादित्वात् णिन् षु णोऽदान्त इत्यादौ नैकाचकोसु वेति पाक्षिकं णत्वम् असृक्पाणाधिपं तूर्णं कपिमादाय राक्षसा इति क्वचित्पाठः तदा असृक् प्रधानं पानं येषां तेषामधिपम् असृजां पानं यत्र सोऽसृक्पाणो देशः तस्याधिपमिति वा असृगेव पानं येषामिति वा खरणसवषत्वं देशे पानस्य णत्वं नित्यं भावकरणयोः पानस्य वा णत्वमिति परः॥ ८५॥ भ०

सुरापाणपरिक्षीवं रिपुदर्पहरोदयम्।
परस्त्रीवाहिणं प्रापुः साविष्काराः सुरापिणः ॥ ८६ ॥
संहर्षयोगिणः पादौ प्रणेमुस्त्रिदशद्विषः।
प्रहिण्वन्तो हनूमन्तं प्रमीणन्तं द्विषन्मतीः ॥ ८७ ॥

सुरेत्यादि। सुरापाणात् परिक्षीवं मत्तं रावणं वा भावकरणयोरिति णत्वं रिपुदर्पहर उदयो वृद्धिर्यस्य तं परस्त्रियं वाहयितुमुपभोक्तुं शीलं यस्य तं परस्त्रीवाहिणं प्रातिपदिकान्त इति णत्वाभावः पाक्षिकः प्रापुः सुष्ठु निकटीकृताः साविष्काराः साहङ्काराः सुरापिणः सुरापैर्युक्ताः सुरां पिबन्तीति णापोष्टक् ते येषां सन्तीति मत्वर्थीयः एकाजुत्तरपदे ण इति णत्वं उत्तरस्य प्रातिपदिकान्तस्यैकाच्त्वात् ॥ ८६ ॥ ज० म०

सुरेत्यादि। राक्षसा रावणं प्रापुः। कीदृशं सुरापाणेन परिक्षीवं मत्तं खरणसवसत्वं भावकरणयोः पानस्य वा णत्वमिति परः रिपूणां दर्पहारक उदयो यस्य तं परस्त्रियं वोढुं उपभोक्तुं शीलं यस्य तं ष्ठु ^ र्गोऽदान्ते इत्यादिना नैकाचकोस्तु वेति पक्षे णत्वं परस्त्रीकामिणमिति पाठे तेनैव कवर्गवत्त्वात् नित्यं णत्वम्। कीदृशाः साविष्काराः साहङ्काराः सुरापिणः सुरापैर्युक्ताः सुरां पिबन्तीति सुरापाः ह्नजनादिति डः ततोऽस्त्यर्थे इन् पूर्ववदेकाच्त्वात् नित्यं णत्वम् ॥ ८६ ॥ भ०

संहर्षेत्यादि। संहर्षयोगिणः स्पर्द्धायोगिनः कुमति चेति णत्वं ते अन्योन्याभिभवेच्छया त्रिदशद्विषो रावणस्य पादौ प्रणेमुः उपसर्गादसमासेऽपीति णत्वं हनूमन्तं प्रहिण्वन्तः ढौकयन्तः द्विषन्मतीः शत्रुबुद्धीः प्रमीणन्तं अभिभवन्तं मीञ हिंसायां क्रैयादिकः हिनुमिना इति णत्वम् ॥ ८७ ॥ ज० म०

प्रवपाणि शिरोभूमौ वानरस्य वनच्छिदः ।
आमन्त्रयत संक्रुद्धः समितिं रक्षसां पतिः ॥ ९८ ॥
प्रण्यगादीत् प्रणिघ्नन्तं घनः प्रणिनदन्निव ।
ततः प्रणिहितः स्वार्थे राक्षसेन्द्रं विभीषणः ॥ ९९ ॥

समित्यादि। राक्षसाः विदग्धद्विषो रावणस्य पादौ प्रणेमुः प्रणतवन्तः प्राग्वतो ण इत्यादिना नादिधातुत्वाण्णत्वं संहर्षयोगिणः महाहर्षयुक्ताः पृ.णं इत्यादिना कवर्गवत्त्वात् नित्यं णत्वं हनूमन्तं प्रहिण्वन्तः प्रापयन्तः। कीदृशं द्विषत्मतीः प्रत्त्रुद्धीः प्रमीणन्तं अभिभवन्तं प्राग्वतो ण इति मीनाहिन्वोर्णत्वम् ॥ ९७ ॥ भ०

प्रवेत्यादि। अस्य वानरस्य वनच्छिदः शिरो भूमौ प्रवपाणि छित्त्वा पातयामि आनिलोडिति णत्वं वपिरत्र पातने वर्त्तते संक्रुद्धः रक्षसां पतिः स्वामी समितिं समूहं आमन्त्रयत भाषितवान् ॥ ९८ ॥ ज० म०

प्रवेत्यादि। रक्षसां पतिः रावणः संक्रुद्धः सन् समितिं सभां आमन्त्रयत उक्तवान्। किं तदित्याह अहं वनच्छिदो वानरस्य शिरोभूमौ प्रवपाणि छित्त्वा पातयामीत्यर्थः वपिरत्र प्रहरणे प्राग्वतो ण इति आनिपो णत्वम् ॥ ९८ ॥ भ०

प्रण्ये त्यादि। तत उत्तरकालं विभीषणो राक्षसेन्द्रं प्रणिघ्नन्तं हन्तुमारभमाणं प्रण्यगादीत् वक्तुं प्रवृत्तः घन इव प्रणिनदन् गर्जन् स्वार्थे राक्षसेन्द्रस्य प्रणिहितोऽवहितमनाः सर्वत्र नेर्गदेति णत्वम् ॥ ९९ ॥ ज० म०

प्रणेत्यादि। ततोऽनन्तरं हनूमन्तं प्रणिघ्नन्तं हन्तुमारभमाणं राक्षसेन्द्रं विभीषणो घन इव प्रणिनदन् गर्जन्

प्रणिशाम्य दशग्रीव ! प्रणियातुमलं रुषम् ।
प्रणिजानीहि हन्यन्ते दूता दोषे न सत्यपि ॥ १०० ॥
प्राणयन्तमरिं प्रोचे राक्षसेन्द्रो विभीषणम् ।
प्राणिणिषुर्न पापोऽयं योऽभाङ्क्षीत् प्रमदावनम् ॥१०१॥

प्रण्यगादीत् वक्तुं प्रवृत्तः स्वार्थे रावणप्रयोजने प्रणिहितः सावधानः सर्वत्र प्राग्वतो ण इति णत्वम् ॥ ९८ ॥ भ०

प्रणीत्यादि । हे दशग्रीव ! प्रणिशाम्य रोषं त्यज लोटि शमि रूपं शमामष्टानामिति दीर्घः रुषं प्रणियातुमलं न किञ्चित् पूर्ववण्णत्वं प्रणिजानीहि अवगच्छ सत्यपि दोषे न हन्यन्ते दूता इति जानातेः शेषधातोरुपदेशावस्थायां अककाराद्यषान्तत्वात् शेषे विभाषेत्यादिना णत्वम् ॥ १०० ॥ ज० म०

प्रणीत्यादि । हे दशग्रीव ! प्रणिशाम्य शान्तो भव शमेर्ण्यां रूपं यन्योशमादिमिद इति दीर्घः हेर्लोपः रुषं क्रोधं प्रणियातुम् आश्रयितुम् अलं नार्हसि निषेधार्थोऽलंशब्दः उभयत्र प्राग्वतो ण इति णत्वं त्वं प्रणिजानीहि अवगच्छ पूर्ववदकखाद्यषान्तात्मनेरिति पक्षे णत्वं दोषे सत्यपि दूता न हन्यन्ते नीतिज्ञैरित्यर्थात् ॥ १०० ॥ भ०

प्राणीत्यादि । अरिं कपिं यः प्राणयति जीवयति तं प्राणयन्तं विभीषणं श्वसप्राणने अनचेत्यस्य रूपं अनितेरिति णत्वं प्रोचे राक्षसेन्द्रः न प्राणिणिषुः न जीवितुमिच्छुरयं पापः उभौ साभ्यासस्येति णत्वं द्वयोरपि योऽभाङ्क्षीत् भग्नवान् प्रमदावनं हलन्तलक्षणा वृद्धिः ॥ १०१ ॥ ज० म०

प्राणीत्यादि । अरिं हनूमन्तं प्राणयन्तं जीवयन्तं विभीषणं राक्षसेन्द्रः प्रोचे उक्तवान् अनितेअरन्तस्य रूपम् । किमुक्तवानित्याह अयं पापो दुराचारो न प्राणिणिषुर्न जीवितुमिच्छुः

प्राघानिषत रक्षांसि येनाप्तानि वने मम।
न प्रहण्मः कथं पापं वद पूर्वापकारिणम् ॥ १०२ ॥
वेश्मान्तर्हणनं कोपान्मम शत्रोः करिष्यतः।
मा कार्षीरन्तरयणं प्रयाणार्हमवेह्यमुम् ॥ १०३ ॥

अनितेः सनि रूपं प्राग्वन्नो ण इत्यादिना वा त्वनेति विभाषया णत्वं योऽयं प्रमदावनं अभाङ्क्षीत् भग्नवान् त्वां रूपम् ॥ १०१ ॥ भ०

प्राघेत्यादि। मम आप्तानि अक्षप्रभृतीनि येन वने प्राघानिषत मारितानि कर्मणि लुङ् चिण्वदिट् होहन्तेरिति घत्वं तपरपरिच्छिन्नाकारपूर्वस्य नकारस्य हन्तेरत्पूर्वस्येति णत्वं न भवति तं पूर्वापकारिणं पापं कथं न प्रहण्मः न मारयाम इति वद कथय त्वोर्वेति णत्वम् ॥ १०२ ॥ ज० म०

प्राघेत्यादि। येन ममाप्तानि रक्षांसि अक्षप्रभृतीनि रणे प्राघानिषत. मारितानि कर्मणि टौ हनग्रहदृशश्च इति मिण् खेर्णौ घो ञ्णिति चेति घः हनोघ्नोघ्नोणन इत्यत्र घ्न इत्युपलक्षणं हस्यान्यथात्वे णत्वाभाव इति बोध्यं तेन घत्वेऽपि णत्वनिषेधः होघत्वे इति णत्वनिषेधार्थं परसूत्रं तं पूर्वापकारिणं पापं कपिं कथं वयं न प्रहण्मः इति त्वं वद प्राग्वन्नो ण इत्यादौ मवान्तहन इति पक्षे णत्वं पूर्वापकारिणमिति षु्र्णं इत्यादिना कवर्गवत्त्वात् नित्यं णत्वम् । १०२ ॥ भ०

वेश्मेत्यादि। शत्रोर्वेश्मान्तः गृहमध्य एव हननं कोपान्मम करिष्यतः अन्तरदेश इति नकारस्य णत्वं हननस्याभावरूपस्यादेशत्वात् अन्तरयणमन्तरायणं विघातं मा कार्षीः यनश्चेति णत्वं प्रयाणार्हं दीर्घप्रस्थानार्हममुमवेहि अवगच्छ

प्रहीणजीवितं कुर्य्युर्ये न शत्रुमुपस्थितम् ।
न्याय्याया अपि ते लक्ष्म्याः कुर्वन्त्याशु प्रहापणम् ॥ १०४ ॥
कः कृत्वा रावणामर्षप्रकोपणमवग्रधीः ।
शक्तो जगति शक्रोऽपि कर्तुमायुःप्रगोपणम् ॥ २०५ ॥

कृत्यच इति णत्वम् अच उत्तरस्य नकारस्य कृत्स्थत्वात् ॥१०३॥ ज० म०

वेश्मेत्यादि । वेश्मान्तर्गृहमध्ये शत्रोर्हननं करिष्यतो मम अन्तरयणं विघ्नं त्वं मा कार्षीः न कुरु हे विभीषण ! अमुं वानरं प्रयाणार्हं दीर्घप्रस्थानार्हं मरणयोग्यम् अवेहि जानीहि अन्तर्हणनमिति प्राग्वन्नो ण इति णत्वम् अन्तरोऽदेशे हन इति णत्वमिति परः । अन्तरयणमिति खरण-सवत्त्वम् अन्तरोऽदेशेऽयनस्येति णत्वमिति परः । प्रयाणा-र्हमिति नोऽचोऽन्तरदुर्गैरिति णत्वम् ॥ १०३ ॥ भ०

प्रहीत्यादि । शत्रुमुपस्थितं प्रहीणजीवितं ये न कुर्य्युः जहातेरोदितश्चेति निष्ठादेशनकारस्य पूर्ववत्त्वं ते न्याय्याया अपि कुलक्रमादागताया अपि लक्ष्म्याः प्रहापणं त्याजनं कुर्वन्ति णेर्विभाषेति णत्वम् ॥ १०४ ॥ ज० म०

प्रहीत्यादि । ये उपस्थितं शत्रुं प्रहीणजीवितं त्यक्तप्राणं न कुर्य्युः ओहाक् त्यागे दामागेहागिति ङी ओदित्त्वात् क्तस्य नः नोऽचोऽन्तरदुर्गैरिति णत्वं ते न्याय्याया न्यायप्राप्ताया अपि लक्ष्म्याः आशु प्रहापणं त्यागं कुर्वन्ति नोऽचोऽन्तरदुर्गै-रित्यादिना अन्तात् पक्षे णत्वम् ॥ १०४ ॥ भ०

कः कृत्वेत्यादि । अवग्रधीः योऽबुद्धिः रावणामर्षस्य प्रकोपणमभिवृद्धिं कृत्वा आयुःप्रगोपणं कर्तुं शक्रोऽपि कः

वनान्तप्रेङ्खण: पाप: फलानां परिणिंसक: ।
प्रणिंक्षिष्यति नो भूय: प्रणिन्द्यास्मान् मधून्ययम् ॥ १०६ ॥
हरे: प्रगमनं नास्ति न प्रभानं हिमद्रुह: ।
नातिप्रवेपनं वायोर्मया गोपायिते वने ॥ १०७ ॥

शक्त: हलश्चेजुपधादिति णत्वं कुपगुपयोर्हलन्तयोरिगुपधत्वात् ॥ १०५ ॥ ज० म०

क इत्यादि । कोऽवध्यधीर्दुर्बुद्धि: शक्रोऽपि इन्द्रतुल्योऽपि रावणसम्बन्धिक्रोधस्य प्रकोपणमतिवृद्धिं कृत्वा आयुष: प्रगोपणं कर्त्तुं शक्त: समर्थो भवति नोऽचोन्तरदुर्गेरित्यादिना कुपगुपोरिजुङ्त्वात् विभाषया णत्वम् ॥ १०५ ॥ भ०

वनेत्यादि । प्रेङ्खति गच्छतीति प्रपूर्वादिङ्खे: कर्त्तरि ल्युट् वनान्तस्य वनसमीपस्य प्रेङ्खण: इजादे: सनुम इति णत्वं फलानां परिणिंसक: भक्षयिता णिसिचुम्बन इत्यस्य रूपम् अस्मान् प्रणिन्द्य तिरस्कृत्य भूय: पुनरप्ययं मधूनि नोऽस्माकं प्रणिंक्षिष्यतिं भोक्ष्यति णिक्षचुम्बन इत्यस्य रूपं वानिंसनिक्षनिन्दामिति णत्वम् ॥ १०६ ॥ ज० म०

वनान्तेत्यादि । अयं पापोऽस्मान् प्रणिन्द्य तिरस्कृत्य भूय: पुनरपि मधूनि नो प्रणिंक्षिष्यति न चुम्बिष्यति न भक्षयिष्यतीत्यर्थ: । कीदृश: वनान्तप्रेङ्खण: वनमध्यग: इखिगतौ नन्द्यादित्वादन: नोऽचोऽन्तरदुर्गेरित्यादिना इजादीदित्वात् णत्वं फलानां परिणिंसक: चुम्बक: भक्षक इत्यर्थ: प्राग्वन्नो णोऽन्तरदुर्गेरित्यादिना निंसनिक्षनिन्दानां विभाषया णत्वम् ॥ १०६ ॥ भ०

हरेरित्यादि । मया गोपायिते रक्षिते वने हरेरिन्द्रस्यापि चन्द्रस्य वा प्रगमनं सञ्चारो नास्ति हिमद्रुह: आदित्यस्य न

दुष्पानः पुनरेतेन कपिना भृङ्गसम्भृतः।
प्रनष्टविनयेनाग्र्यः स्वादुः पुष्पासवो वने ॥ १०८ ॥
रोषभीममुखेनैवं क्षुभ्नतोक्ते प्लवङ्गमः।
प्रोचे सानुनयं वाक्यं रावणं स्वार्थसिद्धये ॥ १०९ ॥

इति षत्वाधिकारः।

प्रभानं न प्रकर्षेण दीप्तिः वायोर्नातिप्रवेपनं मन्दगमनं वदनेन भग्नमित्यर्थात् क्रत्यच इति प्राप्तस्य षत्वस्य न भाभूपूकमिगमीत्यादिना प्रतिषेधः ॥ १०७ ॥ ज० म०

हरेरित्यादि। मया गोपायिते रक्षिते वने हरेरिन्द्रस्यापि चन्द्रस्य वा प्रगमनं सञ्चारो नास्ति हिमद्रुहः सूर्य्यस्य प्रभानं प्रकृष्टा दीप्तिर्नास्ति वायोरतिप्रवेपनं प्रचण्डगमनं नास्ति सर्वत्र नोऽचोऽन्तरदुर्गैरित्यादौ ख्याभादिवर्जनान्न णत्वम् ॥ १०७ ॥ भ०

दुष्पेत्यादि। पुनरेतेन प्रनष्टविनयेन कपिना पुष्पासवो दुष्पानः दुःखेन पास्यते इति आतो युच् षात्पदान्तादिति णत्वस्य प्रतिषेधः भृङ्गसम्भृतो भ्रमरसञ्चितः प्रनष्ट इति नशेः षान्तस्येति प्रतिषेधः अग्र्यः श्रेष्ठः ॥ १०८ ॥ ज० म०

दुष्पानेत्यादि। प्रनष्टविनयेन एतेन कपिना वने भृङ्गेण भ्रमरेण सम्भृतः सञ्चितः श्रेष्ठः अग्र्यः स्वादुर्मिष्टः पुष्पासवः पुनर्दुष्पानः दुःखेन पास्यते मयाद्य ताड़नात् नोऽचोऽन्तरदुर्गैरित्यादौ दुर्वर्जनान्न णत्वं नशः क्ते शच्छाजिति षङ्प्राग्वन्नो ण इत्यादिना नशेः शान्तत्वाभावात् न णत्वम् ॥ १०८ ॥ भ०

रोषेत्यादि। रोषभीममुखेन इति पदव्यवायेऽपि णत्वप्रतिषेधः भीममुख इत्यनेन निमित्तनिमित्तिनोर्व्यवधानात् क्षुभ्नादिषु चेति णत्वप्रतिषेधः एवमुक्ते सति प्लवङ्गमः रावणं

दूतमेकं कपिं बद्धमानीतं वेश्म पश्यतः ।
लोकत्रयपतेः क्रोधः कथं तृणलघुस्तव ॥ ११० ॥
अग्न्याहितजनप्रष्ठे विजिगीषापराङ्मुखे ।
कस्माद्वा नीतिनिष्णस्य संरम्भस्तव तापसे ॥ १११ ॥

प्रोचे वक्तुं प्रवृत्तः वाक्यं वक्ष्यमाणं सानुनयं अनुकूलं किमर्थं स्वार्थस्य सिद्धये स्वार्थश्च सीताप्रत्यर्पणम् ॥ १०९ ॥ ज० म०

इति षत्वाधिकारः ।

रोषेत्यादि । रोषेण भीमं दुष्प्रेक्ष्यं मुखं यस्य तेन क्षुभ्नता कलुषीभवता रावणेन एवमुक्ते सति प्लवङ्गमो हनूमान् स्वार्थस्य सीताप्रत्यर्पणरूपस्य सिद्धये सानुनयमनुकूलं वाक्यं रावणं प्रोचे रोषभीममुखेनेति पुवर्णं इत्यादौ अतद्धादिति अतद्पदेन नकारवत् पूर्ववर्त्तिनिमित्तवदेकमात्रपदं गृह्यते प्रथमदृष्टत्वात् न तु पूर्वपूर्ववर्त्ति यावत् पदं तेनात्र कार्य्यकारणयोर्भीमपदव्यवधानात् न षत्वम् अनाङ्पदव्यवायेऽपीति षत्वनिषेधार्थं परसूत्रं क्षुभ्नतेति मनोषादित्वात् भयुक्तस्य नस्य षत्वनिषेधः ॥ १०८ ॥ भ०

इति षत्वाधिकारः ।

इतः प्रभृति प्रकीर्णकश्लोकानाह, दूतमित्यादि । दूतं सन्देशस्य हारकं एकमद्वितीयं बद्धं अस्वतन्त्रीकृतं वेश्मानीतं पश्यत इति सर्वमेतन्न रोषकारणं अतो लोकत्रयपतेस्तवायं तृणवल्लघुरसारः कथं कोपः ॥ १०० ॥ ज० म०

अथ प्रकीर्णकाः । दूतमित्यादि । एकमद्वितीयं बद्धं वेश्म गृहमानीतं कपिं दूतं सन्देशहारकं मां पश्यतो लोकत्रयपतेस्तव कथं तृणवत् लघुरसारः क्रोधः ॥ ११० ॥ भ०

अग्न्येत्यादि । अग्न्याहितजनप्रष्ठे आहिताग्नौ जने

न सर्वरात्रकल्याण्यः स्त्रियो वा रत्नभूमयः ।
यं विनिर्जित्य लभ्यन्ते कः कुर्य्यात् तेन विग्रहम् ॥ ११२ ॥

प्रश्ने वाहिताग्न्यादिषु पूर्वनिपातः तस्मिन् विजिगीषापराङ्मुखे त्यक्तराज्यत्वात् तापसे रामे तपःसहस्राभ्यां विनिनौ अण् चेत्यण् निष्णस्य तव नीतौ पटुप्रज्ञस्य कस्माद्धेतोः संरम्भः रोषः ॥ १११ ॥ ज० म०

अग्न्येत्यादि । कस्माद्वा तव तापसे रामे संरम्भः क्रोधः । कीदृशे अग्न्याहितजनप्रह्वे याज्ञिकजनेषु नम्रे अग्निराहितो येन सोऽग्न्याहितः क्तान्तस्य पूर्वनिपात औत्सर्गिकः अत्र तु आहितादिरग्न्यादेरिति सूत्रेण क्तान्तस्य विकल्पेन परनिपात इति परः । स्वमते पूर्वनिपातपरनिपातयोरन्वयबोधेन कर्त्तव्यत्वं नियमाभावात् तथात्वे विवक्षाधीनत्वादुभयपदं सिद्धमेव विजिगीषापराङ्मुखे विजेतुमिच्छा विजिगीषा तत्र पराङ्मुखे विगतस्पृहे । कीदृशस्य नीतिनिष्णस्य नीतौ पण्डितस्य ॥ १११ ॥ भ०

न सेत्यादि । यं विनिर्जित्य सर्वरात्रं कल्याण्यः स्त्रियो न लभ्यन्ते सर्वाश्च ता रात्रयश्चेति पूर्वकालेति सः अहःसर्वेत्यादिना अच् सर्वरात्रं कल्याण्य इति सः न रत्नभूमयः रत्नाकराः रत्नानि भूमयश्चेति सः कः तेन सह विग्रहं कुर्य्यात् सन्धिरेव युक्तः ॥ ११२ ॥ ज० म०

न सेत्यादि । यं विनिर्जित्य सर्वरात्रान् व्याप्य कल्याण्यः सुखदाः स्त्रियो रत्नानि भूमयश्च न लभ्यन्ते तेन सह विग्रहं कः पुरुषः कुर्य्यात् सर्वाश्च ता रात्रयश्चेति सर्वरात्राः ततः सदाध्वादिव्याप्ताविति द्वितीयाविधानात् द्वितीयातत्पुरुषः

सङ्गच्छ रामसुग्रीवौ भुवनस्य समृद्धये।
रत्नपूर्णाविवाम्भोधी हिमवान् पूर्वपश्चिमौ ॥ ११३ ॥
सुहृदौ रामसुग्रीवौ किङ्कराः कपियूथपाः।
परदारार्पणेनैव लभ्यन्ते मुञ्च मैथिलीम् ॥ ११४ ॥
धर्मं प्रत्यर्पयन् सीतामर्थं रामेण मित्रताम्।

सर्वैकदेशसंख्यातेति षः तदन्तरात्रिशब्दस्य पुंलिङ्गत्वं पूर्वरात्र इत्युदाहरणेन ज्ञापितम् ॥ ११२ ॥ भ०

तदेव दर्शयन्नाह। सङ्गेत्यादि। यथा रत्नपूर्णावम्भोनिधी पूर्वपश्चिमौ भुवनस्य समृद्धये हिमवान् सङ्गतवान् तथा त्वमपि रामसुग्रीवौ भुवनस्य समृद्धये सङ्गच्छ सङ्गतिं कुरु सकर्मकत्वात्समोगमिति तङ् न भवति ॥ ११३ ॥ ज० म०

सङ्गेत्यादि। भुवनस्य समृद्धये वृद्धये त्वं रामसुग्रीवौ सङ्गच्छ सकर्मकत्वात् समो गम्यृच्छेति न मं हिमवान् हिमालयः पर्वतः रत्नैः पूर्णौ पूर्वपश्चिमौ समुद्रौ यथा सङ्गतवान् ॥ ११३ ॥ भ०

तच्च सङ्गतं परदारार्पणेनैवेति दर्शयन्नाह सुहृदित्यादि। रामसुग्रीवौ सुहृदौ लभ्येते सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोरिति निपातनं तत्प्रीतिलाभात् किङ्करा लभ्यन्ते किं कुर्वन्तीति दिवाविभेति टः कपियूथपाः नीलप्रभृतयः तस्मान्मुञ्च मैथिलीमिति ॥ ११४ ॥ ज० म०

सुहृदित्यादि। रामसुग्रीवौ सुहृदौ त्वया लभ्येते एवं सति कपियूथपा नीलादयः किङ्करा लभ्यन्ते परस्त्रीसमर्पणेनैव न तु स्वकीयकिञ्चिद्द्रव्यप्रदानेन तस्मात् मैथिलीं मुञ्च त्यज ॥ ११४ ॥ भ०

किञ्च सीताप्रत्यर्पणा पुरुषार्थप्राप्तिरिति दर्शयन्नाह धर्म-

कामं विश्वासवासेन सीतां दत्त्वाप्नुहि त्रयम् ॥ ११५ ॥
विराधताड़काबालिकबन्धखरदूषणैः ।
न च न ज्ञापितो यादृङ्मारीचेनापि ते रिपुः ॥ ११६ ॥
खरादिनिधनञ्चैव मा मंस्था वैरकारणम् ।
आत्मानं रक्षितुं यस्मात् कृतं तत्र जिगीषया ॥ ११७ ॥

मित्यादि । सीतां प्रत्यर्पयन् धर्मम् अधर्मविरतेः अर्थं रामेण मित्रतां सर्वलाभानामर्थसम्पन्नमित्रलाभस्य महत्त्वात् विश्वासवासेन रामविश्वासपूर्वकेणावस्थानेन कामम् अतः सीतां दत्त्वा आप्नुहि लभस्व त्रयं त्रिवर्गं त्रयोऽवयवा अस्येति द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ॥ ११५ ॥ ज० म०

सीतार्पणेन त्रिवर्गप्राप्तिं दर्शयति धर्ममित्यादि । सीतां दत्त्वा त्रयं त्रिवर्गम् आप्नुहि लभस्व यथा सीतां प्रत्यर्पयन् धर्मं प्राप्स्यसि परस्त्रीहरणाभावात् रामेण सह मित्रतामर्थं प्राप्स्यसि विश्वासवासेन कामं प्राप्स्यसि त्रयोऽवयवा अस्येति द्वित्वेर्वायट् ॥ ११५ ॥ भ०

रिपुरेवास्तु किन्तेन मित्रीकृतेन न वासौ शक्तोऽपकर्त्तुमिति चेदाह विराधेत्यादि । यादृगसौ रिपुः तादृग्विराधादिभिः नच न ज्ञापितः तव अपितु ज्ञापित एवेत्यर्थः तस्मात्तेन सह मैत्री युक्ता न विग्रह इति भावः यादृगिति त्यदादिषु दृश इति किन् आमर्वनान्नः ॥ ११६ ॥ ज० म०

शत्रुरपि रामः किं कर्त्तुं शक्नोतीत्यत आह विराधेत्यादि । तव रिपुर्यादृक् विराधाद्यैर्मारीचेन च न न ज्ञापितः अपितु ज्ञापित एव ॥ ११६ ॥ भ०

खरादीन् व्यापादयता तेनैव वैरकारणमाचरितं न मयेति चेदाह खरेत्यादि । खरादिनिधनञ्चापि वैरकारणं मा मंस्थाः

ततः क्रोधानिलापातकम्प्रास्याम्भोजसंहतिः।
महाह्रद इव क्षुभ्यन् कपिमाह स्म रावणः॥ ११८॥
हतराक्षसयोधस्य विरुग्णोद्यानशाखिनः।
दूतोऽस्मीति ब्रुवाणस्य किं दूतसदृशं तव॥ ११९॥

मा त्रासीः लुङि रूपं यस्मादात्मानं संरक्षितुं तत् खरादिनिधनं कृतं न तु जिगीषया विजेतुमिच्छया॥ ११७॥ ज० म०

खरादीत्यादि। खरप्रभृतिविनाशमपि विरोधवीजं त्वं मा मंस्थाः मा त्रासीः त्र्यां रूपं यस्मात् आत्मानं रक्षितुं तत् कृतं न तु जेतुमिच्छया॥ ११७॥ भ०

तत इत्यादि। ततः कपिवाक्यानन्तरं क्रोधोऽनिल इव तस्यापातेन संश्लेषेण कम्प्रा कम्पनशीला आस्याम्भोजानां मुखपद्मानां संहतिर्यस्य स एवं महाह्रद इव क्षुभ्यन् चलन् दैवादित्वात् श्यन्॥ ११८॥ ज० म०

तत इत्यादि। कपिवचनानन्तरं रावणो महाह्रद इव क्षुभ्यन् सञ्चलन् कपिमाह स्म उक्तवान् को स्मेनातीते इति को पञ्चतिप्यञ्चणव्याहस्येति ब्रूजस्तिपो णप् आहादेशश्च। कीदृशः क्रोधोऽनिल इव तस्यापातेनागमनेन संश्लेषेण कम्प्रा कम्पनशीला मुखपद्मानां संहतिर्यस्य स तथा अतएव ह्रदतुल्यता॥ ११८॥ भ०

हतेत्यादि। हताः राक्षसयोधाः अक्षप्रभृतयो येन विरुग्णाः भग्नाः ओदितश्चेति निष्ठानत्वम् उद्यानशाखिनो येन तस्यैवंविधस्य तव दूतोऽस्मीति ब्रुवाणस्य किं दूतसदृशं सन्देशमात्रस्य प्रापका हि दूता इति भावः॥ ११९॥ ज० म०

हतेत्यादि। हे वानर! अहं दूतोऽस्मीति ब्रुवाणस्य तव किं कर्म दूतसदृशं न किमपि दूता हि सन्देशप्रापका भवन्ति

पङ्गुबालस्त्रियो निघ्नन् कबन्धखरताड़काः ।
तपस्वी यदि काकुत्स्थः कीदृक् कथय पातकी ॥ १२० ॥
अभिमानफलं जानन् महत्त्वं कथमुक्तवान् ।
रत्नादिलाभशून्यत्वान्निष्फलं रामविग्रहम् ॥ १२१ ॥
परस्त्रीभोगहरणं धर्म एव नराशिनाम् ।
सुखमस्तीत्यभाषिष्ठाः का मे साशङ्कता त्वयि ॥ १२२ ॥

तव कीदृशस्य हता राक्षसयोधा येन विरुग्णा उद्यानवृक्षा येन स तस्य ॥ ११९ ॥ भ०

अभ्याहितजनप्रश्ने तापसे कस्मात् संरम्भ इत्याह पङ्गुबाले-त्यादि । पङ्गुमङ्गविकलं कबन्धं बालं खरं स्त्रियं ताड़कां निघ्नन् व्यापादयन् यदि तपस्वी काकुत्स्थः कीदृक् पातकीति कथय इदं किमीरोत्क्री ॥ १२० ॥ ज० म०

कस्मात् संरम्भस्तव तापसे इत्यस्योत्तरमाह पङ्गुबाले-त्यादि । पङ्गुं कबन्धं बालं खरं स्त्रियं ताड़काञ्च निघ्नन् रामो यदि तपस्वी तदा पातकी कीदृगिति त्वं कथय ॥ १२० ॥ भ०

यदुक्तं यं विनिर्जित्य स्त्रियो रत्नभूमयश्च न लभ्यन्त इत्याह अभीत्यादि । अभिमानः फलं यस्य महत्त्वस्य तज्जानन् रत्ना-दिलाभशून्यं रामविग्रहं कथं निष्फलमुक्तवानसि विग्रहे सति अभिमानफलं महत्त्वं स्यात् ॥ १२१ ॥ ज० म०

न सर्वरावकल्याण इत्यादि यदुक्तं तदुत्तरमिदम् अभी-त्यादि । अभिमानमेव फलं यस्य तन्महत्त्वं जानन् त्वं कथं रामविग्रहं रत्नादिलाभशून्यत्वात् निष्फलम् उक्तवान् अभि-मानस्य फलत्वात् ॥ १२१ ॥ भ०

सीतां प्रत्यर्पयन् धर्ममाप्नुहीत्येतदप्ययुक्तमित्याह परे-त्यादि । परस्त्रीणां हरणं परेषाभोगहरणञ्च द्वयमपि नरा-

ब्रूहि दूरविभिन्नानामृद्धिशीलक्रियान्वयैः ।
हनूमन् ! कीदृशं सख्यं नरवानररक्षसाम् ॥ १२३ ॥
एको द्वाभ्यां विरोधस्तु जिताभ्यामविवक्षितः ।
हतस्छलेन मूढोऽयं तेनापि तव कः स्मयः ॥ १२४ ॥

शिनां धर्म्म एव आचार एव अतो सुखमस्तीत्यभाषिष्ठाः अभिहितवानसीति सीतां प्रत्यर्पयन् धर्ममाप्नुहीति लुङि रूपं भयात् प्रत्यर्पयसि चेदाह का मे साशङ्कता त्वयीति त्रैलोक्यविजयित्वात् त्वयीति हनूमद्व्यपदेशेन रामं सूचयति ॥ १२२ ॥ ज० म०

धर्मं प्रत्यर्पयन् सीतामित्यादि यदुक्तं तदप्ययुक्तमित्याह परेत्यादि। परेषां स्त्रीणां भोगानाञ्च यद्धरणं तदेव नराशिनां राक्षसानां धर्म आचार अतएव सुखमस्ति इति हेतोः सीतां प्रत्यर्पयन् धर्ममित्यादि अभाषिष्ठाः उक्तवानसि व्यां रूपं भयात् सीतां प्रत्यर्पयिष्यति चेदाह का मे मम त्वयि साशङ्कता भयवत्ता त्रैलोक्यविजयित्वात् त्वयीति रामव्यपदेशेन हनूमतीति ॥ १२२ ॥ भ०

सङ्गच्छ रामसुग्रीवावित्येतदपि न घटत इत्याह ब्रूहीत्यादि। ऋद्ध्या विभूत्या शीलेन स्वभावेन क्रियया अनुष्ठानेन अन्वयेन कुलेन दूरविभिन्नानां नरादीनां कीदृशं सख्यमिति हे हनूमन् ! त्वमेव ब्रूहि ॥ १२३ ॥ ज० म०

सङ्गच्छ रामसुग्रीवाविति यदुक्तं तदप्ययुक्तमित्याह ब्रूहीत्यादि। हे हनूमन् ! त्वमेव ब्रूहि नरवानरराक्षसानां सख्यं कीदृशं कीदृशानां ऋद्ध्या सम्पत्त्या शीलेन स्वभावेन क्रियया अनुष्ठानेन अन्वयेन कुलेन चातिविभिन्नानाम् ॥ १२३ ॥ भ०

विराधादिभिर्ज्ञापितोऽसि यादृगरिरित्यत्रोत्तरमाह एक

मन्नियोगाच्च मारीचः पलायनपरायणः।
युयुत्सारहितो रामं ममारापहरन् वने ॥ १२५ ॥
निजघानान्यसंसक्तं सत्यं रामो लताम्रगम्।
त्वमेव ब्रूहि सञ्चिन्त्य युक्तं तस्य हतां यदि ॥ १२६ ॥

इत्यादि। एकेनापि विराधेन प्रथमं द्वावपि जितौ ताभ्यां पश्चाद्धतः तत्रापि न प्रकाश्यं अपितु छलेन यतोऽसौ मूढोऽल्पबुद्धिः तथाप्यविवक्षितः शौर्य्येणाप्रतीतः तेनापि हतेन तव विस्मयो जातः ॥ १२४ ॥ ज० म०

विराधादिभिर्न च न ज्ञापितो यादृगित्यस्योत्तरमिदम्। एक इत्यादि। एकेनापि विराधेन द्वावपि जिताविति जिताभ्यां द्वाभ्यां पश्चात् छलेन विराधोऽपि हतः यतोऽसौ मूढः अल्पबुद्धिः एकोऽद्वितीयः अविवक्षितः अप्रसिद्धः शौर्य्येणाप्रथितो वा तेनापि हतेन तव को विस्मयो जातः ॥ १२४ ॥ भ०

मन्नीत्यादि। मारीचस्तु यतो राममपहरन् ममार मन्नियोगादादेशात् पलायनपरायणः अपसर्पणनिष्ठः सन् पलायनपरायण इति परस्य गामरूपत्वादनुपसर्गत्वान्न लत्वं युयुत्सारहितः योद्धुमिच्छारहितः मन्नियोगादिति प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति अस्मदो मदादेशः ॥ १२५ ॥ ज० म०

मारीचेन च ज्ञापित इत्यस्योत्तरमाह मदित्यादि। मारीचस्तु मन्निदेशतः पलायनतत्परः सन् वने रामं अपहरन् योद्धुमिच्छया रहितो ममार तेन तव को विस्मय इति भावः ॥ १२५ ॥ भ०

निजघानेत्यादि। रामो लताम्रगं वानरं बालिनं निजघानेति सत्यमेतत् किन्तु अन्यसंसक्तं सुग्रीवेण सह युध्यमानं

पुंसा भक्ष्येण बन्धूनामात्मानं रक्षितुं बधः।
क्षमिष्यते दशास्येन क्वात्येयं तव दुर्मतिः॥ १२७॥
कपिर्जगाद दूतोऽहमुपायं तव दर्शने।
द्रुमराक्षसविध्वंसमकार्षं बुद्धिपूर्वकम्॥ १२८॥

हतवान् तच्च त्वमेव सञ्चिन्त्य निश्चित्य ब्रूहि युक्तं तन्महतां यदि॥ १२६॥ ज॰ म॰

वालिवधोऽप्ययुक्त इत्याह निर्जित्यादि। लताभृगं वालिनं रामो निजघान। कीदृशं अन्यसंसक्तं सुग्रीवेण सह युध्यमानं सत्यं साधुं सत्यं तथ्यं वा निजघानेत्यनेन ब्रूहीत्यनेन वा सम्बन्धः। हे हनूमन्! त्वमेव सञ्चिन्त्य ब्रूहि तद्यदि महतां युक्तम्॥ १२६॥ भ॰

पुंसेत्यादि। आत्मानं रक्षितुं पुंसा भक्ष्येण भक्षणार्हेण सतां बन्धूनां खरदूषणादीनां बधो दशास्येन क्षमिष्यते सहिष्यते क्वात्येयं क्वाभवेयं तव दुर्मतिर्दुष्टबुद्धिः क्वाशब्दादव्ययात्त्यप् अमेहक्वतसित्रेभ्य इति परिगणनात्॥ १२७॥ ज॰ म॰

आत्मानं गोपितुं यस्मादिति यदुक्तं तस्योत्तरमिदम्। पुंसेत्यादि। भक्ष्यार्हेण पुंसा रामेण आत्मानं रक्षितुं बन्धूनां खरदूषणादीनां बधो मारणं दशास्येन क्षमिष्यते सहिष्यते इयं तव दुर्मतिः दुर्बुद्धिः क्वात्या क्वाभवा कुत्र जातेत्यर्थः त्यब्ने-र्ध्रुव इत्यादिना त्यः॥ १२७॥ भ॰

इदानीं कपिर्दशाननोक्तं दूषयन्नाह कपिरित्यादि। तव दर्शने अन्य उपायो नास्तीति बुद्धिपूर्वकं बुद्ध्या निरूप्य द्रुम-भङ्गं राक्षसविनाशञ्च उपायमकार्षं कृतवानस्मीति कपिर्जगाद अन्यथा दूतोऽहमागत इति मदावलिप्तः को मां गणयेत् अतः सह्यमेव मया कृतमिति॥ १२८॥ ज॰ म॰

आत्रिकूटमकार्षुर्ये त्वत्का निर्जङ्गमं जगत् ।
दशग्रीव ! कथं ब्रूषे तानवध्यान् महीपतेः ॥ १२९ ॥
अभिमानफलं प्रोक्तं यत्त्वया रामविग्रहे ।
विनेशुस्तेन शतशः कुलान्यसुर॰चसाम् ॥ १३० ॥

इदानीं रावणोक्तं क्रमेण दूषयन् कपिराह तत्र प्रथमं किं दूतसदृशं तवेत्यस्योत्तरमाह कपिरित्यादि। कपिर्जगाद किं तदित्याह दूतोऽहं तव दर्शने द्रुमाणां राक्षसानाञ्च विनाशरूपमुपायम् आकर्षं कृतवानस्मि बुद्धिपूर्वकं बुद्ध्या निरूप्य अन्यथा दूतोऽयमागत इति को मां गणयेत् अतः सदृशमेव कृतमिति ॥ १२८ ॥ भ०

आत्रीत्यादि। हे दशग्रीव! दशमूर्द्धन् ! ये त्वत्काः त्वदुग्रामणीकाः कबन्धादयः स एषां ग्रामणीरिति कन् आत्रिकूटं त्रिकूटपर्वतमभिव्याप्य जगत् निर्जङ्गमं निर्जन्तुकमकार्षुः तान् महीपतेः रामस्य कथमवध्यान् ब्रूषे अशिष्टनिग्रहो हि महीपतेर्धर्मः जङ्गम इति गमेर्यङ्लुगन्तस्यापि रूपम् ॥ १२९ ॥ ज॰ म॰

पङ्गुबालस्त्रिय इत्यादि यदुक्तं तदुत्तरमाह आत्रीत्यादि। ये त्वत्कास्त्वत्सेवकाः कबन्धादयस्त्रिकूटपर्वतमभिवाप्य जगत् निर्जङ्गमं निर्जन्तुकम् अकार्षुः कृतवन्तः कृत्रध्यामनि रूपं त्वां सेवन्ते इति ढघेकादिति कः त्वमेव मुख्यो येषामिति वा तवामी इति वा विकारसंघेत्यादिना कः युष्मदस्मदोस्त्वाहाविल्यादिना एकत्वे त्वदादेशः। हे दशग्रीव ! तान् महीपतेः राज्ञो रामस्यावध्यान् कथं ब्रूषे अशिष्टनिग्रहो हि महीपतेर्धर्मः ॥ १२९ ॥ भ०

अभीत्यादि। माभूद्रामविग्रहे रत्नादिलाभः अभिमान-

यत् स्वधर्ममधर्मं त्वं दुर्बलं प्रत्यपद्यथाः।
रिपौ रामे च निःशङ्को नैतत् क्षेमङ्करं चिरम्॥ १३१॥
अन्वयादिविभिन्नानां यथा सख्यमनीप्सितम्।
नैषीर्विरोधमप्येवं सार्द्धं पुरुषवानरैः॥ १३२॥

फलं महत्त्वमस्तीति यत्त्वया प्रोक्तं तेन निमित्तेन शतशोऽनेकशः असुररक्षसां कुलानि विनेशुः विनष्टानि॥ १३०॥ ज० म०

अभीत्यादि। मा भूद्रामविग्रहे रत्नादिलाभोऽभिमानफलं महत्त्वमस्तीति यत्त्वया प्रोक्तं तेन हेतुना शतशः शतं शतं असुराणां रक्षसाञ्च कुलानि विनेशुर्विनष्टानि॥ १३०॥ भ०

यत् स्वेत्यादि। यदधर्मं परस्त्रीभोगहरणं दुर्बलम् असारम् अश्रेयसाम् आवाहकत्वात् स्वधर्ममात्मीयमाचारं त्वं प्रत्यपद्यथाः प्रतिपन्नवानसि स्वधर्म एव नराशिनामिति लङि श्रूनि रूपं यच्च रिपौ रामे निःशङ्कः निर्भयः विहरसि का मे साशङ्कता त्वयीति तदेतदुभयमपि न चिरं क्षेमङ्करं कल्याणकरं क्षेमप्रियमद्रोऽण् चेति खच्॥ १३१॥ ज० म०

यदित्यादि। परस्त्रीभोगहरणं यत् स्वधर्ममात्मीयमाचारं धर्मरहितं दुर्बलमसारं प्रत्यपद्यथाः प्रतिपन्नवानसि यच्च रामे रिपौ त्वं निःशङ्कः निर्भयः का मे साशङ्कता त्वयीत्युक्तवान् तदेतदुभयं चिरं क्षेमङ्करं कल्याणदायकं न भविष्यति क्षेमप्रियमद्रात् कुर्वेति खः॥ १३१॥ भ०

अन्वेत्यादि। यथा नरादीनाम् अन्वयादिभिर्दूरविभिन्नत्वात् सख्यमनीप्सितम् आप्तुमनिष्टम् एवं पुरुषवानरैः सार्द्धं विग्रहमपि नैषीः नेष्टवानसि॥ १३२॥ ज० म०

ब्रूहि दूरविभिन्नानामित्यादि यदुक्तं तदुत्तरमिदम्। अन्वयेत्यादि अन्वयादिविभिन्नानां नरवानररक्षसां यथा सख्य-

विराधं तपसां विघ्नं जघान विजितो यदि ।
परो धनुर्भृतां रामः स कथं न विवक्षितः ॥ १३२ ॥
प्रणश्यन्नपि नाशक्नोदत्येतुं बाणगोचरम् ।
त्वयैवोक्तं महामायो मारीचो रामहस्तिनः ॥ १३४ ॥

मनोरीप्सितं नेष्टं विरोधमप्येवं पुरुषवानरैः सह नैषीः न इच्छ मायोगि टी ॥ १३२ ॥ भ०

विरेत्यादि । तपसां विघ्नं विराधं विहन्यतेऽस्मिन्निति घञर्थे कविधानमिति कः तादृक् छलेनापि हन्तुं न दोषायेति दर्शयति धनुर्भृतां वरः श्रेष्ठः सन् विजितोऽभिभूतोऽपि रामो यदि जघान स कथं न विवक्षितः यतो राममप्यसौ जितवान् ॥ १३३ ॥ ज० म०

एको द्वाभ्यामिति यदुक्तं तदुत्तरमाह विराधमित्यादि । धनुर्धराणां श्रेष्ठोऽपि रामः आदौ विजितोऽभिभूतोऽपि सन् पश्चात्तपसां विघ्नमन्तरायं विराधं यदि जघान तदा कथं स विराधो न विवक्षितः न प्रसिद्धः अपि तु विवक्षित एव स राम इत्यन्ये विहन्यतेऽस्मिन्निति विघ्नः अभिधानादाधारे टक् ॥ १३३ ॥ भ०

प्रणेत्यादि । मारीचः प्रणश्यन्नपि पलायनपरोऽपि सन् महामायः कनकमृगरूपधारित्वात् रामहस्तिनः रामो हस्तीव तस्य बाणगोचरं बाणपदवीं अतिक्रमितुम् अत्येतुं नाशक्नोत् न शक्तवानिति त्वयैवोक्तं ममारेत्यभिदधता न मया यदि शक्नोति अतिक्रमितुं न ममार ॥ १३४ ॥ ज० म०

मन्नियोगाच्च मारीच इत्यादि यदुक्तं तदुत्तरमाह प्रणश्यन्निति । महती माया यस्य स मारीचः प्रणश्यन्नपि पलायमानोऽपि रामहस्तिनो बाणगोचरं बाणपदवीम् अत्येतुम् अति-

अन्यासक्तस्य यद्वीर्य्यं न त्वं स्मरसि बालिनः।
मूर्च्छावान् नमतः सन्ध्यां ध्रुवं तद्बाहुपीड़ितः॥ १२५॥
असद्बन्धुवधोपज्ञं विमुञ्च बलिविग्रहम्।
सीतामर्पय नन्तव्ये कोषदण्डात्मभूतिभिः॥ १२६॥

क्रमितुं न अशक्नोत् न शक्तोऽभूत् इति तु त्वयैवोक्तं रामो हस्तीव बलवत्त्वात् एतेन रामस्य धन्विश्रेष्ठत्वमस्त्येवेति सूचितम्॥ १२४॥ भ०

अन्येत्यादि सन्ध्यादेवतां नमतो अन्यासक्तस्य बालिनो यद्वीर्य्यं सामर्थ्यं तत् ध्रुवमवश्यं त्वं न स्मरसि न चेतयसि कुतः बाहुपीड़ितः सन् मूर्च्छावान् जातः अतएव न स्मरसि येनैवमुक्तवानसि॥ १२५॥ ज० म०

निजघानान्यसंसक्तमित्यादि यदुक्तं तदुत्तरमाह अन्येत्यादि। अन्यासक्तस्य बालिनः यद्वीर्य्यं तत्त्वं ध्रुवं न स्मरसि कीदृशस्त्वं सन्ध्यां नमतो वन्दमानस्य तस्य बाहुपीड़ितः सन् मूर्च्छावान् एतेन बालिबधेऽपि महत्त्वमस्तीति सूचितम्॥ १२५॥ भ०

निजघानान्यसंसक्तमिति उपसंहरन्नाह असदित्यादि। यतो बलवद्भ्योऽपि बलीयान् रामः तस्माद्बलिना रामेण सह विग्रहं मुञ्च त्यज। कीदृशं बन्धुबधोपज्ञं प्रथमतो ज्ञातिविनाशेन विदितमित्यर्थः उपज्ञायते इत्युपज्ञा इगुपधेति कः बन्धुबधस्योपज्ञेति सः उपज्ञोपक्रममिति नपुंसकलिङ्गता तत् सामानाधिकरण्यादसदिति नपुंसकलिङ्गता नन्तव्ये प्रणामार्हे कोषदण्डात्मभूतिभिः सह सीतामर्पय॥ १२६॥ ज० म०

असदित्यादि। तस्मात् बलिना रामेण सह विग्रहं विरोधं विमुञ्च त्यज। कीदृशम् असतां बन्धूनां बधस्य उपज्ञं

स्फुटपरुषमसह्यमित्थमुच्चैः
सदसि मरुत्तनयेन भाष्यमाणः ।
परिजनमभितो विलोक्य दाहं
दशवदनः प्रदिदेश वानरस्य ॥ १३७ ॥

इति प्रकीर्णकाः ।

इति भट्टिकाव्येऽशोकवनप्रभञ्जनं नाम
नवमः सर्गः ।

प्रथमतो ज्ञातिबधेनावेदितमित्यर्थः उपज्ञायते यत इत्युपज्ञ आत इति ङः परमते उपज्ञोपक्रमयोरादिकथने क्लीवत्वं तन्मते असतां बन्धूनां बधस्य उपज्ञा प्रथमतो ज्ञानं यस्मादिति बहुव्रीहिः एतेन रावणस्य बन्धुबधो न भविष्यतीति यत् ज्ञानमासीत् बलिविग्रहेण तदभाव इति सूचितं तस्मात् नन्तव्ये प्रणम्ये रामे कोषादिभिः सीतां समर्पय ॥ १३६ ॥

स्फुटेत्यादि । इत्थं स्फुटपरुषम् उक्तप्रकारेण स्फुटं स्पष्टं परुषं रूक्षं अतएवासह्यं सोढुमशक्यम् उच्चैर्महता ध्वनिना सदसि सभायां मरुत्तनयेन भाष्यमाणोऽभिहितः इत्थमित्यनेन वस्तुनः परिसमापितत्वात् तेन वर्त्तमानसामीप्य इति लट् परिजनमभितः उभयपार्श्वे स्थितान् भृत्यान् विलोक्य वानरस्य दाहं प्रदिदेश आदिष्टवान् ॥ १३७ ॥ ज० म०

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायामधिकारकाण्डे
चतुर्थः परिच्छेदः ।
काव्यस्य मारुतिसंयमो नाम नवमः सर्गः ।

स्फुटेत्यादि । इत्थमुक्तप्रकारेण स्फुटं स्पष्टं परुषं रूक्षं अतएवासह्यं उच्चैर्महता ध्वनिना सदसि सभायां मरुत्तनयेन

हनमता भाष्यमाण उक्तः सन् अभित उभयपार्श्वे परिजनं विलोक्य दशवदनो रावणो वानरस्य दाहं प्रदिदेश आदिष्ट-वान् ॥ १३७ ॥ म०

इति प्रकीर्णकाः ।

इति सद्वैद्यहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमल्लीकात्मजश्रीभरत-सेनविरचितायां भट्टिटीकायां मुग्धबोधिन्यां नवमः सर्गः ।

समाप्तमधिकारकाण्डम् ।
